

विधिरिति । विधिश्च विधीयते प्रवर्त्यतेऽनेनेति विधिः स्व-
विहितकर्माणां प्रवर्तकं शास्त्रवाक्यं 'ब्राह्मणो बृहस्पतिसवेन य-
जेत, क्षत्रियो राजसूयेन, वैश्यः सोमेने'त्यादिरूपं, तथा प्रतिषेधश्च
प्रतिषिध्यते निवार्यतेनेनेति प्रतिषेधोऽविहितकर्मतो निवर्तकं
वाक्यं 'ब्राह्मणं न हन्यादि'त्येवं रूपं, धर्माधर्मौ धर्मश्च स्ववर्णा-
श्रमविहितोऽधर्मश्च ताद्वपरीतस्तौ, तथा शुभाशुभे शुभं च ध-
र्मफलं पुण्यगशुभं चाधर्मफलं पापम्, एते मसिद्धा भावा
विकाराः कर्तृत्वभाविताः स्वस्मिन्नध्यस्तं कर्तृत्व तेन सह-
कृतेन स्वयं भाविताः सन्तीति ज्ञेयम्, आत्माऽध्यस्तकर्तृत्वतत्क-
ल्पितभावसाक्षी प्रत्यगात्मा निरञ्जनः कर्तृत्वतत्कल्पितधर्मोपा-
धिरहितोऽत एव शुद्धः कर्तृत्वतत्कल्पितसाक्षित्वमलरहिता-
ऽस्तीत्यनुसंधेयः ॥ १४ ॥

इदानीं क्रियातत्कारणादिरूपोपाधिभ्योप्यात्मानं विविच्य
वर्शयति ।

कृतिः कार्यं च करणं तत्र चेष्टाः पृथग्विधाः ।

कर्तृत्वस्यानुगा भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥ १५ ॥

कृतिरिति । कृतिः क्रिया गमनादिरूपा, कार्यं क्रियातिषयः
करणं तृणं छिन्नामत्यत्र छिन्नादिक्रियाव्याप्तं तृणं, करणं च तत्रै-
व छिन्नादिक्रियासाधनं कररूपमेतद्विकारजातं पृथग्विधं पृथ-
ग्विधना विधां प्रकारो यस्य तत्तथाभूत तत्र तेषु सत्सु पृथग्वि-
धाः पृथग्विधा प्रकारो यासां तास्तथोक्ताश्चेष्टाः स्थानगम-
नागमनोत्थानादिरूपाः सन्ति ते एते सर्वे भावा विकाराः क-
र्तृत्वस्य स्वस्मिन्नध्यस्तं यत्कर्तृत्वं तस्यानुगा अनु पश्चाद्ग-
च्छन्तीत्यनुगाः कर्तृत्वोपजीविन इत्यर्थः, सन्तीति ज्ञेयाः, आत्मा
कर्तृत्वतदनुवृत्तभावसाक्षी प्रत्यगात्मा निरञ्जनः कर्तृत्वतदनुसा-

रिभावोपाधिभ्यो भिन्नोऽत एव शुद्धः कर्तृत्वतदनुगभावसा-
क्षित्वमलरहितोऽस्तीत्यनुसन्धेयः ॥ १५ ॥

एवं कर्तृत्वभोक्तृत्वतज्जन्यभावोपाधिभ्य आत्मानं वि-
विच्य दर्शयित्वेदानीं पञ्चभूतोपाधिभ्यस्तं विविच्य दर्शयितुं
सद्वृणभूतशब्दादिविषयोपाधिभ्यस्तं विविच्य दर्शयति ।

शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च पञ्चमः ।

पञ्चभूतोद्भवा भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥ १६ ॥

शब्द इति । शब्द आकाशगुणत्वेन प्रसिद्धः, स्पर्शो वा-
युगुणत्वेन प्रसिद्धः सामान्यरूपः, रूपं च तेजोगुणत्वेन प्रसिद्धं
सामान्यरूपं, रसो जलगुणत्वेन प्रसिद्धः सामान्यरूपः, पञ्चमः
पञ्चसङ्ख्यापूरको गन्धश्च पृथ्वीगुणत्वेन प्रसिद्धः सामान्यः,
एते सर्वे भावा विकाराः पञ्चभूतोद्भवाः पञ्चसङ्ख्यानि यानि
भूतानि विषदादीनि तेभ्य उद्भव उत्पतियेषान्ते तयोक्ता
ज्ञेयाः, आत्मा तत्साक्षी प्रत्यगात्मा निरञ्जनः शब्दाद्युपाधिरहितो-
ऽत एव शुद्धस्तत्साक्षित्वमलरहितोऽस्तीत्यनुसन्धेयः ॥ १६ ॥

एवं शब्दाद्युपाधिभ्यो विविच्यात्मानं दर्शयित्वेदानीं त-
दाधारभूतपञ्चभूतोपाधिभ्योप्यात्मानं विविच्य दर्शयति ।

आकाशमानिलस्तेजस्तोयमुर्वी च पञ्चमी ।

पञ्चभूतमया भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥ १७ ॥

आकाशमिति । आकाशं विषदनिलोवायुस्तेजोऽग्नि-
स्त्रोणं जलं पञ्चमी पञ्चसङ्ख्यापूरकोर्वी च धरा चैते सां-
ख्ये लोकेषु च प्रासद्धा भावा विकाराः पञ्चभूतमयाः
पञ्चसङ्ख्यानि यानि भूतानि विषदादीनि तन्मयास्तद्रूपाः
सन्तीति ज्ञेयाः, आत्मा पञ्चभूतसाक्षी प्रत्यगात्मा

निरञ्जनः पञ्चभूतोपाधिरहितोऽत एव शुद्धः पञ्चभूतसाक्षि-
त्वमलरहितोऽस्तीत्यनुसन्धेयः ॥ १७ ॥

एवं पञ्चभूतोपाधिभ्य आत्मानं विविच्य दर्शयित्वेदानीं त-
त्कार्पत्वेन प्रसिद्धज्ञानेन्द्रियोपाधिभ्योऽप्यात्मानं विविच्य दर्शयति ।

श्रोत्रं त्वङ्मनः जिह्वा गन्धग्राहश्च पञ्चमः ।

ज्ञानेन्द्रियमया भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥ १८ ॥

श्रोत्रमिति । श्रोत्रं श्रूयते ज्ञापते शब्दोनेनेति श्रोत्रमाकाश-
कार्यमाकाशगुणभूतशब्दज्ञानकरणं, त्वग्रोमरूपेषु स्थितं कार्यं वा-
योस्तृणस्पृशज्ञानकरणं, नयनं नीयते प्राप्यते रूपमनेनेति नयनं
तैजःकार्यन्तद्रूपरूपज्ञानकरणं जिह्वा मुखस्थं जलकार्यं तद्गुणरस-
ज्ञानकरणं पञ्चमः, एतेषां चतुर्णां पञ्चसङ्ख्यापूरको गन्धग्राहश्च
गृह्यतेऽङ्गीक्रियतेनेनेति ग्रहो गन्धस्य पृथ्वीगुणत्वेन प्रसिद्धस्य
ग्रहो ग्रहणकरणभूतो ग्रह एव ग्राहः स्वार्थेण, यद्वा गन्धं गृह्णा-
तीति गन्धग्राहः 'कर्मण्यण्' शब्दज्ञानकरणमित्यर्थः, एते सर्वे ज्ञा-
नेन्द्रियमया ज्ञानाक्रियाकरणभूतानि ज्ञानेन्द्रियाणि तन्मयास्त-
द्रूपा भावा विकाराः सन्ति आत्मा पञ्चज्ञानेन्द्रियसाक्षी प्र-
सगात्मा निरञ्जनः पञ्चज्ञानेन्द्रियरूपोपाध्यतीतोऽत एव शुद्धः
पञ्चज्ञानेन्द्रियसाक्षित्वमलरहितोऽस्तीत्यनुसन्धेयः ॥ १८ ॥

एवं पञ्चभूतकार्यभूतकर्मन्द्रियोपाधितोऽप्यात्मानं विवि-
च्य दर्शयति ।

वाक्पाणिपादौ पायुश्च तथोपस्थश्च पञ्चमः ।

कर्मन्द्रियमया भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥ १९ ॥

वागिति । वागुच्यतेऽनया सा वाक्शब्दोच्चारक्रिया-
करणं पाणिपादौ पाणिश्च हस्तगोचकस्थमादानक्रियायाग-

क्रियायोः करणं, पादश्च पादगोलकस्थानमनागमनादिक्रियाकरणं,
 पायुश्च गुदस्थं मलोत्सर्गक्रियाकरणं, तथा पञ्चमः पञ्चसरूपापूरक
 उपस्थश्च शिस्तमगोलकस्थं मैथुनक्रियातज्जन्मसूत्रपाप्मक्रियायोः
 करणम्, एते सर्वे भावा विकाराः कर्मेन्द्रियमा कर्माणि क्रियास्त-
 र्करणभूतानीन्द्रियेभानीन्द्रियाणि साधिष्ठानबुद्धिस्थविदाभा-
 सस्य भोक्तुः सम्बन्धीनीन्द्रियाणि तन्मयास्तद्रूपा भावा वि-
 कारा ज्ञेयाः, आत्मा पञ्चकर्मेन्द्रियसाक्षी प्रसंगात्मा निरञ्जनः
 कर्मेन्द्रियोपाधिरहितोऽत एव शुद्धः पञ्चकर्मेन्द्रियमाश्रित्यमलर-
 हितोऽस्तीत्यनुसन्धेयः ॥ १९ ॥

एवं दशोन्द्रियोपाधित आत्मानं विविच्य दर्शयित्वेदानीं
 तद्विषयेभ्योपि तं विविच्य दर्शयति पञ्चभिः, तत्रादौ शब्दतद्भे-
 दोपाधिभ्य आत्मानं विविच्य दर्शयति ।

ध्वनिर्वर्णविभेदा य आहृतानाहृतादयः ।

शब्दभेदमया भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥ २० ॥

ध्वनिरिति । ध्वनिरव्यक्तनादौ मध्यमावाग्रूपो ये च व-
 र्णविभेदा ये र्णसदा वर्णानामकचटतादयस्तेषां विभेदाः
 संयुक्तवर्णाद्या स्फुटतादयो ये चाऽऽहृतानाहृतादय आहृता
 भेदादिजनिता अनाहृताश्च स्वतः उत्पन्नाः पञ्चभूतोद्भवाः क-
 र्णस्य पिधाने कृते मति श्रूयमाणास्त आदयः मथमा येषां
 ते तथोक्ता आदिपदेन येषादिजनिताः शब्दा प्राणाः, सर्वे
 स एते लोकेऽनुभूयमानाः शब्दभेदमयाः शब्दस्याकाश-
 गुणतन प्रमिद्धस्य यो भेदः पार्थक्यं तन्मयास्तद्रूपा
 ज्ञेयाः, आत्मा शब्दतद्भेदसाक्षी कृतस्यो निरञ्जनः श-
 ब्दतद्भेदविकारोपाधिरहितोऽत एव शुद्धः शब्दतद्भेदविका-
 रसाक्षित्यमलरहितोऽस्तीत्यनुसन्धेयः ॥ २० ॥

एवं शब्दतद्भेदरूपोपाधेरात्मानं विविच्य दर्शयित्वेदानीं-
मध्यमाशब्दवाच्यव्यभिचेदज्ञापनपूर्वकं ततोऽप्यात्मानं विविच्य
दर्शयति ।

निपादर्पभगान्धारपङ्कजमध्यमधैवताः ।

स्वरभेदमया भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥ २१ ॥

निपादेति । निपादर्पभगान्धारपङ्कजमध्यमधैवता निपादो
निपादनामक एक, ऋषभो ऋषभनामको द्वितीयः, गान्धारो गा-
न्धारनामकस्तृतीयः, पङ्कजः पङ्कजनामकश्चतुर्थः, मध्यमो मध्यम
नामकः पञ्चमः, धैवतो धैवतनामा षष्ठः, अनुक्तोपि पञ्चमनामा
सप्तमः, एते भावा विकाराः स्वरभेदमयाः स्वरोऽव्यक्तनाद-
स्तस्य भेदः पार्थिवं तन्मयास्तद्रूपा ज्ञेयाः, आत्मा तत्साक्षी
प्रत्यगात्मा निरञ्जनः स्वरतद्भेदोपाधिरहितोऽत एव शुद्धः
स्वरतद्भेदसाक्षित्वमलरहितोऽस्तीत्यनुसन्धेयः ॥ २१ ॥

एवं स्वरतद्भेदोपाधित आत्मानं विविच्य दर्शयित्वेदानीं
वायुगुणभूतस्पर्शतद्भेदोपाधितोऽप्यात्मानं विविच्य दर्शयति ।

शीतोष्णमृदुकाठिन्यतीक्ष्णरूक्षादिभेदतः ।

स्पर्शभेदमया भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥ २२ ॥

शीतेति । शीतोष्णमृदुकाठिन्यतीक्ष्णरूक्षादिभेदतः

शीतः शीतल उष्णस्तापको मृदुः कोमलः काठिन्यः कर्कश-
स्तीक्ष्णः दाहको रूक्षः शुष्कः, एत आदयो येषां ते सत्येकता ये
भेदा भेदवन्तः स्पर्शा सार्वविभक्तिकस्तसिः, ते सर्वे भावा वि-
काराः स्पर्शभेदमयाः स्पर्शस्य वायुगुणत्वेन प्रक्षिप्तस्य सामा-
न्यस्पर्शस्य ये भेदाः पञ्चीकृतत्वेनानेकत्वं तन्मयास्तद्रूपा
ज्ञेयाः, आत्मा स्पर्शतद्भेदसाक्षी प्रत्यगात्मा निरञ्जनः स्पर्शतद्भे-

दरूपोपाध्यतीतोऽत एव शुद्धः स्पर्शतद्भेदसाक्षित्वमलरहितोऽस्तीत्यनुसन्धेयः ॥ २२ ॥

इदानीं रूपभेदतोपि तं विविच्य दर्शयति ।

रक्तं पीतं सितं कृष्णं हरितं चित्रमित्यपि ।

रूपभेदमया भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥ २३ ॥

रक्तापीति । रक्तं शोणितं पीतं हरिद्राभं सितं श्वेतं कृष्णं नीलं हरितं पालाशं चित्रं किमीरमित्येवमपिशब्दादन्यदपि एते भावा विकारा रूपभेदमया रूपस्य तेजोगुणत्वेन प्रसिद्धस्य सामान्यरूपस्य यो भेदः पृथक्त्वं तेजसः पञ्चीकृतत्वेन तद्व्य-
णस्यापि पृथक्त्वं तन्मयास्तद्रूपा ज्ञेयाः, आत्मा त-
त्साक्षी कूटस्थो निरञ्जनो रूपतद्भेदोपाध्यतीतोऽत एव शुद्धो
रूपतद्भेदसाक्षित्वमलरहितोऽस्तीत्यनुसन्धेयः ॥ २३ ॥

इदानीं रसभेदोपाधितोपि तं विविच्य दर्शयति ।

कटुः कषायो मधुरो लवणोऽम्लश्च तिक्तकः ।

रसभेदमया भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥ २४ ॥

कटुरिति । कटुः कटुत्वविशिष्टः, कषायः कषायरसः, मधुरो मिष्टरसः, लवणः क्षाररसः, अम्लश्चाऽम्लरसः, तिक्तकस्तिक्तकस्य, एते सर्वे भावा विकारा रसभेदमया रसस्य जलगुणत्वेन प्र-
सिद्धस्य सामान्यरसस्य जलस्य पञ्चीकृतत्वेन भेदः पृथक्त्वं त-
न्मयास्तद्रूपा ज्ञेयाः, आत्मा तत्साक्षी मयागात्मा निरञ्जनो
रसतद्भेदविकारोपाध्यतीतोऽत एव शुद्धो रसतद्विकारसाक्षि-
त्वमलरहितोऽस्तीत्यनुसन्धेयः ॥ २४ ॥

इदानीं गन्धतद्भेदरूपोपाधितोपि तं विविच्य दर्शयति ।

चित्राः परिमलामोदसौरभासौरभादयः ।

गन्धभेदमया भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः॥२५॥

चित्रा इति । परिमलामोदसौरभासौरभादयः परिमलो ज-
नमनोहरो गन्धः, आमोदो दूरगामी गन्धः, सौरभः सुगन्धः, अ-
सौरभो दुर्गन्धः, एत आदयः प्रथमा येषां ते तथोक्ताश्चित्रा
विविचरूपाः, यद्वा चित्रापरिमलेतिपाठे चित्रगन्धोपि व्यञ्जना-
दीनां ग्राह्यः, अपरिमलश्च सामान्यसुगन्धः, एते भावा विकारा
गन्धभेदमया गन्धः पृथ्वीगुणत्वेन प्रसिद्धः सामान्यस्तस्य यो
भेदः पञ्चीकृतत्वेनानेकत्वं तन्मपास्तद्रूपा ज्ञेयाः, आत्मा-
गन्धतद्भेदविकारसाक्षी मयगात्मा निरञ्जनो गन्धतद्विकारोपा-
धितो भिन्नोऽत एव शुद्धो गन्धतद्विकारसाक्षित्वमलरहितो-
ऽस्तीति ज्ञेयः ॥ २५ ॥

एवं पञ्चभूततद्गुणोपाधित आत्मानं विविच्य दर्शयित्वे-
वानां पञ्चीकृतभूतजन्यस्थूलदेहयोनिभेदोपाधितोऽप्यात्मानं वि-
विच्य दर्शयति ।

जरायुजाण्डजस्वेदसंभवोद्भिज्जकादयः ।

प्राणिभेदमया भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः॥२६॥

जरायुजेति । जरायुजाण्डजस्वेदसंभवोद्भिज्जकादयो जरा-
युजा गर्भोपरिवेष्टनजालं जरायुस्तस्माज्जावाः, अण्डजा अ-
देह्यां जाताः पश्यादयः, स्वेदसम्भवाः स्वेदो घर्मस्तस्मात्स-
म्भवो जन्म येषां ते तथोक्ता यूकामत्कुणादयः, उद्भिज्जका
उद्भिद्य पृथिवी जाता उत्पन्नास्त उद्भिज्जकाः, एत आदयो
येषां ते तथोक्ताः, एते भावा विकारा योनिभेदमया योनेः
कारणस्य यो भेदः पार्थक्यं तस्माद्भावा उत्पन्ना ज्ञेयाः, आत्मा

योनिनन्देदतद्बुद्धवदेहसाक्षी प्रत्यगात्मा निरञ्जनो योनिनन्देदतद्बुद्धवदेहाद्युपाधिरहितोऽत एव शुद्धस्तत्साक्षित्वमलराहितोऽस्तीत्यनुसन्धेयः ॥ २६ ॥

तत्र योनिभेदोत्पन्नेषु मध्ये प्राणिषु नीचत्वेनाण्डजानुपेक्ष्य जरायुजभेदोद्भवोपाधितोऽप्यात्मानं विविच्य दर्शयति ।

ससुरासुरगन्धर्वयक्षरक्षोनरादयः ।

जीवजातिमया भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥ २७ ॥

समुरेति । ससुरासुरगन्धर्वयक्षरक्षोनरादयः सुरैर्देवैः सहिताः ससुरा असुरा दैत्याः, गन्धर्वा देवगायकाः, यक्षाः किन्नराः, रक्षांसि राक्षसाः, नरा मनुष्याः, आदयः प्रथमा येषां ते सर्वे भावा विकारा जीवजातिमया जीवानां कल्पितदेहजातिरूपा ज्ञेयाः, आत्मा जीवतत्कल्पितदेहजातिसाक्षी प्रत्यगात्मा निरञ्जनो जीवतत्कल्पितदेहजात्युपाध्यस्पृष्टोऽत एव शुद्धो जीवतत्कल्पितदेहजातिसाक्षित्वमलराहितोऽस्तीत्यनुसन्धेयः ॥ २७ ॥

एवं स्थूलजातिरूपोपाधित आत्मानं विविच्य दर्शयित्वेदानीं स्थूलदेह उपास्यभेदेन कल्पितजात्युपाधितोऽप्यात्मानं विविच्य दर्शयति ।

शैववैष्णवसावित्रशक्तगाणपतादयः ।

इष्टदेवतजा भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥ २८ ॥

शैवेति । शैववैष्णवसावित्रशक्तगाणपतादयः शैवाः शिवोपासकाः, वैष्णवा विष्णूपासकाः, सावित्रा सूर्योपासकाः, शक्ताः शक्त्युपासकाः, गाणपता गणेशोपासकाः, एत आदयो मुख्या येषां ते तथोक्तास्त एत इष्टदेवतजा इष्टं प्रिय य-

देवतं देवता ततो जाता उत्पन्नास्ते तथोक्ता भावा विकारा
ज्ञेयाः, आत्मा—इष्टदेवततदुपासनतत्कर्तृरूपोपाधिसाक्षी प्रत्यगात्मा
निरञ्जन इष्टदेवततदुपासकोपाधिरहितोऽत एव शुद्ध इष्ट-
देवततदुपासकसाक्षित्वमलरहितोऽस्तीत्यनुमन्धेयः ॥ २८ ॥

एवमुपास्यतज्जन्यविकारोपाधित आत्मानं विविच्य व-
र्णयित्वेदानीन्मृषितत्कुलतद्गोत्रप्रवरोपाधिभ्य आत्मानं वि-
चिच्य दर्शयति ।

वासिष्ठगार्ग्यशाण्डिल्यभार्गवाङ्गिरसादयः ।

गोत्रप्रवरजा भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥ २९ ॥

वासिष्ठेति । वासिष्ठगार्ग्यशाण्डिल्यभार्गवाङ्गिरसादयो वा-
सिष्ठो वसिष्ठस्य गोत्रापत्यं पुमान्वाभिष्ठो वसिष्ठकुलजत्वाद्वा-
सिष्ठगोत्र इत्यर्थः, गार्ग्यो गर्गस्य गोत्रापत्यं पुमान्गार्ग्यो गर्ग-
कुलोद्भवत्वाद्गार्ग्य इत्यर्थः, शाण्डिल्यः शाण्डिल्यकुलोत्पन्नः,
भार्गवो भृगोर्गोत्रापत्यं पुमान्भार्गवो भृगुकुलोत्पन्नत्वाद्भार्गव-
इत्यर्थः, आङ्गिरसोऽङ्गिरसो गोत्रापत्यं पुमानाङ्गिरसोऽङ्गिर-
कुलोत्पन्न इत्यर्थः, एते भावा, विकारा गोत्रप्रवरजा गोत्राण
प्रवराश्च तेभ्यो जाना उत्पन्ना विज्ञेयाः, आत्मा गोत्रप्रवर-
तदुत्पन्नभावसाक्षी प्रत्यगात्मा निरञ्जनो गोत्रप्रवरतज्जभावो-
पाध्यतीतोऽत एव शुद्धो गोत्रप्रवरतदुत्पन्नभावोपाधिसाक्षि-
त्वमलरहितोऽस्तीत्यनुमन्धेयः ॥ २९ ॥

इदानीं त्रिधातद्गोत्रमात्रोपाधिभ्योऽप्यात्मानं विविच्य दर्शयति ।

पौराणिकच्छान्दसिकज्योतिर्विद्विपगादयः ।

त्रिधावृत्तिभवा भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥ ३० ॥

पौराणिकेति । पौराणिकच्छान्दसिकज्योतिर्विद्विपगा-

दयः पौराणिकः पुराणान्यधीते वेत्ति वा पौराणिकः पुराण-
विद्योपजीवी, छान्दसिकश्छन्दो नेदमपीते वेत्ति वा स चान्द-
सिको वेदोपजीवी, उभयत्र 'तदधीते तद्वेदे'ति तद्धितमुक्, 'वस्येक'
इतीकः, ज्योतिर्विज्ज्योतिर्ज्योतिःशास्त्रं वेत्तीति ज्योतिर्वि-
ज्ज्योतिःशास्त्रोपजीवी, भिन्नवैद्यो वैद्यविद्योपजीवी, एत आ-
दयो मुख्यं येषां शिल्पो शास्त्रीत्यादीनां ते तथोक्तास्ते सर्वे
भावा विकारा विद्यावृत्तिभवा विद्या ज्ञानसाधनभूतशास्त्राणि,
यद्वा विद्या पुराणाद्यात्ताभ्यो या वृत्तिर्जीविका ततो भवा, उ-
त्पत्त्या ज्ञेयाः, आत्मा विद्यातद्वृत्तितज्जन्यभावानां साक्षी भग-
वात्मा निरञ्जनो विद्यातद्वृत्तितज्जन्यभावोपाधिरहितोऽत एव
युद्धो विद्यातद्वृत्तिसाक्षित्वमलरहितोऽस्तीत्यनुसन्धेयः ॥ ३० ॥

इदानीं यागजन्यभावोपाधितोप्यात्मानं विविच्य दर्शयति ।

प्राच्यौदीच्यप्रतीच्याद्या दाक्षिणात्यादयः परे ।

यागभेदोक्तत्वा भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥ ३१ ॥

प्राच्येति । प्राच्यौदीच्यप्रतीच्याद्याः प्राच्या पश्चिमादि-
द्वाराधिकारिणः, औदीच्या उदग्द्वाराधिकारिणः, प्रतीच्याः
पश्चिमद्वाराधिकारिणः, एत आद्याः प्रथमा येषां ते तथोक्ताः
परेऽप्येव दाक्षिणात्यादयो दाक्षिणासा दक्षिणद्वाराधिका-
रिण आदयः प्रमुखा येषां ते तथाभूताः, न एते सर्वे भावा
विकारा यागभेदमवा यागो यद्वस्तुनिमित्तको यो द्वारभे-
दस्तस्याद्वयो जन्म येषां ते तथाभूता ज्ञेयाः, आत्मा यागभेद-
द्वारभेदतज्जन्यभावसाक्षी भगवात्मा निरञ्जनो यागवद्द्वारनिमि-
तोद्भवभावोपात्पस्पृष्टोऽत एव युद्धो यागादिविकारसाक्षि-
तमलरहितोऽस्तीत्यनुसन्धेयः ॥ ३१ ॥

इदानीं क्रियातज्जन्यभावोपाधितोऽप्यात्मानं विविच्य दर्शयति ।

चित्रकृत्लेखकस्तक्षा वाचकः पाठकः परे ।

क्रियाभेदभवा भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥ ३२ ॥

चित्रकृदिति । चित्रकृच्चित्रक्रियोपजीवी, लेखको लेख-
क्रियोपजीवी, तक्षा काष्ठतनूकरणदिक्रियोपजीवी, वाचको व-
चनक्रियोपजीवी, पाठकः पठनक्रियोपजीवी, परेऽन्येऽपि गन्ता-
स्थातेत्यादयो ग्राह्याः, एते भावा विकाराः क्रियाभेदभवाः
क्रियाणां कृतीनां यो भेदः पार्थक्यं तस्माद्भवा उत्पन्नाः ज्ञेयाः,
आत्मा तत्तत्क्रिया-तत्तत्कर्तृ-तत्तद्भेदसाक्षी प्रत्यगात्मा निरञ्जनो
क्रिया-तत्कर्तृ-तद्भेदोपाध्यतीतोऽत एव शुद्धः क्रिया तत्कर्तृ-
तद्भेदसाक्षित्वमलरहितोऽस्तीत्यनुसन्धेय ॥ ३२ ॥

इदानीं शरीरसुन्दरताजन्यविकारोपाधितोऽप्यात्मानं वि-
विच्य दर्शयति ।

हेमगौरविशालाक्षसिंहसंहननादयः ।

कायसौन्दर्यजा भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥ ३३ ॥

हेमगौरेति । हेमगौरविशालाक्षसिंहसंहननादयो हेमगौरो
हेम सुवर्णं तद्गङ्गोरः पीतवर्णः, 'पीतो गौरो हारिद्राभ' इत्यमरः, वि-
शालाक्षो विशाले आकर्णान्तं विस्तीर्णं अक्षिणी नेत्रे यस्य स
तथोक्तो विशालनयन इत्यर्थः, सिंहसंहननः सिंहो मृगेन्द्रस्तद्व-
त्संहननं गमनं यस्य स तथोक्तः, गङ्गा सिंहवत्संहननमुखस्क-
न्धोऽवसस्थनत्वादिरूपं सौन्दर्यं यस्य स तथोक्तः, एत आदयो
मुख्या येषां ते तथोक्ताः, भावा विकाराः कायसौन्दर्यजाः
कायस्य देहस्य परसौन्दर्यं कमनीयत्वं तस्माज्जाता उत्पन्ना
ज्ञेयाः, आत्मा शरीरतत्सौन्दर्यतज्जविकारसाक्षी प्रत्यगात्मा निर-

धनः शरीरतत्सौन्दर्यतदुत्पन्नविकारोपाध्यस्पृष्टोऽति एव
 शुद्धः शरीरतत्सौन्दर्यतदुत्पन्नभावसाक्षित्वमनरहितोऽस्तीत्य-
 नुसन्धेयः ॥ ३३ ॥

इदानीं शरीरविरूपत्वतज्जन्यभावोपाधितोप्यात्मानं विवि-
 च्य दर्शयति ।

मूकान्धपङ्गुवधिरकाणकञ्जाक्षकादयः ।

कायवैरूप्यजा भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥ ३४ ॥

मूकोति । मूकान्धपङ्गुवधिरकाणकञ्जाक्षकादयो मूको गत-
 बाहू, अन्यश्चक्षुर्हीनः, पङ्गुः पादरहितो, वधिरः श्रोत्रहीनः, काणो
 गतैकनेत्रः, कञ्जाक्षको विहालाक्षः, केकरतेति पाठे तिर्यङ्नेत्रः,
 एत आदयः प्रथमभूता येषां कुम्भादीनां ते तथोक्ताः, त एते
 सर्वे भावा विकाराः कायवैरूप्यजा कायस्य देहस्य यद्वैरू-
 प्यमसौन्दर्यं तस्माज्जाता ज्ञेयाः, आत्मा शरीरतद्वैरूप्यतदुत्पन्न-
 विकारसाक्षी प्रत्यगात्मा निरञ्जनः शरीरतद्वैरूप्यतज्जभावोपा-
 ध्यस्पृष्टोऽनः शुद्धः शरीरतद्वैरूप्यतदुत्पन्नभावसाक्षित्वमनरहितो
 ऽस्तीत्यनुसन्धेयः ॥ ३४ ॥

सप्तलोकोपाधिनोप्यात्मानं विविच्य दर्शयति ।

पातालं वसुधा स्वर्गो महस्तपो जनादयः ।

लोकभेदमवा भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥ ३५ ॥

पातालमिति । पातालमधोभुवनं, वसुधा नरलोकः, स्वर्गो
 देवलोकः, महो महर्लोकः, तपस्तपोलोकः, जनो जनलोकः, आदिः
 प्रथमो येषां सत्त्वगोलोकादीनां ते तथोक्ताः, लोकभेदमवा लो-
 कानां स्थानानां यो भेदः पृथक् तस्माच्च उत्पत्तिर्येषां ते त-
 थाभूता भावा विकारा ज्ञेयाः, आत्मा लोकतद्भेदसाक्षी कृत्स्नो

रञ्जनो लोकतद्भेदोपाध्यतीतोऽत एव शुद्धो लोकतद्भेदसा-
त्त्वमलरहितोऽस्तीत्यनुसन्धेयः ॥ ३५ ॥

इदानीं स्थूलदेहोपलक्षितं यत्पशुत्वं तद्भेदोपाधितोऽप्यात्मानं
विविच्य दर्शयति ।

सिंहव्याघ्रवराहर्क्षहरिणप्लवगादयः ।

पशुभेदभवा भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥ ३६ ॥

सिंहेति । सिंहव्याघ्रवराहर्क्षहरिणप्लवगादयः सिंहः केसरी,
व्याघ्रः शार्दूलः, वराहः सूकरः, ऋक्षो भल्लूकः, हरिणो मृगः,
वराहो वानरः, एत आदयः प्रथमा येषां ते तयोक्ताः, एते सर्वे
तत्रा विकाराः पशुः पशुत्वं तस्य भेदो भिन्नत्वं तस्माद्भवा उ-
त्पन्ना ज्ञेयाः, आत्मा पशुतद्भेदसाक्षी प्रत्यगात्मा निरञ्जनः पशु-
तद्भेदोद्भवविकारोपाध्यतीतोऽत एव शुद्धः पशुत्वतद्भेदोद्भ-
वसात्त्वमलरहितोऽस्तीत्यनुसन्धेयः ॥ ३६ ॥

इदानीं धातुतद्भेदोपाधितोऽप्यात्मानं विविच्य दर्शयति ।

त्वगसृङ्मांसभेदोऽस्थिमज्जाशुक्रादयः परे ।

धातुभेदभवा भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥ ३७ ॥

त्वगिति । त्वक्त्वचा, अस्थुधिरं, मांसमामिषं, मेदस्त्वग-
न्तरस्थितशुक्लत्वगाकृतिः, अस्थि शरीरयुक्तयः, मज्जाऽस्थिलग्रः
सूक्ष्मत्वगाकृतिः, शुक्रं रेतः, एत आदयो मुख्या येषु ते तयोक्ताः,
परेऽन्येषां भावा विकारा धातुभेदभवा धातूनां शरीरधारकाणां
त्वगादीनां यो भेदः पृथक् तस्माद्भवा उत्पन्ना ज्ञेयाः, आ-
त्मा धातुतद्भेदसाक्षी प्रत्यगात्मा निरञ्जनो धातुतद्भेदोपाध्यतीतो-
ऽत एव शुद्धो धातुतद्भेदवत्त्वविकारसात्त्वमलरहितोऽस्ती-
त्यनुसन्धेयः ॥ ३७ ॥

इदानीं शारीरवायुतद्भेदोपाधितोऽप्यात्मानं विविच्य दर्शयति ।
प्राणापानसमामाश्रयोदानव्यानौ च पञ्च ते ।

प्राणभेदभवा भवा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥ ३८ ॥

प्राण इति । प्राणः प्रकर्षेणानिति जीवयति शरीरेन्द्रियादिकं
स प्राण एतन्नामको वायुः, अपानोऽपानिति शरीरेन्द्रियादिकं
परित्यज्य गच्छति, यद्वा शरीरादिकं तर्पयति सोऽपानो वायुः,
समानः समं यथा भवति तथाऽऽनयति प्रापयति सर्वशरीर-
नाडीषु भक्षितमन्नपानादिकं स समान एतन्नामको वायुः,
चापि उदानव्यानौ चोदान उदूर्ध्वमनितीत्युदान उक्रमण-
वायुः, व्यानश्च विशेषेणानितः सर्वं शरीरं व्यापको भूत्वा
जीवयति सर्वशरीरमिति व्यानः, त एत पञ्च पञ्चसंख्याकाः,
उदानो व्यानश्च पञ्चम इति पाठे पञ्च संख्यापूरको व्यानोपीति
व्याख्येयम्, एते भावा विकाराः प्राणभेदभवाः प्राणः शरीरो
वायुस्तस्य यो भेदः पृथक्त्वं तस्माद्भवा उत्पन्नाः, आत्मा पञ्चप्रा-
णवृत्तिनद्भेदसाक्षी मत्पगात्मा निरञ्जनः पञ्चप्राणतद्भेदोपाध्यस्पृ-
ष्टोऽत एव शुद्धः पञ्चप्राणतद्भेदसाक्षित्वमलरहितोऽस्तीत्यनु-
सन्धेयः ॥ ३८ ॥

इदानीमुपप्राणतद्भेदोपाधितोऽप्यात्मानं विविच्य दर्शयति ।

नागः कूर्मश्च कृकरो देवदत्तो धनञ्जयः ।

उपप्राणमया भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥ ३९ ॥

नाग इति । नागो नागनामा वायुर्निम्नोन्मीलनकरः, 'नाग
उन्मीलनकर' इत्युक्तेः, कूर्मश्च कूर्मनामा वायुर्निम्नीलनकरः, 'कूर्मः
स्यानु निम्नीलने' इत्युक्तेः, कृकरः कृत्करो वायुः, 'कृत्करस्तुकृकर'
इत्युक्तेः, देवदत्तो देवदत्तनामा जृम्भणकरो वायुः, 'देवदत्तस्तु

भाणे' इत्युक्तेः, धनञ्जयः पोषणकरो वायुः, मृतं शरीरं संव्याप्य
भाणेपि तिष्ठति धनञ्जयः' इत्युक्तेः, एते भावा विकारा उ-
पाया भवा उपमाया माणानुसारिणस्ततो भवा उत्पन्ना
याः, आत्मा उपमाणतद्भेदसाक्षी प्रत्यगात्मा निरञ्जन उपमा-
तद्भेदोपाध्यतीतोऽतः शुद्ध उपमाणतद्भेदसाक्षित्वमलरहितो-
स्तीत्यनुसन्धेयः ॥ ३९ ॥

इदानीं ज्वरादिरोगोपाधितोऽप्यात्मानं विविच्य दर्शयति ।

ज्वरापस्मारकुष्ठानि वातपित्तकफादयः ।

धातुवैषम्यजा भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥४०॥

ज्वरेति । ज्वरापस्मारकुष्ठानि ज्वरस्तापरोगः, अपस्मारो
मूर्छारोगः, कुष्ठं चाष्टादशभेदभिन्नभेदकुष्ठादिकं, वातपित्तकफा-
दयो वातो वायुः, पित्तं पित्तनामधातुः, कफः श्लेष्मा, आदयो
मुख्या येषां ते तथोक्ताः, एते भावा विकारा धातुवैषम्यजा
रेतआदिधातूनां वैषम्यं सोमो वातपित्तकफरूपस्ततश्च जाता
ज्ञेयाः, आत्मा धातुतद्वैषम्यतदुत्पन्नविकारसाक्षी प्रत्यगात्मा
निरञ्जनो धातुतद्वैषम्यतदुत्पन्नरोगरूपोपाध्यस्पृष्टोऽत एव शुद्धो
धातुतद्वैषम्यतज्जरोगसाक्षित्वमलरहितोऽस्तीत्यनुसन्धेयः ॥४०॥

इदानीं नाडीभेदोपाधितोऽप्यात्मानं विविच्य दर्शयति ।

पिङ्गलेडा सुपुम्णा च गान्धारी हस्तिकादयः ।

नाडीभेदभवा भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥४१॥

पिङ्गलेति । पिङ्गला दक्षिणनासापुटे प्रवहतीनाडी पिङ्ग-
लारूपा, इडा वामनासापुटे प्रवहती नाडी-इडारूपा, अन्या सु-
पुम्णा च क्षणं वामनासापुटे क्षणं दक्षिणनासापुटे प्रवहती नाडी

सुषुम्णांरुपा, गान्धारी गान्धारीनाम्नी नाडी, हस्तिका-ए-
तन्नाम्नी नाडी, आदिः प्रथमा यासां तास्तथोक्ता एते सर्वे-
भावा विकारा नाडीभेदभावा नाडीनां पिङ्गलादिनाडीनां
भेदः पृथक् तस्माद्भव उत्पत्तिर्येषां ते तथोक्ता ज्ञेयाः, आत्मा
नाडी-तद्भेदोद्भवविकारमाप्ती मयगात्मा निरञ्जनो नाडीत-
द्भेदोपाधिभूयोऽत एव शुद्धो नाडीतद्भेदसाक्षित्वमलरहितो-
ऽस्तीत्यनुसन्धेयः ॥ ४१ ॥

इदानीं गतितद्भेदतदुद्भवविकारोपाधितोप्यात्मानं वि-
विच्य दर्शयति ।

उत्क्रान्तिगत्यागतयो याः स्वर्गनरकप्रदाः ।

लिङ्गभेदोद्भवा भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥ ४२ ॥

उत्क्रान्तीति । उत्क्रान्तिगत्यागतय उत्क्रान्तिरुदानगत्या
अरीरपरिमाणसन्मुखता, गतिर्लोकांतरं प्रति गमनम्, आगतिर्न-
रक इह लोके वाऽऽगमनम्, एता याः शास्त्रेषु प्रसिद्धाः स्वर्ग-
नरकप्रदाः स्वर्गस्य स्वर्गभूतस्य नरकस्य नरकदुःखस्य च
प्रदा दाऽयस्त एते भावा विकारा लिङ्गभेदोद्भवा लिङ्गश-
रीरस्य यो भेदः सत्त्वादिगुणोद्रेकेण पूर्वपूर्वगृहीतभावसागपु-
रःसरमन्यभावाङ्गीकरणरूपस्तस्यादुद्भवा उत्पन्ना ज्ञेयाः,
आत्मा लिङ्गतद्भेदतदुद्भवभावमाप्ती मयगात्मा निरञ्जनो लिङ्गत-
द्भेदतदुद्भवोपाधिभूयोऽत एव शुद्धो लिङ्गतद्भेदतदुद्भवसाक्षि-
त्वमलरहितोऽस्तीत्यनुसन्धेयः ॥ ४२ ॥

इदानीं वर्णतद्भेदोपाधिनोप्यात्मानं विविच्य दर्शयति ।

ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्र इत्येवमादयः ।

वर्णभेदभावा भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥ ४३ ॥

ब्राह्मण इति । ब्राह्मणो ब्रह्मवृत्त्युपजीविकः, सत्रेण सत्रं चरति सत्रियः सत्रधर्मेण प्रवर्तते सत्रकर्म वाऽऽचरतीत्यर्थः, सत्रधर्मोपजीवित्यर्थः, वैश्यो विद्या वैश्यवृत्त्या चरति सस्यो वैश्यवृत्त्युपजीवित्यर्थः, शूद्रः शूद्रवृत्त्युपजीवी, इत्येवमेत्यादयो येषां ते तथोक्ता भावा विकाराः, आदिपदेन सूत-सचर्मकारसुवर्णकाराद्या ब्राह्माः, वर्णभेदगवा वर्णानां गुणकु-स्वभावानां यो भेदः पृथक्त्वं तस्माद्भवा उत्पन्ना ज्ञेयाः, आत्मा र्णतद्भेदतदुद्भवविकारसाक्षी प्रत्यगात्मा निरञ्जनो वर्णतद्भेद-दुद्भवविकारोपाध्यतीतोऽत एव शुद्धो वर्णतद्भेदतज्जवि-हारसाक्षित्वमलरहितोऽस्तीत्यनुमन्त्रेयः ॥ ४३ ॥

इदानीमाश्रमभेदोपाधितोप्यात्मानं विविच्य दर्शयति ।

ब्रह्मचारी गृही वानप्रस्थो भिक्षुरिति क्रमात् ।

आश्रमप्रभवा भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥ ४४ ॥

ब्रह्मचारीति । ब्रह्मचारी ब्रह्मचर्यव्रतनिष्ठः स चोपकु-र्वाणो नैष्ठिकश्च द्विविधोऽपि, गृही गृहस्थधर्मवान्, वानप्रस्थो वा-नप्रस्थधर्मवान्, भिक्षुः संन्यासी, इति एवं क्रमात्क्रमेण ज्ञेयाः ते भावा विकारा आश्रमप्रभवा आश्रम्यतेस्मिन्निशाश्रमस्त-स्मात्प्रभवा उत्पन्ना ज्ञेयाः, आत्माऽऽश्रमतद्भेदसाक्षी प्रत्यगात्मा निरञ्जन आश्रमतद्भेदरूपोपाध्यतीतोऽत एव शुद्ध आश्रमतद्भे-दसाक्षित्वमलहीनोऽस्तीत्यनुसन्धेयः ॥ ४४ ॥

इदानीं पाखण्डतद्भेदतदुपाधितोप्यात्मानं विविच्य दर्शयति ।

कापालिकाः क्षपणकाः स्वेच्छाचारा दिगम्बराः ।

पाखण्डप्रभवा भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥ ४५ ॥

कापालिका इति । कापालिका एककर्णोऽस्थिकुण्ड-

लघांरणो मृण्डमालां च विपृतवन्तो विशिष्टवेपाः प्रसिद्धाः,
 क्षपणकाः परमाशुक्रियानिष्ठाः संन्यासधर्मरहितसंन्यासवेपथो-
 रिणः स्वेच्छाचाराः स्वस्वेच्छयैवाचारो येषां ते वेदावि-
 दितान्यवेपाचारधारिणः कञ्जुकाचारिण इति प्रसिद्धाः, दि-
 गम्बरा माध्यमिकनामानो नास्तिकाः, ते एते सर्वे भावा वि-
 काराः पाषण्डप्रभवाः पापस्य दुःकृतस्य खण्डं चिह्नं तस्मा-
 त्प्रभव उत्पत्तिर्येषां ते तथोक्ता ज्ञेयाः, आत्मा पाषण्डतद्भेदो-
 द्भवविकारसाक्षी मत्पगात्मा निरञ्जनः पाषण्डतद्भेदतदुद्भव-
 विकारोपाधिरहितोऽत एव शुद्धः पाषण्डतद्भेदतदुद्भवविकार-
 साक्षित्वमलरहितोऽस्तीत्यनुसन्धेयः ॥ ४५ ॥

इदानीं ममत्वनिर्ममत्वाभ्यां तदभिमानतोऽप्यात्मानं कि-
 विच्य दर्शयति ।

ममता संमता मूढैर्न मता समतारिथतैः ।

सोप्यहन्ताभवो भाव आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥ ४६ ॥

ममतेति । मूढैर्मूर्खैर्ममता ममत्त्वरूपो भावः सा संमता-
 इष्टीकृता, ममतास्थितैः समतायां समत्वे गुणसाध्यरूपायां म-
 कृताविरथैः, स्थितैर्मूढैर्न मता नेष्टीकृता सोऽपि ममत्वेष्टी-
 करणानिष्टीकरणरूपोऽपि भावो विकारोऽहन्ताभवोऽहन्ताया
 अहंकाराद्भव उत्पत्तिर्यस्य न तथोक्तो ज्ञेयः, आत्मा ममत्त्वा-
 ममत्तरसाक्षी मत्पगात्मा निरञ्जनो ममत्वनिर्ममत्तरूपोपाध्य-
 तीतोऽत एव शुद्धो ममत्वनिर्ममत्वसाक्षित्वमलरहितोऽस्तीत्य-
 नुसन्धेयः ॥ ४६ ॥

ननु तर्हि ममत्तत्वात् तत्रापिऽहन्तायां को दोषो येनासौ त्य-
 ग्यते तत्राह ।

अहन्ताममते धीमन्नुभे मातृसुते अपि ।

ते परस्परकुट्टिन्यौ तदेकामपि मा स्पृश ॥ ४७ ॥

अहन्तेति । हे धीमन् हे विवेकिन् उभे द्वे अहन्ताममते अङ्कारममकारत्वे मातृसुते अपि अहङ्कृतिर्ममताया माता तस्या-
तत उद्भवान्ममतापि अहङ्कृतेर्माता तस्या अपि तत उद्भ-
देवमन्योन्यमुतात्वमप्युभयोर्ज्ञेयं, तथापि ते अहन्ताममते पर-
परकुट्टिन्यावन्योन्ययोः कुट्टिन्यौ दूतिके स्तः, तत्तस्मात्कार-
णानुभयोर्मध्य एकामपि अहन्तां ममतां वा मा स्पृश मा-
तृकुरु एकाङ्गीकारे उभयोरप्यङ्गीकारः स्यादिति भावः ॥४७॥

इदानीं सर्वभावलयोपलक्षितबोधरूपोपाधितोऽप्यात्मानं वि-
विच्य दर्शयति ।

सर्वे भावाः प्रलीयन्ते यस्मिन् भावे समुद्रते ।

सोऽपि बोधमयो भाव आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥४८॥

सर्वे, इति । यस्मिन्विद्वत्प्रसिद्धे भावे विकारे समुद्रते
सति समुत्पन्ने सति सर्वे समस्ता भावा विकाराः प्रलीयन्ते
नाशं प्राप्नुवन्ति सोऽपि सर्वलक्षणलक्षितोऽपि भावो विकारो
बोधमयो ज्ञानस्वरूपो ज्ञेयः, आत्मा सत्त्वतत्कार्यबोधसाक्षी
प्रत्यगात्मा निरञ्जनः सत्त्वतत्कार्यरूपबोधोपाधिशून्योऽत एव
शुद्धः सत्त्वतत्कार्यबोधसाक्षित्वमलरहितः ॥ ४८ ॥

इदानीं बोधतद्विषयजगदभावोपलक्षितशून्यरूपोपाधितो-
ऽप्यात्मानं विविच्य दर्शयति ।

यत्त बोधमयो भावो नास्ति भावे समुद्रते ।

त हि शून्यमयो भाव आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥४९॥

यत्रेति । यत्र यस्मिन्प्रत्यक्षे भावे विकारे समुद्भूत उत्पत्ते
 सति बोधपयो ज्ञानरूपो भावो विकारो नास्ति न विद्यते बो-
 धपयोभावग्रहणेन तद्विषयभूतजगदभावोपि ग्राह्यः, जगदापि
 नास्ति न विद्यते सोपि बोधतद्बोधजगदभावोपलक्षितो भावो
 विकारः शून्यरूपो ज्ञेयः, आत्मा शून्यसाक्षी कूटस्थश्चिन्मात्र-
 स्वरूपो निरञ्जनः शून्यत्वोपाधिरहितो अत एव शुद्धः शून्यसा-
 क्षित्वमलरहितोऽस्तीत्यनुसन्धेयः ॥ ४९ ॥

ननु तर्हि देहादिसमस्तजगत्पदार्थानां तदभावरूपस्य शू-
 न्यस्य च तद्बोधस्यापि प्रतीयमानस्य सर्वस्यानात्मत्वेन निषेधे
 कृते सति तद्गहनस्तदन्यथात्मा क इत्याशङ्क्याह ।

इदानीमेतत्प्रकरणविचारफलमाह ।

निरञ्जनस्य देवस्य पञ्चाशत्कविचारतः ।

निरञ्जनस्य देवस्य निरञ्जनपदं व्रजेत् ॥ ५१ ॥

इति श्रीनरहरिरुक्तो बोधस्तारे निरञ्जनपञ्चाशाहं सप्तदशः ॥ १७ ॥

निरञ्जनस्येति । निरञ्जनस्योपाधिरहितस्य देवस्य चिन्मात्र-
पस्यात्मनः पञ्चाशत्कविचारतः पञ्चाशतां पञ्चाशत्संख्यानां
श्लोकानां समूहः पञ्चाशत्कं समूहे कम्पलयः, एतत्प्रकरणस्य
व्यवहारतो विवेकान्निरञ्जनस्योपाधिरहितस्य केवलस्यैवार्थः,
एवस्य चिन्मात्रस्वरूपस्यात्मनो निरञ्जनपदं निरुपाधिकं यत्पदं
स्वरूपं तद्व्रजेत्प्राप्नुयात् ॥ ५१ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधस्तारार्थदीप्तौ
निरञ्जनपञ्चाशत्कप्रकाशः सप्तदशः ॥ १७ ॥

अथ यमुनाएकम् ।

एवं निरुपाधिकमात्मस्वरूपं सर्वोपाधिभ्यो विविच्य दर्श-
यित्वेदानीं तस्यैव लक्षणैर्लक्षितानि लक्षणानि तैर्लक्षयितुं यमु-
नासादृश्येन तदेव निरुपायेप्यन्यमुनाएकाख्यमष्टश्लोकं प्रकरण-
मारभमाण आह ।

अथ यमुनाएकम् ।

अथेति । अथ निरञ्जनपञ्चाशत्कनिरूपणानन्तरं यमुनाएकं
यमुनाएकाख्यं प्रकरणं निरूप्यत इति शेषः, तत्र तावदादौ यमु-
नाचितोः समानवर्णनिरूपणे सादृश्यं प्रदर्शयति ।

उज्ज्वला मधुरा शीता पवित्रा यमुनेव चित् ।

विविच्य दृष्टा हि मया श्यामिका याऽत्र स भ्रमः ॥ १ ॥

उज्ज्वलेति । उज्ज्वला निर्मलजला पवित्रा पवित्रयति जना-
न्सा पविना स्वतश्च पवित्रा, मधुरा मिष्टजला, शीता शीतलगुणा,
यमुनेव यथा यमुना काशिन्दी नदी तथा चिच्छेत्तनापि उ-
ज्ज्वला निर्मला मायाऽविद्यादिमलरहिता मधुरा सुखरूपत्वान्मि-
ष्टेति यावत्, शीता सापत्रयनिवर्त्तकत्वाच्छीतलगुणा, पवित्रा प-
वित्रयति रागादिरोद्धतं करोत्यन्तःकरणं स्वाविर्भावेनेति प-
वित्राऽस्तीति शेषः, ननु यमुनेव चिदस्तीति कुतो ज्ञातं तत्राह
विविच्येति, हि यस्मात्कारणान्मया तव त्वत्स्वरूपोपदेशकेन
विविच्य सर्वोपाधितो विवेचनेन पृथक्कृत्य दृष्टाऽनुभूता, एव
च सर्वैरपि मदन्तैः सर्वोपाधितो विविच्यैवैतादृशी ज्ञातुं शक्येति
भावः, ननु दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरुज्ज्वलत्वधर्मे समाने प्रतीय-
माना श्यामिका कुतस्सा तत्राह श्यामिकेति, या प्रत्यक्षा सर्वेषां
श्यामिका नीलता नैल्पमित्यर्थः, अत्र यमुनायां चिति च यमु-
नायां नीलत्वं चिति त्वद्भानरूपं नैल्पमिति विवेकः, स भ्रमः
सा भ्रान्तिरेवेति निश्चेतव्यम्, अतो यमुनाचितोः साम्याद्यमु-
नादृष्टान्तेन चिति तल्लक्षणलक्षितानि लक्षणानि योज्यानीति
भावः ॥ १ ॥

एवं यमुनाचितोरुज्ज्वलत्वादिगुणैः सादृश्यं प्रतिपाद्येदानीं
स्थूणानिम्बनन्यायेन तदेव द्रवयितुमाक्षिप्य समाधत्ते चतुर्भिः,
तत्राद्यातुज्ज्वलत्वमाक्षिप्यममाधत्ते ।

यत्त्वं वदसि चिदेवी नीरूपा तूज्ज्वला कथम् ।

तया प्रक्षालितं पश्य निर्मलं हृदयं मम ॥ २ ॥

यदिति । हे शिष्य त्वं भवान् यद्यस्मात्कारणाधिदेवी चि-
न्मात्रस्वरूपा देवी स्वयंप्रकाशमाना तु दृष्टान्तीकृतयमुनादि-
लक्षणा, तदेव वैज्यशब्दं स्पष्टपाठ नीरूपेति, नीरूपा निर्गतं रूपं

त्याः सा तथोक्ताऽस्ति तत्ततः कारणादुज्ज्वला स्वच्छा
यं केन प्रकारेण स्यादित्येवं वदसि पृच्छसि तर्हि त्वं तथा
यता प्रक्षालितं स्वाविर्भावेन धीतं मम मे हृदयमन्तःकरणं नि-
लं मलरहितं रागादिहीनमित्यर्थः, पश्याऽवलोकय । तथा चा-
प्यं प्रयोगः, चिदुज्ज्वला भवितुमर्हति मदन्तःकरणनिर्मलका-
रत्वाद् यन्नैवं न तदेवं यथा मलिनजलादि तथा च तन्नान्य
लनिवर्त्तकमपि भवति अतस्तदुज्ज्वलमपि न भवतीत्यादि॥२॥
एवमुज्ज्वलत्वं प्रसाध्येदानीं चिति मधुरत्वमाक्षिप्य
समाधत्ते ।

यत्त्वं वदसि चिदेवी नीरसा मधुरा कथम् ।

आस्वादयन्ति तां नित्यं रसिकाः शङ्करादयः॥३॥

यदिति । हे विष्णु यद्यस्मात्कारणात्त्वं भवाब्धिदेवी,
चेत्यरहितचिन्मात्ररूपा स्वयंप्रकाशमाना नीरसा निर्गतो रसो
रस्यत इति रसो मधुरत्वादिरसो वैषयिकसुखमित्यर्थः, यस्याः
सा तथोक्ता, रसनेन्द्रियरहितत्वाद्वा नीरसा रसज्ञानरहिता-
ऽस्ति तत्ततो हेतोः सा मधुरा पिष्टा कथं केन प्रकारेण ज्ञेया-
इत्येवं वदसि तर्हि शृणु रसिका रसं जानन्ति ते रसिकाः
शङ्करादयः शङ्करः सुखकरः शिव आदिः प्रथमो येषां विष्णु-
ब्रह्मादीनां ते सर्वे तां चितिं नित्यं सर्वदाऽऽस्वादयन्ति अनुभ-
वन्ति अतस्ते जगत्सुखप्रदा ज्ञेयाः, सुखप्रदत्वे हेतुः स्वानन्दानु-
भवः, तेन च सुखरूपत्वे सुखप्रदत्वमपि, सुखप्रदत्वात्सुखरूपत्वाच्च
रसिकत्वं तेषु विष्ण्वादिषु, रसिकत्वेन च तेषां भव्यं प्रकाशचि-
न्मात्रात्मरूपे रमण चिति सुखरूपत्वं निश्चाययतीति भावः ।
अत्राप्ययं प्रयोगः, चिन्मधुरा भवितुमर्हति रसिकशङ्करादिप्रीति-
विषयत्वाद्यन्नैवं न तदेवं यथा दुःख तद्रसिकप्रीतिविषयं न भ-

वति अतस्तत्सुखरूपमपि न भवतीति ॥ ३ ॥

एवं मधुरत्वं सम्भाव्येदानीं शीतलत्वमप्याक्षिप्य सम्भावयति ।

यत्त्वं वदसि चिदेवी निःस्पर्शा शीतला कथम् ।

पश्य तस्याः प्रसादेन गतं तापक्षयं मम ॥ ४ ॥

यन्ममिति । हे शिष्य यद्यस्मात्कारणान्त्वमाक्षेपको भूत्वा चिदेवी चैत्यरहितचिन्मात्ररूपा देवी स्वयंप्रकाशरूपेण द्योतमाना निःस्पर्शा स्वगिन्द्रियरहितत्वेन स्पर्शगुणरहिताऽस्ति तत्ततो हेनोः शीतला शैत्यगुणवती कथं केन प्रकारेण सम्भाव्या—इत्येवं वदसि कथयसि यवि तर्हि शृणु तस्याश्रितः प्रसादेनाविर्भावलक्षणानुग्रहेण मम मे तापत्रयमाधिभौतिकाधिदैविकाध्यात्मिकानां तापानां दुःखानां व्ययं त्रिकं गतं नष्टं त्वं पश्यावलोकय त्वगिन्द्रियविषयत्वामावाप चिति शीतलत्वमन्तःकरणतापवर्धनवर्तकत्वानुपपत्त्याख्यलक्षणलक्षितलक्षणया सम्भाव्यमिति भावः । अत्रायं मयोगः, चिच्छीतला भवितुमर्हति अस्पर्शत्वे सति चेतस्तापनिवर्तकत्वाद्यन्नैवं न तदेवं यथा जलादिद्रव्यं तच्चास्पर्शत्वे सति चेतस्तापनिवर्तकं न भवति अतः पारमार्थिकं शीतलमपि न भवति । एवं चात्मचिदेव पारमार्थिकी शीतलाऽऽन्यत्र मातिमासिकं शीतलं ज्ञेयम् ॥ ४ ॥

एवं शीतत्वं सम्भावयित्वा पवित्रत्वमपि आक्षिप्य सम्भावयति ।

यत्त्वं वदसि चिदेवी निर्गुणा पावनी कथम् ।

तत्पवित्रीकृतान्पदय कचदत्तशुकादिकान् ॥ ५ ॥

यदिति । हे शिष्य त्वं पृच्छको भूत्वा चिच्चैत्यरहितचिन्मात्रा देवी द्योतमाना स्वयंप्रकाशेत्यर्थः, निर्गुणा गुणरहिताऽस्ति

यतोऽतः पावनी पावनस्यापि गुणत्वात्सा पावनी पावनं पवि-
करणरूपो गुणः सो स्याऽस्तीति पावनी कथं केन प्रकारेण
म्भाव्या-इत्येवं वदसि ब्रूये चेत्तर्हि त्वं तत्पवित्रीकृतान्त्यैव
चेता स्वाविर्भावेन पवित्रीकृतान्मायाविद्यारागादिमलनिरासेन
वृद्धीकृतान्कचदत्तगुणाविकान्कचो बृहस्पतेः पुत्रः, दक्षो ऽवेः,
गुको व्यासपुत्रः, एते आदयो मुख्या वेषामार्षादीनां ते तयो-
क्तास्तान् त्वं पदयात्रलोकय । अत्रायं प्रयोगः, चित्पावनी भवितु-
मर्हति निर्गुणत्वे सखन्येषां पावनत्वाद्यैवं ज्ञातदेवं यथा वा-
य्वादिः स निर्गुणत्वे सखन्यपावको न भवति अतः स्वतोऽपि
पावनो न भवति अतश्चिदेव परमार्थतः शक्नोति यन्मादिषु
यत्पावनज्ञानं तद्भ्रान्तमेवेति भावः ॥ ५ ॥

अतः परं शिष्यमश्रमवतारयितुमाह ।

अथ शिष्यः पृच्छति ।

अथेति । अयानन्तरं शिष्यः पृच्छति । मश्रं करोति, तमेव
मश्रमुदाहरति ।

गुरो लाक्षणिकैरेव किं लक्षयसि, लक्षणैः ।

लक्षणैर्लक्षय स्वामिंस्तल्लक्ष्यं लक्षयते यथा ॥ ३ ॥

गुरो इति । हे गुरो शृणुति हितमपदिब्रवीतीति गुरुस्तस्य
संबोधने हे गुरो हे देशिक लाक्षणिकैरेव लक्षणैर्लक्षणया बो-
धितरैव केवलं लक्षणैश्चिन्हेस्तदात्मरूपं लक्ष्यं लक्षणैर्बोद्धुं बो-
ध्यं वस्तु किं कुतो लक्षयसि बोधयसि हे स्वामिन्हे गुरो तद-
स्मत्स्वरूपं लक्ष्यं लक्षणैर्बोध्यं वस्तु लक्षणैश्चिन्हेर्बोधा, यदल-
क्षयते ज्ञायते तथा तदलक्षय, बोधय ॥ ६ ॥

अस्य मश्रस्योत्तरं दातु माह ।

अत्रोत्तरम् ।

अत्रेति । अत्रास्मिन्प्रश्न उत्तरं प्रतिवाक्यमुच्यते इति शेषः,
तदेवोत्तरमुदाहरति ।

लक्ष्ये लक्षणवलक्ष्यमिह लक्ष्ये न लक्षणम् ।

विलक्षणमिदं लक्ष्यं लक्षणैवात्र लक्षणम् ॥ ७ ॥

लक्ष्य इति । लक्ष्येऽन्यलक्षणैर्बोध्ये वस्तुनि लक्षणवद्यथा
लक्षणानि सन्ति तद्वदिहात्मस्वरूपे लक्ष्ये लक्षणैर्बोध्ये वस्तुनि
लक्षणं चिह्नं न लक्ष्यं न लक्षितुं योग्यं कुत इत्यत आह वि-
लक्षणमिति, इदमात्मस्वरूपं लक्ष्यं लक्षणया बोद्धुं योग्यं वस्तु
विलक्षणमन्यलक्ष्यविपरीतलक्षणवलक्षणहीनं चास्ति निर्गुण-
त्वादरूपत्वात्स्वप्रकाशत्वाच्चातो लक्षणैव केवलं भागलक्षणैवा-
त्रास्मिन्नलक्ष्ये लक्षणं बोधाय चिह्नं भवति नान्यद्, अन्यलक्ष्ये
तु लक्षणमभवात्परप्रकाशयत्वाच्च लक्षणं संभवत्येवेति भावः ॥ ७ ॥

एवं प्रश्नं समाधायेदानीं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः श्यामि
कापदवाक्यमप्यर्थं बोधयस्तन्निषेधति ।

प्रथममलगम्भीरे श्यामिका भ्रान्तिरूपिणी ।

ब्रह्मण्यमलगम्भीरेऽप्यत्रिद्या भ्रान्तिरूपिणी ॥ ८ ॥

इति० न० यो० यमुनाष्टकम् ॥ १८ ॥

प्रथमीति । अमलगम्भीरेऽमलं च तद्गम्भीरं चागान्यं त-
स्मिन्प्रपत्तिं जले श्यामिका कालिमा या महदपते सा भ्रान्ति-
रूपिणी भ्रान्तिर्भ्रम एव रूपं स्वरूपं यस्यास्तथाभूतास्तीति
ज्ञातव्या न तु सा वास्तवीत्यर्थः, श्यामत्वभासने हेतुरगाधत्वं
तदसत्त्वसम्भवे हेतुनिर्मलत्वमिति विवेकः । दार्ष्टान्तिकेभ्याह
ब्रह्मणीति, अमलगम्भीरे न विद्यते मलोऽविद्यादिरूपो

संस्तदमन्त्रं गम्भीरं चानन्तत्वादगाधमेतादृशे विशेषणद्व-
 षति ब्रह्मणि देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्य आत्मानि आंश-
 णि अज्ञानमांश भ्रान्तिरूपिणी भ्रान्तिर्भ्रम एव रूपं स्वरूपं
 स्याः सा तथाभूताऽस्ति न तु वास्तवीत्यर्थः, अत्रापि चेत्यर-
 तचिन्मात्रानन्तत्वमविद्याप्रतीती हेतुः, निर्मलस्वप्रकाशचिन्मा-
 त्वमविद्यासत्त्वे हेतुरिति विवेकः, अतो दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकसाम्यं
 मेद्धमिति भावः ॥ ८ ॥

इति श्रीनरह० दि० दो० यमुनाष्टकप्रकाशोपादय ॥ १८ ॥

अथ शिलापट्टम् ।

एवं यमुनासादृश्येनात्मस्वरूपं निरूप्येदानीं तदेव पुनः
 शिलाधेनुरूपेण निरूपयञ्छिलाधेनुपट्टारूपं प्रकरणं पदश्लो-
 कभारभमाण आह ।

अथ शिलापट्टम् ।

अथेति । अथ यमुनाष्टकनिरूपणानन्तरं शिलाधेनुपट्टं
 शिलाधेनोः पट्टं पण्णां श्लोकानां समूहरूपं प्रकरणं निरू-
 प्यत इति शेषः, तत्र तावदादौ शिलाधेनोः स्वस्य साक्षात्का-
 रोस्तीत्याह ।

अनन्तकोटिचन्द्राणां चन्द्रिकाभिः कृता किमु ।

आह्लादरूपिणी दृष्टा मया धेनुः शिलामयी ॥ १ ॥

अनन्तेति । अनन्तकोटिचन्द्राणामनन्ता अपरिमिताः को-
 टयः कोटिसख्या ये चन्द्रा निशाकरास्तेषामनन्तकोटिब्र-
 ह्माण्डापेक्षया चन्द्राणामप्यनन्तकोटित्वं ज्ञेयं, तेषां चन्द्रिकाभि-
 र्योत्स्ताभिरुषादानभूताभिः कृता निर्मिता किमु किमित्यु-
 स्पेक्षा, चन्द्रिकाकार्यत्वोत्प्रेक्षणे निमित्तमाहाऽऽह्लादरूपिणीति,

आह्लादो हर्ष एव रूपमाकारो यस्याः सा तथोक्ता शिलामयी
शिलारूपा चेत्यरहितचिन्मात्ररूपत्वाच्चितेर्जडशिलासादृश्यं ज्ञे-
यम्, धेनुर्धिनोति प्रीणाति जगदिति धेनुः सकलजगदानन्दकर-
त्वाद्देनुत्वम्, 'एष ज्ञेयानन्दयाती'ति श्रुतेः, मया तत्स्वरूपनिरूप-
णकर्त्ता दृष्टा साक्षादनुभूताऽतो यत्कृततन्निरूपणेऽप्रामाण्यं न
शङ्कनीयमिति भावः ॥ १ ॥

ननु धेनुत्वे तस्या धावनखानपानाद्यपेक्षा लोकेधेनोरिव
स्यादिसाशङ्का तां वारयत्यर्थेन ।

न धावति न हन्त्येव न खादति पिवत्यपि ।

स्वभावाभिर्मला सेयं हृष्टिपुष्टिमती स्थिता ॥ २ ॥

नेति । न धावति न गच्छति 'अपाणिपाद'इति श्रुतेः, पादर-
हितत्वाद्गन्तव्यदेशाभावाच्च, तथा न हन्त्येव नैव हिंसति हिंस्य-
स्यान्यस्याभावात्कर्तृत्वस्यापि बाधितत्वाच्च, न खादति न भ-
क्षति आनन्दरूपत्वेन निखटुसत्त्वाद्भोज्यद्वैतासत्त्वाच्चाऽपि च
निर्विकारत्वेन भोक्तृत्वविकारासम्भवाच्च, न पिवत्यपि आन-
न्दरूपत्वेन निखटुसत्त्वादेव न पानाद्यपेक्षेति भावः, स्वभावाभि-
र्मला स्वभावेनैव स्वत एव निर्मला शुद्धाऽत एव नित्यं सर्व-
दैव हृष्टिपुष्टिमती हृष्टिर्हर्षः पुष्टिः पुष्टत्वं तदानीं स्थिता तिष्ठ-
तीति ज्ञेया ॥ २ ॥

कामधेनोर्विश्वामित्रदण्डाय निःसृतानि रोमभ्यः सैन्या-
नीति पुराणेषु प्रतापः श्रूयते यस्ततोऽप्यस्यामाधिक्यं प्रताप-
स्य दर्शयति ।

रोमरेखासु विभ्रान्तास्तस्या ब्रह्माण्डकोटयः ।

अपर्यन्ता स्थिता धेनुः सा काश्मीरशिलामयी ॥ ३ ॥

रोमरेखास्त्विति । तस्याः शिलाधेनो रोमरेखासु रोमकूपे-
ब्रह्माण्डकोटयो ब्रह्मण्डानां त्रिलोकानां कोटयोऽपरिमित-
ट्टिकोटिसमूहा विभ्रान्ता विपरीततया विंशष्टरूपेण च
ान्ता अमरूपास्तिष्ठन्तीति शेषः, शबलब्रह्मणामत्र रोमरेखा-
रानीषत्वं तत्रैव ब्रह्माण्डानां कल्पितत्वाविति भावः, तस्या
इत्यपि अन्यसामान्यधेनुकामधेनुभ्योऽप्योषकं दर्शयति अ-
यन्तेति, सोक्ता धेनुः सर्वमाणितर्पणकर्त्री गौरपर्यन्ता न
रयते परितोऽन्तः परिच्छेद्यो यस्याः सा तपोक्ताऽनन्तेत्यर्थः,
स्थिता तिष्ठति सा च काश्मीरशिलामयी काश्मीर उत्पन्ना
समा स्फटिकारुया तन्मयी तद्रूपेत्यर्थः, अस्तीति शेषः, स्वच्छले-
रचेत्परहितचिन्मात्रताज्ज्ञानामावेन च काश्मीरशिलाकृतत्वं
निरूपितमिति भावः ॥ ३ ॥

तस्याः स्फटिकमयत्वं बहुलं तत्प्रयोजनमाह ।

आयान्ति यान्ति धावन्ति नृत्यन्ति च हसन्ति च ।

प्रतिबिम्बा जीवरूपास्तस्याः सा तु यथा स्थिता ॥ ४ ॥

आयान्तीति । तस्याः काश्मीरशिलामयधेनोर्जीवरूपा जीवा-
कृतयः प्रतिबिम्बा आभामा आयान्ति आगच्छन्ति यान्ति गच्छ-
न्ति पारयन्ति त्वरितं वेगेन गच्छन्ति अपि च पुनर्नृत्यन्ति हर्षेण
नटवदनन्तर्पणं कुर्वन्ति च पुनर्हसन्ति वैषयिकगुणोद्भवे सु-
खित्वाभिमया हास्यमपि कुर्वन्ति एवंविधजीवविभिषाकारेषु
शरीरमानेष्वशरीरमानेषु च सत्सु अपि अनेकविधमातिविम्बेषु
शरीरमानेष्वपि स्फटिक इव सा तु काश्मीरशिलाधेनुश्च यथा
स्थिता यथा पूर्वं निर्विकारा तथैव स्थिता तिष्ठति ॥ ४ ॥

ननु पाषाणमयत्वे नीरमत्वं स्यादित्याह स्यादित्याह स्थूलद्रव्या
नीरमत्वेऽपि तस्या रगरूपत्वमस्येत्याह ।

वत्सः शिलामयो भूत्वा पिव धेनुं शिलामयीम् ॥ ६ ॥

इति श्रीत० बो० शिलाधेनुपट्टम् ॥ १९ ॥

स्रवन्तीमिति । हे शिष्य त्वं भवान् शिलामयः शिलावत्सम-
प्रस्थचिद्रूपस्तत उभयोर्जात्यैक्येन वत्स इव धेनोः साजा-
येन वत्सो यथा तथा भूत्वा ब्रह्मधेनुबालत्वं स्वस्मिन्सं-
योति मावः, ब्रह्मविद्याया स्वस्य ब्रह्माभिस्तत्त्वज्ञानरूपया जि-
या रसनया तात्त्विकमुखरसानुभवकरणत्वाद्ब्रह्मविद्याया रस-
रूपत्वं ज्ञेयम्, अमृतं सुखं यत्पयःस्थानीयं नित्यं सर्वकालमपि
प्रावन्तीं दुहन्तीं शिलामयीं शिलावत्समरूपां ब्रह्मरूपामित्यर्थः,
पिव माश्नीहि अनुभवेत्यर्थः ॥ ६ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यादिषाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ
शिलाधेनुपट्टार्थप्रकाश एकोनविंशः ॥ १९ ॥

अथ निद्रापञ्चकम् ।

एवं शिलाधेनुरूपकेणात्मस्वरूपं निरूप्येदानीं तदेव निद्रा-
रूपकेण निरूपयितुं निद्रापञ्चकारूपं पञ्चश्लोकं प्रकरणमारभ-
माण आह ।

अथ निद्रापञ्चकम् ।

अथोक्तं । अथ शिलापट्टनिरूपणानन्तरं निद्रापञ्चकं निद्राया
निरूपकं पञ्चकं पञ्चश्लोकानां समूहरूप प्रकरणं निरूप्यत इति
शेषः, तत्र तावद्वैकिकनिद्राया एतत्प्रकरणे वर्णयिष्यमाणनि-
द्राया वैलक्षण्यं दर्शयितुमाह ।

न सन्ति यस्यां निद्रायां जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तयः ।

अवस्थात्रयरूपिण्यः सर्वद्वन्द्वविवर्जनात् ॥ १ ॥

नेति । यस्यां विद्रुदनुभवगम्यायां निद्रायां सुषुप्ती सर्वप्रपञ्च-

नीरसापि सुधामिष्टा निर्गुणापि प्रिया सताम् ।

नीरूपाप्यतिकान्ता सा मया दृष्टा न तु श्रुता ॥५॥

नीरसेति । नीरसापि यद्यपि रसः सुखं वैषयिकपद्मवर्धो रसश्च निर्गतो निवृत्तो यस्याः सा तयोक्ताऽस्ति तथापि 'यो नै भूमा तत्सुखं नालो सुखमस्ति, विज्ञानमानन्दं ब्रह्म, रसो वै- सः' इत्यादश्रुतिभिः सुस्वरूपत्वमतिपादनात्, सुस्वरूपत्वादेव- सुधामिष्टा सुधामृतं तद्वन्मिष्टा मधुराऽस्ति, तथा निर्गुणापि निर्- गता निवृत्ता गुणाः सत्त्वरजस्तमोरूपास्तत्कार्याणि च सु- शीलत्वादयो यस्याः सा तयोक्ताऽस्ति यद्यपि सतां तत्स्व- रूपनिश्चयवताम् आस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद सन्तमेनं ततो विदुरि'तिश्रु- तेः, मिषा प्रीतिविषयेष्टेत्यर्थः, भवतीति शेषः, तथा नीरूपा- पि निर्गत रूपं यस्याः सा तयोक्ता निराकारेत्यर्थः, अस्ति यद्यपि तथापि सा धेनुरतिकान्ताऽत्यन्तकमनीया भ- वां न प्रीतिविषयत्वादतिकमनीयत्वमपि सुस्वरूपत्वादेव ज्ञेयम्, ननु एतादृशी धेनुर्भवता दृष्टा वा श्रुता श्रुता चेद्वैकर्मि- यथाभ्रामितत्वेन तद्वचनजन्यं ज्ञानं ग्लानप्लवनवाक्यवद्भ्रान्तमेवा- तोऽपापाण्येनाग्राह्यं स्यादित्याशङ्कयाद्यानङ्गीकारेणैव द्वितीयमव- ष्टभ्याह मयेति, मया त्वदुपदेशकेन दृष्टा साक्षादनुभूता न तु श्रुता केवलश्रुतस्यापि शिलाप्लवनवाक्यजन्यज्ञानस्य भ्रान्तत्ववच्चान्तत्वं निवारयितुं दृष्टत्वं मप्यङ्गीकार्यमित्युभयोर्ग्रहणमित्यनवयमिति भावः ॥ ५ ॥

नन्वन्यधेनुदुग्धपानवत्तद्दुग्धपानेच्छोर्मिम कथं तल्लाभः स्या- दित्याशङ्काह ।

सद्यन्तीममृतं नित्यं जिह्वया ब्रह्मविद्यया ।

वत्सः शिलामयो भूत्वा पिव धेनुं शिलामयीम् ॥ ६ ॥

इति धीन० धो० शिलाधेनुपट्टम् ॥ १९ ॥

स्रवन्तीमिति । हे शिष्य त्वं भवान् शिलामयः शिलावत्सम-
दस्थचिद्रूपस्तत उभयोर्जात्यैक्येन वत्स इव धेनोः साजा-
येन वत्सो यथा तथा भूत्वा ब्रह्मधेनुबालत्वं स्वस्मिन्सं-
योति भावः, ब्रह्मविद्यया स्वस्य ब्रह्माभिन्नत्वज्ञानरूपया जि-
या रसनया तात्त्विकसुखरसानुभवकरणत्वाद्ब्रह्मविद्याया रस-
सारूपत्वं ज्ञेयम्, अमृतं मुखं यत्पयःस्थानीयं नित्यं सर्वकालप्रपि
त्रवन्तीं दुहन्तीं शिलामयीं शिलावत्समरूपां ब्रह्मरूपामित्यर्थः,
पिव माश्नीहि अनुभवेत्यर्थः ॥ ६ ॥

इति धीनरहरिशिष्यदिवाकरधिरचिन्तायां बोधसारार्थदीप्तौ
शिलाधेनुपट्टार्थप्रकाश एकोनविंशः ॥ १९ ॥

अथ निद्रापञ्चकम् ।

एवं शिलाधेनुरूपकेणात्मस्वरूपं निरूप्येदानीं तदेव निद्रा-
रूपकेण निरूपयितुं निद्रापञ्चकारूपं पञ्चश्लोकं प्रकरणमारभ-
माणा आह ।

अथ निद्रापञ्चकम् ।

अथोक्त । अथ शिलापट्टनिरूपणानन्तरं निद्रापञ्चकं निद्राया
निरूपकं पञ्चकं पञ्चश्लोकानां समूहरूपं प्रकरणं निरूप्यत इति
शेषः, तत्र तावदौक्तिकनिद्राया एतत्प्रकरणे वर्णयिष्यमाणनि-
द्राया वैलक्षण्यं दर्शयितुमाह ।

न सन्ति यस्यां निद्रायां जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तयः ।

अवस्थातयरूपिण्यः सर्वद्वन्द्वविवर्जनात् ॥ १ ॥

नेति । यस्यां विद्रवदनुभवगम्यायां निद्रायां सुषुप्तौ सर्वप्रपञ्च-

लयाधारत्वाद्ब्रह्मैव निद्रारूपेण प्रतिपादितमत्र ज्ञेयम्, अवस्थात्रय-
रूपिण्योऽवस्थाः स्थितयस्तासां त्रयं त्रिकं तदेव रूपमाकृति-
र्थासां तास्तथोक्ता जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तयो जाग्रच्चेन्द्रियैर्विषयोपल-
ब्धिर्जागरितमित्युक्तलक्षणा जाग्रदेतन्नाम्न्येका, स्वप्नश्च जा-
ग्रत्संस्कारवासनावसितबुद्धौ जाग्रत्संस्कारजः प्रत्ययः स्वप्न
इत्युक्तलक्षणा स्वभावस्था द्वितीया, सुषुप्तिश्चाज्ञानमात्रविषया त-
दावृतमुखविषया चेति लक्षणलक्षिता निद्रा च तृतीया, एता न
सन्ति न विद्यन्ते तत्र हेतुः सर्वद्वन्द्वविवर्जनात्सर्वाणि समस्तानि
यानि द्वन्द्वानि मुखदुःखादीनि तेषां विवर्जनादखन्ताभावात् ॥१॥

ननु निद्रात्वे तस्यास्तामसत्वं स्यात्तत्राह ।

गुणातीततया तत्र तमोलेशो न विद्यते ।

स्वयंप्रकाशरूपत्वादप्रकाशोपि नास्ति हि ॥ २ ॥

गुणातीततयेति । तत्रोक्तनिद्रायां गुणातीततया तस्या गु-
णातीतत्वात्तमोलेशस्तमसस्तमोनाम्नो गुणस्य लेशोऽशो न
विद्यते नैवास्ति, ननु मास्त्वस्यां तमस्तथापि निद्रात्वेनास्यामन्य-
सुप्तौ जगदप्रकाश इवाप्रकाशः स्यात्तत्राह स्वयंप्रकाशरूपत्वादिति,
निद्रायास्तस्याः स्वयंप्रकाशरूपत्वाद् अवेद्यत्वे सत्यपरोक्षत्वं स्व-
प्रकाशत्वमित्युक्तलक्षणः स्वयंप्रकाश एव रूपं यस्याः सा त-
थोक्ता तस्या भावस्तत्त्वं तस्मादेव हेतोः, अन्यनिद्रायां च वेद्यत्वं
प्रत्यक्षसिद्धमतः परप्रकाश्यत्वेन तस्यां स्वप्रकाशाभावोऽस्ति, अत्र
तु स्वप्रकाशत्वादेवाप्रकाशोपि नास्ति अपि शब्दाद् दृश्यत्वमपि
नास्ति हि विदुषामेतदनुभवसिद्धमित्यर्थः ॥ २ ॥

ननु तर्हि निद्रात्वेनास्याः प्राप्तिः सदजा निष्फला च
स्यात्तत्राह ।

यत्प्राप्तये महापुण्यास्तपस्यन्ति तपस्विनः ।

विचारयन्ति विद्वांसो वेदान्तवचनानि च ॥ ३ ॥

यत्प्राप्तय इति । महापुण्या महद्गद्ग भन्तःकरखशोधकं
यं पवित्रं कर्म येषां ते तथोक्ता अत एव तपस्विनस्त-
म रताः पुरुषा यत्प्राप्तये यस्या निद्रायाः प्राप्तिर्लभस्तस्यै
ह्यं तपस्यन्ति तपः कुर्वन्ति तेषां विवेकिनां यत्तपआद्यनुष्ठानं
दुक्कलक्षणा निद्रालाभार्थेति भावः, किञ्च विद्वांसो विवेकिनो
दान्तवचनानि च वेदान्ता वेदशिरोभागा उपनिषद् इत्यर्थः,
पां वचनानि वाक्यानि तानि अपि विचारयन्ति जीवब्रह्मैक्य-
तर्पयतयावलोकयन्ति अतोऽस्याः सुलभत्वं निष्फलत्वं च न
न्तव्यमिति भावः ॥ ३ ॥

नन्वन्यनिद्रायामपि सुखभोगः फलमस्ति तद्वन्नापि अतः
तोऽस्यां विशेष इत्याशङ्क्याह ।

सुखभोगः फलं नात्र सैवानन्दस्वरूपिणी ।

पुरुषार्थस्वरूपत्वान्न कालक्षेपरूपिणी ॥ ४ ॥

सुखभोग इति । हे शिष्य अत्रास्यां निद्रायां सुखभोगः
सुखस्यानन्दस्य भोगोऽनुभवः फलं प्रयोजनं न न विद्यते
किन्तु सैव सौकलक्षणा निद्रैवाऽऽनन्दस्वरूपिणी—आनन्दः
सुखमेव स्वमसाधारणं रूपं यस्याः सा तथोक्ताऽस्ति लौकिकनि-
द्रायां चाज्ञानादृतसुखानुभवस्तत्रानुभावेननुभवानुभाव्यरूपावि-
पुष्ट्या विद्यमानत्वात्तस्य खण्डितत्वेन वृत्तिविषयत्वेन चापारमा-
र्थिकत्वम्, अस्यास्तु सुखरूपत्वान्निपुटीरहितत्वाच्चानन्दरूपत्वं
पारमार्थिकमिति भावः, ननु अन्यनिद्राया इवास्याः कालक्षेप-
मात्रत्वं स्मरित्याशङ्क्यास्यां तन्निवारणपूर्वं विशेषं दर्शयति
पुरुषार्थेति । हे शिष्य इयं सुषुप्तिः पुरुषार्थस्वरूपत्वात्पुरु-

पार्थो मोक्षस्वरूपः स एव स्वरूपमात्मा यस्यास्तस्या भान-
स्तत्ता ततो हेतोरन्यनिद्रावत्कालक्षेपरूपिणी कालस्य सम-
यस्य क्षेपोऽतिक्रमणं तदेव रूपं यस्याः सा तथोक्ता न न-
विद्यते ॥ ४ ॥

ननु तर्ह्यन्यनिद्रेव साधारणतया सर्वेषां तत्प्राप्तिः कुतो
नेत्याशङ्कष तस्या दुष्प्रापत्वनिरूपणपूर्वकं तत्प्राप्तावपि वि-
शेषं दर्शयति ।

सुलभा शुद्धबोधानां दुर्लभा विषयात्मनाम् ।

सहजा माधवादीनां सा निद्रा तु महाफलम् ॥ ५ ॥

इति श्रीन० यो० निद्रापञ्चकम् ॥ २० ॥

सुलभेति हे । शिष्य शुद्धबोधानां शुद्धो भागसागलक्षणा-
या विरुद्धाश्रित्यागेन शुद्धात्मविषयको यो बोधः स शुद्धबोधो
ज्ञानं येषां तेषां पुरुषार्था सा निद्रोक्तलक्षणा सुलभा सुख-
प्राप्ताऽस्ति, किञ्च विषयात्मनां विषयेषु भोग्यबुद्ध्या जगत्प-
दार्थेषु आत्मा मनो येषां ते तथोक्तास्तेषां सा निद्रा दुर्लभा
दुष्प्राप्ताऽस्ति, किञ्च माधवादीनां माधवो लक्ष्मीपतिरादि-
मुख्यो येषान्ते तथोक्ताः शिवाद्यस्तेषां सोक्तलक्षणा निद्रा
सहजा साभाविकी तेषां शुद्धसत्त्वोपाधित्वात्मा निद्रा-
तत्प्राप्तिरेवात एव मैव योगानन्देति नाम्ना शास्त्रेषु कथ्यते-
ऽतः सर्वप्रकारेण सोक्तलक्षणा तु लोकनिद्राविलक्षणा म-
हाफलं सर्वकर्मणां सर्वोपासनानां च ज्ञानस्यापि फलभूतेष-
मनो महाफलरूपा ज्ञेया ॥ ५ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसाराध्यात्मौ
निद्रापञ्चकाध्याप्रकाशो विशः ॥ २० ॥

अथानुभवनवकम् ।

एवं निद्रारूपकेणात्मस्वरूपास्थितिं निरूपेदानीं स्वानुभवं
रूपयितुं परमकृपयानुभवनवकारणं नवश्लोकं प्रकरण-
रभमाण आह ।

अथानुभवनवकम् ।

अथेति । अथ निद्रापञ्चकनिरूपणानन्तरमनुभवनवकमतुभ-
स्यात्मानुभवस्य निरूपकं नवकं नवानां श्लोकानां समूह-
स्य प्रकरणं समूहे कन् निरूप्यत इति शेषः, तत्र तावदादौ गु-
हिरनुभवस्य स्वस्वरूपस्य स्वानुभववृत्तेः स्वानुभवाविषयस्य
वैकरूप्यं स्वानुभूतं शिष्यनिश्चयाय निरूपयति ।

स्वानन्दबोधगुरुभिर्गुरुभिर्निरुक्तं

स्वानन्दबोधधनमेव मम स्वरूपम् ।

स्वानन्दबोधधनया कलया कया चि-

त्स्वानन्दबोधधनमेव मयानुभूतम् ॥ १ ॥

स्वानन्देति । स्वानन्दबोधगुरुभिः स्व आत्मस्वरूपो य
आनन्दः सुखं 'यो वै भूमा तत्सुखमिति' श्रुत्युक्तस्तदभिन्नो यो
बोधो ज्ञेयराहितं ज्ञानं तेन गुरुवः श्रेष्ठान्तर्गुरुभिर्मज्झितोपदे-
शकैर्निरुक्तं महानाक्यद्वारा भागत्यागलक्षणगोपदिष्टं कय-
मिष्यत आह स्वानन्देति, स्वानन्दबोधधनमेव स्व आत्मस्व-
रूपो य आनन्दः सुखं निरतिशयानन्द इत्यर्थः, तदभिन्नो यो
बोधश्चेत्यरहितश्चिन्मात्रज्ञेय धनं निविडं निःशुद्धमित्यर्थः,
केवलं यम मे स्वरूपं स्वमसाधारणं रूपमाकृतिर्यस्य तत्तयो-
क्तम्, एवमुपदिष्टमिति योज्यम्, ततो गुरुणादिष्टरीत्येव मया तद्गु-
रूपेण स्वानन्दबोधधनया स्व आत्मरूपो य आनन्दः सुखं

तदभिन्नो यो बोधो ज्ञानं तेन घना निविडा तथा कया चि-
त्सत्त्वेनासत्त्वेन वा केनापि निर्देष्टुमशक्यया कलयान्तःकर-
णवृत्त्या तन्मम मे स्वरूपमसाधारणाकारः स्वानन्दबोधघनमेव
स्व आत्मस्वरूपो य आनन्दः सुखं तदभिन्नो यो बोधो ज्ञानं
निरतिशयसुखस्वरूपचैतन्यमित्यर्थः, तेन घनं निश्छिद्रमखण्डै-
करसमित्यर्थः, अनुभूतं साक्षात्कृतम् ॥ १ ॥

नन्वेतादृगनुभवः कथमन्येषां मादृशानां स्यादित्याशङ्क्याह ।

श्रद्धाभक्तिभृतां विशेषविदुषां शिक्षावतां योगिनां
मिथ्यावस्तुनि वस्तुतां विजहतां त्यागे गते गाढताम् ।
सत्ये सत्यतया स्फुरत्यविरतं चित्ते चमत्कारिणि
स्वैरं स्फूर्जति निर्विकल्पपरमानन्दस्वरूपो हरिः ॥ २ ॥

श्रुद्धेति । श्रद्धाभक्तिभृतां श्रद्धा च गुरुवेदान्तवाक्येषु वि-
श्वासरूपान्तःकरणवृत्तिः, भक्तिश्च 'श्रवणं स्मरणं विष्णोर्नमनं
पादसेवनं स्तवनं कीर्तनं ध्यानं सख्यमात्मनिवेदनमि'ति नव ल-
क्षणलक्षितान्तःकरणवृत्तिः, यद्वा 'सा परानुरक्तिरीश्वरे, ।

देवानां गुणलिङ्गानामानुभविककर्मणाम् ।

सच्च एवैकमनसो वृत्तिः स्वाभाविकी तु ये'ति ॥

शाण्डिल्यसूत्रभागवतवचनाभ्यां लक्षिता पराभक्तिरत्र
ग्राह्या, ते उभे विभ्रति धारयन्ति ते तथोक्तास्तेषाम्,
अत एव विशेषविदुषां कर्मभक्तिज्ञानेषु मध्ये यो विशेष आ-
धिक्यं पूर्वस्मात्पूर्वस्मादुत्तरोत्तरे श्रैष्ठ्यमित्यर्थः, तद्विदन्ति जानन्ति
ते तथोक्तास्तेषां, तत्र हेतुः शिक्षावतां गुरुतः शिक्षां प्राप्तानां न
तु स्वमसौवाययार्थज्ञाने महत्तानामित्यर्थः, अत एव गुरुरूपदेशक्र-
मेणैव मिथ्यावस्तुनि मिथ्याभूते द्वैतपदार्थे वस्तुतां सत्यसत्त्वं-

प्रतिमित्यर्थः, विजहतां विशेषेण त्यागं कुर्वतां ततश्च तस्मि-
न्ने जगदसत्त्वप्रत्ययलक्षणे त्यागे गाढतां दृढत्वं गते प्राप्ते सति
गिनामुक्तलक्षणयोगाभ्यासिनां चमत्कारिणि आत्मस्फुर-
लक्षणचमत्कारवति चित्तेऽन्तःकरणे सत्ये सत्यात्मरूप आ-
नि सत्यतया सत्त्वरूपेणाऽर्थादिसद्रूपे जगति असद्रूपेण चा-
विरतं विरामरहितं यथा भवति तथा निरन्तरमित्यर्थः, स्फु-
ति प्रकाशमाने सति तस्मिन्नेव चित्ते निर्विकल्पपरमानन्द-
वरूपो निर्गता निवृत्ता विकल्पा विपरीता विविधा वा क-
ल्पना यतः स तथाभूतो यः परमो निरतिशयः आनन्दः सुखं स
एव स्वमसाधारणं रूपमात्मा यस्य स तथोक्तः, अत एव हरिः
सर्वद्वैतहरणशीलोऽद्वैतानन्दरूप इत्यर्थः, स्वैरं स्वेच्छयैव स्फुर्जति
प्रकाशते श्रद्धाशुभायैरन्तःकरणे शोधितेऽन्तःकरणे स्वप्रकाश-
नित्यासिद्धात्ममाक्षात्कारो जात इव प्रतीयते न तु जायते वा-
स्तवसाधननिरपेक्षत्वात्स्वसिद्धाविति भावः ॥ २ ॥

नन्वेतादृशोऽनुभवो मम केनोपायेन स्यादित्याशङ्क्य तानेवो-
पायान्दर्शयति ।

तृष्णां संहार संहरेन्द्रियचयं संहृत्य सर्वाः क्रिया-
श्चेतः संहार संहरान्यधिपणां स्वादप्यणुस्त्वं भव ।

अन्तः संप्रविशात्मधामनि मनागासादिते तत्पदे

सर्वाज्ञानकपाटभञ्जनपटुर्भावः स्थिरः स्थास्यति ॥ ३ ॥

तृष्णामिति । हे शिष्य त्वं तृष्णां प्राप्तेष्वप्राप्तेष्वपि पदार्थेषु
अवृत्तिरूपां दृष्टिं संहार संरोपय ततः इन्द्रियचयमिन्द्रियाणां
दशसंख्यानां श्रोत्रादीनां चयः समूहस्तं संरोपय मखाहारं
कुर्वित्यर्थः, ततश्च सर्वाः समस्ताः क्रिया इन्द्रियव्यापारान् सं-

हृत्यऽवरुध्य ततश्च चेतोऽन्तःकरणं संहर संरोधय ततश्चान्य-
धिपणामन्यद्वैतं तत्सत्त्वविषयां निश्चयरूपां वृत्तिं संहर नाशय
लीनां कुर्विसर्थः, ततस्त्वमेतेष्वभिमाना भवान् खादपि अभिम-
न्तव्याविषयलयेनाकाशादपि आकाशस्य धर्मद्वयवत्त्वेन स्थूलत्वं
तस्मादपि अणुः सूक्ष्म एकरूपत्वादिसर्थः, भवाऽपि तत आत्म-
स्वरूपे धामनि स्थानेऽन्तस्तन्मध्ये तदभेदेनेत्यर्थः, संप्रावश लीनो
भवेत्यर्थः, ततो मनागीपत्तत्पदे तस्मिन्नात्मरूपे पदे स्वरूप आसां दते
प्राप्ते सति सर्वाङ्गानकपाटभञ्जनपटु सर्वं समस्त पदज्ञानं तदेव क-
पाटमिव आत्मदर्शनविरोधकत्वात्कपाटपट्टमिव तस्य भञ्जनमु-
द्धाटनं तस्मिन्पटुः कुशलो भावः स्वरूपस्फूर्तिलक्षणः पदार्थः
स्थिरो निश्चलः स्यात्स्याति स्थितो भविष्यति ॥ ३ ॥

ननु भवद्भिः समाधिः केनोपायेन सम्पादितस्तमुपायं
वदेसपेक्षायामाह ।

किं मां पृच्छसि सादरेण मनसा साधो समाधिक्रमं
नूनं निर्गतमेव मोहतिमिरं जातः प्रकाशो महान् ।

आत्मस्नेहघनां दशामुपगते बोधप्रदीपे मयि

द्रागुडीय पतन्ति वृत्तिनिग्रहा नष्टुपतङ्गा इव ॥ ४ ॥

किमिति । हे साधो हे समाधिसाधनेच्छो त्वं भवान्सा-
दरेण समाधिसाधनादरवता मनसान्तःकरणेन समाधिक्रमं क्र-
म्यते साध्यतेऽनेनेति क्रमः साधनजातं समाधर्मम निर्वि-
कल्पसमाधेः क्रमं साधनमुपायमित्यर्थः, किं पृच्छसि किमर्थं पृ-
च्छसि समाधिसाधनांसदेः साधकेच्छापेक्षत्वान्मयि तु तत्सहन-
त्वात्तादृच्छामावेन तदभावे तत्पृच्छेत्वापुक्तेति तत्कथनमपि मयि
नैव सम्पाद्यमिति भावः, ननु भवत्समाधी सदनत्वे तदः

भवः, स्यात्तदेव कथं सम्भवं तत्राह नूनमिति, मोहतिगिरं
हो जीवब्रह्मैवयाज्ञानमेव तिमिरं तमो नूनं निश्चयेन निर्गत-
नष्टमेव तथा महाभिरावरणः प्रकाशः प्रकाशपते ज्ञायने-
नेति प्रकाश आत्मविषयकं निरावरणं ज्ञानमित्यर्थः, जात-
त्यन्त्रः, ननु भवति प्रकाशोत्पत्तौ तिमिरनाशे च किं निमित्त-
त्याशङ्क्य निमित्तं दर्शयितुं रूपकगोहाऽऽत्मेति, मयि अहंपद-
ाच्ये साधिष्ठानबुद्धिस्यचिदाभासे बोधमदीपे बोधो ज्ञान त-
स्वरूपे प्रदीपे दीपकरूप आत्मस्नेहघनामात्मनि ब्रह्मामिश्रे प्र-
यगात्मानि यः स्नेहो निरतिशयं प्रेम तेन तैलस्यानीयेन घनां
निविडार्द्रा दशामवस्थां वर्तिस्थानीयामुपगत आरुद्ध आश्रिते
सतीत्यर्थः, दृष्टिनिवहा वृत्तीनामन्तःकरणदृष्टीनां निवहा समूहाः
पतङ्गा इव शलभादयो यथा किञ्चिदुद्धीय नष्टुं दीपे पतन्ति तथा
द्रागी पद्यावत्मारब्धक्षयं विद्यमानस्य वृत्तसमूहचाञ्चल्यस्य 'तस्य
तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये अथ संपत्स्य' इति श्रुत्या क्षणिक-
त्वोक्तेः, ईपत्कालेनेपत्वम्, उद्धीयोत्यत्य नष्टुं नाशाय पतन्ति-
प्राप्नुवन्ति अतो मत्समाधेः सहजत्वाच्च साधनापेक्षेति त्वत्प्रश्नो-
ऽनुपपन्न एवेति भावः ॥ ४ ॥

ननु निर्विकल्पममाधेरष्टाङ्गसाधनसाध्यत्वात्साधनानां च
भवत्सु अदृश्यमानत्वात्तैर्विना कथं तद्विस्तद्धिः सम्भाव्या भवत्सु
इत्याशङ्क्यानुपयोगित्वं साधनानां स्वस्मिन्दर्शयति ।

गाढं वाऽस्तु विलीनमस्तु न घृतं साधो घृतत्वाद्गतं
चैतन्यस्य चमत्कृतिः किल तथा चित्तं तदेवाह्वयम् ।
तस्माच्चित्तलयस्य साधनमसौ तत्त्वे तु साक्षात्कृते
प्रत्याहारपरिश्रमोऽपि स मया संत्यक्त एवाधुना ॥५॥

हृत्यऽवरुध्य ततश्च चेतोऽन्तःकरणं संहर संरोधय ततश्चान्य-
 भिषणामन्यहूनं तत्सत्त्वविषयां निश्चयरूपां वृत्तिं संहर नाशय
 लीनां कुर्विसर्थः, ततस्त्वमेतेष्वभिषमन्ता भवान् खादपि अभिष-
 न्तव्यावपयलयेनाकाशादपि आकाशस्य धर्मद्वयवत्त्वेन स्थूलत्वं
 तस्मादपि अणुः सूक्ष्म एकरूपत्वादिसर्थः, यनाऽस्मि तत आत्म-
 स्वरूपे धामनि स्थानेऽन्तस्तन्मध्ये तदभेदेनेत्यर्थः, संभावय लीनो
 भवेत्यर्थः, ततो यनागीपत्तपदे तस्मिन्नात्मरूपे पदे स्वरूप आसादते
 प्राप्ते सति सर्वाज्ञानकपाटभजनपटु सर्व समस्त पदज्ञानं तत्रैव क-
 पादपिव आत्मदर्शनविरोधकत्वात्कपाटपट्टमिव तस्य भजनमु-
 द्घाटनं तस्मिन्पटुः कुञ्जलो भावः स्वरूपस्फूर्तिलक्षणः पदार्थः
 स्थिरो निश्चलः स्थास्याति स्थितो भविष्यति ॥ ३ ॥

ननु भवद्भिः समाधिः केनोपायेन सम्पादितस्तमुपायं
 वदेत्यपेक्षायामाह ।

किं मां पृच्छसि सादरेण मनसा साधो समाधिक्रम-
 नूनं निर्गतमेव मोहतिमिरं जातः प्रकाशो महान् ।
 आत्मस्नेहघनां दशानुपगते बोधप्रदीपे मयि

द्रागुड्डीय पतन्ति वृत्तिनिबन्धा नष्टु पतद्भा इव ॥ ४ ॥

किमिति । हे साधो हे समाधिसाधनेच्छो त्वं भवान्सा-
 दरेण समाधिसाधनादरवता मनसान्तःकरणेन समाधिक्रमे क्र-
 म्यते साध्यतेऽनेनेति क्रमः- साधनजातं समाधेर्मम निर्वि-
 कल्पसमाधेः क्रमं साधनमुपायोपित्यर्थः, किं पृच्छासि किमर्थं पृ-
 च्छसि समाधिसाधनासिद्धेः साधकेच्छापेक्षत्वान्मयि तु तत्सहज-
 त्वात्तादच्छाभावेन तदभावे तत्पृच्छैवायुक्तेति तत्कथनमपि मयि
 नैव सम्भाव्यमिति भावः, ननु भवत्समाधौ सहजत्वे वदः

भवः स्यात्तदेव कथं सम्भवं तत्राह नूनमिति, मोहान्तिगिरं
हो जीवब्रह्मैक्याज्ञानमेव तिमिरं तयो नूनं निश्चयेन निर्गत-
नष्टमेव तथा महाभिरावरणः प्रकाशः प्रकाश्यते ज्ञाने-
नेति प्रकाश आत्मविषयकं निरावरणं ज्ञानमित्यर्थः, जात
त्यन्त्रः, ननु भवति प्रकाशोत्पत्तौ तिमिरनाशे च किं निमित्त-
त्याशङ्क्य निमित्तं दर्शयितुं रूपकमाहाऽऽत्मेति, ययि अहंपद-
ाच्ये साधिष्ठानबुद्धिस्थविचाभासे बोधमदीपे बोधो ज्ञानं त-
स्वरूपे मदीपे दीपकरूप आत्मस्नेहयनामात्मानि ब्रह्माभिन्ने म-
यगात्मानि यः स्नेहो निरतिशयं प्रेम तेन तैलस्यानीयेन घनां
नावेदार्द्रा दशापवस्थां वर्तिस्थानीयामुपगत आच्छाद आश्रिते
सतीत्यर्थः, वृत्तिनिवहा वृत्तीनामन्तःकरणवृत्तीनां निवहा समूहाः
पतन्ना इव शलभादयो यथा किञ्चिदुड्डीय नष्टुं दीपे पतन्ति तथा
द्रागीपद्यावत्प्रारब्धस्य विद्यमानस्य वृत्तिसमूहचाञ्चल्यस्य 'तस्य
तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये अथ संपत्स्य' इति श्रुत्या क्षणिक-
लोक्तेः, ईपत्कालेनेपत्वम्, उड्डीपोत्पत्य नष्टुं नाशाय पतन्ति-
प्राप्नुवन्ति अतो मत्समाधेः सहजत्वान्न साधनापेक्षेत त्वत्प्रश्नो-
ऽनुपपन्न एवमेत भावः ॥ ४ ॥

ननु निर्विकल्पमभाधेरष्टाङ्गसाधनसाध्यत्वात्साधनानां च
भवत्सु अदृश्यमानत्वात्तैर्विना कथं तत्सिद्धिः मम्भाष्या भवत्सु
इत्याशङ्क्यानुपयोगित्वं साधनानां स्वस्मिन्दर्शयति ।

गाढं वाऽस्तु विलीनमस्तु न घृतं साधो घृतत्वाद्गतं
चैतन्यस्य चमत्कृतिः किल तथा चित्तं तदेवाह्वयम् ।
तस्मान्निचित्तलयस्य साधनमसौ तत्त्वे तु साक्षात्कृते
प्रच्याहारपरिश्रमोपि स मया संत्यक्त एवाधुना ॥५॥

गाढीमोति । हे साधो साधोति समाधिसाधनानीति साधु-
 स्तस्य सम्बोधने हेसाधो घृतं सर्पिर्गाढं दृढमस्तु भवतु शी-
 तयोगेन घनीभूतमस्त्वित्यर्थः, वा यद्वा विलीनमुष्णयोगेन र-
 सीभूतमस्तु तद्घृतं घृतत्वात्सर्पिर्द्वान्न गतं न निवृत्तं घृतभा-
 वादन्यभावं न भासं तद्गुणस्योभयत्राप्येकरूपत्वेनानुभवाद् गा-
 दघृते लीनघृते वा घृतप्रतीतेरेकरूपान्न घृतत्वहानिरिति भावः,
 यथा यद्वचया तद्वचैतन्यस्य चैतन्यरूपस्यात्मनश्चगकृतिर्घनी-
 भावरूपश्चमत्कारश्चित्तं मनोऽस्ति अतः प्रतीतो भेदे प्रती-
 यमानेपि वास्तवं घृतत्वं घृतद्वयेऽभिन्नमिव तदेव तच्चैतन्यमेव
 चित्तमतोऽद्वयं भेदरहितं ब्रह्मचैतन्यमेवास्ति तस्मात्कारणा-
 दसावसन्निकृष्टो मतो दूरे वर्त्तमान इत्यर्थः, चित्तलयस्य यो-
 गमनेन सद्रूपस्य चित्तस्य मनसो यो लपो नाशः स्वरूपप्र-
 तीत्यभावरूपस्तस्य साधनं साधनभूतोऽतो मयाऽऽत्मयाथा-
 र्थ्यज्ञानवता त्रुषदेन योगिज्ञानात्स्वज्ञानस्यातीव वैलक्षण्यम-
 स्तीति सूचितं, तत्त्वे चित्तस्य पारमार्थिके रूपे साक्षात्कृतेऽप-
 रोक्षतयानुभूते सति मत्प्राहारपरिश्रमोपि प्रसादारः स्वस्ववि-
 प्वेभ्य इन्द्रियपरावृत्तिरूपः मत्प्राहारोपलक्षितानि ध्याना-
 दीन्यपि ग्राह्याणि, स परिश्रमः साधनकाले रक्षणकाले नाश-
 काले फलकाले च सर्वदा श्रमो दुःखरूप एवाऽतः स यो-
 गसाधनममूढोऽधुनेदानीं सन्त्यक्त एव सम्पत्तिः संशयं विमृष्ट
 एव निष्प्रयोजनत्वाच्चस्येति भावः ॥ ५ ॥

ननु तर्हि साधनैर्विना कथं समाधिऽलभ इत्याशङ्क्य तस्यापि
 सहजत्वाभिद्राघवस्यावदवस्थात्वाविशेषात्तदपेक्षाभावेऽपि मयि
 अवस्थान्तरवत्तम प्राप्नोत्येवेति मम तत्राप्यनादरोस्तीत्याशयेनाह ।

जाते विद्वदनुग्रहेण सहजानन्दागमे साधकै-

रादास्येन यथा यथा परिहृतः-कष्टः स योगोद्यमः ।
आश्चर्यं न मनीषितापि निविडा निद्रा यथेयं बला-
दायास्येव तथा तथा मुनिमतो गाढः समाधिः क्रमः ॥ ६ ॥

जात इति । विद्वदनुग्रहेण विदुषां ज्ञानिनामात्मसाक्षात्का-
वतामित्यर्थः, अनुग्रहः कृपा तेन सहजानन्दागमे सहजः स्वा-
भाविक आनन्दो निरातिशयं सुखं तस्यागमो लाभस्तस्मि-
न्नात उद्भूते सति साधकैः पूर्वं साधकावस्थावद्भिरस्माभिः स
योगशास्त्रोक्तो योगोद्यमो योगः समाधिस्तत्साधनभूत, उद्यम
उद्योगः कष्टः खेदरूप एवेति हेतोरौदास्येन तत्साधनेषु तत्र च
यदौदास्यमुदासीनत्वं तेन यथा यथा यावद्यावदित्यर्थः, परिहृत
उपेक्षितस्तथा तथेत्यावृत्तिशेषेणोत्तरत्र योज्यं तावत्तावदि-
त्यर्थः, न मनीषितापि मयानीप्सितापि निविडा सधनेयं लो-
कप्रसिद्धा निद्रा सुषुप्तिर्वलाद्भटात्स्वयमेवायाति प्राप्नोति तथा
तद्वन्मुनिमतो मुनिभिर्व्यासकपिलपतञ्जलिप्रभृतिभिर्विवेकिभि-
मत इष्टत्वेनादतो गाढो दृढः समाधिक्रमः समाधेर्वेदान्तिमत-
स्वात्मरूपसमाधेः क्रमः प्रापकः साधनभूतो निरोधारूपः स-
माधिः स्वयमयत्रमेव बलाद्भटादेवायाति प्राप्नोति एतदाश्चर्यम-
वलोकयेत शेषः ॥ ६ ॥

ननु भवतां सहजसमाधिर्येनोपायेन जातस्तमुपायं ब्रूही-
त्याशङ्क्य फलसहितमुपायं वदति ।

ध्यानामृतार्णवनिमग्नसमस्तमूर्त्त्या
तन्व्या धिया निगमिते निगमान्ततत्त्वे ।
आलोकितेष्वथ तटस्थधियाऽखिलेषु
भात्रेषु बोधघनता सहजा भ्युपैति ॥ ७ ॥

ध्यानेति। ध्यानामृतार्णवनिमग्नसमस्तमूर्त्या ध्यानमात्मवि-
 पयकर्त्रासप्रवाहोनात्मविषयप्रसयानन्तरितस्तदेवामृतं समुद्रमग्नस्य
 सर्ववामृतप्राप्तिरिवामृतं ब्रह्ममुखं तत्प्रापकत्वादमृतार्णवस्तस्मिन्
 निमग्ना प्रविष्टा समस्ता संपूर्णा मूर्तिराकारो यस्याः सा तथोक्ता
 तयाऽत एव तन्वया सूक्ष्मया धिया बुद्ध्या दृश्यते त्वग्रथया बुद्ध्या
 सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिरिति श्रुतेः, निगमान्ततत्त्वे निगमो वेद-
 स्तस्यान्ते वेदान्ते यन्निरूपितं तत्त्वमनारोपितस्वरूपं तस्मिन्, यद्वा
 निगमानां वेदानामन्तः परिममाप्तिर्यस्मिन्तस्मिन्तत्त्वेऽनारो-
 पितात्मस्वरूपे ब्रह्माभिन्ने प्रत्यगात्मनीति यावद्वनिगमिते बो-
 धिते साक्षादनुभाविता सति अपानन्तरेवास्त्रिलेपु भावेषु
 पदार्थेषु तदस्थधिया यथा तदस्थः पुरुषः स्वदृष्ट्या नदीमवाह-
 पतितानि वृणकाष्टयादोनरादीनि प्रतिबिम्बितान्वृक्षादीनापि
 पश्यति तथा मायानदीतदस्थस्वसाक्षात्कारधिया बुद्धिदृष्टाऽऽ-
 लोकिनेषु साक्षाद्दृष्टेषु सत्सु सहजा स्वाभाविकी बोधधनता
 बोधस्यात्मनो धनता निविहता प्रपञ्चरहितत्वेन चिद्धनस्वरूपते-
 त्यर्थः, अभ्युपैति प्राप्नोति, यद्वा तदस्थधिया नद्यादितदस्थितवृ-
 क्षादिषु जलग्नप्रतिबिम्बरूपेण द्विषामतीपमानेष्वपि तद्विषयैक-
 त्वनिश्चयवृत्तिरिवानेकधामतीपमानेष्वप्यात्मनि एकत्वनिश्चयरूपया
 दृश्येति योऽयम् ॥ ७ ॥

एवं सहजममाधिः प्राप्तिं ससाधनां निरूप्येदानीमेतस्या
 मधुमतीविद्यात्वं माधयति ।

एषा मधुमती विद्या सर्वत्र मधुदर्शनात् ।

स्वशरीरार्कवृक्षेपि दृष्टं यत्पुष्कलं मधु ॥ ८ ॥

एनेति । एषा सहजममाधिरूपा मधुमतीविद्या मधुमती

अग्नी विद्योपासना ज्ञेया, कुत एतस्या मधुमतीत्वं तत्राह
 वेत्रेति, सर्वत्र सर्वपदार्थेषु मधुदर्शनान्मधुनो ब्रह्मसुखस्य
 र्शनात्साक्षात्काराद्, नतु अस्मात्सर्वत्र मधुदर्शनं जातमित्ये-
 तत्कुतोनिश्चयं तत्राह स्वशरीरेति, यद्यस्मात्कारणात्स्वशरीरा-
 केवृक्षेपि स्वस्यात्मानः शरीरं स्वतो विशीर्णस्वभावमत एव
 दुःखदत्वान्मरणपदत्वाच्च तागहेतुत्वाच्च वृश्चनीयत्वाच्चार्कटक्ष-
 स्तस्मिन्नपि मधु ब्रह्मसुखं पुष्कलमसन्तवृत्तिकर्तृत्वाद्बहु दृष्टं
 साक्षादनुभूतमतः सर्वपदार्थेषु तद्दृष्टमेवेत्यतो मधुमतीत्वमेतस्याः
 सम्भाव्यमिति भावः, मधुपतीविद्याप्रतिपादको मन्त्रस्तावद्, 'मधु-
 वाता ऋताय ते मधु सरन्ति सिन्धवः माध्वीर्नः सन्त्वोषधीः मधु
 नक्तमुतोषमि मधुमत्पार्थिवः रजः मधु द्यौरस्तुनः पिना मधु-
 मात्रो वनस्पतिर्मधुमानस्तु सूर्यः माध्वीर्गावो भवन्तु न' इति ।
 अस्यार्थः, वाता वायवः शारीराः प्राणादयो विराट्शारीरा
 आनहमवहादय एते सर्वे पञ्चीकृता अपञ्चीकृताश्चाकाश-
 कार्यरूपास्ते सर्वे ते तव ऋताय ऋतं ब्रह्म सुखं प्राप्तुं भवन्तु
 'ऋतं सत्यं परं ब्रह्मे'ति श्रुतेः, शाखान्तरे ऋतायते-इत्येकं पदं
 तदा मधु ब्रह्मसुखरूपाः सन्त ऋतायते ऋतं सत्यमिवाऽऽचर-
 न्तीति तादृशा भवन्तु, तथा सिन्धवः समुद्रा मधु ब्रह्मसुखं स-
 रन्ति स्रवन्तु लोडयै लड् अत्र सिन्धुशब्देन पञ्चीकृतजलराशि-
 रूपा अपञ्चीकृतजलं च शारीराः कुक्षयश्च तदभिमानिन्यो दे-
 वता अपि ग्राह्याः, ओषधीरोषधयो यवादिरूपा नोऽस्मा-
 कं माध्वीर्ब्रह्मसुखपदाः सन्तु भवन्तु आत्मसुखप्राप्तिप-
 र्यन्तं शरीरस्य श्रवणाद्युपयोगित्वात्तादृशशरीरोपजीवनानुकू-
 लतया निर्विघ्नप्राप्तिरेव धान्यानां मधुप्रदत्वं ज्ञेयमिति भावः,
 नक्तं रात्रिरपि मधु ब्रह्मसुखरूपं भवतु ब्रह्मसुखप्राप्तिसाधन-

विचागदावनुकूलं नो भवतु इत्यर्थः, तथोपनि उतोपस्यपि प्रभातेपि नोऽस्माकं मधु ब्रह्ममृत्वं स्फुरत्विति शेषः, ब्रह्मसु-
 स्फुरणेऽनुकूलता प्रभातेस्त्वित्यर्थः, उपस इत्यपि शाखान्तरे
 पाठः, अर्थः स एव, पार्थिवं पृथिव्या इदं पार्थिवं पृथ्वीस-
 म्बन्धि रजो रेणुस्तज्जन्यं घटाद्यापि पृथिवी च मधुमन्मधु ब्रह्म-
 मृत्वं विद्यते यत्र तथाभूतमस्तु ब्रह्ममुखमानपूर्वकं तत्सर्वं भातु
 वा ब्रह्ममुखमाभन भवतु इत्यर्थः, न इत्यनुवर्तनीयं, तथा पिता
 पालकः सर्वमाणिपालनशीलित्यर्थः, द्यौः स्वर्गोऽपि मधु ब्रह्म-
 मुखलक्षकं नोऽस्माकमस्तु भवतु द्यौःपदेनाकाशोऽपि ब्रा-
 ह्मस्तथा वनस्पतिः पुष्पं विना फलवानश्वस्यादिर्वनोपलक्षितौ-
 पधीस्वामी चन्द्रोऽपि मधुमान्मधुमृत्वं विद्यतेऽस्मिन्निति मधु-
 मान्ब्रह्ममुखविशिष्टस्तत्पदश्च नोऽस्माकमस्तु भवतु सूर्य-
 स्तपनो ब्रह्ममुखपदो भवतु तथा गावो घेनवो वाचश्चेन्द्रि-
 याणि च बुद्धिश्च यज्ञश्च दिशश्च वज्रं बाणाश्चेत्यादिजातं स-
 कलं नोऽस्माकं ब्रह्ममुखानुसन्धानवतां मार्थीर्ब्रह्ममुखानुरूपा
 भवन्तु मतीयन्तु सर्वत्र मार्पनायां लोद ॥ ८ ॥

इदानीं स्वस्याज्ञानावस्थातो ज्ञानावस्थायां स्थितस्य म-
 महदन्तरं दर्शयति ।

विष्णोर्मे दर्शनं भूयादेवमासीन्मनोरथः ।

इदानीं कृपया विष्णोः सर्वं विष्णुमयं जगत् ॥ ९ ॥

इति ध्यानहरिरुतौ घोषसारेऽनुभवनवकमेकविंशम् ॥ २१ ॥

विष्णोरिति । हे शिष्य पूर्व ज्ञानमाप्तिपूर्वकालेऽज्ञाना-
 वस्थायामित्यर्थः, मे मम विष्णोर्ग्यपि कस्य परमात्मनो दर्श-
 नं साक्षात्कारो भूयाद्भवतु एवमित्यं मे-इत्यावर्तनीयं, मम म-
 नोरथोऽभिलाष आसीदभूत्, केवलाज्ञानावस्थायां तु विष्णु-

प्रेवेच्छाऽऽसीत्, ततश्च तदर्थं कर्मोपासनाद्यनुष्ठानान्तः-
रूपे किञ्चिच्छुद्धे निष्कामपूर्वं तदनुष्ठानेन वेवेष्टि व्याप्नो-
ते जगत्स विष्णुर्गुरुः ।

‘गुरुर्ब्रह्मा गुरुर्विष्णुर्गुरुर्देवो महेश्वरः ।

गुरुरेव परं ब्रह्म तस्मै श्रीगुरवे नमः’ ॥ इति ।

वृद्धवचनादत्रैव च ।

मदमोहाभिधक्कूरमधुकैटभाजिष्णवे ।

मोक्षलक्ष्मीनिवामाय नमः श्रीगुरुविष्णवे ॥

इति चोक्तत्वाद्गुरोर्व्यापकत्वं च सर्वत्र सर्वहितोपदेष्टृत्वमं-
भवेन ज्ञेयम्, इदानीमधुना ज्ञानमाप्तौ सत्यां विष्णोर्ज-
गव्यापकस्य गुरोः कृपा दया तथा सर्वं समस्तं जगद्विश्वं वि-
ष्णुमये विष्णुर्व्यापक आत्मा गुरुश्च तन्मयं तद्रूपं दृश्यत इति
ज्ञेयः, ‘सर्वं स्वात्वंदं ब्रह्म नेह नानास्ति किञ्चन, पुरुष एवेदं सर्वं
यद्भूतं यच्च भव्यं, विश्वं नारायण’ इत्यादि श्रुतिद्वारा गुरोरु-
पदेशरूपकृपया वाचारम्भणश्रुत्युक्तयुक्त्या च पर्यालोचनेन का-
र्यस्य कारणव्यतिरिक्तसत्ताभावाज्जगतो ब्रह्ममात्रत्वं तदभिन्न-
गुरुदृष्ट्या च गुरुमात्रत्वं लोकप्रसिद्धविष्णुदृष्ट्या च विष्णुमा-
त्रत्वं च साक्षात्कृतमित्यर्थः ॥ ९ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यविवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्ता-
वनुभवनवकार्यप्रकाश एकविंशः ॥ २१ ॥

अथ विद्वत्प्रभावनवकम् ।

एवं स्वानुभवं निरूप्येदानीं ज्ञानिनां प्रतापं वर्णयितुं वि-
द्वत्प्रभावनवकार्यं प्रकरणं नवश्लोकं निरूपयिष्यन्नाह ।

अथ विद्वत्प्रभावनवकम् ।

अथेति । अथेदानीं स्वानुभवनवकनिरूपणानन्तरं विद्वत्प्र-

।वनवकं विदुषां विवेकिनां प्रभावः प्रतापस्तस्य निरूपकं न-
कं नवानां श्लोकानां समुहो नवकं विद्वत्प्रभावनवकाख्यं प्र-
तरणं निरूपयत इति शेषः, तत्रादौ तावदेतत्प्रकरणनिरूपयिष्य-
माणविषयमत्र निर्दिशति ।

अभावो यत्र भावानां स भावो यत्र वर्णितः ।

स्वभावसुखदं तात प्रभावनवकं शृणु ॥ १ ॥

अभाव इति । यत्र यस्मिन् भावे भावानां कार्यकारणरू-
पाणां जगद्वत्पदार्थानामभावोऽद्यन्तासत्त्वमस्ति स भावः
सखिवानन्दरूपो भावः पदार्थ आत्मा यत्र प्रकरणे वर्णितो
निरूपितो हे तात हे शिष्य स्वभावसुखदं स्वभाव आ-
त्मसत्ता तदभिन्नं सुखं तत्प्रददातीति तत्तथोक्तं प्रभा-
वनवकं प्रभावस्य विद्वत्प्रतापस्य निरूपकं नवकं नवश्लोकममु-
हरूपं प्रकरणं शृणु अवधारय ॥ १ ॥

इदानीं विदुषो विषयदर्शनेन कामाद्युत्पत्तौ सञ्जायपि तद-
स्पर्शं ज्ञानिषु दर्शयन्कामादिविकाराणां शक्तिरिस्त्वरूपं
प्रतापं निरूपयति ।

अयं विहाय कामादीन्क्षुद्रान्दूरगतो मुनिः ।

पदयत्यपि कदाचित्चान्न चैनं प्राप्नुवन्ति ते ॥२॥

अयोर्मति । अयं यत्प्रतापवर्णनमारब्धं सोऽयं ज्ञानी क्षुद्रान्का-
मादीन्क्षुद्रान्क्षुद्रान् मायिकपदार्थविषयान् कामादीन् कामोऽ-
मिलाप आदिः प्रयमो येषां ते तपोक्तास्तान् क्रोधादीन् पद्-
रिपून् विहाय परित्यज्य दूरगतो दूर आराहतः स्थितो मुनिर्पे-
नने विवेकोऽस्याऽस्ति स मुनिः प्रारब्धभोगकाले तान्विषयान्तद्वि-
षयकान्कामादीन् पश्यत्यपि यद्यप्यवलोकयति तथापि ते कामा-

एतद्विषयाश्चैतन्नं ज्ञानिनं न च नैव प्राप्नुवन्ति सम्बध्नन्ति
तामादीनां विकारत्वादसत्त्वाच्च विदुषो 'ब्रह्मविद्वद्भ्यैव भवती'ति
भुतेर्निविकारमात्रदानन्दब्रह्मरूपत्वादुभयोर्विरुद्धस्वाभाव्येन का-
मादिविकारसम्बन्धो विवेकानि पारमार्थिको नैव संभवति एवं
विद्वत्प्रभावो ज्ञेय इति भावः ॥ २ ॥

इदानीं द्वैतादर्शनरूपं प्रतापं दर्शयति ।

न यान्ति नूनं तज्ज्ञस्य सम्मुखे द्वैतदृष्टयः ।

दुष्टा दुष्टतया ज्ञाता दर्शयन्ति मुखं कथम् ॥ ३ ॥

नेति । तज्ज्ञस्य तदात्मस्वरूपं जानातीति तज्ज्ञ आत्मयाथा-
र्थ्यवेत्ता तस्य सम्मुख आत्मयाथाध्यवेदनरूपवृत्त्यग्र इत्यर्थः, द्वै-
तदृष्टयो द्वैतं जगद्दृश्यत आभिस्ता द्वैतदृष्टयो जगद्विषयका वृ-
त्तय इत्यर्थः, न यान्ति नूनं निश्चयं नागच्छन्ति अत्र सन्देहो
नैव कर्त्तव्य इति भावः, तत्रोपपत्तिमाह दुष्टा इति । दुष्टाः स्वत-
एवासत्त्वदुःखप्रदत्वपरिणामादिभिर्दोषैर्द्रुषिता अतो दुष्टतया दुष्ट-
त्वेन ज्ञाता अवगताः सन्तस्ते विषया मुखं वदनं कथं केन प्रका-
रेण दर्शयन्ति न कथमपीत्यर्थः, लोकेपीदं दुष्टैः स्वदोषज्ञानि-
नामग्रे स्वमुखदर्शनं न क्रियत इति प्रसिद्धमेवेति भावः ॥ ३ ॥

इदानीं मायाया अपि ज्ञान्यग्रे स्यादुपशक्तिकत्वमित्येवंविधं
प्रतापं दर्शयति ।

माया मायेति विज्ञाता सर्वाकारविकारिणी ।

गता कुत्राप्यनावृत्त्यै संस्थितो निर्मलो मुनिः ॥ ४ ॥

मायेति । माया प्रकृत्यपरपर्याया जगदुत्पादनशक्तिः सत्त्वा-
सत्त्वादिवचनैरनिर्वाच्या सर्वाकारविकारिणी सर्वे समस्ता य
आकारा रूपाणि त एव विकाराः परिणामरूपा विद्यन्ते यस्यां

सा तथोक्ता । एवं लक्षणैर्लक्षितेयं मायार्थशून्या सती प्रतीय-
मानेत्येवं विज्ञाता सासादनुभूता सती मुनिनेति शेषः, अन-
एव सा कुत्रापि कापि मिथ्यापदार्थनयस्थानस्यापि सत्त्वास-
त्त्वादिभिरानिर्वचनीयतया कुत्रापित्युक्तम्, अनावृत्त्याप्यपुनराग-
मनाय गता निवृत्ताऽतो मुनिर्जननबाह्यानी निर्मलो माया-
विद्यादिमल्लासृष्टः शुद्ध इत्यर्थः, मस्त्यनस्तिष्ठतीत्यर्थः, लोके-
ऽपि दुष्टस्त्रिया दुष्टत्वे ज्ञाते सा लज्जया पुरःस्थावृमशक्ता सती
विषादिमल्लघोने पुनरदर्शनरूपं मरण ममिदं तद्वदत्रापीत्यर्थः ॥४॥

इदानीं विद्वत्समीपे विषयाणां प्रसरणशक्तिनिरूपणमिष्येष्ट-
विद्वत्प्रतापं दर्शयति ।

निर्जिता विषया नूनं चपेटाभिश्च ताडिताः ।

नोपसर्पन्ति ते तस्मादस्मानेव हनिष्यति ॥ ५ ॥

निर्जिता इति । विषयाः शब्दादयस्तन्ममूहरूपाश्च स्त्रीपुत्रप-
नपृहादयो नूनं निश्चयेन ज्ञानिना निर्जिताः पराभूताः कृताः, च
पुनश्चपेटाभिर्दोषदृष्टिस्थाभिश्चपेटाभिस्ताडिता दण्डिनाश्च मुनि-
मिरिति शेषः, यतो यस्मात्कारणात्तस्मात्कारणात्ते विषया
एव मुनिरस्माद्यो हनिष्यति मारीष्यतीति हेतोर्नोपस-
र्पन्ति न मुनिसमीपं गच्छन्ति अपमपि मुनिप्रतापो विषयेषु भी-
तिरूपो द्वेषः ॥ ५ ॥

इदानीं तुल्यविषयवृत्त्यारूपशल्यनिराकरणेन स्वात्मानुभवे
मति नियमृष्योत्तरांतरक्षणं स्वरूपे स्वर्पाभिषयं ज्ञानिना दर्श-
यन्मन्त्रिणापि ज्ञानिप्रमार्गे निरूपयति ।

तृणां विहाय तुच्छेभ्यो मुनिर्निःशल्यतां गतः ।

रुरसायननृसात्मा दिनानुदिनमेधने ॥ ६ ॥

तृष्णामिति । धुनिर्ज्ञानी तुच्छेभ्यस्तुच्छविषयेभ्यस्तृष्णां
 मोषदृष्टिं विहाय परित्यज्य निःशङ्क्यतां शरीरेऽवशिष्टं शस्त्रादि-
 वण्डं शूलं सद्गद्गदुःखप्रदत्वाद्द्विषयवासनैवाशिष्टाऽतःकरणे च
 स्वपदेन ग्राह्या तद्रहिततां निर्वासनतां गतः प्राप्तः सन्नत एव
 हरमायनतृप्तात्मा स्व आत्मा स एव ध्रुवं 'रसो वै स' इति
 श्रुतेः, तस्यायनं प्राप्तिसाधनमखण्डाकाराकारिता ममाकृपा
 दृष्टिस्तेन तृप्तः सन्नुष्ट आत्मान्तःकरणं यस्य स तथाभूतः
 सन्, यद्वा स्व आत्मैव रसानां हरण्यगर्भमुन्नादिमानुषानन्दप-
 र्यन्तानां वैषयिकसुखानागयनमाश्रयस्तेनैव तृप्तः सन्नुष्ट आत्मा-
 न्तःकरणं यस्येत्यर्थः, सन्दिनानुदिनमेतद्रूपलक्षणं पूर्वपूर्वतणा-
 दुच्चरोच्चरक्षण इत्यर्थः, एतेन वर्धतेऽत्र स्वानुभवे स्वैर्यसंपादन-
 रूपो ज्ञानिमभावो वर्णितो ज्ञेयः ॥ ६ ॥

इदानीं ज्ञानिनामविद्याया अस्फुरणमेवोत्प्रेसते ।

पूर्वा मां बल्लभां त्यक्त्वा रमते विद्ययाऽधुना ।

इत्यविद्या लज्जितेव नायाति मम संमुखम् ॥ ७ ॥

पूर्वमिति । यथा काचित्स्त्री पूर्वं स्वपतिप्रियाऽनन्तरं तत्र
 दोषदर्शनेनान्यां स्त्रियं विवहति ततस्तथा सदैव रमते च तां
 ज्ञात्वा स्वस्यां दोषदृष्ट्यानादरमपि ज्ञात्वा ततस्तस्य पत्युः सं-
 मुखमपि लज्जया नायाति, तथा पूर्वा ज्ञानोदयात्पूर्वकाले बल्ल-
 भामतीव प्रियां मामविद्याख्यां स्त्रियन्त्यक्त्वा दोषदृष्ट्या परित्य-
 ष्याऽधुनेदानीं वेदान्तश्रवणादिविधिना तामग्नीकुर्येदानीं वि-
 द्याया विद्यानाम्न्या स्त्रिया सह मामनादृत्य रमते क्रीडतीति
 हेतोरविद्या माया मम मे तदोपज्ञानिन इत्यर्थः, सन्मुखं ब्र-
 ह्माकारवृत्तिदृष्टिविषयत्वं नायाति नागच्छतीव नागच्छति किमु,
 तत्र हेतुर्लज्जिता लज्जा त्रपा सज्जाताऽस्याः सा तथोक्ता, एव-

मविद्याया अपि लज्जोत्पादनरूपः प्रभावो ज्ञानिनां ज्ञेयः ॥ ७ ॥

इदानीमज्ञानिषु ब्रह्मवक्तृताशक्यनानञ्ज्ञानिनामपि तद्वक्तृ-
ताशक्यतायामपि सत्यामवचनेनैव ब्रह्मवक्तृत्वरूपं प्रकाशयति ।

ब्रह्म वक्तुं न जानाति यथात्यन्तजडो जनः ।

तथैवात्यन्तबोधात्मा ब्रह्म वक्तुं न बुध्यते ॥ ८ ॥

ब्रह्मेति । यथा यदत्यन्तमतिशयं जडो मूर्खो जनः पुरुषो
ब्रह्म देशकालवस्तुह्रनपरिच्छेदशून्यं सच्चिदानन्दलक्षणं वस्तु
कर्मभूतं वक्तुं वचनेन प्रतिपादयितुं न जानाति न वेत्ति अज्ञ-
त्वाद् विषयाज्ञाने तन्निरूपणाशक्तां श्रुतिस्तावद् 'यन्मनसा ध्या-
यति तद्वाचा वदती'ति, अतो मनसा ज्ञातस्यैव वाचा निरूपयितुं
शक्यत्वादज्ञानां ब्रह्मनिरूपणासामर्थ्यमेव मिद्धमिति भावः, तथा
तद्वदत्यन्तबोधात्माऽत्यन्तमतीव यो बोधो बुध्यते ज्ञायते ज-
गदनेमेति बोधश्चिन्मात्र आत्मान्तःकरणं यस्य स तथापि आ-
त्माकारपरिणतान्तःकरणो ब्रह्माभिन्नस्वसाक्षात्कारवानित्यर्थः,
ब्रह्म देशाद्यपरिच्छेदप्रमात्मवस्तु वक्तुं वचनद्वारा निरूपितुं
न बुध्यते न जानाति बुधेर्दिवादिपाठात्कर्तारं लटि दिवादिभ्य
श्यश्चितीति श्यनि च स्वरितेच्चाष्टस्तद्, 'अवचनेनैव बोधाच्च,
स ह तूष्णीं बभूवे'ति श्रुतेः, अज्ञानिवद्ब्रह्मवक्तृत्वाभावेपि तूष्णी-
भावेनैव ब्रह्मवक्तृत्वशक्तिमत्त्वाज्ज्ञानिनो वचनाविषयत्वेपि ब्र-
ह्मनिरूपणरूपः प्रभावो दर्शितः ॥ ८ ॥

इदानीमालस्यस्याविद्वत्सु कार्पण्यातकत्वेपि ज्ञानिषु मात्तन्वा-
भावादविद्यातकत्वं मत्पुन केवलसहनसमाधेर्द्वैतार्थावप्रतिपाद-
नपूर्वस्ताद्वैस्मृतिकारकत्वाद्यस्याऽऽत्मास्यतिर्गोदसाधनत्वेनेष्टत्वं
दर्शयति ।

नूनमालस्यदोषो हि शक्रस्यापि श्रियं हरेत् ।

यथा यथाऽलसो ज्ञानी वर्धतेऽभौ तथा तथा ॥ ९ ॥

इति श्रीनरहरिकृतौ बोधसारं विद्वत्प्रभावतत्त्वकं द्वाविंशं ॥ २२ ॥

नूनमिति । शक्रस्यापि आलस्यवत्सैलाक्षराज्यं प्राप्तस्यापीन्द्रस्याऽपिशब्दात्किमन्यस्य वक्तव्यमित्यर्थः, श्रियं सम्पदं हरेन्नाशयेद्यः सोऽयं प्रसिद्ध आगोपालमालस्यदोषोऽलसस्य भाव आलस्यं कार्योपेक्षारूपा बुद्धिवृत्तिस्तदोषो दूषणं नूनमस्ति विद्यतेऽत्र मंशयो नास्तीत्यर्थः, तथापि ज्ञानी—आत्मसाक्षात्कारवान्यथा यथा पूर्वपूर्वकालादुत्तरोत्तरकालं यादृशोऽलस आलस्यवद्भ्रामान् भवति तथा तथा पूर्वपूर्वक्षणादुत्तरोत्तरक्षणमसावनसो ज्ञानी वर्धते स्वरूपस्थितिशृङ्खलान्नो भवति अज्ञानिकार्यनाशकस्यालस्यस्य ज्ञानिकार्यसाधकत्वसंपादनरूपोऽयं ज्ञानिगतापोऽत्र दर्शितो ज्ञेयः ॥ ९ ॥

इति श्रीनरह० बोधसार० विद्वत्प्रभावतत्त्वकार्थप्रकाशो द्वाविंशः ॥ २२ ॥

अथ निर्वाणदशकम् ।

एवं विद्वत्प्रभावनवकं निरूप्येदानीं तेषामेव तात्त्विकं निर्वाणात्मरूपगन्धेषां जिज्ञासूनामवबोधयितुं निर्वाणदशकारूपं दशश्लोकं प्रकरणमारभमाण आह ।

अथ निर्वाणदशकम् ।

अथेति । अथ विद्वत्प्रभावतत्त्वकनिरूपणानन्तरं निर्वाणदशकं निर्वाणस्य निरुपाधिकेवलरूपस्य निरूपकं दशकं दशश्लोकसमूहात्मकं प्रकरणमुच्यते इति शेषः, तत्रादौ निर्वाणात्मस्वरूपस्य वचनाविषयत्वेऽपि शिष्यकृपयैव केवलं स्वस्य तन्निरूपणे प्रवृत्तिरिति शिष्यं मत्याह ।

मविद्याया अपि लज्जोत्पादनरूपः प्रभावो ज्ञानिनां श्रेयः ॥ ७ ॥

इदानीमज्ञानिषु ब्रह्मवक्तृनाशक्यत्वाज्ज्ञानिनामपि तद्वक्तृ-
ताशक्यतायामपि सत्प्रामवचनेनैव ब्रह्मवक्तृत्वरूपं प्रतीतिं प्रदर्शयति।

ब्रह्म वक्तुं न जानाति यथात्यन्तजडो जनः ।

तथैवात्यन्तबोधात्मा ब्रह्म वक्तुं न बुध्यते ॥ ८ ॥

ब्रह्मेति । यथा यद्वदत्यन्तमतिशयं जडो मूर्खो जनः पुरुषो
ब्रह्म देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्यं सच्चिदानन्दलक्षणं वस्तु
कर्मभूतं वक्तुं वचनेन प्रतिपादयितुं न जानाति न बोध अज्ञ-
त्वाद् विषयाज्ञाने तन्निरूपणाशर्का श्रुतिस्तावद् 'यन्मनसा ध्या-
यति तद्वाचा वदती'ति, अतो मनसा ज्ञातस्यैव वाचा निरूपयितुं
शक्यत्वाद्ज्ञानां ब्रह्मनिरूपणासामर्थ्यमेव मिद्धमिति भावः, तथा
तद्वदन्नबोधात्माऽत्यन्तमतीव यो बोधो बुध्यते ज्ञायते ज-
गदनेनोत बोधश्चिन्मात्र आत्मान्तःकरणं यस्य स तथाविध आ-
त्माकारपरिणतान्तःकरणो ब्रह्माभिन्नस्वसाक्षात्कारवानित्यर्थः,
ब्रह्म देशाद्यपरिच्छिन्नमात्मवस्तु वक्तुं वचनद्वारा निरूपयितुं
न बुध्यते न जानाति बुधेर्दिवादिषाठात्कर्तार लटि दिवादिभ्य
श्याञ्छिति श्यनि च स्वरितेच्चाष्टस्तद्ध, 'अवचनेनैव शोवाच,
स ह तूष्णीं वमूवे'ति श्रुतेः, अज्ञानिवद्ब्रह्मवक्तृत्वामात्रेपि तूष्णी-
भावेनैव ब्रह्मवक्तृत्वशक्तिमत्त्वाज्ज्ञानिनो वचनाविषयत्वेऽपि ब्र-
ह्मनिरूपणरूपः प्रभावो दर्शितः ॥ ८ ॥

इदानीमालस्यस्याविद्वत्सु कार्पयातकत्वेपि ज्ञानिषु प्राप्तव्या-
भावादविद्यातत्त्वं प्रत्युच केवलमहमसमायेद्वैतादांचमतिपाद-
नपूर्वकनादेस्मृतिकारकत्वात्तस्याऽऽत्मास्यविद्वद्विदसाधनत्वेनेष्टत्वं
दर्शयति ।

नूनमालस्यदोषो हि शक्रस्यापि श्रियं हरेत् ।

यथा यथाऽलसो ज्ञानी वर्धतेऽसौ तथा तथा ॥ ९ ॥

इति श्रीनरह० बोधसा० विद्वत्प्रभावनवकं द्वाविंशः ॥ २२ ॥

नूनमिति । शक्रस्यापि आलस्यवत्तल्लालस्यराज्यं प्राप्तस्यापी-
न्द्रस्याऽपिशब्दात्किमन्यस्य वक्तव्यमित्यर्थः, श्रियं सम्पदं हरे-
न्नाशयेत्यर्थः सोऽयं प्रसिद्ध आगौपालमालस्यदोषोऽलसस्य भाव
आलस्यं कार्योपेक्षारूपा बुद्धिवृत्तिस्तदोषो दूषणं नूनमिति
विशतेऽत्र संशयो नास्तीत्यर्थः, तथापि ज्ञानी—आत्मसाक्षात्का-
रवान्पथा यथा पूर्वपूर्वकालादुत्तरोत्तरकालं यादृशोऽलस
आलम्पत्राद्भमान् भवति तथा तथा पूर्वपूर्वक्षणादुत्तरोत्तरक्षणप-
सावनसो ज्ञानी वर्द्धते स्वरूपस्थितिबृद्ध्युपलक्षितो भवति अ-
ज्ञानिकार्यनाशकस्यालस्यस्य ज्ञानिकार्यसाधकत्वसंसादनरूपोऽयं
ज्ञानिभतापोऽत्र दर्शितो ज्ञेयः ॥ ९ ॥

इति श्रीनरह० बोधसा० विद्वत्प्रभावनवकार्यप्रकाशो द्वाविंशः ॥ २२ ॥

अथ निर्वाणदशकम् ।

एवं विद्वत्प्रभावनवकं निरूप्येदानीं तेषामेव तत्त्विकं
निर्वाणात्मरूपमन्येषां जिज्ञासूनामवबोधयितुं निर्वाणदशकाख्यं
दशश्लोकं प्रकरणमारभमाण आह ।

अथ निर्वाणदशकम् ।

अथेति । अथ विद्वत्प्रभावनवरुनिरूपणानन्तरं निर्वाणद-
शकं निर्वाणस्य निरुपाधिकेवललात्मरूपस्य निरूपकं दशकं द-
शश्लोकसमूहात्मकं प्रकरणमुच्यते इति शेषः, तत्रादौ निर्वाणा-
त्मस्वरूपस्य वचनाविषयत्वेऽपि शिष्यरूपेणैव केवलं स्वस्य त-
न्निरूपणे प्रवृत्तिरिति शिष्यं मत्याह ।

न शक्यं वक्तुमेवेदं तथापि कृपया तव ।

कया चित्कलया वत्स निर्वाणदशकं ब्रुवे ॥ १ ॥

नेति । हे शिष्य इदं वक्ष्यमाणं बहुद्विप्रत्यक्षं निर्वाण-
दशकं निर्वाणस्याखण्डचिन्मात्रस्वरूपस्य निरूपकं दशकं द-
शश्लोकममूहात्मकं प्रकरणं वक्तुं वचनेन प्रोतपादयितुं शक्यं
शक्तिविषयं नैवास्ति नैव विद्यते यद्यपि तथापि वक्तुमशक्य-
त्वेऽपि तव ते कृपया दयाया तव साधनसंपन्नत्वेनाधिकारित्वं
यदस्ति तेन हेतुना मय्युत्पन्ना या दया तथैवार्थः, हे वत्स अनेन
सम्बन्धनेन गोर्वत्स इव मत्कृपापात्रत्वमिति सूचितं, कया चि-
त्सत्त्वेनासत्त्वेन सदमत्त्वेन वा केनापि निर्देशेन निर्देष्टुमश-
क्यया कलयति आत्मानमिति कला आत्मसाक्षात्कारवृत्ति-
स्तयाऽहं निर्वाणात्मस्वरूपसाक्षात्कारवान्त्वदुपदेष्टा निर्वाणद-
शकं निर्वाणात्मनो निरूपकं दशश्लोकसमूहरूपं प्रकरणं ब्रुवे
कथयामि ॥ १ ॥

एवं सविषयं प्रकरणनिरूपणं प्रतिज्ञायेदानीमेतत्प्रकरण-
निरूपणविषयमाणात्मस्वरूपविषये जाग्रत्त्वं सम्भाव्योत्तरार्धेन
तन्निपेक्षति ।

मोहनिद्रा न तत्रास्ति तेनायं जागरो महान् ।

भावादयो न भासन्ते तेनायं नैव जागरः ॥ २ ॥

मोहान्द्रेति । हे शिष्य तत्र निर्वाणात्मनि मोहनिद्रा मो-
होऽज्ञानमेव निद्रा सुषुप्तिः स्वरूपास्फोरकत्वात्सुषुप्तित्वं मो-
हस्य क्लेशं नास्ति न विद्यते तेन मोहनिद्रामावहेतुनाऽयं म-
होऽज्ञानोऽवर आत्मप्रकाशः प्रकृतो महानखण्डो लोकमसि-
द्भागास्य निद्राभिः क्षणितत्वादमहश्चमेतस्य तु मोहनिद्रा-

दिभिरखण्डितत्वान्महत्वं, जागरो जागृतिरस्तीति सम्भाव्यते तत्रेखावर्त्तनीयं तत्र निर्वाणात्मस्वरूपे भावादयो भावो घटादिपदार्थानां विद्यमानत्वं स आदिर्येषामभावानां ते तथोक्ता घटादिपदार्थभावाभावा इत्यर्थः, लौकिकजाग्रतीव न भासन्ते न प्रतीयन्ते तेन घटादिपदार्थभावाभावप्रत्ययाभावेन हेतुनाऽयं मद्बुद्धिप्रसक्तो आत्मप्रकाशो जागरो जागृतिर्नैवास्ति नैव सम्भाव्यते ॥ २ ॥

इदानीं तत्रैव स्वप्नत्वं सम्भाव्य निषेधति ।

अपूर्वं भासते वस्तु तेन स्वप्नोयमुत्तमः ।

दृश्यं न भासते तत्र तेन स्वप्नो न चैव सः ॥ ३ ॥

अपूर्वमिति । तत्रेखावर्त्तनीयं तत्र निर्वाणात्मस्वरूपेऽपूर्वं सत्त्वासत्त्वाभ्यामनिर्वचनीयं चमत्कारकारि वस्तु पदार्थजातमात्मवस्तु वा भासते प्रतीयते तेनापूर्वंवस्तुभानस्वप्नसङ्क्षणसत्त्वेन हेतुनाऽयं मद्बुद्धिप्रसक्त आत्मप्रकाश उत्तमः श्रेष्ठः स्वतोऽस्ति विद्यत इति सम्भावनीयम्, एवं स्वप्नत्वं सम्भाव्येदानीं तन्निषेधति दृश्यमिति, यत्रात्मप्रकाशे दृश्यं लौकिकस्वप्ने यथा दृश्यं भासते तथा दृश्यं दृष्टिविषयं घटादिविषयजातं न भासते न प्रतीयते तेन दृश्यभानाभावेन हेतुना स्वप्नः स्वप्नावस्था न चैव नैवास्ति हीति प्रसिद्धं सर्वेषां स्वप्ने दृश्यभानमिति द्योतितम् ॥ ३ ॥

एवमात्मप्रकाशे स्वप्नत्वं निषेधेदानीं सुषुप्तित्वं सम्भाव्य निषेधति ।

अभावात्सा पदार्थानां सुषुप्तिः सुखरूपिणी ।

न जाड्यं न तमस्तत् सुषुप्तिरपि नैव सा ॥ ४ ॥

अभावादिति । यदार्थानां नामरूपात्मकानां ग्रन्थेष्वदिप-
दार्थानां तत्र निर्वाणत्वेन अभावादावद्यमानत्वात्सुखरू-
पिणी सुखमात्मस्वरूपमेवानन्दरूपं रूप्यते प्रकाश्यतेऽञ्चोत सा-
तथोक्ता सुखवतीतिरूपसर्गः, अत एव सा स्थितिः सुषुप्ति-
निद्रा ज्ञेया, एवं निद्रात्वं सम्भाव्येदानीं तदापि निषेधात् नेति,
तत्रात्मनि जाड्यमज्ञानं न नास्ति तत्र हेतुमाह नेति, तत्रात्म-
स्वरूपे तम आवरणस्वरूपं तमोगुणतत्त्वं न न विद्यतेऽनः
साऽऽत्मास्थितिः सुषुप्तिपि निद्रापि नैव नास्त्येव ॥ ४ ॥

अवस्थात्रयरहितत्वेन तुर्यत्वमात्मनि सम्भावयति ।

अवस्थात्रयनिर्मुक्तं तुरीयमिति कीर्तितम् ।

नैवैकद्वित्रिविज्ञानं तुरीयं किमपेक्षया ॥ ५ ॥

अवस्थेति । तदात्मस्वरूपं यतोवस्थात्रयनिर्मुक्तमवस्थानां
जाग्रत्सुषुप्त्यारूपानां स्थानानां प्रयं त्रिकं तेन निर्मुक्तं
हीनमिति अतो हेतोस्तुरीयं चतुर्थमवस्थानं चतुर्थं मन्यन्ते स आ-
त्मा स विज्ञेय इति श्रुतेः, कीर्तितमुक्तम्, एवं तुर्यत्वं सम्भाव्ये-
दानीं तदापि निषेधात् नैवेति, यत्रात्मस्वरूप एकद्वित्रिविज्ञान-
मेकस्य द्वयोस्त्रयाणां चैकत्वाद्वित्वान्नित्वानामिदमर्थः, विज्ञानम-
नुभवो नैवास्ति नास्त्येव तत्तुरीयं चतुर्थं किमपेक्षया कस्या-
पेक्षा किमपेक्षा तथा किमपेक्षया भवेन्नैव भवेदित्यर्थः, सं-
ख्याया अन्वोन्पसापेक्षत्वादिति भावः ॥ ५ ॥

इदानीं तत्रात्मनि जीवत्वं सम्भावयति ।

जीवस्थैतन्निजं रूपं तेन जीवोयमुच्यते ।

जीवचेष्टा न तत्रारित तेन निर्जीवता स्फुटा ॥ ६ ॥

जीवस्थेति । एतच्चतुरवस्थामकारणकं चैतन्यं जीवस्य च-

ज्ञादिप्रतिबिम्बितं साधिष्ठानं प्राणायुपाधिमच्चैनन्यं जीव इ-
त्थुच्यते जीव प्राणधारण इति धातुप्रकृतिकत्वाच्चस्य निजं
स्वीयं रूपं स्वरूपमस्ति तेनैतस्य जीवपारमार्थिकरूपत्वेनायं
मद्बुद्धिप्रत्यक्ष आत्मप्रकाशो जीवो जीवनामोच्यते कथ्यते,
एवं जीवत्वं सम्भाष्य तदिदानीं निषेधति जीवेति, तत्रात्मनि
जीवचेष्टा जीवस्य प्राणोपाधिमच्चैतन्यस्य चेष्टा कर्तृत्वभोक्तृ-
त्वादिरूपा नास्ति न विद्यते तेन जीवचेष्टाभावेन हेतुना स्फुट्य
प्रत्यक्षा निर्जाविता जीवस्य भावो जीवता निर्गता निवृत्ता जीवता
जीवभावो यस्याः सा तथोक्ता जीवभावरहितत्वं भासते ॥ ६ ॥

ननु तदात्मरूपं ब्रह्मवास्तीत्याशङ्क्य तदपि वाचामविषय-
त्वान्न शक्यते वक्तुमित्याह ।

सच्चिदानन्दरूपत्वाद्ब्रह्म चेन्नापि तद्वेत् ।

यो वेद स तु न ब्रूते यो न वेद गिरास्य किम् ॥ ७ ॥

सच्चिदिति । तदात्मचैनन्यं सच्चिदानन्दरूपत्वात्सत्कालत्रया-
बाध्यं, चिज्ज्ञप्तिरूपम्, आनन्दः सुखम्, एतन्नयमभिन्नं रूपं यस्य
तत्तथोक्तं तस्य भावस्तत्त्वं तस्माद्धेतोः 'ससं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म,
विज्ञानमानन्दं ब्रह्मे'त्यादिश्रुतेः, ब्रह्मलक्षणस्य सच्चिदानन्दत्व-
प्रतिपादनाद्ब्रह्म भवतीति चेद्यदि द्रूपे तर्हि तदपि न भ-
वेन्न स्यात् कुत इत्यत आह य इति, यः कश्चित्तद्ब्रह्म वेद
जानाति तस्य ब्रह्मरूपत्वाद्ब्रह्मणश्च वागविषयत्वाच्चिपुटेर्वा-
धितत्वाच्च स तु ब्रह्मविन्न ब्रूते ब्रह्माविशब्दैर्न प्रतिपादयति
नुशब्देन तस्य वक्तृत्वाद्भिन्नत्वं सूचितं, किंच यः कोऽपि पुरुषो
न वेद न वेत्ति अस्य ज्ञानिनः पुरुषस्य गिरा वाचा किं तद्वाच्यं
भवति न भवत्येवेत्यर्थः ॥ ७ ॥

अत्रार्थे श्रुतिं विद्वदनुभवं स्वानुभवं च प्रमाणयति ।

तस्माच्छ्रुतिः प्राह सत्यमवाङ्मनसगोचरम् ।

यथानुभूतं मुनिभिस्तथैवेदं न संशयः ॥ ८ ॥

तस्मादिति । हे शिष्य तस्माद्ब्रह्मणोर्निर्वचनीयत्वाच्छ्रुतिः
'यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युद्यते, यतो वाचो निर्वर्तन्त'इत्या-
दिका वेदवागवाङ्मनसगोचरं वाचो मनसश्चागोचरम-
विषयं ब्रह्म यत्प्राह कोयतवती तत्सत्यं प्रमाणमेव, किं च मु-
निभिर्मननशीलैर्वेदा पादशं मनोवागगोचरत्वलक्षणलक्ष-
तमनुभूतं ज्ञातमिदं बहुद्धिमत्सं ब्रह्म तथैव तादृशमेवास्ति
अत्र संशयः सन्देहो मम न विद्यते यथापि तादृशमेवानुभू-
तमिति भावः ॥ ८ ॥

इदानीमेतदात्मस्वरूपमेव सर्ववेदान्तविषय इत्याह ।

एतदन्तः समास्नाय एतदन्ता तपस्विता ।

उपदेशोप्येतदन्त एतदन्ता विवेकिता ॥ ९ ॥

एतदन्त इति । हे शिष्य समास्नायः सम्यगास्नायते
तत्त्वमास्मिन्निति समास्नाय आत्मतत्त्वप्रतिपादको ग्रन्थसमूहो
वेदान्त एतदन्त एतदात्मस्वरूपमन्तस्तत्पर्यमवसानं वा
यस्य स तथोक्तोऽस्ति अत्रैव सर्ववेदान्तानामवसानमित्यर्थः,
'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ती'ति श्रुतेः, 'तं त्वौपनिषदं पुरुर्यं पृच्छा-
मी'ति श्रुतेः, यद्वा-एष आत्माऽन्तो लयाधिष्ठानं यस्य स त-
थोक्तो वाचोऽविषयत्वाद् 'यतो वाचो निर्वर्तन्त'इति श्रुतेः,
अत्रैव सर्वे वेदा लीना भवन्ति वाचारम्भणमात्रत्वेन निरर्थका
भवन्तीत्यर्थः, 'वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेसं सप्त-
मि'त्यादिश्रुतेः, 'सगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवाञ्जुने'ति स्मृ-
तोऽयमनः पृथक्प्रसाकत्वाभावाद्गुणानां गुणकार्याणां च

प्रतिपादकस्य वाङ्मात्रस्यार्थशून्यत्वप्रतिपादनात्, किञ्च तप-
स्विता तपो वृक्षाभ्रमधर्मनिष्ठतया शरीरे शीतोष्णादिलेखसङ्घनं
तत्तपो यस्यास्तीति तपस्वी तस्य भावस्तत्तदन्तैतदा-
त्मस्वरूपं तज्ज्ञानं चान्तोऽवसानं फलरूपं यस्याः सा त-
थोक्ताऽस्ति 'तपांसि सर्वाणि च यद्गदन्तीति' श्रुतेः, यत्फलका-
या क्रिया सा तत्तिसद्वै समाप्पत इति श्लोकप्रसिद्धेश्च तपः-
क्रियाया अन्तःकरणशुद्धिद्वारा ज्ञानप्राप्तिसिद्धाववैवान्त-
स्तस्या इति भावः, किञ्चोपदेशोपि गुरुकृतस्तत्त्वमस्यादिवा-
क्योपदेश उपासनाद्युपदेशोपि एतदन्त एतदात्मस्वरूपं
तज्ज्ञानं चान्तः फलरूपेण नाशरूपं यस्य स तथोक्तोऽस्ति
उपदेशविषयस्यात्मनस्तज्ज्ञानस्य वा प्राप्त्युपदेशक्रियायां ने-
रर्थक्येन नाशरूपमार्त्मवेति भावः, किञ्च विवेकिता विविच्येते
आत्मानात्मानावनेनेति विवेकः सोऽस्मिन्विद्यते विवेकी स
तस्य भावस्तथा विवेकित्वं सैतदन्तैतदात्मस्वरूपं तज्ज्ञानमन्तो
नाशो यस्याः सा तथोक्ताऽस्ति विवेकस्यापि क्रियात्वात्तत्फ-
लप्राप्तौ तस्या अपयोजनवत्त्वेनात्मसाक्षात्कार एव नाशो ज्ञेय
इति भावः, इतीदमेव तत्त्वज्ञानमिति निश्चेतव्यम् ॥ ९ ॥

इदानीं सर्ववेदश्रवणं शिष्ये संपन्नामिति शिष्यं प्रसाह ।

श्रोतव्यं श्रुतिवाक्येन सर्वं ब्रह्म त्वया श्रुतम् ।

भवितव्यं यदि ब्रह्म तर्हि ब्रह्मैव भूयताम् ॥ १० ॥

इति नरहरिकृतो बोधसारे निर्वाणवशकं त्रयोविंशम् ॥ २३ ॥

श्रोतव्यमिति । हे शिष्य त्वया भवता श्रुतिवाक्येन श्रु-
तिरूपं यद्वाक्यं तेन श्रोतव्यं श्रवणविषयत्वेन विहितं सर्वं स-
मस्तं ब्रह्म देशादिपरिच्छेदशून्यमात्मनस्तु श्रुतं श्रवणेनावगतम्,
अतोऽनन्तरं यदि यर्हि त्वया ब्रह्म देशादिपरिच्छेदशून्यं वस्तु

भवितव्यं भवितुं विहितं चेच्छिर्वि ब्रह्मैव भूमैव भूयता-
मास्यताम् ॥ १० ॥

इति अनिरुद्धशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसाराथदीप्तौ-
निर्वाणदशकायंप्रकाशस्त्रयोविंशः ॥ २३ ॥

अथ बोधदीपपञ्चकम् ।

एवं निर्वाणात्मस्वरूपनिरूपकं निर्वाणदशकं निरूप्येदानीं
तदेव विलक्षणदीपकरूपेण निरूपयितुं बोधदीपपञ्चकाख्यं प-
ञ्चश्लोकं मकरणमारभमाण आह ।

अथ बोधदीपपञ्चकम् ।

अथेति । अथ निर्वाणदशकनिरूपणानन्तरं बोधदीपपञ्चकं
बोधो ज्ञानं स एव प्रकाशकत्वादीप इव दीपस्तस्य निरूपक
पञ्चकं पञ्चश्लोकसमूहस्य मकरणं निरूप्यत इति शेषः, एत-
त्प्रकरणमतिपाद्यस्य दीपस्य लौकिकदीपाद्वैलक्षण्यं दर्शयति प-
ञ्चभिः श्लोकैः, तत्रादौ लौकिकदीपस्येवाधारपात्रतैलवर्तिकज्ज-
लाद्यपेसाभावरूपं लौकिकदीपाद्वैलक्षण्यं क्रमेण चतुर्भिः पादै-
रेतस्य दर्शयति ।

नाधारपात्रमादत्ते न च तैलमपेक्षते ।

न वर्तिकामाश्रयते न धत्ते कज्जलं मनाक् ॥ १ ॥

नाधारेति । हे शिष्य अयं बोधदीपो लौकिकदीप इव तैल-
संग्रहार्थं मृण्मयापात्रमिव ऽऽधारपात्रमाश्रयन्ते तैलं वर्तिका दी-
पश्च यस्मिन्निति आधारस्तद्वत् पात्रं लौकिकं मृण्मयादिपात्रं
नादत्त इति स्पष्टमेव वस्तु तस्तु लौकिकदीपे तैलवर्तिकदीपाधार-
मूले मृण्मयादिपात्रमिव समाष्टव्यप्यन्तःकरणमेव श्रुतिभिः प्र-
तिपादितमात्माश्रयरूपं तदेव विषयस्तेहस्य तैलस्थानीयस्माह-

झारस्य वर्तितस्थानीयस्य चाधारत्वात्पातीति व्युत्पत्त्या बोधदी-
परक्षकत्वेन लोके प्रतीतत्वादाधारपात्रमिव तन्नापेक्षते स्वस्थित्य-
र्थं नेच्छति बोधदीपस्यानारोपितत्वेन सत्यत्वादन्तःकरणस्य तु
आरोपितत्वेन मिथ्यात्वाच्च बोधादीपान्तःकरणयोर्नाधाराधेयत्वं
पारमार्थिकमिति नाधारपात्रापेक्षा स्वतःसिद्धस्वयंप्रकाशबो-
धदीपस्येति भावः, ननु तर्हि आधारपात्रापेक्षाभावेनाधारपात्रा-
नङ्गीकारे दीपापेक्षितं तैलं तज्जीवनभूतं कस्याप्यमित्याशङ्क्य त-
दपेक्षाप्येतस्य नास्तीत्याह न चेति, हे शिष्य अयं बोधदीपो लो-
किकदीप इव तैलं तिलानां विकारस्तेलमित्युपलक्षणं घृतादिस्ने-
हानां तैलघृतादिलेहद्रव्यं दीपजीवनकारणं किमपि स्वस्य नि-
त्पत्वात्स्वयंप्रकाशत्वाच्च नापेक्षते स्वजीवनाय नेच्छति वस्तुतस्तु
बोधदीपस्य स्वतःस्वयंप्रकाशनित्यपूर्णस्वरूपत्वात्स्नेहविषया-
णामपि मिथ्यात्वेन तैलस्थानीयस्य तत्स्नेहस्यापि मिथ्यात्वे सति
बोधदीपजीवनेहेतुत्वाभावाच्च न बोधदीपस्य विषयस्नेहेतैलापे-
क्षेति भावः, ननु तर्हि बोधदीपस्य तैलापेक्षाभावे कथं वर्तिका-
श्रयेण तिष्ठेदित्याशङ्क्य तदपेक्षापि लौकिकदीपस्येव तस्य ना-
स्तीत्याह नेति, हे शिष्य अयं बोधदीपो लौकिकदीप इव वर्तिका
कार्पासादद्रव्यजन्यां सूत्रादिरूपां दशां नाश्रयते सत्यस्वयंप्रका-
शरूपस्य प्रबोधदीपस्य विकृतत्वेन मिथ्यारूपवर्तिकायाश्चाश्रयाश्र-
यित्वाभावान्नाश्रितो भवतीति स्पष्टं एवार्थः, वस्तुतस्तु लौकिकदीपे
तैलाकर्षणं वर्तिकयैव दीपकृतमनुभूयते यथा तद्रूपतैलस्थानीयस्य
विषयस्नेहसम्बन्धस्यात्मन्यप्रतीयमानत्वाच्च बोधदीपस्याहङ्कारव-
र्णाश्रयत्वं प्रतीतमपि अहङ्कारस्य कल्पितत्वेन मिथ्यात्वाद्बोध-
दीपस्य च तत्कल्पनाधारत्वेनाकल्पितत्वेन च सत्यत्वाच्चोभयो-
र्नाश्रयाश्रयित्वं पारमार्थिकमिति नापेक्षा बोधदीपस्य वर्तिका-

अथण इति भावः, इदानीं कज्जलाभाववत्त्वेन लोकदीपतोस्य बोधस्य वैलक्षण्यं दर्शयति न धत्त इति, हे शिष्य अयं बोधदीपो मनागीपदीप कज्जलं काण्ण्यं लौकिकदीप इव न धत्ते न धारयति काण्ण्यजनकवर्तित्वेलादिद्रव्याभावादेवास्य कज्जलाधारकत्वमिति स्पष्टार्थ एव, वस्तुतस्तु कज्जलं कुत्सितजलं दलयोरमेदाज्जडमविश्रातत्कार्यरूपं मनागीपदीप तत्त्वतो न धत्ते न विभर्तीति व्याख्येयम् ॥ १ ॥

अन्यच्च वैलक्षण्यमाह

न तापकर्त्ता कस्यापि वायुना न च कम्पते ।-

न विनाशमवाप्नोति तमः सर्वं निहन्ति च ॥ २ ॥

न तापकर्त्तेति । कस्यापि पुरुषस्य तापकर्त्ता तापस्य कर्त्ता लौकिकदीप इव कारको न भवति स्वतः सुखरूपत्वेन तापत्रपरहितत्वादन्वेषामपि तापत्रयनिवर्त्तकत्वाच्चेति भावः, किञ्च वायुना पवनेन न च नैव कम्पते चलति लौकिकदीप इवात्र दीपे वायोरसत्त्वादस्य स्थिरत्वाच्च न चञ्चलत्वमिति भावः, किञ्चायं दीपो विनाशं लपं लौकिकदीप इव नावाप्नोति न प्राप्नोति नित्यस्वरूपत्वादस्येति भावः, नाशसाक्षिणो नाशाङ्गीकारे असाक्षिकस्य नाशस्याप्यसिद्धेरिति च भावः, किञ्च लौकिकदीपस्तु किञ्चिद्गृहैकदेशवर्ति तमो निहन्ति नाशयति न तु सर्वम्, अयं दीपस्तु सर्वं गृहान्तवर्ति बाह्यं च । वास्तवार्थेऽन्तःप्रत्यक्षैतन्पावरकं तमोऽज्ञानं बाह्यं च तत्त्वंपदार्थयोरैकपाद्मानरूपं घटादिपदार्थाज्ञानरूपं च निहन्ति नाशयति ॥ २ ॥

वैलक्षण्यान्तरमाह ।

एकरूपाः प्रकाशन्ते सर्वे भावा यदर्चिषा ।

यदग्रे न प्रकाशेत च्छाया माया स्वरूपिणी ॥ ३ ॥

एकरूपा इति । यदर्चिषा यस्य दीपस्यार्चिषा ज्वालाया
प्रकाशेनेत्यर्थः, सर्वे समस्ता भावाः पदार्था एकरूपा एकमेक-
मेव रूपं येषां ते तयोक्ताः सन्तः प्रकाशन्ते दीपन्ते लौकिक-
दीपप्रकाशेन तु अनेकरूपा घटपटादयः प्रकाशन्त इति लौ-
किकदीपादतिवैलक्षण्यमस्येति भावः, अन्यदापि वैलक्षण्यान्त-
रमाह यदग्र इति, लौकिकदीपस्य पुरतोऽधः स्थिता च्छाया दृ-
श्यते तद्वद् यदग्रे यस्य बोधदीपस्याग्रे पुरो देशे माया स्वरू-
पिणी माया सदसज्ज्यामनिर्वचनीया जगज्जननसामर्थ्यादृष्या
शक्तिरेवाऽऽत्मनः पृथगसत्त्वेन जगज्जननानुपपत्त्याख्यमुत्पत्त्या-
नुमेया माया सैव स्वमसाधारणं रूपं विद्यतेऽस्याः सा त-
योक्ता च्छाया प्रतिभा न प्रकाशेत नैव प्रतीयेताऽतो लौकि-
कदीपादस्येदमपि वैलक्षण्यान्तरं ज्ञेयम् ॥ ३ ॥

अन्यदापि वैलक्षण्यं दर्शयति ।

यश्चक्षुषामविषयो रूपाकारविवर्जितः ।

मनसोऽप्यप्रकाश्यश्च रूपाकारप्रकाशकः ॥ ४ ॥

य इति । यो बोधदीपो लौकिकदीप इव चक्षुषां लोक-
चक्षुरिन्द्रियाणामविषयो विषयो गोचरो न भवति कुत इत्यत
आह रूपेति, रूपाकारविवर्जितो रूपं स्वरूपमाकारश्चाकृति-
स्ताभ्यां विवर्जितो हीनोऽतश्चक्षुर्विषयो न भवतीति भावः,
ननु चक्षुषोऽविषयत्वेऽपि स्वर्गादिवत्परोक्षत्वेन मनोविषयत्व-
मस्यास्त्वित्याह च्छाया मनस इति, आकाररहितत्वादेव मनसो-
प्यन्तःकरणस्यापि अप्रकाश्यः प्रकाशाविषयो भवति स दीपः,
ननु रूपाकाररहितत्वेनास्य चक्षुर्मनसोर्विषयत्वाभावे कथं स-

ज्ञात्रोद्योगन्तव्य इत्याशङ्क्याह रूपेति, अयं प्रकृतो दीपो रूपा-
कारप्रकाशको रूपाणि नीलपीतादिभेदभिन्नानि आकाराश्चा-
कृतपस्तेषां प्रकाशकः प्रकाशयिताऽस्ति सर्वरूपाकारज्ञानान्य-
यानुपपत्त्याऽस्य दीपस्य सत्त्वमभ्युपगन्तव्यमिति भावः ॥ ४ ॥

वैलक्षण्यान्तरनिरूपणपूर्वकमस्य दीपस्य स्थानं दर्शयति ।

कदाचित्कचिदेवासौ तात केनापि हेतुना ।

प्रवर्तते बोधदीपः सतां हृदयमन्दिरे ॥ ५ ॥

इति श्रीनारदरिक्तौ बोधसारे बोधदीपपञ्चकं चतुर्विंशं ॥ २४ ॥

कदाचिदिति । कदाचित्कस्मिन्नपि समये लौकिकदीप
वद्गतवर्तमानभाविष्यत्कालः परिच्छेदकोस्य दीपस्य प्रवृत्तेर्नास्ति
कालस्यास्मादीपात्पृथक्सत्त्वाभावादिति भावः, कचिदेव क-
स्मिन्निदाधारेऽस्य दीपस्य सर्वाधारत्वादाधारनिरपेक्षत्वा-
दाधारस्य च कल्पितत्वेनानिर्वचनीयत्वेन कचिदित्युक्तं, हे
तात हे शिष्य केनापि हेतुना केनापि कारणेनास्य दीपस्य
सर्वहेतुत्वात्स्वतो निर्हेतुकत्वाच्च स्वतः परिपूर्णत्वेन प्रयोज-
नाभावादपि न कारणं निश्चेतुं शक्यमतः केनापीत्युक्तं कार-
णनियमाभावोऽस्येति भावः, असावुक्तलक्षणो बोधदीपो ज्ञा-
नस्वरूपः सर्वजगत्प्रकाशकत्वादीप इव दीपः सतामात्मज्ञान-
वतां जीवन्मुक्तानामित्यर्थः, हृदयमन्दिरे हृद् 'नेह नानास्ति
किञ्च ने'त्यादिश्रुतिभिः सर्वद्वैतबाधो द्वैतापवाद इत्यर्थः, तम-
यते प्रकाशयतीति हृदयं सर्वद्वैतबाधपूर्विकाहं ब्रह्मास्मीत्याकारा
प्रमा रूपा एतिस्वदेव मन्दिरं गृहं तस्मिन् प्रवर्तते तिष्ठति
एतदीपि न पारमार्थिकमुपलब्धिस्थानत्वेनोक्तं ज्ञेयम् ॥ ५ ॥

इति श्रीनारदरिक्तौ बोधसारे बोधदीपपञ्चकं चतुर्विंशं ॥ २४ ॥

बोधदीपपञ्चकं प्रकाशयति चतुर्विंशः ॥ २४ ॥

अथोपदेशषोडशी ।

एवं दीपरूपेणात्मस्वरूपं निरूप्येदानीं शिष्याय तदेवोप-
देष्टुमुपदेशषोडश्याख्यं षोडशश्लोकं प्रकरणमभिदधान आह ।

अथोपदेशषोडशी ।

अथेति । अथ बोधदीपपञ्चकनिरूपणानन्तरमुपवेशषोडश्यु-
पदेशस्यावेशस्य प्रतिपादिका षोडशी षोडशश्लोकानां समाहा-
ररूपैतन्नामकं प्रकरणमित्यर्थः, निरूप्यत इति शेषः, तत्र ताव-
दादौ स्वरूपास्थिरतायां दुःसंपाद्यत्वं बुद्ध्या शिष्यचित्ते तदनावरं
संस्पीकृत्य तत्रादरं विधातुं तस्याः सुसंपाद्यत्वं संभावयति ।

युक्त्यैव वृत्तिभिः पूर्णं रिक्तीकुरु मनो घटम् ।

न कश्चिद्भविता तात ब्रह्मणा पूरणे श्रमः ॥ १ ॥

युक्त्येवेति । हे तात हे शिष्य वृत्तिभिर्जगद्विषयचिन्तनरूपा-
भिर्वृत्तिभिः पूर्णं भरितं मनोघटं मनोऽन्तःकरणमेव घटः
कुम्भस्तं युक्त्यैवान्वयव्यातिरेकारूपयुक्तिभिरेव घटं घटाका-
रवृत्तौ च वृत्तिताद्विषयमन्यत्कासम्यक्त्वरूपस्फुरणो न मनसोन्वयः,
तत्रैव मनसि घटतद्दृश्योन्वयतिरेकः, एव पटे तदाकारवृत्तौ च त-
त्सम्यक्त्वासम्यक्त्वरूपेण मनसोन्वयः, तत्रैव मनसि घट-
विषयकवृत्तैर्व्यातिरेकः, एवमन्वयव्यातिरेकारूपयुक्त्यैव रिक्तीकुरु
व्यवहारकालेऽरिक्तमपि बुद्ध्यारिक्तत्वं तस्यानुभव ततस्त-
स्मिन् मनोघटे ब्रह्मणाऽपारच्छिन्नेनात्मवस्तुनाऽऽकाशस्थानी-
येन घट इव पूरणे पूरणक्रियायां तत्र घट आकाश इव सर्व-
दा स्थितत्वात्काश्चित्कोपि स्वल्पोपीत्यर्थः, श्रमः खेदो न भविता
नैव भावप्यति अतो ब्रह्मणि चित्तस्थैर्यं मुक्तमेवेति भावः ॥१॥
ननु चिन्तारूपवृत्तिभिः पूर्णं मनः कथं रिक्तं कार्यं तत्राह ।

त्यज चिन्तां महाबुद्धे भज निश्चिन्ततासुखम् ।

त्वयार्जितामिमां चिन्तां वद कोन्यः परित्यजेत् ॥२॥

त्यजेति । हे महाबुद्धे महत्यपरिच्छिन्ना ब्रह्माकारा बुद्धिर्मतिर्यस्य स तथोक्तस्तस्य सम्बोधने हे महाबुद्धे त्वं चिन्तां जगद्विषयकां चिन्तनरूपां वृत्तिं सज्जहि, ननु जगद्विषयक-चिन्तावृत्तित्यागे मनसो जीवनोपायः क इत्याशङ्क्याह भजेति, हे शिष्य त्वं निश्चिन्ततासुखं निर्गता निवृत्ता चिन्ता चिन्तनरूपा वृत्तिर्यस्मात्तदादृशं त्रिपुटीरहितं ब्रह्मसुखं तस्य भावस्तत्ता तल्लभ्यं यत्सुखं विद्यानन्दापस्पर्शयं भजाऽद्वीकुरु अयमेव मनसो जीवनोपाय इति भावः, ननु चिन्तासागोतिदुष्करः स एव मम कथं स्यात्तत्राह त्वयेति, हे शिष्य त्वया भवताऽर्जिता सम्पादितामिमां प्रसिद्धां चिन्तां जगद्विषयचिन्तनरूपां वृत्तिमतस्तामन्यस्त्वत्तोऽन्यो भिन्नः कः पुरुषः परित्यजेज्जह्यात्तद्वद ब्रूहि न कोपीत्यर्थः, लोकोप अन्यसम्पादित-गृहादेरन्यत्याज्यत्वाददर्शनादिति भावः ॥ २ ॥

ननु तर्हि चिन्तासाग उपायो वक्तव्य इत्याशङ्क्य तमेव दर्शयति ।

वोषाय इति भावः, तदशक्तावुपायान्तरमाहायवेति, हे ताव हे शिष्य अथवा तदसम्भवे सतीत्यर्थः, त्वं चिन्ताख्यं चिन्ते-
त्याख्याद्या यस्य स तथोक्तस्तं रोगमेव व्याधिमेव केवलं प-
रित्यज सर्वदाऽसत्त्वबुद्ध्या पश्य ततोपि स निवृत्तः स्या-
दिति भावः ॥ ३ ॥

ननु चिन्तारोगनिवर्त्तकमात्मवस्तुचिन्तनं कर्त्तुमशक्यं चि-
न्तारोगसागोपि द्वितीय उपायोऽस्वाधीनत्वादुष्कर एवेत्याश-
ङ्कमानं प्रत्याह ।

वर्धिता वर्धते चिन्ता त्यक्ता नश्यति सत्त्वरम् ।

ईदृशेनापि रोगेण दुर्धियो मरणं गताः ॥ ४ ॥

वर्धतेति । चिन्ता जगद्विषयकस्मृतिरूपा वृत्तिर्वर्धिता
वृद्धिं प्रापिता सती वर्धत एवते सा लक्ता हाता सती सत्त्वरं
शीघ्रं नश्यति नष्टा भवति चिन्ताया वृद्धिसयोत्पत्त्यादिभावा
न चिन्ताधीनाश्चेत्यत्वेन जडत्वात्तस्याः किं तु चेतनाधीना
एव त इति भावः, इदं चागोपालं प्रसिद्धमेव तथा सतीदृशे-
नापि स्वाधीनेनापि रोगेण चिन्ताख्यव्याधिना मरणमसदा-
काररूपं देहात्मत्वमेव मरणं नाशं प्राप्ता ये ते दुर्धियो विष-
यविदूषितमतयो ज्ञेयाः, यथा लोके प्रज्वलितगृहे स्वनिर्गमाय
मार्गे सत्यपि घनपुत्रवस्त्रादिलोभदूषितमतयस्तत्रैव मरणं प्रा-
प्नुवन्ति तद्वदिति भावः ॥ ४ ॥

एवं चिन्तात्यागे स्वाधीनतां प्रदर्शयान्तीं विषयलोभग्रस्त-
बुद्धेस्तत्राप्यशक्तिमालक्ष्य तच्चिन्तायां दोषं दर्शयति ।

कर्कशा कलहा कृत्या बन्ध्या नित्यममङ्गला ।

त्यज्यतां कामना चण्डी भुज्यतां मुक्तिसुन्दरी ॥ ५ ॥

कर्कशेति । कर्कशाऽकोमलस्पर्शा तत्स्पर्शनान्तःकरणे दुः-
 खानुभवात्, कलहा कलिरूपा फलहमूलत्वात्, कृत्या मारिका
 स्वस्पृष्टपुरुषस्य मृतिहेतुत्वाद्, बन्ध्या निष्फला सुखस्वरूपपुत्रान
 नकत्वाद्, नित्यं सर्वदाऽमङ्गला न विद्यते मङ्गलं शुभं यस्याः सा-
 तथोक्ताऽभद्रहेतुत्वाद्, एतादृशी कामनेच्छारूपा चण्डी क्रो-
 धवती स्त्री त्यज्यतां विमृज्यतां ततः किंकर्तव्याभित्यत आह
 मुक्तीति, मुक्तिमुन्दरी मुक्तिमोक्षरूपा मुन्दरी सुखरूपत्वा
 त्कमनीयरूपा स्त्री भुज्यतां भोक्तव्या मुक्तिमुन्दरीति विशेषण
 पूर्वाप्येव विशेषणानि विपरीततयास्यामपि योज्यानि; तद्यथा,
 अकर्कशा सुखस्पर्शाऽकलहा कलहनिवर्तकाऽकृत्या मृतिहेतुभूता
 न भवति अबन्ध्या सुखपुत्रजनयित्री नित्य मङ्गला शोभना
 ऽकामना कामनानिवर्तकेति ॥ ५ ॥

मुक्तिमुन्दरीभोगो येन साधनेन साध्यते तत्पाण्डित्यं
 साधयितुं तत्रैव रुन्धुत्पादनाय तत्र सुखाधिक्यं सम्भावयति ।

जनैः पण्डित इत्युक्तः प्राप्नोषि परमं सुखम् ।

मनसा कर्मणा वाचा भव पण्डित एव तत् ॥ ६ ॥

जनैरिति । हे शिष्य त्वं जनैर्बोद्धैः स्वतोऽपण्डितोपि भू-
 दैः पण्डित इत्युक्तः पण्डितो विद्वानित्येवमुक्तः कथितः स-
 न्परममुत्कृष्टं सुखं शुभं प्राप्नोषि प्राप्नो भवसि किं तत इ-
 शाह मनसंति, पण्डितनाममात्रेण सुखोत्पत्तेरनुभूयमानत्वात्त-
 त्तवः कारणान्मनसाऽहं पण्डितो भवामीति संकल्परूपेणान्तः-
 करणेन कर्मणा समदर्शनरूपक्रियया वाचा समदृष्टप्रतिपादक-
 वचनेनापि एभिः कृत्वा पण्डित एव विद्वानेव भव भूयाः, पण्डि-
 तनाममात्रेण मूढजनैः कल्पितेनापि स्वर्हिषस्तदभावात् तच्च-
 निश्चयेन भ्रान्तज्ञानेन सुखमतीती पारमार्थिकपाण्डित्यसंपादने

स्वस्मिन्परमार्थसुखाविर्भावः स्यादित्यत्र कः सन्देह इति भावः ॥६॥

इदानीं विधिमुखेन प्रत्यक्षमेव बोधयति ।

नित्यमेव स्फुरद्रूपो ननु त्वं चित्स्वरूपतः ।

स्फूर्तिमूर्तेस्तत्रैवेयं का चित्स्फूर्तिरिदं जगत् ॥७॥

नित्योक्तिरिति । हे शिष्य त्वं माधनसम्पन्नो बोधाधिकारी नित्यमेव सर्वदैव स्फुरद्रूपः स्फुरत्स्वयं प्रकाशमानं रूपमाकृतिर्यस्य स तथोक्तोऽस्ति, ननु ममस्वरूपं स्वयं प्रकाशमानमिति कुतः सम्भाव्यमित्यत आह चिदिति, चित्स्वरूपतश्चिन्मात्रस्वरूपत्वाद्, एवं स्वस्फूर्तिरूपत्वे हेतुमुक्त्वा तत्र स्फूर्तिरूपत्वसम्भावनायैव जगत्स्फूर्त्यन्यथानुपपत्त्या स्फूर्तिरूपत्वमेव दृढयति स्फूर्तिमूर्तेरिति, स्फूर्तिमूर्तिः स्फूर्तिः प्रकाश एव मूर्तिराकृतिर्यस्य तस्य तत्र भवत इदं दृश्यं जगद्विश्वमियं प्रत्यक्षा काचिदनिर्वचनीया स्फूर्तिरेव प्रकाश एव त्वत्स्वरूपस्फूर्त्यभावे जगत्स्फूरणमेव न स्याद्, 'यदेव आकाश आनन्दो न स्यात्कोह्येवान्यात्कः प्राण्यादी'त्यादिश्रुतेः, आसमन्तात्काशते प्रकाशत इत्याकाशः स्वयंप्रकाशमान इति व्युत्पत्त्या स्वयं प्रकाशत्वप्रतिपादनादिति भावः ॥ ७ ॥

ननु मम स्फूर्तिरूपत्वे मुक्त एवाहं किं मम ज्ञानेनेत्याशङ्क्य ज्ञानं विना भ्रमनिर्वाचनेत्याशयेनाह ।

भास्वतो मम भामात्रमिति ज्ञाते भ्रमे गते ।

क द्वितीय क संसारः क माया तत्कृतं किमु ॥८॥

भास्वत इति । भास्वतः प्रकाशस्वरूपस्य मम मे भामात्रं-प्रकाशमात्रं स्वरूपमस्तीत्येव ज्ञाते बुद्धे सति तेन च ज्ञानेन-भ्रमे चिज्जडरूपे जगतिः स्वात्मतादात्म्यप्रतीतिरूपे भ्रमे भ्रान्तौ गते निवृत्ते सति ततो द्वितीयगज्ञानं जगत्कारणं क कुत्रा-

ऽऽत्मनि स्वयंप्रकाशे नैव सम्भवतीत्यर्थः, स्वस्मिन्नपि असद्रूप-
त्वाच्च सम्भवति निराधारत्वादसत्त्वाच्च तन्नास्तेवेति भावः, त
दभावे च किं स्यादित्यत आह केति, संसारः संसरणं तत्कार-
णस्यैवाज्ञानस्याभावात्कारणं विना प्रतीयमानस्यापि संसारस्य
बन्ध्यापुत्रादेरिवासत्त्वात्त नात्मनि प्रकाशरूपे सम्भाव्य इति
भावः, नापि स्वस्मिन्नपि सम्भवति अतो निराधारत्वादसत्त्वाच्च
न क्वापीत्यर्थः, अतस्तत्कारणरूपा मायापि नैव क्वापि सम्भवती-
त्याह केति, माया सदसज्ज्यामनिर्वचनीया जगज्जननशक्त्यपर-
पर्वाया कार्यासत्त्वेन तत्कारणभूतशक्तेरप्यसत्त्वाद् क कुत्र न
कुत्रापित्यर्थः, न कारणस्य कार्याधारत्त्वमनुत्पन्नत्वेन पृथगसत्त्वेन
च कार्यस्य, नात्माधारत्वमपि तस्याः सदसतोराधाराधेयत्वायो-
गाद्यतः सा क्वापि न सम्भवतीति भावः, अत एव तत्कृतव-
न्धनस्याप्यभाव एवेत्याशयेनाह तत्कृतमिति, तत्कृतं तस्या मा-
यायाः कृतं कार्यमावरणाविवेकादिकं बन्धनं किमु किम्भवति न
किमपीत्यर्थः । 'तुच्छमिदं रूपमस्ये'ति श्रुत्या तुच्छत्वप्रतिपाद-
नात्तुच्छमेव तन्नातिशयमात्मनि जनयितुं सममिति भावः ॥ ८ ॥

ननु स्वप्रकाशात्मनो जाड्यमहानुभूयमानत्वात्कथं चि-
न्मात्रज्ञानेनात्मनि प्रतीयमानजाड्यानिरास इत्याशङ्क्य सर्वत्र ज-
डचैतन्ययोरुपयोरपि प्रतीयमानत्वाच्च चिन्मात्रात्मरूपविचि-
न्तनेन तदितरजडानादरे कृते जाड्यनिरासः स्यादित्याशयेनाह ।

ज्ञत्वं कर्तृत्वभोक्तृत्वे जडचैतन्यदृष्टयः ।

स्फुरणानि स्वकीयानि मणिर्भूत्वा विलोकय ॥ ९ ॥

ज्ञत्वेति । ज्ञत्वं कर्तृत्वभोक्तृत्वे जडचैतन्यदृष्टयो ज्ञत्वं ज्ञा-
नित्वं ज्ञानेन्द्रियवृत्तिमत्त्वमित्यर्थः, कर्तृत्वं कर्मेन्द्रियवृत्तिमत्त्वं, भो-
क्तृत्वं भोगक्रियाफलवत्त्वम्, एता अन्याश्च जडचैतन्यदृष्टयो जडं

जाड्यमुपाधिश्चैतन्यं च चिदाभासरूपं तदुभयमिलिता दृ-
ष्टयो दृश्यन्तेऽनुभूयन्ते स्वस्वविषया आभिस्ता दृष्टयो वृत्तय इ-
त्यर्थः, सन्ति तामु वृत्तिषु स्वकीयानि स्वस्य चिद्रूपस्यात्मनो
धर्मभूतानि स्फुरणानि ज्ञानानि, एवं केवलं तान्येव त्वं मणि-
र्यथा माणिक्यादिः स्वयंपकाशोन्यदीपादिप्रकाशापेक्षारहित
एव स इव भूत्वा चेत्यरहितश्चिन्मात्रो भूत्वाऽवलोक्य पश्य
जहं व्यावर्त्य सर्वत्र चिन्मात्ररूपं स्वात्मधर्ममेवानुभवन्नस्थित-
श्चेत्स्वचिन्मात्रत्वानुभवो जाड्यनिरासश्च भवेदिति भावः ॥९॥

उक्तात्मचिन्मात्रे स्वात्मस्यैर्यायोपायं दर्शयति द्वाभ्याम् ।

परस्परमविज्ञाता जाग्रत्स्वप्नसुप्तयः ।

त्वया तिस्रः स्त्रियो भुक्तास्तुरीयां सुन्दरीं भज ॥ १० ॥

परस्परमिति । त्वया भवता परस्परमन्योन्यत्राविज्ञाता
नावलोकिता जाग्रत्स्वप्नसुप्तय उक्तलक्षणा जाग्रदवस्था स्व-
प्नोप्युक्तलक्षण उक्तलक्षणा सुषुप्तिश्चैतास्त्रिसास्त्रिसङ्ख्याकाः
स्त्रियो वनिता इव भुक्ता अनुभूता अत इदानीं तुरीयां तु-
र्यारूपां सुन्दरीं कमनीयरूपां केवलमुखरूपत्वात्तमिवान्वा अ-
नादृत्य भजानुभव ॥ १० ॥

ननु जाग्रत्स्वप्नसुप्त्यारूपास्तिस्रः स्त्रियोनुभवगोचराः सर्व-
दैव भवन्ति अतस्तत्रैव वृत्तिमवाह स्वाभाविकः, तुर्यारूपां तु स
न स्वाभाविकस्तस्या अनुभवागोचरत्वादतस्तं स्वाभाविकमनुभवं
परित्यज्य ताश्च परित्यज्य स्वाभाविकेन वृत्तिप्रवाहेन कथं
साऽनुभाव्या स्यादित्याशङ्क्य गृहस्थानां परस्त्रीभोगमुखे मूल-
भोप नरकप्राप्तिहेतुत्वज्ञानेन तत्परित्यज्य स्वस्त्रीभोगजन्यमुख-
स्यौचित्यं विहितत्वं पारलौकिकमुखहेतुत्वमिव जाग्रत्स्वप्नसु-
प्त्यारूपस्त्रीषु परस्त्रीत्वाद्दुःखहेतुत्वाच्च संसारनरकप्राप्तिकारण-

त्वाच्च तद्भोगमुखपनादृत्य तुरीयस्वस्त्रीभोगमुख एवावरो वृ-
चिरोधेन विहितत्वान्मुक्तमुखहेतुत्वाच्च विधेय इत्याशयेनाह ।

जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तानि पुनस्तानि त्वमीक्षसे

तुरीयं तत्र धामैव न तत्किमिति पश्यसि ॥ ११ ॥

जाग्रदांति । हे शिष्य त्वं भवाञ्जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तानीन्द्रि-
यैरर्थोपलब्धिर्जागरितमित्युक्तलक्षणा जाग्रदवस्था, स्वप्नो जाग्र-
त्संस्कारवासनानासागबुद्धौ प्रातिभासिकविषयप्रतीतिरित्युक्त-
लक्षणा स्वप्नावस्था, सुषुप्तं विषयेन्द्रियैः सहान्तःकरणस्य त-
त्कारणाज्ञानमात्राकारेणावस्थानं सुषुप्तिरित्युक्तलक्षणा सुषुप्त्य-
वस्था, एतानि परमृष्टाहणीतुल्यानि प्रकृतिकार्यत्वमाधान्याव-
पुनर्वारं वारमीक्षसे पर्याति परस्त्रीतुल्यानां तेषां भोगः पर-
स्त्रीभोग इव निन्द्यत्वाद्याज्य एवातस्तत्रासक्तिः किमर्थं तवेति
भावः, किञ्च तुरीयं तुरीयावस्थानं तत्रैव स्वयंप्रकाशमुखस्य
माधान्यादाम निवासस्थानमस्ति तत्तुरीयं किमिति कि-
मर्थं न पश्यमि नानुभवसि तुर्यमुखभोगस्तु स्वस्त्रीभोग इव
विहितत्वेनानिन्द्यत्वात्मुखरूपत्वाच्च स एवावश्यं कर्तव्य
इति भावः ॥ ११ ॥

ननु मुखमाधनत्वेन प्रतीते द्वैतजात आसक्तिर्योग्यवेत्या-
शङ्क्य तत्रत्यमुखस्याभासमात्रत्वाच्चुर्यस्यमुखस्य च पारमाधि-
कत्वाच्च तत्र स्वैर्ये यत्मुखं तदेव मुखं नान्यप्रेत्याशयेनाह ।

मा धाव सुखहेतोस्तत्र धावतां न सुखं सखे ।

सुखरूपे निजे रूपे सुखं तिष्ठ सुखी भव ॥ १२ ॥

मा धावेति । हे शिष्य हे मित्र अनेन सम्बोधेन स्ववचने
विश्वासः कर्तव्य इति ग्राह्यत, त्वं भवान्मुखहेतोः मुक्तं शर्म

तदेव हेतुः प्रयोजनं तस्मात्तन्निमित्तमित्यर्थः, मा धाव शीघ्रमा-
गच्छ कुत इत्यत आह धावतामिति, हे इमत्र धावतां सर्वत्र शीघ्रं
भ्रमतां न सुखं न शर्मति स्पष्टमेवागोपालम्, अतस्तदर्थं न भ्राम-
तव्यामिति भावः, तर्हि किं कर्तव्यं येन सुखं स्यात्तत्राह सुख-
रूप इति, सुखरूपे सुखं शर्मैव रूपमाकृतिर्यस्य तत्तथोक्तं त-
स्मिन् निजे स्वीये रूप आकारे सुखं यथा स्यात्तथा तद्वत् वस
ततश्च त्वं सुखयाऽऽनन्दी भवाऽऽस्तेति कृपयाऽऽशीर्वादे वक्तो
गुरुणेति ज्ञेयम् ॥ १२ ॥

एवं शिष्यं स्वरूपे स्थिरतां कर्तुं प्रबोधेदानीं तत्रैव स्थिरं
कर्तुं शिष्यमज्ञानामभिसारिकां नायिकां प्रकल्प्य स्वात्मानं-
दूतीरूपं च प्रकल्प्य शृङ्गारश्लोकैः प्रबोधयितुमाह ।

अत्र श्लोकाः ।

अनेति । अस्मिन्नेवार्थे स्वात्मानं स्थैर्यमपादनबोधन इत्य-
र्थः, श्लोकाः शृङ्गाररसाभासाः श्लोकाः पद्यानि सन्तीति शेषः,
तान्यत उच्यन्त इति योज्यं, तत्रादौ वरयोग्यवयसि स्त्रीणां वरं
विना स्थितिर्न भवति तद्वदधिकारिदेहप्राप्तौ ज्ञानेच्छां नामपि
आत्मस्वरूपमाप्तिं विना स्थानमनुचितमेवेत्याहार्येन ।

वरयोग्यासि कल्याणि न स्थास्यसि वरं विना ।

वरणीयो वरस्तादृग्यो भवेदजरामरः ॥ १३ ॥

वरयोग्येति । लौकिकार्थस्तावद् हे कल्याणि हे शोभने अ-
नेन सम्बोधनं मातृपितृकुलस्य वक्ष्यमाणोपदिष्टाचरणेन शो-
भनकारित्वे योग्यत्वं दृष्ट्वा नायिकायामस्तीति नायिकायाः सू-
चिनं, त्वमिदानीं वरयोग्या वरः पतिस्तस्मिन्योग्या पुरुषेण
सह भोगमुखे योग्यवयस्का तरणीत्यर्थः, असि विद्यसेऽतः

पितृगृहे पूर्ववदितः परं वरं विना स्वं वृणुतेऽङ्गीकरोत्यसौ वरो
 भर्ता तं विना—ऋते पतिरहितेत्यर्थः, न स्थास्यमि नैव स्थिता
 भविष्यासि अत इतस्ततः केन चित्पुरुषेण सह रमणे मातृपितृ-
 कुलदूषणं स्यादतो भवसा तादृक्तादृशगुणवान्वरः पति-
 वर्णीयो विवाहेनाङ्गीकर्त्तव्यः कीदृशगुणवानित्यत आह य
 इति, यः पतिरजरामरो न जरा वार्धक्यं यस्य स चासौ न
 विद्यते मरो मरणं यस्य स तथोक्तो भवेत्स्याद्बृद्धपुरुषविवाहे
 स्वकामापुरणेन परपुरुषेण रमणात्तदेव पूर्वोक्तमुभयकुलदूषणं
 तन्मृतौ च तदेवेति पुरुषायुःपर्यन्तं वार्धक्यमरणरहितपातवरणे
 पितृमातृकुलभूषणं स्वस्योभयकुलजानां च शोभनमपि स्यादिति
 भावः । प्रकृतार्थस्तु हे कल्याणि कल्याणं मङ्गलमस्या विद्यते
 सा तथोक्ता तस्याः सम्बोधने हे कल्याणि अनेन सम्बोधनेन
 त्वयि मङ्गलं भानतेति सूचितं, त्वं मयतीदानीं वरयोग्या वृ-
 णोति व्याप्नोति जगदिति वरं ब्रह्म त्वं तस्मिन्सर्वश्रेष्ठे योग्यार्हा-
 ऽसि भवमि अतः परं ब्रह्मभावं विना—ऋते न स्थास्यमि
 नैव स्थातुं शक्यसेऽत उपास्यब्रह्मभावं परोक्षस्वकृतकत्वादि-
 दोषदुष्टं मा वृणु तादृग्वरस्तादृशगुणवान्वरः श्रेष्ठो ब्रह्मभावो
 वर्णीयः साक्षादब्रह्मास्मीतिगुरूपदेशपूर्वमहावाक्यार्थविचा-
 रद्वाराङ्गीकारः कीदृश इत्यत आह य इति, यो वरो ब्रह्मभा-
 वोऽजरामरो न विद्यते जरावार्धक्यविकारो यत्र स तथोक्तो-
 ऽमरश्च न विद्यते मरो मरणं यत्र स तथोक्तो जरामरणहीन
 इत्यर्थः, भवेत्स्यात्तादृश इत्यर्थः । ज्ञानेनैव ब्रह्मभावोऽङ्गीकार्यो न
 वृषासनेन तस्य कृतकत्वेन विनाशित्वादिति भावः । अत्रोक्तं
 विचारणमस्वामिभिः ।

‘ध्यानोपादानरु यत्तदध्यानाभावे विलीयते’ इति ॥१३॥

ननु भवदुपादिष्टवरवरणे मम मनः प्रवृत्तमपि पुनः पुनस्ततो निवर्त्तते निश्चयेन तत्रैव न प्रवृत्तं भवति अतो मनमस्तत्रैव प्रवृत्तौ क उपायो विधेय इत्याशङ्क्य वैपयिकस्त्रीपुरुषभोगादिवा-
र्त्ताश्रवणेनैव कामवृद्धेः प्रयत्नसिद्धत्वात्तस्याश्च पुरुषभोगे प्र-
वर्त्तकत्वात्तद्वशात्ताश्रवणमेवोपाय इत्याशयेनाह ।

न शृणोपि वरं यावत्तावत्ते कम्पते मनः ।

पश्चान्महोत्सर्वभद्रे स्वामिनं त्वं वरिष्यसि ॥१४॥

नेति । हे भद्रे हे कल्याणि यावद्यत्कालपर्यन्तं त्वं भवती वरं
पतिं पत्या सह सम्भोगवार्त्तामित्यर्थः, पतिसम्भोगमुत्तमासु-
खात्त शृणोपि न श्रोत्रेणावधारयामि तावत्तत्कालपर्यन्तं
ते तव मनाश्चतं कम्पने चलति तत्र प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपं चा-
ञ्चल्यं भजत इत्यर्थः, पश्चात्तच्छ्रवणानन्तरं महोत्सर्वभदन्तो
दीर्घाः फलपर्यन्तमनवाच्छना इत्यर्थः, ये उत्तमाः संकल्परूपा
ब्रह्मासा इत्यर्थः, तैः कृत्वा स्वामिनं पतिं वरिष्यमे परिशेष्य-
मि अतस्तद्गुणतत्सम्भोगवार्त्ताश्रवणमेव पत्या सह भोगेच्छाज-
नेन तत्र प्रवर्त्तकत्वादुपायो नान्य इति भावो लोकप्रसिद्धेयं ।
प्रकृतेयं तु, ननु त्वदुपादिष्टवरव्रह्मभावाङ्गीकरणे प्रवृत्तमपि मे
मनः पुनः पुनस्ततो निवर्त्तते तत्रैव दृढनिश्चयेन न प्रवर्त्ततेऽत-
स्तत्र दृढनिश्चयेन तत्प्रवृत्तौ क उपाय इत्याशङ्क्य 'आत्मा वा अरे
द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य' इत्यादिश्रुत्या
जीवब्रह्मैक्यज्ञानसाधनभूतविचाराधिकारिणस्तत्प्राथमिकसाधन-
भूतत्वेन श्रवणविधानात्तज्ज्ञगुरुमुखात्तच्छ्रवणमेवोपायो नान्य
इत्याशयेनाह नेति, हे भद्रे इति सम्बोधनेन वक्ष्यमाणोपायेना-
वश्यं कल्याणं तव मावीति सूचितं, त्वं यावद्यत्कालपर्यन्तं वरं
श्रेष्ठं जीवब्रह्मैक्यं महावाक्यद्वारा गुरुमुखेन न शृणोपि नाव-

धारयसि श्रोत्रेण तावत्तत्कालपर्यन्तं ते तव मनोन्तःकरणां कम्पते चलति असम्भावनादिदोषैश्चलायमानं भवति पश्चाच्छ्रवणे कृते तत्परिपाकादनन्तरं महोत्सर्वरतीव हर्षः स्वायिनस्वं ब्रह्माभिन्नं प्रसगात्मानमामनोति उपदिशति अस्मां स्वामी महावाक्यार्थो गुरुवाक्यार्थो वा तं वरिष्यसि अङ्गीकरिष्यसि अखण्डैकरसमात्मानं ब्रह्माभिन्नमङ्गीकरिष्यसीति भावः ॥ १४ ॥

ननु पतिमम्भोगादिवार्ताया अश्रवणे इदानीं तद्भोगेच्छावत्या मया किङ्कार्यं तत्राह ।

परेण पुरुषेणाद्य रमस्व वचनान्मम ।

सखि पश्चात्स्वतश्चित्तं कुरु यत्राधिकं सुखम् ॥ १५ ॥

परेणेति । हे सखि हे मित्र अनेन सम्बोधनेन स्ववचने विश्वासः कर्तव्य इति सूचितं, त्वमद्येदानीं तद्गुणश्रवणात्पूर्वं वर्तमानसमय इत्यर्थः, मम त्वत्कल्याणेच्छोर्मे वचनाद्वाक्येन विश्वासं कृत्वा परेण स्वमातृपितृकुलजेष्वतिपरिचयात्तदन्यकुलजत्वेन परिचयाभावादन्यतया मतेन पुरुषेण स्वपतिना सह रमस्व क्रीडस्व पश्चादनन्तरं यत्र पत्या सह रमणे वा भ्रात्रादिभिः सह रमणेऽधिकमुत्कृष्टं सुखं शर्म भवति तत्स्वतो हात्वा तत्र चित्तं मनः कुरु कर्तव्यं । प्रकृतेर्थे तु स्वात्मसाक्षात्कारहेतुभूतदृढश्रवणाभावे ततः पूर्वं मया ब्रह्मसुखमाप्तीच्छावता तत्माप्तये किं कर्तव्यं तत्राह परेणेति, हे सखि हे मित्र अनेन सम्बोधनेन तव मद्बोधने विश्वासः कर्तव्य इति सूचितम्, अद्येदानीं ब्रह्माभिन्नस्वसाक्षात्कारहेतुभूतश्रवणात्पूर्वं मम त्वद्गुरोर्मे वचनाद्वाक्यान्मद्बोधने विश्वासं कृत्वेत्यर्थः, परेण कार्यकाश्यातीतेन पुरुषेण परिपूर्णस्वरूपेणात्मना सह रमस्व क्रीडस्व भूमशब्दवाच्यसुखरूपब्रह्मणा सहैकीभूय रमस्वेत्यर्थः, प-

आदनन्तरं यत्र ब्रह्माभेदे भेदे वाऽधिकमुत्कृष्टं सुखं शर्मा-
ऽस्ति तज्ज्ञात्वाऽधिकं सुखं यत्र स्यात्तत्र स्वनः स्वयमेव
चित्तमनुसन्धानरूपामन्तःकरणवृत्तिं कुरु स्थापय स्वात्मसाक्षा-
त्कारात्पूर्वं गुरुवचने विश्वास एव विहित इति भावः ॥ १५ ॥

इदानीं मदुपदिष्टकार्यविलम्बेनायुगो व्यर्थमेव व्ययो भवे-
दतः शीघ्रमेव पातभोगे प्रतिबन्धभूतलज्जात्पागेन पत्या सह
भोगं कर्तुं त्वरयति ।

यातं दिनं न पुनरेति नवं वयस्ते
लज्जां विहाय भज तं रमणीयरूपम् ।

बाले परः पुरुष एष यदा समेतः

स्वर्गेण किं किमु तदा नृसुखेन वा ते ॥ १६ ॥

यातमिति । हे बाले स्वहिताज्ञानित्वादज्ञे हे नवर्षावने यात-
मतीतं दिनमह इत्युपलक्षणं क्षणलवादेः पुनर्भूयो नैति नायाति
किञ्च ते तव नवं नूतनं वयस्त्वारुण्यावस्थाऽस्ति अतस्तव ल-
ज्जाधिक्यमस्मिन्वर्षासि योग्यपुरुषभोगप्रतिबन्धकमतस्तां लज्जां
त्रयां विहाय परित्यज्य रमणीयरूपं रमणीयं सुन्दरं रूपं यस्य
तं सुन्दराकृतिमित्यर्थः, भजानीकुरु । ननु पति भोगे कः सुखा-
तिशयो येन तत्र प्रवृत्तिर्मया कर्तव्येत्यत आह बाल इति, पर-
स्वन्मातृपितृकुलभिन्नकुलजत्वाच्चत्परिचयाभावाच्चान्यत्वेन मतः
पुरुषो नर एष पुरोवर्चा पर्यङ्के त्वदिच्छया स्थितो यदा य-
स्मिन्समये समेतस्त्वया सह मिलितो भवेत्तदा तस्मिन्समये
ते तव नृसुखेन सार्वभौमसम्पत्तिमुखेन किं भवति न किमपी-
त्यर्थः, वा यद्वा स्वर्गेण स्वर्गसुखेनापि ते तव किमु किं भवति न
किमपीत्यर्थः, ते उभे अपि पतिसम्भोगसुखादति तुच्छे इत्यर्थः,

अतस्तत्र पतिमन्मोगनमुखेनैव कृतार्थता स्यादिति भावः । प्रकृतार्थे तु इदानीं विलम्बनेन मुक्तिमुखानुभवं विना व्यर्थमायुर्वर्षयो न कार्य इत्याशयेनाह यानामिति, विनमित्युपलक्षणं निमेषादिर्दिनं निमेषादिः कालो यातं गतं पुनर्भूयो नैति नायाति किञ्च ते तत्र वयधातोर्गत्यर्थत्वाच्चे गत्यर्थास्ते ज्ञानार्था इत्युक्तेर्वर्षो ज्ञानं नवं नूतनं कोमलमित्यर्थः, जातिकुलधर्मपणावत्त्वात्संशयैर्दूषितत्वाच्च ज्ञानस्य कोमलत्वमिति भावः, अतो लज्जां त्रपां लोकलज्जां विहाय परित्यज्य तं कार्यकारणातीतं रमणीयरूपं रन्तुं योग्यं रमणीयं सुखस्वरूपत्वादूपमाकृतिर्यस्य तंतथोक्तं भज सोहमस्मीत्येवमभेदेनाङ्गीकुरु, ननु तादृशपरमात्मस्वरूपस्य सोहमिसभेदेनाङ्गीकारे कः सुखातिशयो येन तत्रैव मया प्रवर्तितव्यं तत्राह वान इति, हे बाले नवयौवने पूर्णविवेकाऽभावाद्बालत्वं ज्ञेयम्, एष मदनुभवेन प्रसक्तः परः कार्यकारणातीतः पुरुषः परिपूर्ण आत्मा यदा यस्मिन्काले समेतस्त्वया प्राप्तोऽभिन्नत्वेनाङ्गीकृत इत्यर्थः, तदा तस्मिन्समये ते तत्र नृमुखेन 'युवा स्यात्साधुयुवा अध्यापक' इत्यादिकया 'स एको यानुप आनन्द' इत्यन्तया श्रुत्या प्रतिपादितेन मानुषमुखेन किं किंप्रयोजनं न किमपीत्यर्थः, किञ्च स्वर्गेण गन्धर्वानन्दादिहैरण्यगर्भानन्दान्तेन मुखेन 'ते ये शतं मानुषा आनन्दा' इत्यादिकया 'स एको ब्रह्मण आनन्द' इत्यन्तया श्रुत्या प्रतिपादितेन शर्मणा वाऽपि किमु किं प्रयोजनं न किमपीत्यर्थः, सर्वमुखानामात्मसुखप्रतिबिम्बत्वादात्मसुखप्राप्तौ तेषां तुच्छत्वाच्च न तेष्वपेक्षोदयो ज्ञानिनामिति भावः ॥१६॥

इति धीन० बोध० उपदेशोऽद्वयप्रकाशः पञ्चविंशः ॥ २५ ॥

अथ ब्रह्मचर्याविशतिः ।

एवमुपदेशोऽद्वयनिरूप्येदानीं शिष्यस्य ब्रह्मस्वरूपं बो-

धयितुं ब्रह्मचर्चाविंशत्याख्यं विंशतिश्लोकं प्रकरणमभिधास्यन्नाह ।

अथ ब्रह्मचर्चाविंशतिः ।

अथेति । अथोपदेशपोदशीनिरूपणानन्तरं ब्रह्मचर्चाविंशति-
ब्रह्मणश्चर्चा कथनं यत्र विंशतौ सा तथोक्ता विंशतिविंशति-
श्लोकात्मकं प्रकरणं निरूप्यते इति शेषः, तत्रादौ ब्रह्मचर्चायां
रन्त्युत्पादनाय ब्रह्मचर्चाभावात्परानिरूपणपुरःसरं तन्निरूपणं
प्रतिजानीते ।

अर्चालक्षाधिका प्रोक्ता चर्चैव परमात्मनः ।

अतः शिष्यप्रबोधाय ब्रह्मचर्चा निरूप्यते ॥ १ ॥

अथेति । परमात्मनः परः कार्यकारणातीतो य आत्मा
तस्य चर्चैव संवाद एवाऽर्चालक्षाधिकाऽर्चानां पूजानां यल्लक्षं
नियुतं ततोप्यधिकोत्कृष्टा लक्षशब्दोन्नानन्त्यपरोऽनन्तपूजनफल-
दात्रोत्पत्तिः, प्रोक्ता कथिता 'क्षणमेकं ऋतुशतस्यापीति श्रुतेः,
आत्मचिन्तनजननस्यानन्तयज्ञफलप्राप्तिकारणत्वमातपादनात्-
चिन्तनं विना तत्कथनासम्भवस्य 'यन्मनसा ध्यायति तद्वाचा
वदतीति श्रुत्या प्रतिपादनादिनां भावः, यतः कारणादतो हेतोः
शिष्यप्रबोधाय शिष्यस्य जिज्ञासोः प्रबोधाय ज्ञानाय ब्रह्मचर्चा
ब्रह्मणो देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदरहितस्यात्मवस्तुनश्चर्चा सं-
वादो वचनविलास इत्यर्थः, यत्र प्रकरणे सा निरूप्यते ॥ १ ॥

तत्रादौ ब्रह्मणः सर्वाधारत्वनिरूपणपूर्वकं तन्निराधारत्वं
वास्तवं दर्शयति ।

आधारः सर्वभूतानां तस्याधारो न कश्चन ।

निराधारस्वरूपं चेन्नास्ति ब्रह्म तदा क्वचित् ॥ २ ॥

आधार इति । सर्वभूतानां सर्वाणि समस्तानि यानि भूतानि वियदादीनि तत्कार्याणि च ब्रह्माण्डादिकीटकान्तानि प्राणिजातानि तेषामाधार आधिष्ठानेऽस्मिन्नन्त्याधाराऽधिष्ठानं ब्रह्मास्ति अधिकरणे घञ् तस्य सर्वाधारस्य ब्रह्मण आधारोऽधिष्ठानं सद्रूपब्रह्मणो भिन्नस्यामत्त्वाद्विज्ञानोप्यानन्त्येनाप्येयस्यायोगाच्च कश्चन कोपि न न विद्यते, ननु ब्रह्मणो निराधारत्वे ब्रह्म कापि नेत्येव प्रयोगः स्यात्ततश्च ब्रह्म कापि नास्तीत्यर्थत्वेन ब्रह्मणः शून्यत्वमायातामत्याशङ्कते निराधारेति, ब्रह्म देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्यं वस्तु निराधारस्वरूपं निर्गतो निवृत्त आधारोऽधिष्ठानं यस्य तत्तादृशं स्वरूपं यस्य तत्तादृशाकारमस्ति चेद्यदि स्यात्तदा तस्मिन्पक्षे ब्रह्म देशाद्यपरिच्छिन्न वस्तु क्वचित्कुत्रापि नास्ति न विद्यते ब्रह्मण शून्यत्वं सिद्धमिति भावः ॥ २ ॥

न ब्रह्मणोऽसत्त्वं तत्कार्यस्य जगतो निराधिष्ठानत्वेनासत्त्वे सत्त्वभानानुपपत्तेरिदं समाधत्ते ।

अधिष्ठानं विना कार्यं न तिष्ठति कदाचन ।

सर्वाधिष्ठानरूपं हि कथं ब्रह्म न कुत्र चित् ॥३॥

अधिष्ठानमिति । हे शिष्य ब्रह्मणः सर्वाधिष्ठानस्यासत्त्वाङ्गीकारेऽधिष्ठानमाधारं विना-कृते कदाचन कस्मिन्नापि काले कार्यं लोकप्रसिद्धं घटादिरूपं कल्पितं रज्जुसर्पादिकमपि स्वाधारं मृदादिकं रज्ज्वादिकं च वर्जयित्वेत्यर्थः, न तिष्ठति नैव स्थितिं प्राप्नोतीति लोके प्रसिद्धमेव तर्हि तद्ब्रह्म सर्वाधारस्वरूपं सर्वस्य जगत आधारोऽधिष्ठानं स्वप्रसाधारणं रूपमाकारो यस्य तत्तथाभूतमस्ति तदसत्त्वे निराधिष्ठानस्य जगतोऽप्यसत्त्वेन

भानं स्यात्तच्च मत्मादिति प्रतीयतेऽतो ब्रह्म देशाद्यपरिच्छिन्नं वस्तु
कुत्र विच्छाद्य न नास्ति न विद्यते कथं केन प्रकारेण न कथ-
मपि किं स्वस्त्येत्यर्थः ॥ ३ ॥

ननु तर्हि जगदाधारत्वेन स्वतो निराधारत्वेन च जगतो
बैलक्षण्यात्तद्ब्रह्म जगत्तः पृथगेवास्त्विति शङ्कते ।

सर्वस्मात्तत्पृथग्ब्रह्म त्विति वक्तुं न शक्यते ।

यदात्मकमिदं सर्वं सर्वस्मात्तत्पृथक्वाथम् ॥ ४ ॥

मर्मादिनि । तद्ब्रह्म मर्माधारं स्वतो निराधारं चेत्येनैर्लक्ष-
णेर्लक्षितं ब्रह्म देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्यं वस्तु सर्वस्मात्स-
मस्तजगतः पृथग्भिन्नमस्तीति चेदिति तु एवमपि वक्तुं क-
थितुं न शक्यते नैव शक्यं जायते कुत इत्यत आह यदिति, इदमे-
तत्सर्वं समस्त जगद्यदात्मकं यद्ब्रह्मात्मा स्वरूपं यस्य तत्तथो-
क्तमस्ति तद्ब्रह्म ततो जगत्तः पृथक्तेनाविद्यमानात्मसर्वस्मात्सर्व-
शब्दवाच्यात्समस्तजगतः पृथग्भिन्नं कथं केन प्रकारेण
स्यान्न कथमपीत्यर्थः, वस्तुगतभेदासदेष्टव्यमिति योगिवन्तुसत्त्व-
सापेक्षत्वाद्ब्रह्मगतभेदाभिर्दिर्जगतः पृथगसत्त्वादात भावः ॥४॥

ननु तर्हि सर्वाभिन्नत्वाद्ब्रह्म सर्वरूपमस्त्विति शङ्कते ।

सर्वस्मादपृथग्ब्रह्म वक्तुमित्यपि नार्हति ।

सर्वस्मात्पृथगेवेदमनुभूतं महर्षिभिः ॥ ५ ॥

मर्मादिनि । सर्वस्मात्समस्ताज्जगतो ब्रह्म देशाद्यपरिच्छिन्नं
वस्तु अपृथग्भिन्नं सर्वरूपमेवेत्यर्थः, अस्त्विति चेद्यादि वदमि त-
र्हीत्येवमपि वक्तुं कथितुं नार्हति योग्यो न भवमि कुत इत्यत आह
सर्वस्मादिति, इदं ब्रह्म महर्षिभिर्महान्तोऽतिश्रेष्ठाः य ऋषयः
सत्यवादिनस्तैः सर्वस्मात्समस्ताज्जगतः स्वतोऽसत्त्वेन लक्षितात्पृ-

गोचरोऽस्तु एवं वदामि चेद्यदि तर्हीति एवमपि वक्तुं क-
थितुं न शक्यते न युज्यते कुत इत्यन आह ज्ञानस्वरूपमिति, त-
त्प्रकृतं ब्रह्म देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्यं वस्तु ज्ञानस्वरूपं
ज्ञानं चेतनं तदेव स्वमसाधारणं रूपमाकृतिर्यस्य तत्तथोक्त-
मस्ति अतस्तद्ब्रह्म ज्ञानस्य साभासान्तःकरणवृत्तिरूपचेतनस्य
विषयो गोचरो ज्ञेयमित्यर्थः, कथं केन प्रकारेण भवति लोके-
पि ज्ञानविषयो घटादिः स्वतो जडत्वेन प्रसिद्धो ब्रह्मणस्तु चि-
न्मात्रत्वेन स्वयंप्रकाशरूपत्वाच्च ज्ञानविषयत्वमिति भावः ॥ ७ ॥

ननु तर्हि ब्रह्मणो ज्ञानस्वरूपत्वमेवास्त्विति शङ्कते ।

ज्ञानस्वरूपमेवास्तु ब्रह्मेति यदि मन्यसे ।

ज्ञेयमेव न यत्रास्ति ज्ञानत्वं तस्य कीदृशम् ॥ ८ ॥

ज्ञानेति । ब्रह्म प्रकृतं देशादिकृतपरिच्छेदशून्यं वस्तु ज्ञान-
स्वरूपं ज्ञानं चेतनं तदेव स्वमसाधारणं रूपमाकारो यस्य त-
त्तादृशमस्तु भवतु इत्येवं यदि यर्हि मन्यसेऽङ्गीकुरूपे तर्हि तदपि
न सम्भवतीत्याह ज्ञेयमिति, यत्र ब्रह्मणि ज्ञेयमेव ज्ञानविषयो ज-
गदेव नास्ति न विद्यते तस्य ब्रह्मणो ज्ञेयविषयाभावाज्ज्ञानत्वं
ज्ञानरूपत्वं कीदृशं कथं स्यादिति शेषः, ज्ञेयसापेक्षं ज्ञानं लोके
प्रसिद्धं तर्हि ज्ञेयाभावे ब्रह्मणो ज्ञानरूपत्वं नैव सम्भवतीति
भावः ॥ ८ ॥

ननु तर्हि तद्ब्रह्म ज्ञानेवस्त्विति शङ्कते ।

ज्ञातृस्वरूपमेवास्तु ब्रह्मेति यदि कल्प्यते ।

स्वयंप्रकाशरूपे हि ज्ञानस्याश्रयता कथम् ॥ ९ ॥

ज्ञात्रिति । तत्प्रकृतं ब्रह्म देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्यं वस्तु ज्ञा-
तृस्वरूपं ज्ञाता साधिष्ठानबुद्धिस्थचिदाभासो ज्ञानेन्द्रियैः सहितः

स एव स्वमसाधारणं रूपमाकारो यस्य तत्तादृशमस्तु भवतु इत्येवं यदि यद्भि कल्प्यते निरूप्यते तर्हि तन्न भवति कुत इत्यत आह स्वयमिति, हि मसिद्धं विदुषाम्, स्वयंप्रकाशरूपमवेद्यत्वं सत्यपरोक्षत्वं स्वप्रकाशत्वमित्युक्तलक्षणं स्वयंप्रकाशं ज्ञानाविषयत्वेनापरोक्षतया प्रकाशमानं रूपमाकृतिर्यस्य तास्मन्ब्रह्मणि ज्ञानस्य साभासान्तःकरणवृत्तिरूपस्याश्रयताऽऽश्रयत्वं ज्ञानक्रियावच्चमित्यर्थः, कथं केन प्रकारेण सम्भाव्या सम्भावनाहं न कथमपीत्यर्थः ॥ ९ ॥

ननु तर्हि 'सर्वं खल्विदं ब्रह्मे'ति श्रुतेः सर्वरूपत्वमेव भूयोप्यस्त्विति ब्रह्मणः शङ्कते ।

सर्वरूपमिदं ब्रह्म वक्तुं कः शक्नुयादिति ।

सदैकरूपमेवेदं यतः शाश्वतमुच्यते ॥ १० ॥

सर्वरूपमिति । इदं प्रकृतं ब्रह्म देशाद्यगतिरिच्छिन्नं वस्तु सर्वरूपं सर्वमनेकरूपं जगदेव रूपमाकृतिर्यस्य तत्तथोक्तमस्तु भवतु इति चेदित्येवं वक्तुं कथितुं कः पुरुषः शक्नुयात्समर्थो भवेन्न कोपीत्यर्थः, कुत इत्यत आह सदैव, इदं प्रकृतं ब्रह्म सदा नित्यमेवैकरूपमेकं स्वगतसजातीयविजातीयभेदरहितं सचिदानन्दधनमस्ति 'सर्वं खल्विदं ब्रह्मे'ति श्रुत्या सर्वपदेदंपदयोर्वाच्यार्थीशपरित्यागेनाविरुद्धेन ब्रह्मपदार्थेन सह सामानाधिकरण्येनैक्यबोधनादिति भावः, कुत एकरूपत्वमित्यत आह यत इति, यतः कारणाच्छाश्वत इत्युच्यते कथ्यते नित्यस्यानेकत्वासम्भावदिति भावः ॥ १० ॥

ननु तर्ह्येकरूपत्वमेव तल्लक्षणमस्त्विति शङ्कते ।

एकरूपमिदं ब्रह्म न वक्तुमिति शक्यते ।

निर्गुणं तत्परं ब्रह्म स्यादेकत्वं यतो गुणः ॥ ११ ॥

एकरूपमिति । इदं प्रकृतं ब्रह्म देशकालवस्तुकृतपरिच्छेद-
शून्यं वस्तु एकरूपमेकमेकसंख्या रूपमाकृतिर्यस्य तत्तथोक्तमस्तु
भवतु-इति चेन्न कुत इत्यत आह वक्तुमिति, इत्येवं वक्तुं कथितं
न शक्यते नैव युज्यते कुत इत्यत आह निर्गुणमिति, त-
त्प्रकृतं ब्रह्म देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्यं वस्तु परं कार्य-
कारणातीतमत एव निर्गुणं निर्गता निवृत्ता गुणा यस्मा-
त्तत्तथोक्तमस्ति, अस्तु निर्गुणं तस्यैकत्वं कुतो नेत्यत आह स्या-
दिति, यतो यस्मात्कारणादेकत्वमेकस्य भाव एकत्वं गुणः
स्याद्गुणो भवेद्गुणकार्यमित्यर्थः, तार्किकैर्गपि संख्यानागुणेषु
सृष्टीतत्वादिति भ्रतो नैकरूपं ब्रह्मेति वक्तुं युक्तमिति भावः ॥ ११ ॥

ननु तर्हि निर्गुणत्वमेव लक्षणमस्तु ब्रह्मण इति शङ्कते ।

निर्गुणं तत्परं ब्रह्म नूनमेतदसांप्रतम् ।

अनन्तेनैव गीयन्ते ह्यनन्ता एव तद्गुणाः ॥ १२ ॥

निर्गुणमिति । तत्प्रकृतं ब्रह्म देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्यं
वस्तु परं कार्यकारणाभ्यां परमतो निर्गुणं निर्गता निवृत्ता
गुणाः सत्त्वरजस्तमोभिश्च यस्मात्तत्तथाभूत मस्तु भवतु, गु-
णकार्याण्येकत्वादीनि गुणशब्देन ग्रहणीति चेन्नेत्याह नू-
नामिति, एतद्ब्रह्मणो निर्गुणत्वमतिपादनमसांप्रतममममममं नूनं
निश्चयेनास्ति कुत इत्यत आहानन्तेनेति, अनन्तेनैव न
निश्चयेनो यस्य तेनैव शेषेणाहङ्कारेण वा वेदेनवा 'अनन्ता
वै वेदा' इति वचनाद्वेदस्यानन्तत्वं, शेषस्य तु प्रसिद्धं ना-
भैवानन्त इति, अहमस्त्वनन्तत्वं ज्ञानं विना नाशामावादिति
ज्ञेयम्, तद्गुणाः कीर्त्तादयो गुणकार्याणि सृष्ट्यादयश्च तस्य

ब्रह्मणो गुणा अनन्ता एव नान्तः संख्यापरिच्छेदो येषां
ते तथैका एव गीयन्ते- वर्ण्यन्तेऽतो निर्गुणत्वमपि ब्रह्मणो
वक्तुमशक्यमिति भावः ॥ १२ ॥

ननु तर्हि केनापि लक्षणेन वचनाविषयत्वेऽवस्तुत्वेनाम-
-स्त्वमेव ब्रह्मणोऽस्तु इति शङ्कते ।

ब्रह्म नास्तीति को याद्वातीदं यस्य सत्त्वतः ।

तर्ह्यस्ति ब्रह्मेत्यपि नो नातः सत्ता पृथग्यतः ॥ १३ ॥

ब्रह्मन्ति । ब्रह्म देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्यं वस्तु वच-
नाविषयत्वान्नास्ति न विद्यत इति चेन्नेत्याहेतीति-इत्येवं ब्रह्म
नास्तीति वचनं कः सन्नसन्वा पुरुषो ब्रूयात्कथयेत्तमन्निति
चेन्न ब्रह्मणोऽमन्त्रे तद्वतिरिक्तस्य वक्तुरप्यमन्त्रं स्यान्नान्यो-
-तोऽस्ति द्रष्टृसादिश्रुत्या कर्तुर्ब्रह्मणो भिन्नसत्त्वाभावप्रतिपादनाद-
-तो ब्रह्मभिन्नत्वेनाभिद्धस्य वक्तुर्ब्रह्मासत्त्वेन तदसत्त्वस्यापि
सिद्धेर्न तादृशवक्तुर्ब्रह्मासत्त्ववचनसिद्धिरिति भावः, द्वितीये
तु स्पष्टैव साऽतो ब्रह्मणोऽसत्त्ववचनं परास्तमेव तदेव स्पष्टं
निरूपयति भातीति, यस्य ब्रह्मणः सत्त्वतः सत्यत्वेनेदं व-
क्तुवचनवाच्यादित्रिपुटीरूपं जगद्भाति प्रकाशते तदसत्त्वे व-
क्तुरेवासत्त्वापत्तिरिति भावः, ननु तर्हि घटोऽस्तीत्यत्र घटस्य स-
त्ताश्रयत्वमिव ब्रह्मास्तीति प्रयोगे ब्रह्मणोऽपि सत्ताश्रयत्वमेवास्तु
इति शङ्कते तर्हीति, तर्हि तदा ब्रह्ममत्त्वासिद्धाविसर्गः, ब्रह्मदे-
-शकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्यं वस्तु अस्तीति सत्ताश्रयमेवास्तु
इति चेन्नेत्याहेतीति-इत्यपि एवमपि ब्रह्मणः सत्ताश्रयत्व-
मपि नो नास्ति कुत इत्यत आह नेति, यतो यस्मात्कारणा-
-दतोऽस्माद्ब्रह्मणः पृथग्भिन्ना सत्ता न नास्ति अतो ब्रह्मणः
सत्ताश्रयत्वं नेति भावः ॥ १३ ॥

ननु मत्तादिना केनापि रूपेण वचनाविषयत्वे ब्रह्मणः
स्वरूपाभाववत्त्वेन शून्यतास्त्वस्याशङ्कते ।

अस्वरूपमिदं ब्रह्म विद्वानिति कथं वदेत् ।

स्वस्वरूपमिदं ब्रह्म प्रत्यक्षमनुभूयते ॥ १४ ॥

अस्वरूपमिति । इदं प्रकृतं ब्रह्म देशकालवस्तुकृतपरिच्छेद-
शून्यं वस्तु अस्वरूपं न विश्रुते स्वरूपमाकृतिर्यस्य तत्तथोक्त-
मस्तु इति चेन्नेत्याह विद्वानिति, विद्वान्ज्ञानी चेत्तर्हीत्येवं
कथं केन प्रकारेण वदेद्ब्रूयाद्वैव वदेदित्यर्थः, अज्ञानी वदेच्चे-
त्तदाकपस्योन्मत्तप्रलपिततुल्यत्वेनाप्रामाण्यमेवेति न तद्विचारः
कर्तव्यतया विहित इति भावः, ननु ब्रह्मास्वरूपा मिति कुर्ता-
न ब्रूयात्तत्राह स्वस्वरूपमिति, इदं प्रकृतं ब्रह्म देशकालवस्तुकृ-
तपरिच्छेदशून्यं वस्तु स्वस्वरूपं स्वस्यात्मनः स्वयमाधारणं रू-
पमाकृतिर्यस्य तत्तथोक्तं, यद्वाऽऽत्मनः स्वपदवाक्यस्य स्वं
स्वीयमभिन्नमित्यर्थः, रूपं रूप्यते प्रकाश्यते जगदनेनेति रूपं
प्रकाशो यस्य तत्तथोक्तं त्वपदलक्ष्यभत्यगात्माभिन्नं ब्रह्मेत्यर्थः,
इत्येवं प्रत्यक्षमपरोक्षतया ज्ञानिनाऽनुभूयते साक्षाज्ज्ञायते स
ज्ञानी-अस्वरूपं ब्रह्मेति कथं ब्रूयाद्वैव ब्रूयादिति योज्यम् ॥ १४ ॥

ननु तर्हि स्वस्वरूपत्वेनैव वचनाविषयं ब्रह्म भवतु इति शङ्कते ।

स्वस्वरूपमिदं ब्रह्म चेदित्यप्ययथातथम् ।

तत्र को नु स्वशब्दार्थो यत्स्वरूपमिदं भवेत् ॥ १५ ॥

स्वस्वरूपमिति । इदं ब्रह्म प्रकृतं देशकालवस्तुकृतपरिच्छेद-
शून्यं वस्तु ज्ञानिना स्वस्वरूपत्वेनानुभूयमानत्वात्स्वस्वरूपं स्वस्या-
त्मनः स्वरूपं स्वयमभिन्नममाधारणं रूपमाकृतिर्यस्य तत्तथोक्तं
तादृशरूपेणैव वचनाविषयमस्तु भवतु इति चेन्नेत्याह नीति,

इत्यपि एवमपि वचनं वाक्यमप्यागत्य न यथानर्थं सत्यं त-
दयथातथं यथार्थं न भवतीत्यर्थः, कुत इत्याशङ्क्या तदेव कथ-
यितुं गुरुः पृच्छति तत्रेति, तत्र ब्रह्मस्वस्वरूपमिति वाक्ये-इदं प-
कृतं ब्रह्म देशाद्यपारोच्छिन्नं वस्तु परस्वरूपं यस्य स्वशब्दार्थस्य
स्वरूपमसाधारणं रूपमाकारो भवेत्स्यात्तत् स्वशब्दार्थः स्व-
शब्दस्याऽर्थो वाक्यः पदार्थो को नु ब्रह्म वा तद्भिन्नो वा, नाद्यः
पुनरक्तिदोषापत्तेः, भिन्नश्चेत्तस्यासत्त्वेनैव वैयर्थ्यापत्तेः, अतः
स्वशब्दार्थस्याभावात्तत्स्वरूपत्वेनापि ब्रह्मणो विषयत्वमप-
यार्थमेवेति भावः ॥ १५ ॥

इदानीं पूर्ववादी स्वशब्दार्थं साधयति ।

परव्यावर्त्तकं स्वत्वमिति चेत्तर्हि तद्वद ।

यत्र स्वपरभावो न ब्रह्म किं तत्र नास्ति हि ॥ १६ ॥

परोक्षे । परव्यावर्त्तकं परस्यान्यस्य व्यावर्त्तकं निषेधक
स्वत्व स्वशब्दार्थो भवतीत्येवं चेद्यादि वदसि तर्हि तदा तस्मि-
न्यक्षे यद्वहं पृच्छामि तदुत्तरं वद कथय तथैव प्रश्नमाह यत्रेति,
यत्र यस्मिन्काले स्वपरभावो मूर्च्छाग्निद्रागमांशेषु स्वस्य स्वश-
ब्दस्य परव्यावर्त्तकरूपः परस्य च स्वव्यावर्त्तकरूपो भावोऽर्थ-
सत्ता न न विद्यते तत्र काले निद्राद्यौ स्वपरार्थमन्वौ च ब्रह्म
देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदन्मूयं वस्तु नास्ति किं न विद्यते किं
किन्तु विद्यत एवेत्यर्थः, हि प्रसिद्धमेतद्विदुषामित्यर्थः, मूर्च्छाग्नि-
द्रागमांशेष्वस्त्युत्तरपरमन्वितसत्ताप्रकाशान्यघातुपपत्त्या तत्रापि
ब्रह्मसत्त्वाभ्युपगमेन परव्यावर्त्तकस्य स्वशब्दस्य ब्रह्मवाचकत्वा-
नुपपात्तरिति भावः ॥ १६ ॥

अतः तर्हि 'अहमस्मि ब्रह्माहमस्मी'त्यादिश्रुतिषु ब्रह्माहंश-

न्द्योः सामानाधिकरण्यस्योपलभ्यमानत्वादहमर्थत्वं ब्रह्मणो-
स्त्विति शङ्कते ।

अहमेव परं ब्रह्म 'ब्रह्माहमि'ति च श्रुतेः ।

कथं भवेदहंब्रह्माहन्ता यत्र न विद्यते ॥ १७ ॥

अहमेवेति । 'अहमस्मि, ब्रह्माहमस्मी'ति श्रुतावहंब्रह्मपदयोः
सामानाधिकरण्यदर्शनादहमेवाहंशब्दार्थ एव ब्रह्म देश-
कालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्यं वस्तु प्रकृतं भवतु इति चेन्न
कुत्र इत्यत आह कथामिति, अहं दृश्याहमर्थभूतं ब्रह्म दे-
शकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्यं वस्तु कथं केन प्रकारेण
भवेत्स्यान्न कथमपीत्यर्थः, अपरिच्छिन्नादृश्यसद्रूपपरिच्छिन्न-
दृश्यासद्रूपयोः परस्परविरोधादिति भावः, तदेव स्पष्टमाहा-
हन्तीति, यत्र प्रकृते ब्रह्माणि अहन्ताऽहमो भावोऽहन्ताऽहं-
पदवाच्याहङ्कारसत्ता न विद्यते नास्ति 'अहं ब्रह्मे'ति श्रुतावहं-
पदवाच्याश्रत्यागिन लक्षणांशस्य ब्रह्मत्वेन प्रतिपादनाद्यतोऽहमर्थ-
बाधेन बाधसामानाधिकरण्यमस्ति न तु मुख्यार्थसामानाधिकर-
ण्यमतो नाहन्ताया ब्रह्मरूपत्वात्मात भावः ॥ १७ ॥

ननु तर्हि त्वं ब्रह्मेति श्रुतेस्त्वमर्थत्वं स्वसन्निकृष्टस्वभिन्नस्व-
प्रत्यक्षलक्षणत्वमस्तु ब्रह्मण इति शङ्कते ।

त्वमेव तत्परं ब्रह्म 'त्वं ब्रह्मे'ति श्रुतिर्जगौ ।

त्वमेव तत्कथं ब्रह्म त्वन्ता यत्र न वर्तते ॥ १८ ॥

त्वमेवेति । यतः 'त्वं ब्रह्मे'ति श्रुतिस्त्वंपदार्थस्य स्वप्रत्य-
क्षस्वमांजाहतस्वभिन्नलक्षणस्य ब्रह्मशब्दार्थस्य च देशकालव-
स्तुकृतपरिच्छेदशून्यमांशदानन्दघनरूपस्य सामानाधिकरण्ये-
नैक्यं जगौ कथितवती तत्तत्स्वमेव त्वंपदार्थ एव स्वप्रत्यक्ष-

स्वभिन्नस्वसन्निकृष्टत्वलक्षणलक्षितः पदार्थ एव ब्रह्म देशाद्यपरिच्छिन्नं परं कार्यकारणातीतं वस्तु भवेत्स्यादित्येवं शङ्कामङ्गीकृतोत्तरमाह त्वमेवेति, तत्प्रकृतं ब्रह्म देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्य वस्तु त्वमेव त्वमर्थमेव स्वसन्निकृष्टस्वप्रत्यक्षस्वभिन्नत्वलक्षणमेव कथं केन प्रकारेण भवेत्स्यान्न कथमपीत्यर्थः, स्वाभिन्नदेशकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्यस्य ब्रह्मशब्दार्थस्य त्वमर्थस्य च स्वप्रत्यक्षस्वसन्निकृष्टस्वभिन्नत्वलक्षणलक्षितस्य देशादिरिच्छिन्नजडरूपस्य परस्पर विरुद्धत्वेनैक्यानुपपत्तेरिति भावः, तदेव स्पष्टमाह त्वन्तेति, यत्र प्रकृते ब्रह्मणि त्वन्ता त्वपदार्थस्य स्वसन्निकृष्टस्वभिन्नस्वप्रत्यक्षस्वरूपस्य भावः मत्ता न विद्यते नास्ति तत्रापि त्वपदवाच्यशब्दाद्येन लक्ष्यांशभूतकूटस्थचिदात्मनो ब्रह्मणा सहैक्यप्रतिपादनमिति भावः ॥ १८ ॥

ननु तर्हि 'तद्ब्रह्मे'ति श्रुतेस्तत्पदार्थस्यैव परोक्षत्वाविशिष्टस्य ब्रह्मत्वमस्तु इति शङ्कते ।

'तद्ब्रह्मे'ति श्रुतेर्वक्तुं तद्ब्रह्मेति न शक्यते ।

अत्यन्ताव्यवधाने हि परोक्षमिव तत्कथम् ॥ १९ ॥

तोदीत । 'तद्ब्रह्मे'ति श्रुतेस्तत्पदार्थस्य परोक्षत्वाविच्छिन्नस्य ब्रह्मशब्दार्थस्य च देशाद्यपरिच्छिन्नस्य सामानाधिकरण्यास्य मतीयमानत्वेनैक्यमतीतेस्तत्तत्पदार्थः परोक्षत्वाविशिष्ट एव ब्रह्म ब्रह्मशब्दार्थो देशाद्यपरिच्छिन्नत्वलक्षणलक्षितोऽस्तु भवतु इति चेन्नेत्याहेतीति, इत्येवं वक्तुं कपितुं न शक्यते न युज्यते कुत इत्यत आहोऽसन्तेति, हि यस्मात्कारणादत्यन्ताव्यवधानेऽत्यन्तमतिशयितमव्यवधानं व्यवधानाभावो यस्मिन्नब्रह्मणि तस्मिन्परोक्षमिव तत्पदवाच्यत्वं परोक्षवत्तदिति

वाचकं पदं कथं केन प्रकारेण युक्तं स्यान्न कथमपीत्यर्थः, ब्रह्म-
शब्दार्थस्य देशाद्यपरिच्छिन्नस्य तत्पदार्थस्य च परोक्षदेशपरि-
च्छिन्नस्य परस्परं विरोधात्तत्रापि वाच्यांशपरित्यागे वाचसा-
मानाधिरूपेण प्रयोगात् तत्पदार्थब्रह्मणो मुख्यं सामानाधि-
कारणमतो न तत्पदार्थस्य ब्रह्मपदार्थतेति भावः ॥ १९ ॥

ननु तर्हि तद्ब्रह्म किं रूपं तत्कथयेत्याशङ्क्यामाह ।

नष्टायां मोहनिद्रायां गलिते मानसे मुनेः ।

यच्छिष्टं तत्परं ब्रह्म मनोवाचामगोचरम् ॥ २० ॥

नष्टायामिति । मोहनिद्रायां मोहोऽज्ञानमेव निद्रा स्वरूपवि-
स्मृतिहेतुत्वात्पञ्चस्वमवधीजत्वाच्च सुषुप्तिस्वस्यां नष्टायां वि-
लीनायां सत्यां तथा मुनेर्मननवतो विवेकिन इत्यर्थः, मानसे
मन एव मानसे तस्मिन् गलिते नष्टे सति यद्विद्वत्पत्यक्तं शिष्ट-
मवशिष्टं तदज्ञानमानमाभावसाक्षित्वेनोपलक्षितं तत्परं कार्य-
कारणातीतं ब्रह्म देशाद्यपरिच्छिन्नं वस्तु अस्ति तच्च मनोवाचां
मनसो वाचाश्चागोचरमरूपत्वान्मनसो वाचश्चाविषयं स्वयंप्रका-
शसद्रूपत्वाच्च निर्गुणत्वाच्चास्तीति निश्चेतव्यमिति भावः ॥ २० ॥

इदानीमेतत्प्रकरणाविचारपूर्वं पाठकानांशीर्वादयति ।

चर्चितुं योग्यया भूयस्त्वनया चर्चया बुधाः ।

चर्चयन्तु परं ब्रह्म तुष्यन्तु च रमन्तु च ॥ २१ ॥

चर्चितुमिति । बुधा विवेकिनश्चर्चितुं संवादयितुं योग्य-
याऽर्हयाऽनया तु सर्वमन्यत्कथनं परित्यज्यैतयैव केवलं च-
र्चया ब्रह्माविषयककथनरूपप्रक्रियया तुपदेनास्या लौकिकवै-
दिकसर्वचर्चाभ्यो वैतक्षण्यं सूचितम्, अत एवात्रादरो विषेय-

इत्याशयः । भूयः पुनः परं कार्यकारणातीतं ब्रह्म देशकालवस्तु-
कृतपरिच्छेदशून्यं वस्तु अस्ति तच्च चर्चयन्तु अन्योन्यं संवाद-
यन्तु तेन संवादेन च तुष्यन्तु सन्तोषं प्राप्नुवन्तु रमन्तु चानेन
संवादेनैव क्रीडन्तु ॥ २१ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितयां बोधसारायंदीप्तौ
ब्रह्मचर्चाविषयार्थप्रकाशः पङ्क्तिशः ॥ २६ ॥

अथ स्वेच्छाचारचतुष्टयी ।

एवं ब्रह्मचर्चा निरूप्येदानीं तत्रैव

नष्टायां मोहनिद्रायां गलिते मानसे मुने ।

याञ्छष्टं तत्परं ब्रह्म मनोवाचामगोचरमिति ॥

अनेन मोहमनसोर्लयसाक्षित्वेन लक्षण्येन यच्छृङ्गायितुं तत्रैव
तदाकारा दृष्टिर्व्यवहारे सति मुमुक्षोरहंकारावशिष्टत्वेन न
स्यादितीमामाशङ्कां शिष्यस्यालक्ष्य ज्ञानोत्तरं यावत्प्रारब्ध-
शेषमहंकारस्य विद्यमानत्वेऽपि क्रमतस्तदनादरेण स्वरूपपेष्ट-
द्ध्या तच्चाशोऽपि स्यादित्यर्थं सम्भावयितुं तत्सत्त्वस्य समाध्य-
विरोधित्वदर्शनाय स्वेच्छाचारचतुष्टयारूपं चतुःश्लोकं प्रकरणं
वक्तुकाम आह ।

अथ स्वेच्छाचारचतुष्टयी

अथेति । अथ ब्रह्मचर्चाविंशतिनिरूपणानन्तरं स्वेच्छाचा-
रचतुष्टयी स्वेच्छाचारमतिपादकं श्लोकचतुष्करूपं प्रकरणं नि-
रूप्यत इति शेषः, तत्रादी एतत्प्रकरणश्रवणं तच्चैष्ठ्यनिरूपण-
पूर्वकमादरकर्तव्यतां विधत्ते ।

श्रीतव्या श्रीमता साधो नूतमेकाग्रचेतसा ।

परमार्थस्य सर्वस्वं स्वेच्छाचारचतुष्टयी ॥ १ ॥

श्रोतव्येति । हे साधो पूर्वोक्तब्रह्मणि चित्तस्थैर्यसाधक अ-
नेन सङ्कोधनेनैतत्प्रकरणश्रवणेधिकारता सूचिता, श्रीमता
वैराग्यादिमाधनसंपद्धता त्वयान्येनापि वा कर्त्रा-एकाग्रचेत-
सैकं स्वगतसजातीयविजातीयभेदशून्यं ब्रह्माग्रे पुरोभागे
विषयतया विद्यते यस्य तच्चयोक्तं तादृशेन चेतसान्तःकरणेन
करणभूतेन परमार्थस्य तात्त्विकार्थस्य सर्वस्वं सर्वसंपद्रूपा स्वे-
च्छाचारचतुष्टयी स्वेच्छाचारस्य निरूपिका चतुष्टयी चतुर्णां श्लो-
कानां समूहरूपा-एतदाख्यं मकरणमित्यर्थः, श्रोतव्या श्रवण-
विषया कर्तव्या ॥ १ ॥

प्रतिज्ञातमेव स्वेच्छाचारं रूपकेणाह ।

निजं पतिं परित्यज्य गृहस्थैव प्रपञ्चती ।

पत्या परेण रमते चतुराख्याभिचारिणी ॥ २ ॥

निजमिति । व्यक्तार्थस्तावन्निजं स्वकीयं पतिं भर्तारं परि-
त्यज्य विहाय गृहस्थैव निजपतिनिमित्ते गृहे स्थिता सत्तेव प्र-
पञ्चती स्वपतिवञ्चनशीला चतुराख्या चतुरेत्येवमाख्याऽऽह
यस्याः सा तथोक्ता चतुरानाम्नी काचिदभिचारिणी व्याभि-
चारिणी स्त्री परेणान्येन पत्या जारेण सह रमते कीदृति । प्रकृ-
तार्थे तु, निजं स्वीयं पतिं पातीति पतिः 'पातेर्ङोतः' बुद्धेः
पालकत्वादहङ्कारस्य बुद्धेः पतित्वं तं परित्यज्य विहाय गृहस्थैव
गृह्णते स्वात्मतयाङ्गीक्रियत इति गृहं शरीरं तत्र स्या स्थितैव,
यद्वा गृहेष्विन्द्रियेषु स्थितैव प्रपञ्चती स्वपतिरहङ्कारस्तद्वञ्चनपरा
चतुराख्या चतुरा तुर्पा-इत्याख्याऽऽह यस्याः सा तथोक्ता-अ-
भितः सर्वतश्चरितुं गन्तुं शीलमात्मन्यस्याः सा तथोक्ता बुद्धि-
स्तुर्पानाम्नी जीवन्मुक्तबुद्धिरित्यर्थः, परेण कार्यकारणातीतेन

पत्या पाति स्वसच्चित्सुखदानेन रक्षतीति पतिर्ब्रह्माभिन्नः प्र-
त्यगात्मा तेन सहैकीभूय रमते क्रीडतीति ॥ २ ॥

किञ्च ।

अहङ्कारं पृथक्कृत्य तुर्यबुद्धिर्दिने दिने ।

पत्या परेण रमते पुंश्चली परसङ्गिनी ॥ ३ ॥

अहङ्कारमिति । तुर्यबुद्धिस्तुर्येव जातिकुलाभिमानशून्या बु-
द्धिर्मतिर्यस्याः सा तथोक्ताऽत एव पुंश्चली पुरुषेषु चालितुं
गन्तुं शीलमस्याः सा तथोक्ता व्यभिचारिणीत्यर्थः, अत एव प-
रसङ्गिनी परस्यान्यपुरुषस्य सङ्गः सम्बन्धो भोगोऽस्याऽस्तीति
सा तथोक्ता 'सुष्यजानावि'ति णिनिः, एतादृशी काचित्स्त्री, अह-
ङ्कारं पितृपातृकुलजात्यभिमानं पृथक्कृत्य स्वान्तःकरणान्निरस्य
दिने क्षिने प्रतिदिनं सर्वदेत्यर्थः, परेणान्येन पत्या पुरुषेण जारे-
णेत्यर्थः, सह रमते क्रीडति यथा । तद्वत्पकृतेषु, तद्यथा तुर्यबुद्धि-
स्तुर्यारूपा बुद्धिर्मतिः पुंश्चली पुंसः पुरुषादेहाभिमानवतो जी-
वादिति यावच्चलितुमात्मानं प्रतिगन्तुं शीलमस्याः सा तथोक्ता-
ऽत एव परसङ्गिनी परस्य कार्यकारणातीतस्य ब्रह्माभिन्नप्र-
त्यगात्मनः सङ्गः समागमो विद्यते यस्याः सा तथोक्ताऽत
एव अहङ्कारं देहवर्णाश्रमकुलजात्यभिमानं पृथक्कृत्यात्मनः स्व-
तश्च भिन्नत्वेनानुभूय दिने दिन इत्युपलक्षणं प्रतिषेधमित्यर्थः,
परेण कार्यकारणातीतेन पत्या पाति स्वसच्चित्सुखदानेन रक्षति
बुद्धिमिति पतिः बुद्धिरक्षकः प्रत्यगभिन्नः परमात्मा 'कोह्येवा-
न्यात्किः प्राण्याद्यदैव आकाश आनन्दो न स्याद्, एष ह्येवानन्द-
यतीति श्रुतेः, तेन सह रमते क्रीडते आत्मना सहैकीभूय
स्वात्मसुखमनुभवतीति भावः ॥ ३ ॥

ननु स पुरुषः स्वर्त्सी परपुरुषसङ्गात्कुतो न निवारयति

तद्व्यभिचारं च कथमवलोकयति तत्राह ।

पश्चात्तु स्त्रीजितः सोऽपि प्रतिकर्तुमनीश्वरः ।

अस्याः सम्भोगवेलायां गृहं सन्त्यज्य गच्छति ॥ ४ ॥

पश्चादिति । सोऽपि तदीयपतिरोपि स्त्रीजितः स्त्रिया भार्यया वशीकरणेन बलवत्परपुरुषाश्रयणेन वा जितः सामर्थ्यहीनः कृतः सन्पश्चादनन्तरं बलवतीं तां स्त्रीं प्रतिकर्तुं ताडनादिना निवारयितुमनीश्वरोऽममर्थो भवति तु पुनः अस्य स्वस्त्रियाः सम्भोगवेलायां सम्भोगस्य परपुरुषमङ्गस्य वेलायां समये गृहं मन्दिरं सन्त्यज्य विहाय गच्छति याति न तु तदवलोकयतीति भावः । प्रकृतार्थेन, सोऽपि अहङ्कारोपि आत्मानुसन्धानरतां पूर्ववन्निवार्य स्वानुसन्धानवतीं कुतो न करोतीति चेत्तत्राह पश्चादिति, सोऽपि अहङ्कारोपि स्त्रीजितः शब्दमात्ररूपया बुद्ध्या जितोऽमस्त्वेन नुच्छत्वेन चावलोकितः सन् वाचारम्भणश्रुत्या वाङ्मात्रत्वमनिपादनात्स्त्यापनेः शब्दार्थत्वात्तत्प्रकृतकत्वाच्च स्त्रीशब्दस्य तद्वाच्यतुर्यबुद्धेरपि वाङ्मात्रत्वं पश्चादनन्तरं तां स्त्रियं शब्दमात्रां बुद्धिं प्रतिकर्तुमात्मानुसन्धाननिवारयितुं स्वानुसन्धानवतीं कर्तुमित्यर्थः, अनीश्वरोऽममर्थो भवति प्रमाणजन्यज्ञानस्य भ्रमज्ञानेन बाधाशक्तेरिति भावः, तु पुनरस्याः तुर्याख्यबुद्धेः सम्भोगवेलायां सम्भोगस्य स्वात्मानुसन्धानरूपभोगस्य वेला समपस्तस्मिन्विद्यमाने सति गृहं 'शरीरं गृहमुच्यते' इत्याचार्योक्तेः, गृह्यते स्वात्मतयाद्रीक्रियते इति गृहं शरीरं, तथात्रैव च गृहं देहः पतिर्नोऽव इत्युक्तेश्च मन्द्यज्य पौरुषज्य गच्छति विलीनो भवति अतस्तु-र्याख्यबुद्धौ स्वात्मानुसन्धाने स्वेच्छाचारः मिद इति भावः ॥४॥

नन्वेतादृशे स्त्रीपुरुषव्यवहारेपि पन्युर्गृह्यागाभावात्संसा-

रजन्यसृग्दुःखादिसत्त्वाच्च पूर्ववद्वर्तीभावः स्यादित्याशङ्क्याह ।

इदृशे व्यवहारे तु दाम्पत्यं वद कीदृशम् ।

दिनैः कतिपर्यैरेव स्वेच्छाचारः प्रवर्त्तते ॥ ५ ॥

ईदृश इति । ईदृश उक्तलक्षणो व्यवहारे स्वस्त्रिया सह स्वगृहे वर्तने मत्तपि दाम्पत्यं दम्पत्योर्जायापत्योर्भावः सत्ता कर्म वा दाम्पत्यं स्त्रीपुरुषसङ्गमुखमित्यर्थः, कीदृशं कथं स्यात्तद्वद् ब्रूहि येन तदासक्तिर्भवेत्तत्त्वदा तस्य दुःखागश्रितत्वात्तदुःखमेवेति भावः, अतस्तदनासत्त्यैव तु पुनः कतिपर्यैरेव कतिचित्मङ्ग्यैरेव दिनैः दिवसैः स्वेच्छाचारः सर्वलौकिकधर्ममनादयो-
भयोरपि स्वेच्छाचारः स्वेच्छापूर्वकपाचरणं षष्ठ्याचार इत्यर्थः, प्रवर्त्तते शीघ्रमेव भविष्यतीत्यर्थः, वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानम-
योगः । प्रकृतार्थे तु अहङ्कारस्य बुद्धेश्च विद्यमानत्वेऽपि तत्सम्बन्धेन कचित्संसारोद्भवोऽपि स्यादित्याशङ्क्याह ईदृश इति । ईदृशोऽहङ्कारानादरेणात्मना मह रमणलक्षणे व्यवहारे वर्त्तमाने सति दाम्पत्यं जायत उत्पद्यते संसारोऽस्यापि जाया बुद्धिः सा च पनिश्च बुद्धिपालकोऽहङ्कारस्तपोः कर्म संसारोद्भावनरूपं दाम्पत्यं कीदृशं कथं स्यात्तद्वद् ब्रूहि उभयोरन्योन्यसत्त्यभावे बुद्ध्या तत्तुच्छत्वे च विनिर्वाधेन न संसारोद्भव इति भावः, किञ्च तु पुनः कतिपर्यैरेव कतिचित्मङ्ग्यैरपि दिनैर्दिवसैः स्वेच्छाचारः स्वेच्छयाऽऽचारो व्यवहारोऽहङ्कारस्य विधिनिषेधातीतत्वेन बुद्धेश्च तद्रोषकाहङ्कारोदाम्प्य आत्मचिन्तननैरन्तर्यरूपः स्वेच्छापूर्वक एव प्रवर्त्तते भविष्यति ॥ ५ ॥

इदानीमेतत्प्रकरणनात्पर्यं जिज्ञासुबुद्ध्यारोहाय स्पष्टमाह गद्येन ।

स्यानुमयानां सत्यपि बाधिता-

हन्कारे समाधिभङ्गो नास्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥

६० न० बो० स्वेच्छाचारचतुष्टयी ॥ २७ ॥

स्वानुभवानामिति । स्वानुभवानां स्वः स्वीय आत्मवि-
षयकोऽनुभवोऽनुभूतिः, यद्वा तस्याप्यात्मनः पृथगसत्त्वा-
त्स्वात्मभूतानुभवो येषामस्ति ते तथोक्तास्तेषां जीवन्मुक्तानां
व्यवहारकाले बाधिताहङ्कारे बाधितोऽसत्त्वेन निश्चितो यो-
ऽहङ्कारोऽहङ्कृतिस्तास्मिन्सत्यपि विद्यमानेपि समाधिभङ्गः
समाधिः स्वात्माकारवृत्तिलक्षणस्य परपुरुषासक्तस्त्रीपरपुरुषस-
ङ्गमुखाकारवृत्तेरिव स्नेहातिशयाद्भङ्गो नाशो नास्ति न भवती-
त्येवमर्थोऽयं प्रकरणस्य ज्ञेयः ॥ ६ ॥

इति श्रीनरह० दि० बोधसागर्यदीप्तौ स्वेच्छाचार्यप्रकाशः
सप्तविंशः ॥ २७ ॥

अथाहङ्कारस्याबाधकत्वप्रदर्शनत्रयी ।

एवं स्वेच्छाचार्यपञ्चकं निरूप्येदानीं ज्ञानिषु व्यवहारकाले-
ऽहङ्कारसत्त्वेऽपि तस्य बाधितत्वेनाबाधकत्वं दर्शितमेव द्रढयितुं
सदृष्टान्तमहङ्कारस्याबाधकत्वप्रदर्शनत्रय्याख्यं त्रिश्लोकं प्रकर-
णमभिदधान आह ।

अथाहङ्कारस्याबाधकत्वप्रदर्शनत्रयी ।

अथेति । अथ स्वेच्छाचार्यपञ्चकनिरूपणानन्तरमहङ्काराबा-
धकत्वप्रदर्शनत्रय्यहङ्कारस्याहङ्कृतेर्यदबाधकत्वमुक्तं तदेव प्र-
दर्श्यतेऽनया सा तादृशी त्रयी त्रयाणां श्लोकानां समाहार-
स्त्वयी-एतन्नामकं प्रकरणमित्यर्थः, निरूप्यत इति शेषः; तत्र
सावदादौ दृष्टान्तमाह सार्धेन ।

भित्तिचित्तकृतं सर्पं दृष्ट्वा बालः पलायते ।

केन चिद्बालकेनोक्तं चित्रसर्पोऽयमित्युत ॥ १ ॥

मिथीति । बालोऽप्युत्पन्नो दिम्भो भित्तिचित्रकृतं भित्ती

कुड्ये यानि चित्राणि तेषु कृतं लिखितं सर्पं भुजङ्गं दृष्ट्वाऽव-
लोक्य पलायते ततः स्थानात्वरयाऽवसर्पति यदा तदा केन-
चिदन्येन घातक्रेन किञ्चिद्व्युत्पन्नेन पोतेनायं भवदृष्टश्चित्रसर्पांश्च-
तरूपः सर्पो भुजङ्गोऽस्तीत्युत्तेत्येवं प्रकारेणोक्तं कथितम् ॥ १ ॥

ततः प्रभृत्यसौ विद्वांस्तेनैव सह खेलति ।

तथात्मस्थमहंकारं श्रुत्वा मूढः पलायते ॥ २ ॥

तत इति । अगौ बालस्ततः प्रभृति तं कालमारभ्य वि-
द्वान्सर्पमिथ्यात्वज्ञानवान्तोन्यत्र सत्यसर्पे सर्पसत्त्वज्ञानवान्-
तेनैव मिथ्यात्वेन ज्ञातेन चित्रसर्पेण सहैव साकमेव खेलति क्री-
डति यथा । दार्ष्टान्तिकमाह तथेति, तद्वच्चया मूढोऽज्ञानी-
आत्मस्थमात्मानि प्रत्यगात्मानि स्वमभिर्घुष्टमहङ्कारमहंकृतिं
श्रुत्वा शास्त्रोक्तं श्रवणेन निश्चित्य पलायते तज्ज्ञेन सगर्भी
लीनो भवति ॥ २ ॥

ततः सद्गुरुणा प्रोक्तं चिदेवास्तीह नेतरत् ।

ततः प्रभृत्यसौ विद्वांस्तेनैव सह खेलति ॥ ३ ॥

इति श्रीनरहरिकुणौ बोधसारेहृद्गुरावाधकत्वप्रदर्शनप्रयोगः ॥ २८ ॥

तथेति । तत्राहङ्कारभाने तज्ज्ञे च सद्गुरुणा सन्नहङ्कारादि-
जगन्मिथ्यात्वज्ञानपूर्वमात्ममायार्थ्यज्ञानवान्यो गुरुर्महावाक्यद्वा-
राऽऽत्मयाथार्थ्यस्वरूपबोधकस्तेनेहाहङ्कारादिजगद्भाने चिदेव
चेतनमेव प्रत्यगात्मचेतनमेव केवलमस्ति विद्यते नेतर-
त्तदन्यात्किमपि अहङ्कारादिकं नास्तीत्येव प्रोक्तं कथितं
यदा तदा ततः प्रभृति तत्कालमारभ्यासावुक्तलक्षणो मूढः
पूर्वं स एव विद्वानहङ्कारादिमिथ्याज्ञानपूर्वमात्ममायार्थ्यवेत्ता
ज्ञानवस्थायां तेनैवाहङ्कारादिजगतापि सह साकं बाधित-

त्वात्रिशङ्कं खेत्तति क्रीडति बाधिताहङ्कारस्य मुनौ बाध-
कत्वं नास्तीति भावः ॥ ३ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यद्विवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्ता-
महद्बाराबाधकत्वप्रदर्शनप्रत्यर्थप्रकाशोऽष्टाविंशः ॥ २८ ॥

अथ प्रश्नोत्तरमुक्ताफलद्वयम् ।

एवमहद्बाराबाधकत्वप्रदर्शनत्रयीं निरूप्येदानीमात्मचि-
न्तने स्वनाशभावनाया तन्नानादरं जिज्ञामोरालक्ष्य तदभावं
दर्शयितुं जीवविषयवासनामम्बादमनिपादकं प्रश्नोत्तरमुक्ताफ-
लद्वयाख्यं प्रकरणं द्विश्लोकं निरूपयिष्यन्नाह ।

अथ प्रश्नोत्तरमुक्ताफलद्वयम् ।

अथेति । अथाहद्बाराबाधकत्वप्रदर्शनत्रयीनिरूपणानन्तरं प्र-
श्नोत्तरमुक्ताफलद्वयं प्रश्नोपयोग उत्तरं प्रतिवचनं ते एवमुक्ताफले
मात्तिके तपोर्द्वयं युग्मेमतन्नापकं प्रकरणांमत्यर्थः, निरूप्यत
इति शेषः, तन्नादौ जीवं प्रति विषयवासनाप्रश्नं निरूपयितुमाह ।

तत्र विषयवासनोवाच ।

तत्रेति । तत्रात्मनाशसम्भावनायां विषयवामना विषयाः श-
ब्दस्पर्शादयस्तेषां वासनेच्छोवाच जीवं प्रतीतिं शेषः, कथयामा-
मास । किमुवाच तदाह ।

अहिक्रीडा न कर्त्तव्या कर्त्तव्यं नात्मचिन्तनम् ।

अहो जीव महामूढ मरणं ते भविष्यति ॥ १ ॥

अहिक्रीडेति । हे महामूढ हे महामूर्ख इति स्वेष्टनाशप्रतीत्या
ऽऽक्रन्दपूर्वकं संबोधनम्, अहो जीव अनेन संबोधनेन स्वजीवनहे-
तुत्वाज्जीवहितवक्तव्यता स्वस्य सूचना, त्वयाऽहिक्रीडाऽहि-
ना सर्पेण स्वनाशकारणत्वात्सर्पपदद्वेनात्मना सह क्रीडा रति-

जीविनेच्छावता पुरुषेण सर्वेण साकं रतिरिव न कर्तव्या न कार्या तदेव स्पष्टमाहाऽऽत्मचिन्तनमिति, आत्मनः प्रत्यगाभिन्न-
ब्रह्मणाश्चिन्तनं स्मरणं न कर्तव्यं न कार्यं कुत इत्यत आह म-
रणमिति, ते तदोभयकरणेन मरणं मृत्युर्भविव्यति भवेदत
उभयमापि समानमतो न कार्यामत्याशयः ॥ १ ॥

एवं मज्जमभिभाषेदानीमुत्तरं ब्रह्माह ।

स जीव उवाच ।

स इति । स उक्तीत्या विषयवासनया पृष्ठो जीवः उवा-
च साधिष्ठानबुद्धिस्थश्चिदाभासः कथितवान्, किमुवाचेत्यत आह ।

अहिनानेन ये दष्टा अमरत्वं गता हि ते ।

अस्यामृतमयी दंष्ट्रा तत्क्रीडास्यमुनाहिना ॥ २ ॥

इति धीनरहरि० बो० प्रश्नोत्तरमुक्ताफलद्वयमेकीनविशः ॥ २९ ॥

अहिनेति । अनेनात्मस्वरूपेणाहिना न हीयते नश्यती-
त्योदरविनाशिस्वरूपो जीवित्वनाशकत्वावहिरिव तेन ये वि-
रक्ता दष्टा मुक्तास्ते पुष्पाः मुक्तादयोऽमरत्वं न विद्यते म-
रौ मरणं यत्र तदमरं ब्रह्म तस्य भावस्तत्त्वं ब्रह्मत्वं गताः प्रा-
प्ता ब्रह्माभिध्या जाता इत्यर्थः, हि मांसिद्धमेतच्छ्रुतिषु विद्वत्सु
च । अथवा न हिनस्ति नाशयतीत्यहिर्नाविष्य जीवनहेतुत्वात्
को द्विवाग्यात्कः प्राण्यापदेण आकाश आनन्दो न स्यादि-
ति श्रुतेः, अन्यत्समानं तत्तस्मात्कारणादमुना प्रसङ्गेणाहिना-
ऽविनाशिस्वरूपेण मज्जीवनभूतेन चात्मना सह क्रीडामि रमे,
ननु सर्पदंष्ट्रे मृत्युरेव भवतीति ममिद्धिस्तत्कथमेतदहिदंष्ट्रेऽमर-
त्यभातिः सम्भाव्येत्पाशश्चाहाऽस्येति, अस्यात्मासर्वस्य दंष्ट्रा
क्षेत्रक्रियाकरणरूपा दृष्टिर्विवेकाख्याऽमृतमयी-अमृतं मरणर-
हितं ब्रह्मात्मतमेव मयानं यस्यां सा चोक्ताऽस्ति अत ए-

तदंशोऽपरत्वमाप्तिर्निश्चेतव्येति भावः ॥ २ ॥

इति धीनरहरिणिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ प्रश्नोत्तरमुक्ताफलद्वयार्थप्रकाश एकोनविंशः ॥ २९ ॥

अथ प्रश्नोत्तरचमत्कारत्रयी ।

एवं प्रश्नोत्तरमुक्ताफलद्वयं निरूप्येदानीं पूर्वं ज्ञानिष्वहङ्कारस्याबाधकत्वमुक्तं तत्र ज्ञानिष्वहङ्कारस्य विद्यमानत्वे व्यवहारोपि स्यात्तस्मिंश्च सति पूर्ववत्कामादीनां बलं स्यादित्याशङ्क्य तां निराकर्तुं प्रश्नोत्तरचमत्कारत्रयमुख्यं त्रिश्लोकं प्रकरणमभिधान आह ।

अथ प्रश्नोत्तरचमत्कारत्रयी ।

अथेति । अथ प्रश्नोत्तरमुक्ताफलद्वयानन्तरं प्रश्नोत्तरचमत्कारत्रयी प्रश्नश्चानुयोग उत्तरं च प्रतिपादय तयोश्चमत्कारः कौतुकं विलास इत्यर्थः, तस्य प्रतिपादिका त्रयी श्लोकत्रयरूपा प्रक्रियैतन्नामकं प्रकरणमित्यर्थः, निरूप्यत इति शेषः । तत्रादौ मोहादीनां कामादीन्प्रोत प्रश्नवचनमुदाहरति ।

यथापूर्वं न खेलन्ति यथापूर्वं हसन्ति न ।

कैश्चित्कामादयः पृष्टाः भवन्तः किं हतप्रभाः ॥ १ ॥

यथापूर्वमिति । भो कामादयो भवन्तो यथापूर्वं पूर्वकाले यथा यद्वत्खेलन्तः स्थितास्तपेदानीं न खेलन्ति न क्रीडन्ति, किञ्च भवन्त इदानीं हतप्रभा इत्या नष्टा प्रभा येषां ते तथोक्ताः किं कुतः कारणादित्येवं कैश्चिन्मोहादिविकारैः कामादयः कामोभिलाष आदिर्मुख्यो येषां ते पृष्टा अनुयुक्ताः ॥ १ ॥

कामादीनामिदानीं मोहादीन्प्रत्युत्तरं वदन्नाह ।

कामादय उचुः ।

कामादय इति । कामादयः कामोभिलाष आदियेषां क्रोधादीनां ते तथोक्तास्त ऊचुः कथयामासुः, किमिदं आह ।

अस्यान्पुष्पाति या नित्यं साऽस्माकं जननी मृता ।

सुखलुब्धेन पित्रा नः का चिदन्या कृता वधूः ॥ २ ॥

अस्मानिति । हे मोहादयो याऽविद्या नित्यं सर्वदाऽस्मान्कामादिविकारान्पुष्पाति पालयति साऽस्माकं कामादीनां जननी माता मृता नष्टा, ननु भवतां मातरि नष्टायामपि पितुः पालनं भवतु तत्राहुः सुखलुब्धेनेति, नोऽस्माकं सुखलुब्धेन सुखं स्त्रीभोगजन्यं लोके । परमार्थतस्तु विद्यासुखं तस्मिच्छब्दभासक्तस्तेन पित्राऽस्मत्पालनमनाहय पाति अस्मानिति पिता जनकोद्धारस्तेन काचिद्पूर्वाऽनिर्वचनीयेति यावदन्या द्वितीया विद्याख्या वधूः स्त्री 'वधूर्जाया स्नुषा स्त्री चे'त्यनेकार्णवः, वधूयति नाशयति सर्वमविद्याकृतं संसारोमिति वधूर्विद्या कृता परिणीता संपादितेत्यर्थः ॥ २ ॥

ननु सा भवतां पालनं कुर्याच्चित्राह ।

अस्मान्द्विष्यति सा नित्यं न पुष्पाति कदाचन ।

दिनैः कतिपयैरेव गृहत्यागो भविष्यति ॥ ३ ॥

इति श्रीतरहरिकृतो बोधसारे प्रश्नोत्तरचमत्कारत्रयी त्रिंशः ॥ ३० ॥

अस्मानिति । सा सपत्नी याताऽस्मान्कामक्रोधादिविकाराभ्यो नित्यं सर्वदैव द्विष्यति द्वेष्टि दोषदृष्ट्याऽवलोकयतीत्यर्थः, किञ्च साविद्याऽस्मान्कामादीनविद्यापुत्राजः कदाचन कस्मिन्नपि समये न पुष्पाति नैव पालयति, किञ्चाऽतः कतिपयैः

भक्तिचित्संख्यैर्दिनैर्दिवसैरस्माकं कामादीनां गृहत्याग एव
गृहं मान्दरं शरीरं च तस्य स्थागो विसर्जनमपि भविष्यति भवे-
द्विद्ययाऽविद्यानाशे कृतेऽप्यहङ्कारसत्त्वं कामादिपोषकं न भवति
मत्पुत्र विद्यासुखलोभेन तदद्वेष एवातः क्रमेण कामादिविकार-
लय एव सम्भाव्य इति भावः ॥ ३ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ
मश्रोत्तरचमत्कारत्रयार्थप्रकाशत्रिंशः ॥ ३० ॥

अथ स्तनपानलीलाष्टकम् ।

एवं मश्रोत्तरचमत्कारत्रय्याहङ्कारसत्त्वेऽपि विद्वत्सु क्रमेण दृ-
श्यमानकामादिनाशं सम्भावयित्वेदानीमहङ्कारसत्त्वेऽप्यहमावच्छि-
न्नस्य विदाभासस्यापि विद्यायामेव रुचिमुत्पादयितुं स्तनपानली-
लाष्टकाख्यमष्टश्लोकं प्रकरणमभिदधान आह ।

अथ स्तनपानलीलाष्टकम् ।

अथेति । अथ मश्रोत्तरचमत्कारत्रयी निरूपणानन्तरं स्तन-
पानलीलाष्टकं स्तनयोः पानं स्तनपानं दुग्धपानमित्यर्थः, तद्रूपा
लीला क्रीडा तस्याः प्रतिपादकमष्टकमष्टश्लोकसमूहरूपं प्रकरणं
निरूप्यत इत्यर्थः ।

श्रीगुरुखाच ।

तत्रादौ श्रीगुरुः बैराग्यादिस्वरूपसंपत्तिमान् हितोपदेष्टो-
वाच कथयामास, किं कथयामास तदाह ।

उपमाता च माता च बाल मातृद्वयं हि ते ।

उपमातुः स्तनरसः कटुम्लमधुतिककः ॥ १ ॥

उपमातेति । हे बाल हे पुत्र ते तव हि प्रसिद्धं मातृद्वयमात्रोर्ज-

नन्योर्द्वयं युग्ममस्ति, ननु मातृत्वे समाने तयोर्भेदः किं निबन्धनस्त-
त्राहोपमातीति, उपमाता च धात्री-एका, माता च जननी च द्वितीया,
पासकत्वेन मातृत्वे समानेपि पोषकत्वजनकत्वरूपवैलक्षण्येन भेदो
ज्ञेय इति भावः । प्रकृतार्थेतु हे बाल हे मूढ अनेन संबोधनेनो-
पमातृतुल्याविद्यास्तनरसतुल्यविषयरसासक्त्या मूढत्वं त्वयि वि-
शिष्टोभेति द्योतितं, हि मसिद्धं ते तव साधिष्ठानबुद्धिस्थविदा-
भासस्येत्यर्थः, मातृद्वयं मात्रोः पारञ्छेदकारणरूपोपाधोर्द्वयं द्विक-
मस्तीति ज्ञेयं, ननु पारञ्छेदेहेतुत्वं समानं भेदहेतोर्वैलक्षण्यभा-
षात्तदभावे च कथं तयोर्द्वैत्यं सम्भाव्यं तत्राहोपमाता चेति,
उपमाता चोपमीयते परिच्छिद्यते, यद्वोपमीयत उपमाविषयी-
क्रियत आत्माऽनयेति उपमाताऽविद्या माता च मीयते सा-
क्षात्क्रियते जीवब्रह्मैवमनया सा माता विद्या च चकाराभ्या-
मसन्तं वैलक्षण्यं सूचनम्, एवं मातृभेदं प्रदर्शयैदानीं बालत्वादे-
षोपमातरि विशेषमीतिमालक्ष्य तत्रामीति मातरि च मीति ज-
नयितुमुपमातृस्तनरसस्नावं दर्शयति उपमातुरिति, हे बाल त-
पोपमातुर्धात्र्याः स्तनरसः स्तनयोः कुचयो रसो रस्यत आ-
स्वाद्यत इति रसः पयः कटुम्लमधुतिक्तकः कटुम्लमधुतीक्ष्ण-
भक्षणात्कटुरम्लो मधुस्तिक्तश्चानेकरसोऽत एव चित्रद्वैत-
रसात्मकश्चित्रोऽनेकरसो द्वैतरसो भिन्नास्वादरूपोऽस्ति ॥ १ ॥

स्वरूपं प्रदर्श्य फलमपि दर्शयति ।

जरामरणसंसर्गी चित्रद्वैतरसात्मकः ।

निजमाता तव तु या तन्माहात्म्यं वदाम्यहम् ॥२॥

जरेति । जरामरणसंसर्गी जरा वार्धक्यं तत्सदृशं नै-
र्बल्यं वा मरणमपि अकालमरणं तत्सदृशं वा धर्मार्थका-
मपोषातुषयोनिमूढजीवनं वा ते संछज्येते भाज्येते अ-

नेनेति स तथोक्तोऽस्मिन्नस्ति स तादृशो ज्ञेयः । प्रकृतार्थे तु हे
 बाल हे मूढ त उपमातुरविद्यायाः स्तनरसः स्तन्यन्ते धन्य-
 न्ते नामभिः प्रतिपाद्यन्त इति स्तना इह लोकपरलोकभवा वि-
 षयास्तत्प्राप्तसाधनप्रतिपादकानि शास्त्राणि च तेषां रसः सुखं
 तत्प्रतिपाद्यं च सुखं कद्वम्नमधुतिक्तक एवं कटुरम्लो मधुर्म-
 धुरस्तिक्तकस्तीक्ष्ण एवं चित्रद्वैतरसात्मकश्चित्रमाश्वर्ग्यरूपं यद्द्वैतं
 भेदस्तद्विशिष्टो यो रसः सुखमात्मा स्वरूपं यस्य स तथोक्तो-
 ऽस्ति, फलतोपि दोषं दर्शयति जरेति, जरा वार्धक्यं मरणं
 मृत्युस्ते संमृज्येते प्राप्येते अनेनेति स तथोक्तः सोऽस्मिन्नस्तीति
 स तथोक्तोऽस्ति अतस्तदादरो नैव कार्य इति भावः, ननु मम
 मातुस्तर्हि किंस्वरूपं तद्देवाशङ्क्याह निजेति । तत्र ते तुश-
 ब्दोऽत्रोक्तोपमातृतोऽस्या वैलक्षण्यद्योतनार्थः, या त्वज्जातौ प्र-
 सिद्धा निजमाता निजा स्वीया माता जनन्यस्ति तन्माहात्म्यं
 तस्यास्त्वदीयमातृर्माहात्म्यं महत्वं वदामि कथयामि अहं त्वदु-
 पदेष्टा ॥ २ ॥

तत्प्रतिज्ञातमेवाह ।

सैव माता पिता सैव जगतामीश्वरी च सा ।

सा गतिः सा परं तत्त्वं तत्परं नास्ति किञ्चन ॥ ३ ॥

मैवेति । सैव तव माता जननीयं धात्री न ज-
 ननीत्यर्थः, तथा तव सैव जनन्येव पिता पालको जनक
 इत्यर्थः, जगतां सर्वेषामपि लोकानामीश्वरी धर्मशास्त्रे पूज्यत्वेन
 प्रतिपादिता सा माता बालानां गतिः शरणमस्ति तथा
 सा माता परं तत्त्वं बालानामुपास्या परब्रह्मरूपाऽतो बालानां
 तत्परं ततो मातृतः परमन्यत्वेऽप्यं श्रेष्ठं नास्ति न विद्यते किञ्चन
 किमपि । प्रकृतार्थे तु सैव विद्यैव माता मीयते साक्षादनुभूयते

ब्रह्मानया सा माता विद्यैव माता नान्येत्यर्थः, तथा सैव वि-
द्यैव पिता पालको मृत्युमृत्तरूपमंसाराद्रक्षकत्वादित्यर्थः, च
पुनर्जगतां समस्तलोकानामीश्वरीश्वरोपाधित्वादीश्वररूपेण
पूज्या सा विद्यास्ति सा विद्या गतिर्मुमुक्षूणां शरणमस्ति
किं च सा विद्या परं कार्यकारणातीतं तच्चमनारोपितं वस्तु
अस्ति ब्रह्मेत्यर्थः, तत्परं ततो विद्यायाः परमन्यच्छ्रेष्ठं किञ्च
न किमपि नास्ति न विद्यतेऽतोऽविद्यां परित्यज्य त्वया
विद्यैवाश्रयणीयेति भावः ॥ ३ ॥

भिन्नजातित्वादपि धार्त्री त्याग उचित इति दर्शयन्धा-
त्रीमाधोर्जाविषेदमाह ।

उपमाता कुजातिस्ते माता तव सुजातिका ।

तां कुजातिं परित्यज्य सुजातिं मातरं श्रय ॥ ४ ॥

उपमातेति । ते तवोपमाता धार्त्री कुजातिः कुत्सिता
नीचा जातिर्यस्याः सा कुजानिरस्ति तव ते माता जननी
सुजातिका सुशोभना जातिर्यस्या सा तथोक्ता श्रेष्ठजात्युत्पन्ने-
त्यर्थः, अतस्त्वं तामुक्तलक्षणां कुजातिं कुत्सितजातिं धार्त्री प-
रित्यज्य विहाय सुजातिमुत्तमजातिं मातरं जननीं श्रया-
श्रितो भव, अन्यथा कुजातिमम्पर्के बुद्धिमाभिन्येनाधर्माच-
रणान्नरकपातः स्यादिति भावः । प्रकृतार्थे तु हे मूढ ते तवोप-
मानोपमीयते परिच्छिद्यतेऽनया सोपमाताऽविद्या कुजातिः
कुत्सितो जन्ममरणसुखदुःखादिमाझायत उत्पद्यते यया सा
कुजातिर्ज्ञेया, तव ते माता भीयते साक्षादनुभूयते तत्रं यया
सा तथोक्ताऽब्रह्मेत्याकारा ममा रूपा दृष्टिरित्यर्थः, सु-
जातिका सुष्ठु शोभनो जायते भूयते यया सा तथोक्ता ब्रह्म-

स्वर्गो जायते ययेति भावः, ज्ञेया ऽतस्त्वं मुमुक्षुः कुजार्तिं सु-
खदुःखजन्यमरणादियुक्तस्वोत्पादनकर्त्री तामविद्यां परित्यज्य
विहाय मुजार्तिं स्वस्य ब्रह्मभावोत्पादनकर्त्री मानरं मीयते
साक्षात्क्रियत आत्मतत्त्वमनया तां विद्यां श्रयाऽऽश्रितो भवा-
द्भीक्षुर्वित्यर्थः, तथा च तव मोक्षोभनेदित्यर्थः ॥ ४ ॥

दुग्धगुणवैलक्षण्यतोपि धात्रीतो जनन्याः श्रेष्ठ्यमाव-
द्यायाश्च विद्यायामपि श्रेष्ठ्यं दर्शयति ।

निजमातुस्तनरसस्त्वद्वैतामृतवर्षणः ।

जन्मरोगजराध्वंसी सकृत्पीतोपि मृत्युजित् ॥ ५ ॥

निजमातुरिति । हे बाल निजमातुर्निजा स्वीया या माता
जननी तस्याः स्तनरसः स्तनयोः कुचयो रस्पत आ-
स्वायात इति रसः पयः, तृधात्रीदुग्धाजननीदुग्धस्यातिवैलक्षण्य-
द्योतकः, तदेवाहाऽद्वैतामृतवर्षणो 'यन्नदुःखेन सम्भिन्नमि'त्या-
दिस्मृतिमतिपाक्षितस्य स्वर्गसुखस्य नित्यनिरतिशयनिरुपम-
त्वप्रतीतेरद्वैतं निरुपमं यदमृतं सुखं स्वर्गसुखमित्यर्थः, तस्य च
धर्माधीनत्वाद्धर्मस्य च सुबुद्धिजन्यत्वात्सुबुद्धेश्च कुजार्तिसम्प-
र्कपरित्यागेन स्वमातृदुग्धपानजन्यत्वात्परम्परयाऽद्वैतामृतस्य
स्वर्गसुखस्य वर्षणः प्रापकोस्ति, किञ्च जन्मरोगजराध्वंसी ज-
न्यैव दुःखवत्त्वाद्भोगः कुबुद्ध्या निषिद्धाचरणेन रोगो जायते
जरा चाकालवार्धस्यं तयोर्ध्वमी नाशकोऽस्ति सुबुद्धिजनक-
त्वेन रोगजरानाशक इत्यर्थः, किञ्च सकृत्पीतोपि सकृदेकवा-
रमपि पीतः प्राशितो मृत्युजिन्मृत्युलोकस्य मृत्योश्च निवर्त्तको
भवति स्वजननीदुग्धपानस्य सुबुद्धिजनकत्वेन तद्वाराऽपरत्व-
प्रापकत्वात्मृत्युलोकमृत्युनिवर्त्तकत्वं ज्ञेयं, मरुत्तार्थे तु निजमातुः

स्वीयसाक्षात्कारकारणभृतविद्यायाः स्तनरसः स्तन्येते ध्वन्येते
अध्यारोपापवादौ चैस्ते स्तना उपनिषद्वाक्यानि तेषां रसः
मुखं 'रसो वै स' इति श्रुतेर्वेदान्तप्रतिपाद्यं ब्रह्मसुखमित्यर्थः,
तुपदेनाविद्यामुखाद्ब्रह्मसुखस्य वैलक्षण्यं सूचितं, सोद्वैता-
मृतवर्षणोद्भूतं भेदरहितं यदमृतं मुखं तस्य वर्षणो वृष्टिकर्त्ता
भवति, किञ्च जन्मरोगजराध्वंसी जन्म सद्वैतानृतद्वैतयोरैक्यम-
तीतिरूपं तस्याऽत एव रोगवार्धक्ययोरपि नाशकः, किञ्च स
रसः सकृदपि एकवारमपि पीतः प्राशितः सन्मृत्युजन्मरण-
निवर्त्तको भवतीति ज्ञेयम् ॥ ५ ॥

नन्वेतावत्कालमेतयो भेदः कुतो न ज्ञातस्तत्राह ।

न ज्ञातं मूढभावेन पूर्वमन्तरमेतयोः ।

इदानीमन्तरं ज्ञात्वा निजमातुस्तनं पिव ॥ ६ ॥

नेति । उभयपक्षे भवता बालेन मुमुक्षुणा च मूढभावेन मो-
ह्येन पूर्वं मधमं मधुपदेशान्प्रागित्यर्थः, एतयोर्भात्रीमात्रोरवि-
द्याविद्ययोश्चान्तरं वैलक्षण्यं न ज्ञातं न ज्ञानविषयीकृतमि-
दानीमधुना मधुपदेशेन कृत्वाऽन्तरं भेदं ज्ञात्वा साक्षात्कृत्वा
निजमातुः स्वीयजनन्या विद्यायाश्च स्तनं स्तनस्थं दुग्धं स्तन्य
त उपदिश्यते ब्रह्म येन स स्तनो ब्रह्मोपदेशकवाक्यसमूहस्तं च
पिव प्राश्नीहि अङ्गीकुरु च एवमुभयत्र योज्यम् ॥ ६ ॥

ननु मद्भान्या जीवनं मत्कृततत्स्तनपाननिमित्तकाऽन्नवस्त्रा-
दिप्राप्त्या भवति तत्स्तनपाने मया त्यक्ते तत्कथं स्यादिति त-
त्त्वेहेन तन्नाशमसहमानं प्रत्याह ।

त्वया स्तने परित्यक्ते सा विदीर्य म्रियेत चेत् ।

नश्येत्कुजातिसंसर्गो हितमेव तदा भवेत् ॥ ७ ॥

त्वयेति । हे बाल त्वया भवना स्तने धात्र्याः स्तने धात्री
स्तनपाने इत्यर्थः, परित्यक्ते विष्टे सति सा धात्री विदीर्य जी-
वनचिन्तया कृशीभूय म्रियेत मृतिमाप्नुयाच्चेद्यदि तर्हि कुजा-
तिसंसर्गो नीचजातिसंपर्को नश्येन्नष्टो भवेत्तदा तर्हि धर्मेण स्व-
र्गादिसाधनबुद्धीच्छोस्ते हितमेवेष्टमेव भवेत्स्यात् । प्रकृतार्थस्तु
त्वयेति । त्वया मुमुक्षुणाऽविद्यायाः स्तने शब्दे कर्मादिप्रतिपा-
दकवाक्यजाते परित्यक्ते सर्वभावेन तत्फलवासनया सह विष्टे
सति साऽविद्या विदीर्य कृशीभूय म्रियेत नश्येच्चेद्यादि तर्हि
कुजातिसंसर्गः कुत्सितः संसारी जायते यया सा कुजाति-
रविषा तद्वासना च तस्याः संसर्गः संपर्को नश्येन्नष्टो भवेत्-
तदा तर्हि मुमुक्षुत्वात्तत्र हितमेव मोक्षरूपमिष्टमेव भवेत्स्याद्,
अविद्यानाशस्यैवमोक्षस्त्वप्रतिपादनादिनिभावः ॥ ७ ॥

ननु कुजातिमम्पर्के मम काहानिरित्याशङ्का पूर्वमेव हा-
नेष्टकत्वाज्ज्ञानित्वेनाबाधकत्वं मत्वा वक्षि चेन्निष्फलत्वाच्च
तदाश्रयस्येत्याशयेनाह ।

मायाब्रह्ममयस्तात किमर्थं वर्णसंकरः ।

मायामेव परित्यज्य शुद्धब्रह्ममयो भव ॥ ८ ॥

इति श्रीतरहरिहृतौ बोधसारे स्तनपानलीलाष्टकमेकत्रिंशम् ॥ ३१ ॥

मायाब्रह्ममय इति । हे तात हे पुत्र मायाब्रह्ममयो माया
कापट्यं ब्रह्म च ब्राह्मणकर्म तयोर्विकाररूपः सङ्करोऽन्य-
जातिसंपृक्तब्राह्मणजातिरूप इत्यर्थः, अत एव वर्णसङ्करो व-
र्णस्य ब्राह्मणवर्णस्य सङ्करो भ्रष्टत्वं किमर्थं कस्मै प्रयोजनाय
कर्त्तव्य इति शेषः, तर्हि किं कर्त्तव्यं तत्राह मायामिति, माया-
मेव कापट्यं नीचयोनिजन्यसङ्कररूपं परित्यज्य विद्याय सर्व-
भावेन परित्यज्य शुद्धब्रह्ममयः शुद्धमन्यजातिसंपृक्तं ब्रह्म ब्रा-

ह्यगजातिस्त्वन्मयः सा मथाना यस्य स तथोक्तो भवाऽऽस्त्व ।
 मकृतार्थे तु हे तात हे शिष्य माया जगत्कारणभूता सदस-
 त्वायनिर्वचनीया शक्तिर्ब्रह्म च देशाद्यनवच्छिन्नं मत्पगभिन्नः
 परमात्मा तयोर्विकारभूतो वर्णसङ्करो वर्णयोः शुद्धःशुद्धयोः
 सङ्करो मेलनं मालिन्यमित्यर्थः, किमर्थः कोऽर्थः प्रयोजनं यस्यां
 क्रियायां त्याग क्रियम इति शेषः, जीवनस्यान्यथासिद्धत्वात्-
 त्संपर्कस्य च दोषरूपत्वेन दुःस्वजनकत्वाच्चेति न कर्तव्य एव
 स इति भावः, अतो मायामव जगज्जननशक्तिमेव पारब्रह्म
 विहाय शुद्धब्रह्ममयः शुद्धं माययाऽऽस्पृष्टं ब्रह्म मत्पगभिन्नं त-
 न्मयस्तद्रूपो भव स्याः, तथा सति उभयसंयोगरूपसंसारसङ्करो
 न स्यादिति भावः ॥ ८ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसाराय्यदीप्तौ
 स्तनपानलीलाष्टकाथप्रकाश एकविंशः ॥ ३१ ॥

अथाश्चर्यचतुष्टयी ।

एवं स्तनपानलीलानिरूपणमपेक्ष मायातत्कार्ययो रुचिं
 परित्याज्य शुद्धब्रह्मणि रुचिमुत्पाद्येदानीं तत्रैव स्वर्यसम्पाद-
 नाय तत्स्वरूपज्ञानमपेक्षितमिति तत्स्वरूपं निरूपयितुमाश्चर्य-
 चतुष्टय्याख्यं चतुःश्लोकं प्रकरणमभिदधान आह ।

अथाश्चर्यचतुष्टयी ।

अथेति । अथ स्तनपानलीलाष्टकनिरूपणानन्तरमाश्च-
 र्यचतुष्टयी आश्चर्यस्याश्चर्यरूपस्य ब्रह्मणो निरूपकत्वात्तत्स-
 म्यधिनी चतुष्टयी चतुःश्लोकसमूहात्मकं प्रकरणं निरूपयत
 इति शेषस्तदेव ब्रह्मण आश्चर्यरूपत्वं निरूपयति ।

अन्धः पश्यति सर्वं च पङ्गुर्याति पुरात्पुरम् ।

जडः कार्याणि कुरुते नीरसो रसमश्नुते ॥ १ ॥

अन्ध इति । अन्वश्चक्षुर्हीनः सर्वं घटादिजातं पश्यति अवलोकयति, ननु विषयावलोकनमन्धस्य विरुद्धं कथं सम्भाव्यमिति चेन्न 'पश्यत्यचक्षुरिति' श्रुत्या ब्रह्मणोऽचक्षुष्टेऽपि अवलोकयितृत्वप्रतिपादनात्तया च श्रुत्याऽचक्षुष्टे प्रतिपादिते 'निष्कलं निष्क्रियमिति' श्रुत्या च निरवयवत्वे च प्रतिपादिते तं विना जगदवलोकयितृत्वस्य 'नान्यतोऽस्ति द्रष्टे'त्यादिश्रुत्याऽसत्त्वप्रतिपादनाच्चैन्यं विना जगदवलोकनासिद्धेऽर्थान्धस्य जगदवलोकयितृत्वमुक्तमविरुद्धं सम्भाव्यं, च पुनः पङ्गुः पादहीनः पुरात्पुरं पूर्वनगरात्पुरान्तरं याति गच्छति, ननु पादहीने गतिः कथं सम्भाव्येति चेन्न 'अपाणिपादो जवनो गृहीते'त्यादिश्रुतेर्ब्रह्मणः पादराहित्येऽपि गतिमत्त्वप्रतिपादनाच्च 'निष्कलं निष्क्रियं शान्तांमिति' श्रुत्या च निरवयवत्वप्रतिपादनाच्च निरवयवत्वेनापि ब्रह्मणः पादराहित्ये सिद्धे सत्यपि गतिमत्त्वप्रतिपादनाद्वन्तुरपि ब्रह्मणो भिन्नस्यासत्त्वप्रतिपादनात्पङ्गुत्वं गतिमत्त्वं च मिद्धं पुरमत्र शरीरं 'नवद्वारे पुरे देही'त्युक्तेः 'पुरमेकादशद्वारमिति' श्रुतेश्च, परात्परमिति पाठे तु त्वंपदवाच्यार्थत्वागेन लक्ष्यार्थकूटस्थचिन्मात्ररूपिणो 'निष्कलमिति' श्रुत्या निरवयवत्वप्रतिपादनात्पादराहित्येन पङ्गुत्वं स एव ब्रह्मणोऽभिन्नत्वज्ञानात्स्वस्य परात्कारणादव्यक्ताखपात्परं ततो भिन्नं तस्य कल्पितत्वात्तदस्पृष्टं च परमात्मरूपं याति मामोतीत्यर्थः, यद्वा लोकमोक्षपुरान्नगरात्पुरं नगरं याति मामोतीत्यर्थ एवास्तु तस्यापि गन्तुर्ब्रह्मणः पृथगसत्त्वेन ब्रह्मत्वाद्ब्रह्मणश्च 'निष्कलमिति' निरवयवत्वप्रतिपादनाद'पाणिपाद' इति

श्रुत्या पादराहित्ये गतिमत्त्वप्रतिपादनात्पङ्गुत्वं गन्तृत्वं च सम्भाव्यमिति दिक्, आश्चर्यान्तरमाह जड इति, जडश्चैतन्यात्मनो विविक्तो जीवः कार्याणि कर्तव्यतया विहितानि कर्माणि कुरुत आचरति चैतन्याद्भिन्नस्य जाड्यं प्रसिद्धमेव तस्यैव कर्तृत्वमपि सर्वशास्त्रेषु भातवादिनं तदधिकारेणैव सर्वशास्त्रविधानाच्चात्मनेपदप्रयोगेण च कर्मफलमपि तन्निष्ठमित्याप सूचितं, यद्वा चैत्यरहितत्वेन चिदात्मन एव जडवत्त्वाज्जडत्वं कर्मकर्तृत्वाप ततः पृथगसत्त्वप्रतिपादनाज्जडत्वं कर्मकर्तृत्वं च सम्भाव्यम्, अस्मिन्नपि पक्षे कर्तृत्वजाड्ये ब्रह्मण्येव सर्वाधिष्ठानत्वात्सम्भाव्ये इति भावः, यद्वा जडो मायातत्कार्यरूपः भषञ्चो ब्रह्मविष्णुरुद्रादिरूपः कार्याणि कर्माणि उत्पाद्यादीनि कुरुत आचरति 'तदेतज्जडं मोहमात्रमिति श्रुत्या मायाया जडत्वप्रतिपादनात्तत्कार्यस्यापि ब्रह्मादिप्रपञ्चस्य जडत्वं 'जीवेशावाभासेन करोति माया चाविद्या च स्वयमेव भवती'ति श्रुत्या तस्या एव कर्तृत्वप्रतिपादनादात्मनेपदेन च कर्मफलं तन्निष्ठमेवेति ब्रह्मणः कर्तृत्वभोक्तृत्वरहित्यं सूचितमिति भावः, यद्वा मायातत्कार्ययोरुभयोरपि जडत्वात्तस्यास्तत्कार्यजीवेश्वरयोरपि ब्रह्मणोऽभिन्नत्वाद्यद्यतो न भिन्नं तत्तदेवेति लोके शास्त्रे च प्रामिद्वेः परमात्मैव जडस्तं विना कर्तारं कार्यनिर्वाहायोगात्स एव कार्याणि आकाशादिब्रह्माण्डान्तानि तदादिपिपीलिकान्तानि च कुरुत उत्पादयति एवं जडे कार्यकारित्वमाश्चर्यमेवेति भावः, आश्चर्यान्तरमाह नीरस इति, रस्यत आस्वाद्यनेऽनेनोत रसना तद्रहित आत्मा रसं माधुर्यादिकमश्नुतेऽनुभवति 'नान्यातोस्ति द्रष्टे'त्यादिश्रुते रसयितुरात्मन पृथक्सत्त्वाभावप्रतिपादनान्निष्फलांमिति श्रुतेऽथ निरवयवात्मत्वप्रतिपादनाच्च रसनाराहित्येऽप्यात्मनो रसानुभविष्यत्वं सम्भाव्य-

मिति भावः, यद्वा 'रसो वै स' इति श्रुते रसाः सुखानि विषय-
जन्यानि निर्गतानि निवृत्तानि यस्मात्स नीरसस्ततोपि रस-
वितुः पृथगसत्त्वप्रतिपादनाच्चीरसत्वं रमानुभवितृत्वं चात्म-
न्येव सम्भाव्यमिति भावः ॥ १ ॥

अन्यान्यप्याश्चर्याण्याह ।

निश्चेता निश्चिनोत्यन्तं विरक्तो भोगमश्नुते ।

सर्वस्पर्शविहीनोपि ब्रह्मसंस्पर्शमश्नुते ॥ २ ॥

निश्चेता इति । निश्चेता निर्गत निवृत्ते चेतोऽन्तःकरणं
यस्मात्स तथोक्त आत्मा सोऽत्यन्तमतिक्रान्तमन्तान्नाशा-
दित्यत्यन्तं मत्तगभिन्नं ब्रह्म निश्चिनोति निदिध्यासति स्वयंम-
श्रोत्रममनऽस्कमि'ति श्रुत्याऽऽत्मनो निर्मनस्कत्वप्रतिपादनाद्-
आत्मनश्च मनसः पृथगसत्त्वाच्चात्मनो निर्मनस्कत्वं तं विना
च केवलमनसो पदार्थनिश्चयाऽशक्तेर्निश्चेतस आत्मन एव पर-
मार्थनिश्चायकत्वं सम्भाव्यमिति भावः, असत्यमिति पाठे तु
अर्थ सत्त्वमतिक्रान्तमसज्जगन्निश्चिनोति असत्त्वेन निश्च-
यविषयीकरोतीत्यर्थः, अन्यदप्याश्चर्यमाह विरक्त इति, विष-
याणां मिथ्यात्वादात्मनः परिपूर्णत्वाच्च विरक्तो रागर-
हित आत्मा तं विना च भोक्तृत्वासिद्धेः स एव भोगं सु-
ष्यत इति भोगस्तं सुखदुःखाद्यनुभवमश्नुते प्राप्नोति अन्य-
दप्याश्चर्यमाह सर्वेति, सर्वस्पर्शविहीनोपि सर्वे समस्ता ये स्पर्-
शाः स्पृश्यन्ते काठिन्यादिविषया यैस्ते स्पर्शास्त्वग्निन्द्रियाणि
स्पृश्यन्ते त्वग्निन्द्रियेणानुभूयन्त इति स्पर्शास्त्वग्विविषयास्तै-
र्विहीनोपि रहितोपि आत्मेन्द्रियाणां विषयाणां चात्मनः पृ-

१ निश्चिनोत्यर्थः ।

यगसत्त्वात्सर्वस्पर्शविहीनत्वमात्मनः सम्भावं, स ब्रह्ममेस्पर्शं
ब्रह्मणा देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्येन वस्तुना संस्पर्शमे-
वमश्रुते प्राप्नोति ॥ २ ॥

आश्चर्यान्तराण्यप्याह ।

सर्वाहारी निराहारमुदरे धारयत्ययम् ।

मुग्धो भुनक्ति पाण्डित्यं सिद्धान्तं वक्ति मौनवान् ॥ ३ ॥

सर्वाहारीति । सर्वाहारी सर्वस्य समस्तस्याहारः भो-
जनं विद्यते यस्य स तथोक्त आत्मा पृथगसत्त्वमेव जगत
आत्मनो भोजनं कालरूपेण वा भोजनं 'समस्तजगतः सो
यमात्मोदरे जठरे निराहारं निर्गतो निवृत्त आहारो भो-
जनं यस्मात्तद्यथा तथा धारयति स्थापयति सर्वद्वैतस्य मिथ्या-
त्वात्तदाहारस्यापि तथात्वान्निराहारत्वं ज्ञेयं, सर्वाहारत्वे च
श्रुतिः, 'यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चोभे भवत ओदनः, मृत्युर्यस्यो-
मेचर्न क इत्था वेद यत्र स' इति, अन्यदप्याश्चर्यमाह मुग्ध
इति, मुग्धो ज्ञेयस्यासत्त्वात्तद्विषयकज्ञानस्यापि तथात्वात्तद-
भाववत्त्वेन मुग्धत्वमात्मनो ज्ञेयं, स आत्मा पाण्डित्यं पण्डितस्य
भावः पाण्डित्यं वैदुष्यं समदृष्टित्वलक्षणं 'युनि चैव श्वपाके च
पण्डिताः समदर्शिन' इति भगवदुक्तेः, भुनक्ति पालयति अभ्यव-
हरति वा, अन्यदप्याश्चर्यमाह सिद्धान्तोमिति, मौनवान्मौनी सि-
द्धान्तं वाचां विषयो नेति सर्ववेदान्तसिद्धान्तस्तं वक्ति ब्रूते
'अवचनेनैव प्रोवाच, सह तूष्णीं बभूवे'ति श्रुतेः, यद्वा वागिन्द्रि-
यस्य मिथ्यात्वात्तद्विहितो मान्यात्मा सः सिद्धान्तं सर्वशास्त्र-
सिद्धान्तनिर्णायं वक्तुमीय ततः पृथगसत्त्वात्स एव वक्ती
इत्यर्थः ॥ ३ ॥

किं चान्यदप्याश्चर्यमाह ।

निर्वैरो जयमाप्नोति निष्कामः पूर्णकामताम् ।

सुप्तो जागर्ति विज्ञानी मृतोप्यमृतमश्नुते ॥ ४ ॥

इति श्रीनरहरिकतौ बोधसार आश्चर्यचतुष्टयी ॥ ३९ ॥

निर्वैर इति । समत्वात्स्वस्य द्वेष्यविषयमिध्यात्वाच्च निर्वैरो निर्गमे निवृत्ते वैरं विरोधो यस्मात्स तथोक्त आत्मा जयं सर्वोद्योगफलरूपं मोक्षमाप्नोति लभते, आश्चर्यान्तरमाह निष्काम इति, काम्यविषयपूणायमत्त्वात्स्वस्य च पूर्णत्वादिष्कामो निर्गताः कामा यस्मात्स तथोक्तः स एवात्मा पूर्णकामतां पूर्णाः पर्याप्ताः कामा यस्य यस्मिन्वा स तथोक्तस्तस्य भावस्तथा तामाप्नोति 'सर्वान्कामान् समश्नुते' इति श्रुतेः, आप्तकामत्वादपीत्यर्थः, किं चान्यदप्याश्चर्यमाह सुप्त इति, विज्ञानी विज्ञानमात्मानुभवः स विद्यते यस्य स तथोक्तः पुरुषः सुप्तः प्रपञ्चस्य बाधितत्वेन तद्विषयकज्ञानस्यापि बाधितत्वादज्ञानत्वेन सुप्तत्वं स जागर्ति जाग्रद्विषयाननुभवति, यद्वा ।

‘या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।

यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेरिति’ भगवद्भुक्तेः, ॥

प्रपञ्चे सुप्तत्वं स्वरूपे जाग्रत्त्वं चेति सुप्ते जाग्रत्त्वं संभाव्यं, यद्वा जाग्रदवस्थावत् एव विश्वस्य स्वस्वरूपे सुप्तत्वात्प्रपञ्चे जागरणं चेति सुप्ते जाग्रतिमम्भनः सम्भाव्यः, यद्वा लोकदृष्ट्या सुप्तस्यैव जाग्रत्त्वं तथापि अज्ञानानन्दत्रिपुट्योः सत्त्वेन जाग्रद्विषयसद्भावस्यैव, अन्यदाश्चर्यान्तरमाह मृतोप्यमृतमश्नुते, मृतोप्यमृतमश्नुते प्राप्नोति अमृतं न विद्यते मृतं मरणं यस्मिन्स्तदमृतं ब्रह्माऽऽश्नुते प्राप्नोति, यद्वा लोकप्रसिद्ध-

मरणवानपि स्वाधारं ब्रह्मैव प्राप्नोति, यद्वेह लोके मृतोपि अन्यलोकेऽमृतं सुधामश्नुते प्राप्नोति पुण्येन कर्मणेत्यर्थः ॥ ४ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसाराधेदीप्ता-
वाध्वर्यचतुष्टय्यर्थप्रकाशो द्वाविंशः ॥ ३२ ॥

अथ तुरीयतुलसीपूजा ।

एवमाध्वर्यचतुष्टयीनिरूपणमिषेणाध्वर्यस्वरूपं ब्रह्म निरूप्ये-
दानीं तत्साक्षात्कारवत्स्तुरीयबुद्धिवृत्तिभिस्तत्पूजां निरूपयितुं
तुरीयतुलसीपत्रपूजाख्यं पदश्लोकं प्रकरणभूमिदधान आह ।

अथ तुरीयतुलसीपत्रपूजा ।

अयेति । अथाध्वर्यचतुष्टयीनिरूपणानन्तरं तुरीयतुलसीपत्र
पूजा तुरीया जाग्रदाद्यपेक्षया चतुर्थ्यात्मसाक्षात्कारवती बुद्धिः
सैव तुलसी विष्णोर्जगद्यापकस्यात्मनः प्रियत्वात्तस्याः पत्राणि
विशेषभावगर्भवृत्तयस्तैः पूजाऽर्चा तन्निरूपकत्वावस्य प्रक-
रणस्याप्येतदेव नाम निरूप्यत इति शेषः, तत्रादौ तन्निरूपणमेव
प्रतिजानीते ।

तुरीयतुलसीपत्रैर्विष्णुपूजा निरूप्यते ।

मेमप्रधानभावेन शृङ्गाररसरूपिणी ॥ १ ॥

तुरीयेति । मया मेमप्रधानभावेन मेष्णः स्नेहस्य मेधानो
मूर्ख्यो भावः सत्ता यत्र माय तेन मया शृङ्गाररसरूपिणी शृङ्गारः
शुचिर्यो रसो रूप्यते मयादयतेऽस्यां सा तथोक्ता तुरीयतुलसी-
पत्रस्तुरीया स्वात्मसाक्षात्कारवती बुद्धिः सैव तुलसीवि विष्णो
जगद्यापकस्य विष्णोरात्मनः प्रियत्वाच्चतुलसी तस्याः पत्राणि
एवविशेषास्तैर्विष्णुपूजा विष्णोर्जगद्यापकस्यात्मनः पूजाऽर्चा

ध्यानमित्यर्थः, लौकिकपक्षे विष्णुः प्रांसद्धस्तुरीयेव मुक्तिदा
सुखदा च तुलसी शेषं समानम् ॥ १ ॥

तत्र गोपीवाक्यम् ।

तत्रोभयलक्षणार्थां पूजार्थां गोपीवाक्यं गोपस्य स्त्री गो-
पी तस्या वाक्यं वचनम् ।

प्रकृतेर्ये गा इन्द्रियाणि पातीति गोपी बुद्धिस्तस्याः
वाक्यं वचनं, यद्वा गां महावाक्यरूपां वार्त्तां पाति रक्षतीति
गोपी बुद्धिस्तुर्यस्वरूपा तस्याः शान्त्यादिसखीः प्राति वाक्यं
वचनमिन्दं वक्ष्यमाणं श्रेयमित्यर्थः, तद्वाक्यमुदाहरत् दर्शयति ।

दृष्ट्या मया मधुरया कलितोऽधुनायं

यत्कामिनीजनमनोहरणो मुकुन्दः ।

तं चिन्तयामि हृदये न सुखं गृहेस्मि-

स्तस्मिन्बने भवतु तेन सहैव वासः ॥ २ ॥

दृष्ट्येति । लोके तावदर्धो यः प्रसिद्धः कामिनीजनमनोह-
रणः कामिनीनां कृष्णेन सह भोगकामवतीनां गोपिकानां
जनः समूहस्तस्य मनसो हरणो वशीकर्त्ता मुकुन्दो मुक्तिप्रदः
श्रीकृष्णो मया राधारूपया मधुरया मृक्षमेमभावगमितया
सुप्तरूपयेत्यर्थः, दृष्ट्या दृशाऽधुनेदानीमयं मत्पुरोवर्त्ती
कलितो वशीकृतो दृष्टश्च तं साक्षाद्दृष्ट्वेमय श्रीकृष्णं हृदये
मनसि चिन्तयामि स्मरामि अतो मम मेऽतः परमस्मिन्मन्यक्षे
गृहे वेदयनि तत्कृत्ये च सुखं गर्भं न विद्यते तर्ह्यनःपरं किमिच्छ-
सीति चेत्तत्राह तस्मिन्निति, तस्मिन्पत्र दृष्टस्तत्रैव बने वृन्दा-
वने तेन श्रीकृष्णेन सहैव साकमेव वामः स्थितिर्भवतु अ-

स्तु इति प्रार्थयामीत्यर्थः । प्रकृतार्थे तु यः प्रमिद्धः 'सत्यं ज्ञानम-
नन्तं ब्रह्मे'त्यादिश्रुतिषु कामिनीजनमनोहरणः कामोभिलाष
आत्मसुखविषयकः स यासु विद्यते ताः कामिन्य आत्मस्नेहदृ-
त्तयस्तासां जनः समूहस्तस्य मन आत्मविषयकसंशयरू-
पान्तःकरणवृत्तिस्तस्य हरणः स्वविषयकनिश्चयोत्पादेन
नाशकोऽत एव मुकुन्दो मुक्तिप्रदः परमात्मा मया तुर्या-
ख्यया बुद्ध्या मधुरया स्वात्मसुखानुभववृत्त्या सूक्ष्मया च
दृष्ट्या दृश्यते साक्षादनुभूयत आत्मा यया सा दृष्टिरहं ब्रह्मा-
स्मीति प्रमा रूपा वृत्तिस्तयाऽयं प्रत्यक्षपरोक्षत्वरहितो भाग-
लक्षणया कलितो ज्ञातः प्राप्तश्च, अतोऽयुनेदानीं व्यवहा-
रसमयेपीत्यर्थः, अहं तुर्या बुद्धिस्तं ब्रह्माभिन्नं प्रत्यगात्मानमेव
हृदये हरति सर्वं द्वैतापति हृदयमपवादस्तमयते प्राप्नोतीति त-
त्तथोक्तं सर्वद्वैतापवादावधिकान्तःकरणवृत्तिस्तस्मिन्निश्चिन्तयापि
ध्यायामि अत एवास्मिन्प्रत्यक्षे गृहे गृह्यते स्वात्मनयाद्वी-
क्रियत इति गृहं शरीरं तन्निमित्तो व्यवहारश्च भस्मिन्मुखं
शर्म मम न न विद्यतेऽत इतः परं तस्मिन्नुपनिषदुक्ते वने
वनपणसम्भक्तौ-इति प्रकृतिकत्वाद्नशब्दस्य सम्भजने जीव-
घटैक्यचिन्तन इत्यर्थः, मम चिदाभासविशिष्टतुर्याख्यबुद्धेस्तेन
प्रत्यगाभिन्नपरमात्मना सहैव साकमेव वामः स्थितिर्भवतु अस्तु
इति प्रार्थयामीत्येवं भाव एवैकं पत्रमिति भावः ॥ २ ॥

एवं निजेच्छां सख्यग्रे प्रकटीकृत्येदानीं कृष्णमंगात्पूर्ववृ-
त्तान्तमनुस्मृत्य राधिका सख्यग्रे निरूपयति ।

गोपालिकास्मि चतुरा न च मे मनीषा
देहश्रिता विविधगोरसवासना मे ।

किम्वा विधेयमिति चिन्तयती स्थिताहं

तावद्वलान्मिलित एव मया मुकुन्दः ॥ ३ ॥

गोपालिकेति । अहं गोपालिकाऽऽभीरकुलोत्पन्ना ग्रामी
 णेत्यर्थः, अस्मि भवामि तथासत्तापि मे मम मनीषा बुद्धिः चतुरा
 चातुर्यवती न न विद्यते तत्रापि मे मम विविधगोरसवासना
 विविधोऽनेकप्रकारो दुग्धदधितक्रनवनीतादिरूपो गोरस-
 स्तस्य वासना गन्धो देहाश्रिता देहे शरीरे श्रिताऽऽश्रिताऽस्ति
 एतं सर्वे दोषाः श्रीकृष्णचित्तरञ्जने प्रतिकूला एव मयि सन्ति
 अतः श्रीकृष्णचित्तरञ्जने मया किं विधेयं किं कर्त्तव्यमित्येवं
 चिन्तयती चिन्तां कुर्वत्यहं राधिका यावत्कालं स्थिता स्थित-
 यती तावत्तत्कालमेव मुकुन्दो मुक्तिप्रदो भक्तानां श्रीकृष्णो मया
 सह बलात्स्वेच्छयैव मिलितः प्राप्तः । प्रकृतार्थे तु तुरीया बुद्धिः
 स्वात्मसाक्षात्कारात्पूर्ववृत्तान्तं स्वस्या अनुस्मरन्ती शान्त्यादि-
 वृत्तिः प्रत्याह गोपालिकेति । अहं बुद्धिः प्रपञ्चानिश्चयात्मिका-
 वृत्तिर्गोपालिका गा इन्द्रियाणि पालयति रक्षति असी गोपा-
 लोऽहङ्कारो मोहो वा तस्य स्त्री तद्भोगकरणत्वाद्वोपालिका-
 ऽस्मि भवामि मोहसंवदाऽहङ्कारसंवदा वेत्यर्थः, अत एव मे मम
 मनीषा मतिश्चतुराऽऽत्मानात्मविवेचने कुशला न न विद्यते च
 पुनर्मे मम विविधगोरसवामना विविधोऽनेकप्रकारो गवा-
 मिन्द्रियाणां रसः सुखं तस्य वासनेच्छा देहश्रिता देहे
 लिङ्गदेहे श्रिता लग्नाऽस्ति तिष्ठति एतादृशयामात्मसाक्षात्कार-
 प्रतिकूलसामग्र्यां मयि विद्यमानायां साध्ये स्वात्मसाक्षात्कारे
 मया किं वा विधेयं किं कर्त्तव्यमित्येवं चिन्तयती विचारं कुर्वती
 यावत्कालपर्यन्तं स्थिता स्थितवत्यस्मि तावत्तत्कालमेव ब-
 लात्स्वयमेव मुकुन्दो मुक्तिप्रदः प्रसंगमिन्न परमात्मा मया त-
 चिन्तावत्त्वा तुर्गाख्यबुद्ध्या सह मिलित एव प्राप्तः साक्षादनु-

भूत इत्यर्थः, इतीदं द्वितीयं पत्रं ज्ञेयम् ॥ ६ ॥

इदानीं स्वस्याः कृष्णेन सह रतिमदृष्टवतीनामपि सखी-
नां स्मितमुखान्यवलोक्य तत्र कारणं चानिश्चित्य विस्मितमु-
खी राधिका प्रियसखीं प्रत्याह ।

एकाकिनी बत गतास्मि वने निशीथे

कुञ्जे निलीय रमणस्य रसो गृहीतः ।

चित्रं भजामि कलयामि न तत्र हेतुं

सर्वाः प्रसन्नवदना यदिमा वयस्याः ॥ ४ ॥

एकाकिनीति । हे सखि एकाकिन्येकलाऽहं राधिका निशीथे-
ऽर्धरात्रे अर्धरात्रनिशीथौद्वा वि'त्पमरः' वने वृन्दावने गता याता-
ऽस्मि यत हर्षेण ततस्त्वत्र कुञ्जे लतायादृतस्थाने 'निकुञ्जकुञ्जौ वा
क्रीडे लतादिपिद्मिन्दरे' इत्यमरः, निलीयान्तर्धाय लोकदर्शना-
विपर्याभूयेत्यर्थः, रमणस्य रतिमुखदातुः श्रीकृष्णस्य रस आ-
नन्दो भोगमुखामांत यावद् गृहीतोऽङ्गीकृतस्तत्र श्रीकृष्णेन
सह भोगमुखोद्गीकारे यद्यस्मात्कारणादिमा एता मत्पुरो दृ-
श्यमानाः सर्वाः समस्ता वयस्या मङ्गीडासहायिन्यः सख्यः
प्रसन्नवदनाः प्रमथं हास्यशोभितं वदनं मुखं यासां तास्तथोक्ताः
सन्ति तं हेतुं कारणं न कनयामि न जानामि तामां मया सह
गमनाभावे मत्कृतमभोगस्य तासामदर्शने च कुञ्जेन्तर्हितया
मया कृष्णेन सह रतिमुखोद्गीकृते चैतासां तज्ज्ञानं कथं
संज्ञानं तज्ज्ञानाभावे च मत्प्रापि मां दृष्टतासां मुखे स्मितं
दृश्यतेऽतोऽत्र हेतुनिश्चयाभावे फेवलं चित्रमाश्चर्यं भजामि सेवा-
मि । प्रकृतार्थे तु इदानीं तुरीया स्वस्या वदना सहवयसुला-
नुपने वदननुमवित्रीणां शान्मादिवृषीणां प्रसन्नतां लक्षणीकृत्य

तत्कारणं चानिश्चित्य विस्मितवती सविकल्पसमाधिवृत्तिं प्र-
 त्याहैकाकिनतीति । हे सखि 'ओं खं ब्रह्मे'ति श्रुत्या ब्रह्मणः स्वा-
 भिधानेन प्रतिपादनात्सह खेन वर्त्तत इति सखी ब्रह्मणा सह
 वर्तमाना वृत्तिः सविकल्पसमाध्याख्या तस्याः सम्बोधने हे
 सखि, वतेति तस्या एव कोमलसम्बोधनात्मकमन्वयं हर्षार्थिकं
 वा, एकाकिन्यसहायिन्याद्वितीयेत्यर्थः, भूत्वेत्यध्याहार्यं, वने
 सम्भजनार्हे ब्रह्मणि वनधातीः सम्भजनार्थत्वात्तत्प्राकृतिको वन-
 शब्दः, निशीथे गाढान्धकारतया विषयादर्शनमिव ब्रह्म-
 ण्यापि द्वितीयाऽदर्शनान्निशीथमिव निशीथं ब्रह्म तस्मिन्गता
 प्राप्ताऽस्मि भवामि 'या निगा सर्वभूतानामि'ति भगवदुक्तेः, ततः
 कुञ्जे कुं कुत्सितं मायां तत्कार्यं च जयति वशीकरोतीति कुञ्जमी-
 श्वरतत्त्वं तस्मिन्निलीय तदाकारतां प्राप्य, यद्वा कु क्षेत्रं बुद्ध्यादिकं
 जयति स्ववशतया स्वस्वकार्ये मेरयतीति कुञ्जं ब्रह्माभिजं मय-
 गात्मेस्वरूपं तस्मिन्निलीयैकीभूय कुः पृथ्वी सा यया बीजस्याने-
 करूपेणाविर्भूतिकारणा तद्वदात्मनानात्वंमतीतिसाधना बुद्ध्यादि-
 क्षेत्ररूपा कुशब्देन ग्राह्यात्र, रमणस्य रमयति सुस्रयाति जगदिति
 रमणं ब्रह्म तस्य 'एष रेवानन्दयाती'ति, श्रुतेः, 'एतस्यैवानन्द-
 स्यान्न्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ती'त्यादिश्रुतेष्व रस आनन्दो
 'रसो वै स' इति श्रुतेर्गृहीतोऽङ्गीकृतोऽनुभूत इत्यर्थः, तत्र मम
 मत्तमुत्तमानुभवे यद्यस्मात्कारणादेतासां शान्त्यादीनां लौकि-
 कवृत्तीनां च मत्सहचारित्वाभावे सति मदनुभूतब्रह्मसुखस्य
 तामु मतीत्यभावे च सतीषा मम ब्रह्माकारायाः प्रकाश्यत्वेन
 दृश्यमाना वयस्या मत्समवयस्का विवेकप्रमय एव मत्सोह-
 तानां शान्त्यादिवृत्तीनामुत्पत्तेः शान्त्यादिवृत्तयः सर्वाः समाप्ताः
 मत्सन्नवदनाः मत्सन्नं निर्मलं रागादिहीनं वदनं 'चेतोमुख' इति

श्रुतेर्विषयभोगसाधनमग्रमेवात्र वदनं सुखं यासां तास्तथोक्ताः
सन्ति तं हेतुं कारणमहं तुर्यारूपा बुद्धिर्न कलयापि न जानामि
किं च केवलं चित्रपांश्चर्यं भजामि सेवामि ममात्मसुखानुभवे
सति माद्विज्ञानाभेतासां कथमानन्दानुभव इति विस्मयामि केवलं
तद्धेतुं न जानामीत्येव भावस्तुर्यारूपतुलस्यास्तृतीयं पत्रं ज्ञेयम् ॥४॥

ननु श्रीकृष्णभोगजन्यं सुखं कीदृशं तत्कथयेत्तादृशं त-
स्यानिर्वचनीयत्वनिरूपणपूर्वकं चिह्नैरेव तन्निरूपयति ।

किं वर्णयामि पुरतः किल कस्य वर्ण्यं
किं वर्णितेन सखि वर्णयितुं न शक्यं ।
अङ्गानि मे विगलितानि सहैव नीव्या
दष्टेऽधरे रतिरसे रतिनायकेन ॥ ५ ॥

किमिति । कस्य पुरतो यस्याग्रे वर्णनीयं तस्य तदनुभवा-
भावात् कस्याप्यग्रे वर्णनीयमित्यर्थः, तथा कस्य वर्ण्यं वचन-
विषयं भवेन्न कस्यापीत्यर्थः, अनुभवितृवक्तोः क्रियाभेदेन क-
र्तृभेदादन्यानुभूतस्यान्येन कथनाशक्तेरनुभवित्रानुभूतस्य सुख-
स्य वक्तुर्वचनविषयत्वासम्भवादिति भावः, वर्णितेन श्रीकृ-
ष्णसंभोगजन्यसुखवर्णनेन कृतेनापि किं किं फलं न किमपि फ-
लमित्यर्थः, अतो हे सखि हे आलि तत्सुखं वर्णयितुं वर्णनं
कर्तुं न शक्यं न सामर्थ्यविषयमतः किं वर्णयामि कथं वर्ण-
यामि न कथमपि वर्णयामीतिपावद्, अत एव लक्षणैरेव तद्व-
क्ष्यमित्पादयेन श्रीकृष्णभोगसुखाविर्भावोऽस्यां लक्षणानि त-
त्कालीनान्याहाऽङ्गानीति, रतिनायकेन रतिमुखस्य पुरुषा-
धीनत्वाद्देतेर्मधुनमुत्तस्य नायकः स्वामी श्रीकृष्णस्तेनाधरे-
ऽपतोष्ठे दष्टे शुम्भिते सखि तवो रतिरसे रतेर्मधुनस्य रसः

सुखं तस्मिन्नाविर्भूत इति शेषः, मे मम नीच्याऽधरवस्त्र-
बन्धेन सहैव साकपेवाङ्गानि हस्तप्रादादीनि विगलितानि शि-
थिलानि जानानि एतेनैव लक्षणेन श्रीकृष्णेन सह रतिमुखं
जानीहि न तु तद्वचनेन निरूपयितुं शक्यमिति भावः, प्रकृता-
र्थेपि तुरीया बुद्धिः स्वसमीपवर्तिनी सविकल्पसमाधिरूपा
वृत्तिरिति ब्रह्मसुखानुभवस्यावर्णनीयत्वनिरूपणपुरःसरं तत्सुखं
स्वानुभूतं स्वस्यां तच्चिह्नैर्लक्षयति किमिति । कस्य पुरतो न क-
स्यापीत्यर्थः, ब्रह्मसुखाकाराया मम द्वितीयाभावादिर्दित भावः,
तथा कस्य वक्तुस्तत्सुखं वर्ण्य वर्णनविषयं भवेत् कस्यापीत्यर्थः,
'यतो वाचो निवर्त्तन्ते' इत्यादिश्रुत्या ब्रह्मसुखस्य वागविषयत्व-
प्रतिपादना'भ्रान्त्योत्प्रेक्षि द्रष्टे'त्यादिश्रुत्या वक्तुरप्यनः पृथगस-
त्त्वप्रतिपादनाच्चेति भावः, अत एव किं वर्णितेन तद्वर्णनस्य प्र-
लापत्वादुपहासास्पदेन तद्वर्णनेन कृतेनापि किं फलं न किम-
पीत्यर्थः, व्यर्थश्रममात्रं तदिति भावः, अतो हे साखि तुर्यानुकू-
ल्यान्मित्रत्वेन सविकल्पसमाधिबुद्धिश्च तुर्याख्यबुद्धिकृतं सम्बो-
धनं योज्यं तत्सुखं वर्णयितुं वर्णनविषयीकर्तुं न शक्यं न सा-
मर्थ्यविषयमस्ति अतः किं वर्णयामीत्युदासीनता वाक्प्रपञ्चे
स्वस्याः दर्शिता ब्रह्मसुखानुसन्धानविरोधितया वाक्प्रपञ्च-
स्येति दुःखरूपत्वेन निष्फलत्वेन चेति भावः, अतस्तच्चिह्नैर्नैव
वर्णयति भङ्गानीति, रतिनायकेन रते रमणस्य सुखस्येत्यर्थः,
नायकेन स्वामिना ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मना 'एष ह्येवानन्दया-
ती'ति श्रुत्या जगदानन्दयितृत्वप्रतिपादनात्सुखस्यात्माभीनत्वे-
नात्मनस्तत्स्वामित्वमिति भावः, अथरे 'मनसंवेदमाप्तव्यमि'त्या-
दिश्रुत्या वृत्तिव्याप्यत्वप्रतिपादनात्तस्या एव वृत्तेर्ब्रह्मणोऽप्य-
स्थितत्वात्तुर्पाख्यबुद्धेर्ममांशत्वेनाधरत्वं तस्मिन्, यद्वा धरतीति

धरः प्रपञ्चधारकोऽविवेकांशस्तस्मिन्दृष्टे सति नाशिते सति,
 वृत्तिपक्षे स्पृष्टे सतीत्यर्थः, स्वैक्ये सम्पादिते सतीति वा, ततो
 रतिरसे रते रमणस्य प्रत्यगभिन्नब्रह्मज्ञानलक्षणक्रीडाया रसे
 सुखे निरतिशयानन्द आविर्भूते सतीति शेषः, मे मम तुर्याख्य-
 बुद्धेर्नीव्या सहैवाधरवस्त्वयन्ध इव वस आच्छादन इति धा-
 तोर्वस्त्वशब्दनिष्पत्तेस्तस्य चाच्छादनार्थत्वेन शरीरस्याप्यात्मा-
 च्छादकत्वेन वस्त्रसादृश्यात्तस्यात्मानश्च सम्यग्बुद्धेतुत्वादहङ्कार-
 एव नीवी सादृश्यान्नीवीशब्देनात्र ग्राह्यत्वेन सहैव साकमेवा-
 ज्ञानि अनुभवित्रनुभवानुभावितव्याख्यानि त्रिपुटीख्याणि वि-
 गलितानि नष्टानि अन्यानि प्रसिद्धानि शरीराणि च नष्टानि
 अनेनैव लक्षणेन तत्सुखमनुमेयमिति भावः ॥ ५ ॥

इदानीं स्वस्याः कृष्णेन सह सम्गमे पूर्वंसुकृतमेव कारणं
 निश्चित्य सरूपे निवेदयति ।

नन्वेतदेव सुकृतं फलितं मदीयं

यत्कामिनीषु रसलपट एष कृष्णः ।

लक्ष्मीपतेरितरथा न भवेदकस्मा-

दस्मासु गोपवनितासु कथाप्रसङ्गः ॥ ६ ॥

नन्विति । एतत्कृष्णेन सह भोगकण्ठक मदीयं ममेदं मदीयं
 मत्पूर्वकृतमित्यर्थः, सुकृतमेव पूर्वजन्मकृतं पुण्यकर्मैव फलितं
 श्रीकृष्णभोगरूपेण परिणतं नन्विति वितर्कयामि कुत इत्यत आह
 यदिति, यद्यस्मात्कारणादेव मत्पुरोवर्ती श्रीकृष्णो भूगानन्दरूपं
 ग्रह्येवास्ति ।

‘कृपिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः ।

तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते’ ॥

इत्युक्तेस्तस्य च निष्कामेप्सेव साक्षाद्दृश्यत्वोक्तेरस्माकं सर्वदा दृश्यमानः, किञ्च कापिनीषु कामवतीषु भस्मासु मा-
कृतस्त्रीषु रसलम्पटो रमः सुखमस्पत्मभोगजन्यं सुखं त-
स्मिल्लम्पटो लुब्धोऽस्ति तस्मात्कारणादिति योज्यं, तदुक्त-
मेव व्यतिरेकेण द्रढयति लक्ष्मीपतेरिति, इतरथाऽन्यथा
ऽस्पतसुकृतोदयाभाव इत्यर्थः, लक्ष्मीपतेरिति हेतुगर्भे विशेषणं
स्त्रीलुब्धत्वं यदि श्रीकृष्णे यदि सम्भाव्यं तर्हि सर्वस्त्रीरत्नं ल-
क्ष्मीस्तस्या ब्रह्मादिप्रार्थनीयत्वं प्रसिद्धं तथा सति तस्यास्तेषु चा-
ञ्चल्यं प्रसिद्धं, तस्या एव श्रीकृष्णे स्थैर्यं दृश्यते शास्त्रेषु च लक्ष्मी-
पतित्वं चास्य प्रसिद्धं, किञ्चास्य तस्यामुदासीनत्वादपि तस्थैर्य-
मिति तस्य श्रीकृष्णस्याकस्माद्विना साधनानुष्ठानं तत्र हेतुर्गोपव-
नितासु गोपानामाभीराणां वनितासु स्त्रीषु अस्मासु राधिका-
यासु कथामसङ्गः कथायां वार्त्तायामपि प्रसङ्गः संवन्धो न भ-
वेन्न स्यात् किं पुनर्वक्तव्यं मम्भोगप्रसङ्गो न स्यादिति तस्मात्पू-
र्वसुकृतेमेव फलितमिति निश्चयः । प्रकृतार्थे तु तुर्या बुद्धिः स्वस्या
ब्रह्मैक्याकारवृत्तिजन्यसुखानुभूते पूर्वानन्तजन्मसम्पादितसुकृतेमेव
कारणं निश्चित्य सविकल्पसमाधिमेव पुरोवर्त्तिनीं लक्ष्मीकृत्य
तदग्रे निवेदयति नन्विति, एतत्स्वस्या जीवब्रह्मैक्यसुखातिरूप-
मिदं मदीयं ममेदं मदीयं मयैवानन्तजन्मसु सम्पादितमित्यर्थः,
सुकृतं पुण्यमेव सम्पादितं फलितं जीवब्रह्मैक्यभावज्ञानरूपेण त-
त्सुखावाप्तिरूपेण च परिणतं नन्वित्येवं निश्चिनोमि कुत इत्यत
आह -यदिति, एष मत्पुरः साक्षाद्दृश्यमानोऽयं कृष्णो ब्र-
ह्मानन्दोऽस्ति ।

कृपिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्देतिवाचकः ।

तयोरैक्य परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते ॥

इत्युक्तेस्तस्य तु निष्कामेष्वेवानुभूयमानत्वमसिद्धेरस्मात्
 अहंकारविशिष्टासु अत एव गोपवनितासु गां बुद्धिवृत्तीरात्मस-
 च्चारोपेण पातीति गोपो बुद्धिवृत्तिपालकोऽहंकारस्तस्य वनिता-
 सद्भजनरता वयं तुर्याया आप अहंकारसम्बन्धवत्त्वाद्गोपवनिता-
 त्वमन्यवृत्तिवदेव ज्ञेयं, वमधातोः सम्भजनार्थत्वाद्गनिशादस्य च
 तत्प्रकृतिकत्वाच्चेतिभावः, तत्रापिकापिनीषु प्रारब्धशेषपर्यन्तं लो-
 कत्रिपयेच्छावतीषु निष्कामेष्वेव ब्रह्मसुखानुभवप्रतिपादनादित्त
 भावः, यदा कामयितुं ब्रह्मसुखमर्थयितुं शीलं यामां तास्तयो-
 क्तास्तासु स्वरूपसुखस्य नित्यमाप्तत्वादीषु तदिच्छापि तदनुभवे
 बाधकैवेति तत्कामवतीष्वपि तत्साक्षात्कारो दुर्लभ इति भावः,
 तदेव व्यातिरेकेण द्रढयति लक्ष्मीपतेरिति, इतरथाऽन्यथाऽस्म-
 त्सुकुतफलोदयोन्मुखताभावे सतीत्यर्थः, लक्ष्मीपतेर्लक्ष्मीरत्र
 गुरुवाक्यस्थिता भद्रा ग्राह्या 'भद्रैर्पां लक्ष्मीर्निहिताधिवाची'ति
 श्रुतेस्तस्या मोक्षलक्ष्म्याः पतिः पालकः स्वामी परमा-
 त्मा तस्य मोक्षलक्ष्मीदातुः परमात्मनो गुरोश्चाकस्माच्छीघ्रं
 अस्मासु तुर्यादिनाम्नीषु गोपवनितासु बुद्धिवृत्तीरि-
 न्द्रियाणि च पाति रसतीति गोपो महामोहोऽहङ्कारो
 वा तं वनन्ति सम्भजन्तीति गोपवनिता अज्ञानवृत्तयोऽहङ्कारसं-
 यदाश्च तादृशीषु प्रारब्धपर्यन्तं सर्ववृत्तिष्वपीत्यर्थः, कथामसद्गः
 कथया वार्त्तया मसद्गः संबन्धो न भवेन्नस्यात्तत्र किं वक्तव्यं
 साक्षादनुभवो न भवेदिति मनोत्र सर्वदा सर्ववृत्तिषु अस्माक-
 मात्मानुभवेऽस्मत्सुकुतमेव कारणमिति निश्चेतिव्यमिति भावः॥६॥

इदानीमेतत्तुरीयतुलसीपत्रैरात्मानुसन्धानलक्षणे पूजने फ-
 लितमाह ।

तुरीयतुलसीपत्रैर्वनमाली सुपूजितः ।

अस्मिन्वने महामिष्टं यत्फलं तत्प्रयच्छति ॥ ७ ॥

इति श्रीनरहरिकृतौ बोधसारे तुरीयतुलसीपत्रपूजा त्रयस्त्रिंशः ॥ ३३ ॥

तुरीयेति । अधिकारिशरीरं प्राप्य पुरुषेण तुरीयतुलसीपत्रै-
स्तुरीयमिव मोक्षफलदात्री तुलसी तस्याः पत्राणि दलानि तैः
कृत्वा वनमाली वनमालाऽऽपादलम्बिनी माला स्मृतिव्यक्ते
यस्य स श्रीकृष्ण 'आपादलम्बिनी मालां वनमालां विदुर्बुधा'
इति कोशोक्तेः, सुपूजितः सुष्टु मेम्णा पूजितोऽर्चितश्चेद्यदि
तर्हीत्यध्याहार्यम्, अस्मिच्छोकप्रसिद्धे वने कर्माद्युपासनान्तल-
क्षणे सम्भजने यन्महामिष्टं प्रसिद्धमत्यन्तसुखरूपं फलं सर्व-
जन्मकृतकर्मणामुपासनानां च फलत्वात्तदेवफलं मेमलक्षणं त-
त्प्रयच्छति ददाति । प्रकृतार्थे तु अधिकारिणा तुरीयतुलसीपत्रै-
स्तुरीयाऽऽत्मसाक्षात्कारवती बुद्धिरेव तुलसीव विष्णुप्रियत्वा-
दात्ममियत्वाच्च तस्याः पत्राणीव तद्वृत्तय उक्तलक्षणास्तै व-
नमाली वनं तुर्यबुद्ध्याऽऽत्मानुसन्धानलक्षणं भजनं तेन मा-
लाते शोभते इति वनमाली तुर्यानुभूतः परमात्मा सुपूजितो
नैरन्तर्पेणानुसन्धत्तश्चेत्तर्हि अस्मिन्काण्डत्रयवेदप्रसिद्धे वने क-
र्मोपासनाज्ञानलक्षणे सम्भजने याद्वेकेमसिद्धं महामिष्टं नि-
रतिशयसुखस्वरूपं मोक्षारूपं फलं तत्प्रयच्छति ददाति ॥ ७ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यद्विषाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ-
तुरीयतुलसीपत्रपूजाध्यायप्रकाशस्तयस्त्रिंशः ॥ ३३ ॥

अथ हेतुमालाहीरावली ।

एवमात्मानुसन्धानरूपां तुरीयतुलसीपत्रपूजां निरूप्ये-
दानीं ज्ञानवतां जन्माभावादधर्माः शास्त्रेषु कथितास्तेषां हेतु-
नप्रतिपादयितुं तेषां बहुत्वेन च हीरकघटितमालेव कण्ठशोभा-

कारिवाद्धेतुमालाहीरावल्याख्यं द्वाविंशतिश्लोकं प्रकरणं मारममाण आह ।

अथ हेतुमालाहीरावली ।

अथोति । अथ तुरीयतुलसीपत्रपूजानिरूपणानन्तरं हेतुमालाहीरावली हेतूनां कारणानां माला स्रगेव हीरावली हीरकस्रगेतदाख्य प्रकरणमिदं, निरूप्यत इति शेषः, ननु शानिषु जन्माभावादिगुणाः श्रुत्युक्ताः सान्त श्रुतीनां च सर्वप्रमाणान्शरोमणित्वाच्चदुक्तं प्रामाण्यमेवातः किन्तदर्पहेतुविचारणेशाशङ्काह ।

श्रुतिप्रामाण्यसिद्धेऽर्थे हेतुभिः किं तथापि हि ।

अपूर्वरचानात्मत्वादलङ्कारो महान्यतः ॥ १ ॥

श्रुतीति । श्रुतिप्रामाण्यसिद्धे श्रुतीनां स्वतः प्रमाणभूतानां चेदवावयानां प्रामाण्यं प्रामाण्यकत्वं सर्वप्रसिद्धं तेन चोक्ते कथितेऽर्थे पदार्थ आस्तिकानां सर्वेषामपि निश्चयारूढत्वाद्धेतुभिः कारणप्रश्नैस्तन्निरूपणैश्च किं किं प्रयोजनं न किमपीत्यर्थः, तथापि हेतुनिरूपणस्य निष्प्रयोजनत्वेऽपि हि यतोऽपूर्वरचनात्मत्वादस्य प्रकरणस्यापूर्वा पूर्वाचार्यैर्निरूपितत्वाभावात्संग्रहेण नोक्ता रचना घटना यस्याः सा तथा भूता ऽऽत्मा स्वरूपं यस्य प्रकरणस्य तस्य भावस्तत्त्वं तस्मादस्य प्रकरणस्य निरूपणेन साफल्यमस्तीति भावः, हेत्वन्तरमाहलङ्कार इति, यतः कारणादिदं हेतुमालानिरूपणं तद्रचनं च कण्ठे घृतेऽधिकारिणां महान्नतिश्रेष्ठोऽलङ्कारो भूषणं भवेदतोस्य निरूपणं मफल्यमेवेति भावः, हेतुमाला निरूप्यत इति

१ हेतुमालायाः ।

वा पाठः, अतो हेतुमाना हेतूनां कारणानां माला सगिवैतत्प्र-
करणं निरूप्यते प्रतिपाद्यत इत्यर्थः ॥ १ ॥

तत्रादौ ज्ञानिषु जन्माभावकथनस्य हेतुं दर्शयति ।

जन्म नामासतः सत्ता जातसाक्षात्कृतिर्मुनिः ।

सद्रूपतामेव गतस्तेन जन्म न विद्यते ॥ २ ॥

जन्मेति । असतोऽहंकारादेः सत्ता स्वात्मसत्तारेपेण सत्त्व-
प्रतीतिः स्वात्मतादात्म्यमित्यर्थः, जन्मं जननं नाम प्रसिद्धमस्ति
तदुक्तं विद्यारण्यस्वामिभिः ।

सदद्वैतेऽनृतद्वैते यदन्योन्यैक्यवीक्षणम् ।

तस्यान्तकालसन्नेदबुद्धिरेव न चेतः ॥ इति ।

तथा सति जातसाक्षात्कृतिर्जातोत्पन्ना साक्षात्कृतिरद्वैता-
त्मसाक्षात्कारो यस्य स तथाभूतो मुनिर्भननवान्सद्रूपतां सतो
ब्रह्मणो रूपमाकारस्तस्य भानस्तथा तां गत एव तेन हेतुना
तस्य मुनेर्जन्म सदसदैक्यप्रतीतिरूपं जननं न विद्यते नास्तीति
प्रतिपादितं श्रुतिभिरिति शेषः सर्वत्र कर्तव्यः ॥ २ ॥

इदानीं ज्ञानिषु मरणाभावप्रतिपादने हेतुं दर्शयति ।

प्राप्तवानमृतं ब्रह्म जातसाक्षात्कृतिर्मुनिः ।

अमृतं येन संप्राप्तं स मृतत्वं कथं ब्रजेत् ॥ ३ ॥

प्राप्तवानिति । अमृतं न विद्यते मृतं मरणं यत्र तदमृतं ब्रह्म
वैशाल्यवस्तुक्रमपरिच्छेदशून्यं वस्तुमत्यर्ग्यमन्नमात्मानोपसर्गः,
प्राप्तवाल्लब्धप्रानन एव जातसाक्षात्कृतिर्जातोत्पन्ना साक्षा-
त्कृतिर्मरणरहितात्मसाक्षात्कारो यस्य स तथाक्तो मुनिर्ज्ञान्य
स्ति अतो हेतोरेव मुनिनाऽमृतं मरणरहितं ब्रह्म संप्राप्तं लब्धं

निःमंशयमहमिति स्वात्मत्वेनाङ्गीकृतमित्यर्थः, स मुनिर्मृतत्वं
मरणभावं कथं केन प्रकारेण ब्रजेत्माप्नुयात् ॥ ३ ॥

तत्रैव प्रकारान्तरेण हेत्वन्तरमाह ।

मृतिः शरीरसंत्यागो जातसाक्षात्कृतिर्मुनिः ।

शरीरं त्यक्तवान्पूर्वं मृतस्य मरणं किमु ॥ ४ ॥

मृतिरिति । मृतिर्लोकप्रसिद्धा शरीरसन्त्यागः शरीरस्य दे-
हस्य सन्त्यागः सम्यक्त्यागो विसर्जनं प्रसिद्धा तथा सति जा-
तसाक्षात्कृतिर्जातोद्भूता साक्षात्कृतिर्मरणराहित्यदेहाद्यतीतात्म-
साक्षात्कारो यस्य स तथोक्तो मुनिर्ज्ञानी शरीरं देह पूर्वलो-
कप्रसिद्धमरणात्प्रागेव त्यक्तवान्विसृष्टवानतो हेतोर्मृतस्य त्यक्त-
देहस्य मरणं मृत्युः किमु किमिव कथमिव न कथमपि भवती-
त्यर्थः, अतो ज्ञानिनो मरणं नास्तीत्युक्तं ज्ञेयम् ॥ ४ ॥

इदानीं ज्ञानिषु कर्तृत्वाभावोक्तेर्हेतुं दर्शयति ।

अहन्तया सहैवायं जातसाक्षात्कृतिर्मुनिः ।

कर्तृत्वमत्यजत्तस्मात्कर्मभिर्न स लिप्यते ॥ ५ ॥

अहन्तयेति । जातसाक्षात्कृतिर्जातोत्पन्ना साक्षात्कृ-
तिर्गृह्णानीतात्मसाक्षात्कारो यस्य स तथोक्तो मुनिर्ज्ञा-
न्ययं प्रकृतोऽहन्तया सहैवाहद्वारेण साकमेव कर्तृत्वं कर्ता
कर्मैन्द्रियैः सहितो विज्ञानमयस्तस्य भावस्तादात्म्यमत्यजत्प-
क्तवान्तस्माद्धेतोः स मुनिः कर्मभिः क्रियाभिर्न लिप्यते लिप्तो
न भवतीति ज्ञेयम् ॥ ५ ॥

ननु कर्मभिर्ज्ञानिनां लेपो नास्तीत्युक्तं तत्र पापजनकैः क-
र्मभिर्लेपो माभूत्पुण्यकर्मभिस्तु स्यादेवेत्याशङ्क्य तैरापि ज्ञानिनां
लेपो नास्तीति कथयन्तत्रापि हेतुं दर्शयति ।

स्वयमेव पवित्रात्मा जातसाक्षात्कृतिर्मुनिः ।

न च पुण्यैः पवित्रोऽसौ तेन पुण्यैर्न लिप्यते ॥ ६ ॥

स्वयमेवेति । जातसाक्षात्कृतिर्जातोत्पन्ना साक्षात्कृति-
रात्मसाक्षात्कारो यस्य स तथाभूतो मुनिर्ज्ञानी स्वयमेव स्वत-
एव पवित्रात्मा पवित्रः पावन आत्मा स्वरूपं यस्य स तथाभूतो-
ऽस्ति असौ ज्ञानी पुण्यैः पुण्यकर्मभिः पवित्रः पावनो न च
नैव भवेत्तेन हेतुना पुण्यैः पवित्रकर्मभिर्न लिप्यते न लिप्तो
भवति स्वतः पवित्रस्य ज्ञानिनो न पुण्यकर्मकृतपवित्रत्वलेप
इति भावः ॥ ६ ॥

ननु तर्हि पापैरेव लेपोस्तु ज्ञानिनस्तत्राह ।

अत्यन्तशुद्धरूपोऽसौ जातसाक्षात्कृतिर्मुनिः ।

तत्करोति पवित्रं यत्तेन पापैर्न लिप्यते ॥ ७ ॥

अत्यन्तेति । जातसाक्षात्कृतिर्जातोत्पन्ना साक्षात्कृतिरा-
त्मसाक्षात्कारो यस्य स तथोक्तो मुनिर्ज्ञान्यसौ ज्ञान्यत्यन्त-
शुद्धरूपोऽत्यन्तमुत्कृष्टं शुद्धं निर्मलं रूपमात्मा यस्य स तद्विधोऽस्ति
अतः यत्प्राप्तिदं शास्त्रविहितं कर्म शुद्धं निर्मलमस्ति तत्करोति
आचरति तेन स्वतः शुद्धत्वेन हेतुना शुद्धकर्माचरणेन हेतुना
च पापैः किलिबिर्न लिप्यते न लिप्तो भवति, यद्वा पापकर्मा-
नाचरणं हेतुः शुद्धत्वे शुद्धत्वं च पापालेपे हेतुर्ज्ञेयः ॥ ७ ॥

इदानीं ज्ञानिषु हर्षाभावोक्तेर्हेतुं दर्शयति ।

सहजानन्दरूपत्वाजातसाक्षात्कृतिर्मुनिः ।

येन हृष्यति तत्रास्ति तस्मादेव न हृष्यति ॥ ८ ॥

सहजेति । सहजानन्दरूपत्वात्सहजः स्वाभाविको य आ-

नन्दो निरतिशयसुखं स एन रूपं यस्य स तथोक्तस्तस्य भा-
वस्तत्त्वं तस्माद्धेतोर्जातसाक्षात्कृतिर्जातोत्पन्ना साक्षा-
त्कृतिरानन्दात्पसाक्षात्कारो यस्य स तथोक्तो मुनिर्ज्ञानी
येन पदार्थेन दृष्यति हर्षं प्राप्नोति तत्पदार्थजातं नास्ति न वि-
द्यते ज्ञानिदृष्ट्या 'नेह नानास्ति किञ्चने'त्यादिश्रुत्या द्वैतजातस्य
समस्तस्य बाधितत्वादिति भावः, तस्मात्स्वतः सुखरूपत्वादन्यस्य
सुखकारणविषयस्यासत्त्वाद्धेतोश्चैव प्रकृतो ज्ञानी न दृष्यति
हर्षं प्राप्नोति स्वाभाविकानन्यरूपत्वं द्वैतासत्त्वं च हर्षाभावे हेतुद्वयं
क्षेप्य ॥ ८ ॥

इदानीं ज्ञानिषु द्वेषाभावोक्तेर्हेतुं दर्शयति ।

नापकर्तुं क्षमः कश्चिज्जातसाक्षात्कृतेर्भवेत् ।

अपकर्तुरभावेन स तु न द्वेष्टि कंचन ॥ ९ ॥

नेति । जातसाक्षात्कृतेर्जातोत्पन्ना साक्षात्कृतिः स्वात्म-
साक्षात्कारो यस्य स तथाविधस्तस्य मुनेर्ज्ञानिनोऽपकर्तुमपकारं
कर्तुं क्षमः समर्थः कश्चित्कोपि न न विद्यते निर्विकारात्मस्वरू-
पत्वाज्ज्ञानिनोऽपकर्तुरपि पृथगसत्त्वाच्चापकर्तुरप्यात्मत्वाच्चेति
भावः, अतोऽपकर्तुरभावेनापकारकारिणोऽसत्त्वेन हेतुना
स तु ज्ञानी तु कञ्चन कमपि न द्वेष्टि नाभियं मनुते ॥ ९ ॥

इदानीं ज्ञानिनां शोकाभावोक्तेर्हेतुं सोपपत्तिकं दर्शयति ।

अप्राप्यमवशिष्टं किं जातसाक्षात्कृतेर्भुनः ।

ज्ञानिर्नास्ति ततो हेतोर्न शोचति कंचाचन ॥ १० ॥

अप्राप्यमिति । जातसाक्षात्कृतेर्जातोत्पन्ना साक्षात्कृतिः
सर्वात्मसाक्षात्कारो यस्य तस्य मुनेरप्राप्यं न प्राप्तुं लब्धुं
योग्यमप्राप्यमवशिष्टमुर्वरितं किं किं वस्तु अस्ति न किमपी-

त्यर्थः, सर्वात्ममाप्स्यैव सर्वप्राप्तिरिति भावः, अतो हानि-
र्नाशो ज्ञानिनो नास्ति न विद्यते ततस्तस्माद्धेतोः कारणात्क-
दाचन कस्मिन्नपि समये न शोचति शोकं न करोति ॥ १० ॥

इदानीं ज्ञानिषु इच्छाभावोक्तेर्हेतुं दर्शयति ।

केनाप्येव प्रकारेण जातसाक्षात्कृतिर्मुनिः ।

ब्रह्म सर्वात्मकं प्राप्य न कांक्षति किमप्युत ॥ ११ ॥

केनापीति । एव प्रकारेण जातसाक्षात्कृतिर्जातोत्पन्ना सा-
क्षात्कृतिः स्वात्मसाक्षात्कारो यस्य स तथोक्तो मुनिर्जननवा-
न्सर्वात्मकं सर्वस्य द्वैतजातस्यात्मा तत्त्वं ब्रह्म देशकालवस्तुकृतप-
रिच्छेदशून्यं वस्तु प्राप्य लब्ध्वा केनापि प्रकारेण केनापि हे-
तुना किमपि किञ्चिदपि वस्तु न काङ्क्षति नेच्छति ॥ ११ ॥

इदानीं ज्ञानिषु भयाभावोक्तेर्हेतुं दर्शयति ।

न ह्यन्यो बलवान्कश्चिज्जातसाक्षात्कृतेर्भवेत् ।

यस्माद्विभेति तन्नास्ति तस्मादेव विभेति न ॥ १२ ॥

नहीति । जातसाक्षात्कृतेः जातोत्पन्ना साक्षात्कृतिर्निर्भ-
यात्मसाक्षात्कारो यस्य तस्याऽन्यो द्वितीयः कश्चित्कोपि बल-
वान्बली न भवेन्न स्याद्वि प्रसिद्धमेतत्सर्वविवेकिषु यस्या-
त्पुरुषाद्याग्रादेर्वा विभेति ज्ञानी भयं प्राप्नोति तत्पुरुषजातं व्या-
घ्रादिकं वा नास्ति न विद्यते 'नेह नानास्ति किञ्चने'ति श्रुत्या
सर्वस्य द्वैतजातस्य बाधितत्वादिति भावः, 'द्वितीयाद्वै भयं
भवती'ति श्रुत्या द्वितीयस्य भयहेतुत्वप्रतिपादनाच्चात्मनोन्यस्य
निर्बलत्वाच्चेति तस्माद्धेतो रेव ज्ञानी न विभेति न भयं प्रा-
प्नोति ॥ १२ ॥

इदानीं ज्ञानिषु विपादाभावोक्तेर्हेतुं दर्शयति ।

यदस्य कार्यं परमं जातसाक्षात्कृतेर्भवेत् ।

तत्सर्वमेव संसिद्धं न तस्मात्स विषीदति ॥ १३ ॥

यदिति । अस्य प्रकृतस्य जातसाक्षात्कृतेर्जातोत्पन्ना साक्षात्कृतिः स्वात्मसाक्षात्कारो यस्य तस्य मुनेर्ज्ञानिनो यत्सर्वशास्त्रेषु विद्वत्सु च प्रसिद्धं परमं श्रेष्ठं मुख्यमित्यर्थः; कार्यं कर्त्तव्यं साध्यमित्यर्थः; तत्कार्यं सर्वं समस्तमपि संसिद्धं फलितमेव न त्वन्नाशयेत् किञ्चिदपि कार्यमस्ति आत्मज्ञाने सर्वकर्म-समाप्तेः, तदुक्तं भगवता ।

‘सर्वं कर्मस्त्रिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यत’ इति ।

तस्मात्सर्वकर्मफलभूतज्ञानोत्पत्तेर्हेतोः स ज्ञानी न विषीदति विषादं न प्राप्नोति ॥ १३ ॥

इदानीं ज्ञानिषु मानाभावोक्तेर्हेतुं दर्शयति ।

मान्यस्तु पद्मजादीनां जातसाक्षात्कृतिर्मुनिः ।

मानितो यदि लोकेन स तु मानं न विन्दति ॥ १४ ॥

मान्यस्त्विति । जातसाक्षात्कृतिर्जातोत्पन्ना साक्षात्कृतिर्ब्रह्मादिमान्यात्मसाक्षात्कारो यस्य स तथाविधो मुनिर्मान्य-ननशीलो ज्ञानीत्यर्थः; पद्मजादीनां पद्मात्मलज्जात उत्पन्नः पद्मनो ब्रह्मा स आदिर्मुख्यो येषां विष्ण्वादीनां तेषां मान्यस्तु मानितुं योग्य एवास्ति स ज्ञानी लोकेन सामान्य-जनेन यदि यर्हि मानितः पूजितस्त्वर्हि स तु ज्ञानी तु मानं पूज्यत्वाभिमानं न विन्दति न प्राप्नोति नाङ्गीकरोमीत्यर्थः; यथा सूर्यस्य स्वतः प्रकाशरूपस्य लोकैः पूजायां दीपोज्ज्वलने कृतेऽपि तत्प्रकाशानङ्गीकार इव ज्ञानिन आत्मरूपत्वेन ब्रह्मादि-

मान्यत्वस्य स्वतः सिद्धत्वाल्लोककृतपूजाऽन्यमानविकारान-
ङ्गीकरणमिति भावः ॥ १४ ॥

इदानीं ज्ञानिनोऽपमानाभावोक्तेरपि हेतुं दर्शयति ।

मान्य एव सुरेन्द्राणां जातसाक्षात्कृतिर्मुनिः ।

न मानितो यदि जनैरपमानं न विन्दति ॥ १५ ॥

मान्य इति । 'जातसाक्षात्कृतिर्जातोत्पन्ना साक्षा-
त्कृतिर्ब्रह्मादिमान्यात्मसाक्षात्कारो यस्य स तथा भूतो मुनि-
र्ज्ञान्यात्मत्वात्सुरेन्द्राणां सुराणां देवानामिन्द्रा ईश्वरा ब्र-
ह्मादयस्तेषां मान्य एव पूज्य एवास्ति अतो यदि यर्हि जनैः
सामान्यलोकैर्न मानितो न पूजितस्तर्हि सोऽपमानमना-
दरं न विन्दति न प्राप्नोति ॥ १५ ॥

इदानीं ज्ञानिषु शत्रुमित्रयोः समदृष्टित्वोक्तेर्हेतुं दर्शयति ।

उपकारापकारी हि जातसाक्षात्कृतेर्मुनेः ।

शक्यौ न केनचित्कर्तुं तुल्यो मित्रारिपक्षयोः ॥ १६ ॥

उपकारेति । जातसाक्षात्कृतेर्जातोत्पन्ना शत्रुमित्रत्व-
रहितात्मसाक्षात्कृतिर्यस्य तस्य मुनेर्ज्ञानिनो हि यस्मात्कार-
णादुपकारापकारावुपकारः कस्मिंश्चिदपि कार्ये साहाय्य-
मपकारश्च कस्मिन्नपि कार्ये प्रतिकूलता तौ केन चित्केनापि
पुरुषेण कर्तुमाचरितुं न शक्यौ न सम्भाव्यावतो ज्ञानी
मित्रारिपक्षयोर्मित्रं हितकारि अरिश्चाहितकर्त्ता शत्रुस्तपोः
पक्षावन्तुकूलप्रतिकूलाचरणरूपौ तयोस्तुल्यः समः ॥ १६ ॥

इदानीं स्तुतिनिन्दाजन्यविकारानङ्गीकारोक्तेर्ज्ञानिषु हेतुं
दर्शयति ।

गुणदोषदशातीतं जातसाक्षात्कृतिर्मुनिः ।

प्राप्तवान्परमं धाम तुल्यनिन्दास्तुतिर्हि सः ॥ १७ ॥

गुणेति । जातसाक्षात्कृतिर्जातोत्पन्ना साक्षात्कृतिर्गुणदोषरहितात्मसाक्षात्कारो यस्य स तथोक्तो मुनिर्ज्ञानी गुणदोषदशातीतं गुणाश्चोचमाः शौचादयो दोषाश्चाशौचादयो देवासुरीमक्रुतिरूपास्तेषां दशा अवस्थाः शुचित्वाशुचित्वादिरूपास्ताभ्योऽतीतं विमुक्तमत एव परमं कार्यकारणातीतं धाम स्वरूपं प्राप्तवान्लब्धवान् हि यतः कारणात्स ज्ञानी तुल्यनिन्दास्तुतिस्तुल्ये निरर्थकत्वेन समे निन्दा गर्हा स्तुतिश्च प्रशंसनं च यस्य स तथोक्तो भवति ॥ १७ ॥

इदानीं ज्ञानिषु अनिकेतत्वोक्तेर्हेतुं दर्शयति ।

गेहादिममता नास्ति जातसाक्षात्कृतंमुनेः ।

तेनानिकेत इत्युक्तो यत्र सायं गृहो मुनिः ॥ १८ ॥

गेहादीति । जातसाक्षात्कृतेर्जातोत्पन्ना साक्षात्कृतिः स्वात्मसाक्षात्कारो यस्य स तथोक्तस्तस्य मुनेर्ज्ञानिनो गेहादिममता गेहं गृहमादि मुख्यं येषु पुत्रदारादिषु तेषु ममता मदीयत्वाभिमानो नास्ति न विद्यतेऽतो मुनिर्ज्ञानी यत्र यस्मिन्स्थाने सायं सायंकालो भवति तत्रैवेत्यध्याहार्यं गृहो गृहं मन्दिरं यस्य स तथोक्तो मतुवर्थेऽचूषत्ययः, भवति तेन हेतुनाऽनिकेतो न विद्येत निकेतं गृहं यस्य स तथोक्त इत्येवमुक्तः कथितः ॥ १८ ॥

इदानीं ज्ञानिषु निर्योगक्षेमत्वोक्तेर्हेतुं दर्शयति ।

अप्राप्तं प्राप्तवान्बोधं जातसाक्षात्कृतिर्मुनिः ।

स तु न क्षीयते तेन निर्योगक्षेम आत्मवान् ॥ १९ ॥

अप्राप्तापति । जातसाक्षात्कृतिर्जातोत्पन्ना साक्षात्कृति-

निर्गोक्षेमात्मसाक्षात्कारो यस्य स तथोक्तो मुनिर्ज्ञान्य-
माप्तं न प्राप्तो लब्धोऽप्राप्तस्तत्स्वरूपत्वाद्बोधं ज्ञानं प्राप्तवाञ्छं-
ब्धवानप्राप्तप्राप्तेरेव योगशब्देन प्रतिपादनादिति भावः,
स तु स बोधश्च न स्वीयते न विनश्यति तेन हेतुना प्राप्तपरिर-
क्षणस्यैव क्षेमशब्दार्थत्वप्रतिपादनेनेत्यर्थः, आत्मवानात्मसाक्षा-
त्कारवान्निर्गोक्षेमो निर्गतौ निवृत्तौ योगक्षेमचिन्ते यस्य स
तथाविधोऽस्ति ॥ १९ ॥

ननु ज्ञाग्निः स्तुतिनिन्दयोः समत्वे किं तत्स्तुत्या प्रयोजनं
तत्रेवाशङ्क्याह ।

समो यद्यपि सर्वत्र जातसाक्षात्कृतिर्मुनिः ।

तथापि तत्स्तावकस्य मम स्तुतिफलं महत् ॥ २० ॥

सम इति । जातसाक्षात्कृतिर्जातोत्पन्ना साक्षात्कृतिः स-
मात्मसाक्षात्कारो यस्य स तथाविधो मुनिर्ज्ञानी यद्यपि यद्य-
पि सर्वत्र स्तुतिनिन्दयोः सर्वपदार्थेषु च सम एकरूप एवाऽस्ति
तथापि तथा सत्यपि तत्स्तावकस्य तस्य मुनेः स्तावकस्य स्तु-
तिकर्तुर्मम मे स्तुतिफलं मत्कृतस्तवनस्य फलं पुण्यरूपं प्र-
योजनं महच्छ्रेष्ठमस्ति मद्भावनपैव तत्सिद्धेः, तथा च श्रुतिः,
'उपयन्ति सुहृदः साधुकृत्यां द्विपन्तः पापकृत्यामि'ति ॥ २० ॥

इदानीमस्य प्रकरणस्य प्रयोजनकथनपुरःसरं कण्ठे प्रा-
रणं विधत्ते ।

हेतुमालामयी धार्या कण्ठे हीरावली बुधेः ।

अपूर्वरचनात्मत्वादलङ्कारो महान्यतः ॥ २१ ॥

इति श्रीनटहरिकृतौ षोडशारे हेतुमालाहीरावली चतुस्त्रिंश ॥ ३४ ॥

हेतुमालामयीति । बुद्धैर्विवेकिभिर्हेतुमालामयी हेतुना

कारणानां मालां पङ्क्तिस्तन्मयी तत्प्रचुरा हीरावली वज्रम-
णिस्रगियं कण्ठे गले धार्या धर्तुं योग्यास्ति कुत इत्यत
आहापूर्वेति, यतः काणादपूर्वरचनात्मत्वादपूर्वाऽस्याश्चर्य-
रूपा रचना घटना सैवात्मा स्वरूपं यस्याः सा तथाक्ता तस्य-
भावस्तत्त्वं तस्मादयमेतत्प्रकरणरूपो महानतिश्रेष्ठोऽलङ्कारो
भूषणं भवेदत एव तस्याः कण्ठे धारणं विहित-
मिति भावः ॥ २१ ॥

इति श्रीनरहर्षिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधमागर्धदी-
प्तौ हेतुमालाहीरावलीप्रकाशश्चतुस्त्रिंशः ॥ ३४ ॥

अथ कैवल्यकुञ्चिका ।

इदानीं श्रीगुरुः परमकारुणिकत्वेन जिज्ञासुजनोद्धरणाय
तेषामेव कैवल्यपदमाप्तये कैवल्यकुञ्चिकाख्यं द्वाविंशच्छ्लोकं प्र-
करणमारभमाण आह ।

अथ कैवल्यकुञ्चिका ।

अथेति । अथ हेतुमालाहीरावलीनिरूपणानन्तरं कैवल्य-
कुञ्चिका कैवल्यस्य मोक्षस्य कुञ्चिकाऽज्ञानकपाटोद्घाटनाय क-
रणत्वात्कुञ्चिकेव कुञ्चिकैतन्नामकं प्रकरणमित्यर्थः, निरूप्यत
इति शेषः, तत्रावावेतत्प्रकरणश्रवणे शिष्यं संमुखीकरोति ।

कैवल्यकुञ्चिकां तात त्वं सम्पगन्धधारय ।

उद्घाटय कपाटं च योधरत्नं करे कुरु ॥ १ ॥

कैवल्येति । हे तात हे शिष्य त्वं भवान्कैवल्यकुञ्चिकां
कैवल्यस्य मोक्षस्य कुञ्चिकेव कुञ्चिकैतन्नामकं प्रकरणमित्यर्थः, स-
म्पगृह्यं यथा भवति तथाऽवधारय गृणु भरेत्यर्थः, सम्पगृह्यत्वा

च किङ्कार्यं तदादोद्धाटयेति, त्वं तथा कैवल्यकुञ्जिकाया कपाटं कं सुखं पाटयति आवृणोति तत्कपाटमज्ञानं, पट्टा कं सुख पाटयति च्छिन्नात् तत्कपाटमहंकारस्तमुद्घाटय निवारय ततश्च बोधरत्नं बोधस्वरूपं रत्नं स्वयं प्रकाशरूपं ब्रह्म करे हस्तेऽपरोक्षमित्यर्थः, कुरु कर्त्तव्यमित्यर्थः ॥ १ ॥

एवं शिष्यं ममुत्सीकृत्य तत्रादौ दृष्टश्रुतानुभूतेषु सर्वपदार्थेषु पञ्चधा शकलीकरणं विधत्ते ।

दृष्ट्या श्रुत्याऽनुभूत्या वा यो यो भावः परिस्फुरेत् ।

तं भावमविलम्बेन पञ्चधा शकलीकुरु ॥ २ ॥

दृष्ट्येति । दृष्ट्या चक्षुषा श्रुत्या श्रवणेनाऽनुभूत्याऽनुभवेन वा यो यो घटः पटो वा पदार्थः परिस्फुरेत्प्रकारयेत् तं तं तमित्यावृत्तिः कार्पा तं तं घटपटादिरूपं भावं पदार्थमविलम्बेन स्मरणादिस्फुरणसमकालमेव पञ्चधा पञ्चमकारं यथा भवति तथा शकलीकुरु खण्डभावेन सम्पादय ॥ २ ॥

तान्मेव शकलानि पञ्च स्वयमेव कृत्वा दर्शयति ।

अस्ति भाति प्रियं रूपं नाम चेत्यंशपञ्चकम् ।

आद्यं त्रयं ब्रह्म रूपं मायारूपं ततो द्वयम् ॥ ३ ॥

अन्तीति । अस्ति विद्यत इत्येवं शकलमेकं, भाति प्रकाशन इति द्वितीयं शकलं, प्रियं सुखमित्येवं तृतीयं, रूपमाकृतिरित्येवं चतुर्थं, नाम तु नामापि वाचकशब्द इत्येवं पञ्चमोऽंशः, इत्येवमंशपञ्चकमंशानां शकलानां पञ्चकं पञ्चसमूहस्तत्रैवमंशपञ्चकं मद्व्यदर्शनी तेषु मायाब्रह्मणोरंशान्विभज्य दर्शयति आद्यमिति, आद्यमादौ प्रथमं भवमाद्यमस्ति भाति प्रियमिति त्रयं त्रिकं ब्रह्मरूपं ब्रह्मणो रूपं स्वरूपं त्रयं ब्रह्मणः

सच्चिदानन्दरूपत्वादिति भावः, ततोऽनन्तरं द्वयं द्विकं नागरूपसंज्ञं मायारूपं मायायाः सदसद्रूपशक्ते रूपं स्वरूपमस्तीति ज्ञेयम् ॥ ३ ॥

तत्र नामरूपाभ्यामस्पृष्टं ब्रह्म लक्षयितुं तयोरसत्त्वं दर्शयति ।

नामरूपे तु नैव स्तस्तत्र हेतुं वदाम्यहम् ।

नाम तु व्यवहारार्थं कल्पितं न तु वास्तवम् ॥ ४ ॥

नामेति । नामरूपे तु नाम सर्वपदार्थानामभिधानं रूपं चाकारस्ते द्वे अपि तुल्येन ब्रह्मांशत्रयाद्विविक्तत्वे नामरूपयोः सूचितं ज्ञेयं, नैव स्तः सती नैव भवतः कुत इत्याशङ्क्य तत्र हेतुनिरूपणं प्रतिजानीते तत्रेति, तत्र नामरूपासत्त्वे हेतुं कारणमहं वदामि कथयामि तत्र प्रतिज्ञाते नागरूपासत्त्वहेतुनिरूपणे प्रथमं नाम्नोऽसत्त्वहेतुं प्रदर्शयति नाम त्विति, नाम तु रूपतो विलक्षणं विविक्तं सदभिधानं व्यवहारार्थं व्यवह्रियते व्याप्रियतेऽनेनेति व्यवहारो व्यापारः स एवार्थः प्रयोजनं यस्य तत्तथाभूतं कल्पितमारोपितं कल्पनया स्थापितमित्यर्थः, अस्ति न तु वास्तवं नैव सत्त्वं लोकोपि कल्पितस्य रज्जुसर्पादेरसत्त्वदर्शनादिति भावः ॥ ४ ॥

एवं नामासत्त्वे कल्पितत्वं हेतुं प्रदर्श्य तदेव द्रढयितुं तत्रैव हेत्वन्तरमाह ।

घटो न घो नापि च टस्तावुभौ यस्त्वमाश्रितौ ।

घः कष्ट्यष्टश्च मूर्धन्यस्तावुभावपि नैकदा ॥ ५ ॥

घट इति । घटो घटपदवाच्यो मृद्विकारः पृथुबुधोदराकारो दृश्यमानो न घो घकारो न न भवति च पुनष्टकारवर्णरूपोपि न न भवति अतो मृद्विकारे घकारटकारयो-

रदृश्यमानत्वात्तद्व्यटितनाम्नस्तत्र कल्पितत्वं निश्चेतव्यमिति भावः, तत्रैव हेत्वन्तरमाह तावुभाविति, यद्यस्मात्कारणात्तौ घकारटकारावुभौ द्वौ खमाकाशमाश्रितावाश्रितस्थितौ तयोर्वाग्रूपत्वाद्वाचश्चाकाशकार्यत्वावाकाशस्यापि शून्यरूपत्वात्तयोरपि तथात्वेनासत्त्वमिति भावः, तयोरपि स्वस्मिन्नेवासत्त्वेऽन्योन्योच्चारणमये व्यावृत्तत्वं दर्शयति घ इति, घः कवर्गीयो घवर्णः कण्ठ्यः कण्ठे गले भवः कण्ठ्यः कण्ठस्यानजन्योऽस्ति टश्च टकारोपि मूर्धन्यो मूर्ध्नि भवो मूर्धास्यानोत्पन्न इत्यर्थः, अत एव तौ घकारटकारावुभावपि द्वावपि एकदैकस्मिन्समये न न विद्येते तयोरन्योन्यत्वाभावे विद्यमाने तद्व्यटितनाम्नोऽसत्त्वं स्वस्मिन्नापि सिद्धमिति भावः ॥ ५ ॥

उक्तं घटनामासत्त्वमन्यत्राप्यतिदिशति ।

एवं नामानि सर्वाणि रूपमङ्गविचारय ।

घटस्तु पृथिवीरूपं सा जडा जलरूपिणी ॥ ६ ॥

एवमिति । एवमनेन प्रकारेण सर्वाणि समस्तानि ब्रह्मादिपिपीलिकान्तपदार्थानां नामानि अभिधानानि कल्पितानि ज्ञेयानि, एवं नाम्नोऽसत्त्वं प्रदर्शयेदानीं रूपस्यापि तथात्वं दर्शयितुं तच्छब्दवर्णे शिष्यमभिमुखीकरोति रूपमिति, हे अङ्ग हे शिष्य त्वमिदानीं रूपमाकारं विचारय वक्ष्यमाणविचारेण जानीहि तमेव विचारमभिनीय दर्शयति घट इति, घटस्तु नाम्नो विविक्तो घटपदवाच्यो घटः पृथुबुद्धोदराकारवान्दृश्यमानः पदार्थस्तस्य च तत्कारणभूतपृथिव्याः सकाशात्पृथगसत्त्वात्पृथिवीरूपं पृथिव्या भूमेरेव रूपमाकृतिरस्ति कार्यस्य कारणानन्यत्वादेवं सर्वत्र, सा पृथिवी जडाऽचिद्रूपाऽनेना-

प्रकाशरूपेण रूपस्यासत्त्वमुक्तं सर्वरूपोपलक्षणमेतत्सा पृथिवी
जलरूपिणी जलमुदकमेव रूपमस्याः सा तथोक्ता जल-
कार्यत्वात्पृथिव्यास्तत्कारणभूतजलव्यक्तिभिन्नव्यक्त्यभावो ज्ञेय
इति भावः, भूमेर्जलकार्यत्वे श्रुतिः 'अद्भ्यः पृथिवी' इति ॥ ६ ॥

ननु जलस्य दृक्स्वरूपत्वं प्रतीयते तदेव पारमार्थिकमस्तु नेत्याह ।

तेजसो जलमुत्पन्नं तद्वायोः स च खोद्भवः ।

खादि सर्वमहङ्कारात्स च प्रकृतिसम्भवः ॥ ७ ॥

तेजस इति । तेजसोऽग्नेः सकाशाज्जलमुदकमुत्पन्नं
जातमास्ति तेजसो जलस्य पृथक्सत्त्वं तत्कार्यत्वादात भावः,
तर्हि तेजस एव पारमार्थिकत्वमस्तु तत्राह तांदाति, तत्तेजो वायोः
सकाशादुत्पन्नं सम्भूतं तस्यापि वायुकार्यत्वाद्वायुव्यतिरिक्तं
रूपं नास्तीति भावः, तर्हि वायोरेव पारमार्थिकत्वमस्तु तत्राह
स चेति, स च वायुरपि खोद्भवः खादाकाशादुद्भव उत्पत्तिर्यस्य
स तथोक्तोऽस्ति तस्यापि शून्यरूपाकाशतः पृथक्सत्त्वं नास्तीति
भावः, तर्हि काशस्यैव पारमार्थिकत्वमस्त्वित्याशङ्क्याह खादी-
ति, खादि खमाकाशमादि प्रथमं यस्य तत्खादि सर्वं समस्तं
जगदहङ्कारादहङ्कारतत्त्वादुत्पन्नमिन्द्रियाणि विषया देवाश्च भू-
तानि सर्वपदेन ग्राह्यास्ते सर्वे त्रिगुणात्माहङ्कारादुत्पन्ना
अहङ्कारात्पृथक्सत्त्वं सर्वेषां नास्तीति भावः, तर्हि तस्यैव स-
त्त्वमस्तु तत्राह स चेति, स चाहङ्कारोऽपि प्रकृतिसम्भवः प्र-
कृतेः सर्वजगत्कारणभूतपरमात्मशक्तेः सम्भव उत्पत्तिर्यस्य स
तथोक्तोऽस्ति अहङ्कारस्यापि प्रकृतिकार्यत्वान्न तस्य ततः पृ-
थक्सत्त्वमिति भावः ॥ ७ ॥

ननु तर्हि प्रकृतेरेव सत्त्वमस्तु तत्राह ।

गुणात्मा प्रकृतिर्माया माया मय्येव नास्ति सा ।

नामरूपे ततो न स्तोऽथास्तीत्यादि विचारय ॥ ८ ॥

गुणात्मेति । गुणात्मेति हेतुगर्भे विशेषणं प्रकृतिः सर्वज-
गदुपादानभूता परमात्मशक्तिर्गुणात्मा गुणाः सत्त्वरजस्तमो-
भिधास्त आत्मा स्वरूपं यस्याः सा तथोक्ताऽस्ति तेषां च गु-
णानामन्योन्यव्यावृत्तत्वेनासत्त्वात्सा प्रकृतिर्माया स्वतोऽसदु-
पत्त्वेन मायाऽनिर्वचनीयाऽतः सा त्रिगुणसाम्यावस्थादृष्या
प्रकृतिर्मिथ्याभ्रमरूपाऽतः सा सच्चिदानन्दरूप आत्मनि मयि
नास्त्येव नैव विद्यते ब्रह्माभिन्ने प्रसंगात्मनि तस्या असत्त्वमेवे-
त्यर्थः, उक्त नामरूपासत्त्वमुपसंहरति नामरूपे त्विति, ततस्त-
स्मात्कारणान्नामरूपे नामाभिधानं रूपं चाकारस्ते द्वे न स्तो
न विद्यत इति सिद्धमिति भावः, एव नामरूपासत्त्वं निरूप्येदानीं
पूर्वाश्रयविचारे शिष्यं मेर्यात अर्थात्, हे शिष्य त्वमय ना-
मरूपामत्त्वविचारानन्तरमस्तीत्यादि अस्ति सत्त्वेत्येवं विभाग-
आदिर्यस्य तत्तथोक्तमस्तीत्यादित्रिकमित्यर्थः, विचारय वि-
वेचय ॥ ८ ॥

तदेव शकलीकरणं स्वयमभिनीय दर्शयति ।

अस्ति सत्ता भाति चिच्च प्रियमानन्दलक्षणम् ।

सच्चिदानन्दरूपं तत्कैवल्यमवशिष्यते ॥ ९ ॥

अस्तीति । अस्ति सत्त्वेत्येवमश एक स ब्रह्मणः सत्ता ज्ञेया,
भातीत्यंशश्चिद्ब्रह्मणश्चेतनता ज्ञेया, प्रियं च प्रियमित्येशोपि
आनन्दलक्षणं ब्रह्मण आनन्दरूपत्वस्य लक्षणं चिदं ज्ञेयं, तत्सत्ता
चित्तिः प्रियं चेत्यंशत्रयं सच्चिदानन्दरूपं सत्कालत्रयाबाध्यं
चिच्चेतनमानन्दः सुख चेत्येतत्त्रयमभिन्नं रूपमाकृतिर्यस्य - त-

चयोक्तं कैवल्यमखण्डैरुरसं ब्रह्माद्यशिष्येने नामरूपबाधेनावशि-
ष्टमनुभूयते ॥ ९ ॥

इवानीं सच्चिदानन्दलक्षणस्य ब्रह्मणो नामरूपतो विवेचनं
यदर्थमुक्तं तदाह ।

समाधिस्तत्र कर्त्तव्यो ह्ययमर्थानुवेधितः ।

अथ शब्दानुविद्धं तु समाधिं कथयामि ते ॥ १० ॥

समाधिरिति । तत्र सच्चिदानन्दरूपे ब्रह्मणि समाधिरन्तः-
करणवृत्तेः सच्चिदानन्दमात्राकारः परिणामः कर्त्तव्यः कार्यः,
एवं लक्षणसमाधेः साध्यतां विधाय तद्वेदं दर्शयितुमुक्तसमाधे-
रभिधानमाहायमिति, अयमुक्तलक्षणः समाधिरर्थानुवेधितो-
ऽर्थो रूपं तेनानुविद्धत्वादर्थद्वारा चानुविद्धत्वादर्थानुविद्ध-
नामा समाधिर्ज्ञेयः, समाध्यन्तरं निरूपयितुं प्रतिनानीतिऽपेति,
अथार्थानुविद्धसमाधेर्निरूपणानन्तरं तु ततो विलक्षणं शब्दानु-
विद्धं शब्दद्वारानुविद्धः सिद्धस्तं समाधिं समाधानं ते तव क-
थयामि निरूपयामि त्वं शृण्वीति शेषः ॥ १० ॥

तमेनाह पञ्चभिः ।

नित्य एवास्मि शुद्धोस्मि चिद्रूपोस्मि निरन्तरः ।

सहजानन्दरूपोस्मि न मे माया न मे मलः ॥ ११ ॥

नित्य इति । अहमहंपदलक्ष्यः कृटस्थचिद्रूपो नित्यो
ऽविनाश्यस्मि भवामि 'अविनाशी वा अरेयमात्मा, नित्यो नि-
त्यानां चेतनश्चेतनानां, नित्य चिमुं सर्वगतं सुमूर्खमि' इत्यादिश्रु-
तिभ्यः, अन्यथा नाशस्यापि सात्तिनित्यचैतन्यापेक्षसिद्धिकत्वा-
च्चदमिदेस्तस्यापि मिथ्यायाऽऽत्मनित्यत्वमङ्गीकार्यमिति भावः,
किञ्चाहमहंपदलक्ष्य आत्मा शुद्ध एवाऽस्मि भवामि अत एव

चिद्रूपश्चैतन्यं रूपं स्वरूपं यस्य स तथोक्तोऽहमहं पदलक्ष्य
आत्माऽस्मि भवामि 'चेतनश्चेतनानामि'ति श्रुतेः, अचेतनस्या-
हङ्कारादेर्जगतस्तत्प्रकाशकं मां विना प्रकाशानुपपत्तिरिति भावः,
किञ्च निरन्तरो निर्गतं निवृत्तमन्तरं भेदो यस्मात्स तथोक्तो-
ऽखण्डैकरस इत्यर्थः, अहंपदलक्ष्य आत्माऽस्मि भवामि भेदकोपा-
धेरहङ्कारादिजगतः कालत्रयेऽप्यसत्त्वेनाखण्डैकरसत्वमात्मन्यङ्गी-
कार्यमिति भावः, किञ्च सहजानन्दरूपोऽस्मि सहजः स्वाभाविको
य आनन्दः सुखं निरूपाधिक आनन्द इत्यर्थः, स एव रूपमा-
कृतिर्यस्य स तथाभूतोऽहमहंपदलक्ष्य आत्माऽस्मि भवामि मे
मम प्रत्यगभिन्नब्रह्मरूपस्य माया जगज्जननसामर्थ्यरूपाशक्तिर्न
न विद्यते तस्या मत्तः पृथक्सत्त्वाभावादिति भावः, किञ्च 'वि-
ज्ञानमानन्दं ब्रह्म, आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानादि'त्यादिश्रुतेर-
न्यथा जगज्जीवनानुपपत्तेरानन्दरूपत्वमात्मनः सिद्धमिति भावः,
आत्मानन्दाभावे जगज्जीवनानुपपत्तौ श्रुतिः 'को ह्येवान्यात्कः
प्राप्याद्, यदेव आकाश आनन्दो न स्याद्, एष ह्येवानन्दयातीति'
अत एव मे मम मलो रागादिरूपो न न विद्यते स तु अन्तः-
करणस्यैवाविवेकिभिरात्मनि व्यर्थमारोप्यत इति भावः ॥ ११ ॥

स्वस्य स्वाधीनकतया जगत्सत्ताप्रदातृत्वसंहारकत्वाभ्यामै-
श्वर्यमनुसन्धते ।

अस्मिन्नसति सत्ता हि चिद्रूपेण मयार्पिता ।

उपसंहृत्य सत्तां तां स्वसत्तायामहं स्थितः ॥ १२ ॥

अस्मिन्निति । एतावत्कालं हि प्रसिद्धाऽस्मिन्नसत्सत्तेऽसति
जगति या सत्ता सद्रूपता सा चिद्रूपेण चिच्चैतनमेव रूपमात्मा
यस्य तेन मयाऽर्पिताऽऽरोपिताऽऽरोपस्य चेतनाधीनता लोके
प्रसिद्धेति भावः, अतस्तां सत्तां नामरूपात्मकजगदध्यस्तां स-

क्षामुपसंहृत्य जगतः पृथक्कृत्याऽहं सच्चिदानन्दस्वरूपं आत्मा
स्वसत्तायां स्वा स्वात्मरूपा या सत्ता सद्रूपता तस्यामेव स्थितो
वर्त्तमानोऽस्मि ॥ १२ ॥

इदानीमात्मनोऽसङ्गत्वं लक्ष्मीकरोति ।

विकृत्या विकृतिर्नाहं प्रकृत्या प्रकृतिर्न च ।

तथापि जातं मयि चेत्तर्हि जातमजातवत् ॥ १३ ॥

विकृतेति । अयमहंपदलक्ष्यश्चिदात्मा विकृत्या विकारेण
कार्येणेत्यर्थः, विकृतो विकारं प्राप्तो न नास्मि पुनश्च प्रकृत्या
कारणेन जगत्कारणेनाव्याकृतेन वा प्रकृतिः कारणमव्याकृतं
चाऽहमात्मा न न भवामि एवं विकाररोहते मयि प्रत्यगभिन्ने
ब्रह्मणि लोकदृष्ट्या जातं कार्यकारणरूपं द्वैतमुत्पन्नं चेद्यादि तर्हि
तदा यज्जातमुत्पन्नमुत्पद्यमानस्याद्यन्तयोरसत्त्वेन मध्येप्यस-
त्त्वादजातवन्न जातं तत्त्वत् उत्पन्नं न तदजातं यन्मृगतृष्णान-
लादि तद्वन्मिथैवेत्यर्थः ॥ १३ ॥

तस्याप्युपसंहारः स्वाधीन एवेत्याह ।

उपसंहर विश्वात्मन्निति यावद्वदाम्यहम् ।

उपसंहृतमेवेदं दृश्यते नैव तिष्ठति ॥ १४ ॥

उपसंहरेति । हे विश्वात्मन्विश्वस्यात्मा सत्तत्त्वद्वस्तस्य संवो-
धने हे विश्वात्मस्त्वं विश्वं जगदुपसंहर लीनं कुरु इत्येवं यावद्य-
त्कालपर्यन्तं वदामि कथयामि अहमहंपदलक्ष्य आत्मा ताव-
त्तत्कालमेवेदं जगदुपसंहृतमेव लीनमेव दृश्यते प्रतीयते म-
दग्रे नैव तिष्ठति न स्थितिं प्राप्नोति एतादृशवृत्तिसंहार-
योः स्वाधीनता मयि विद्यत इति गावः ॥ १४ ॥

नन्वेतादृशशब्दानां स्वात्मानुगम्यायकत्वेन शब्दानुविद्धस-

माभ्यनुकूलस्वेपि तेषां प्रामाणिकत्वाभावेनाश्रद्धानस्य तन्न
स्यादिस शङ्का नेषां प्रामाणिकत्वोपपादनपूर्वं तदर्थचिन्तनेनो-
क्तसमाधिसिद्धिमाह ।

इत्याद्युपनिषद्वाक्यपदतात्पर्यचिन्तया ।

शब्दानुविद्धनामा हि समाधिर्जायते मुनेः ॥ १५ ॥

इतीति । इत्याद्युपनिषद्वाक्यपदतात्पर्यचिन्तयेति एवमु-
क्तानि वाक्यानि आदीनि मुख्यानि येषां तानि उपनिषदां
वाक्यानि उपनिषण्ण समीपे प्राप्यत्वेन स्थितं श्रेयो मोक्षरूप
यासु ता उपनिषदः स्वतः प्रमाणभूता वेदाशरोभूता ईशा-
यमिषाः श्रुतयस्तासां वाक्यानि तेषां पदानि सर्वज्ञः सर्वान्त-
र्यामीत्यादीनि तेषां तात्पर्यमर्थोऽखण्डैकरस आत्मा तस्य
चिन्तया ध्यानेन करणेन हि प्रसिद्धः प्रकृतः शब्दानुविद्धनामा
शब्दानुविद्ध इति नामाभिधानं यस्य स तथाविद्धः समाधि-
र्हृत्ते-यैवाकारपरिणामरूप समाधान मुनेरुक्तशब्दार्थमनेनवतो
ज्ञानिनो जायते भवति ॥ १५ ॥

एव समाधिद्वय ससाधनक्रमं निरूप्येदानीं यदर्थं समाधि-
द्वयनिरूपणं तमुक्तसमाधिद्वयविलक्षणमुक्तसमाधिद्वयोपसंहारपू-
र्वकमाह ।

अर्थानुवेधितस्तूक्तस्ततः शब्दानुवेधितः ।

तावुभौ सम्यगभ्यस्य विशेषेन्निरनुवेधितम् ॥ १६ ॥

अर्थेति । तु प्रथममर्थानुवेधितोऽर्थानुविद्धनामा समा-
धिरुक्तः कथितस्ततोऽनन्तर शब्दानुवेधितः शब्दानुविद्ध-
नामा समाधिरुक्तः कथितो नाम तु व्यवहारार्थमिच्छावना-
द्यपथानुवेधित इत्यन्तेन ग्रन्थसन्दर्भेण मयमः, द्वितीयास्तु अथ

शब्दानुविद्धं त्वित्यादिना समाधिर्जायते मुनेरित्यन्तेन ग्रन्थेनो-
क्तो ज्ञेयः, तावुक्तलक्षणौ द्वौ समाधी सम्यग्दृढं यथा भवति
तथा अभ्यस्याभ्यासेन स्वाधीनीकृत्य ततो निरनुवेधितमननुवि-
द्धनामानं समाधिं विशेष्यविशेद ॥ १६ ॥

पूर्वोक्तसमाधिद्वयस्य साधनत्वे निरनुविद्धसमाधेः साध्य-
त्वे च दृष्टान्तमाह ।

शर्कराद्वितयं धृत्वा प्रणवो लिख्यते यथा ।

समाधिद्वितयं धृत्वा प्रणवार्थोऽपि लिख्यताम् ॥ १७ ॥

शर्करेति । यथा यद्दहनभ्यासवतो बालस्य प्रणवलेखने
शर्कराद्वितयं शर्करयोः सूक्ष्मवर्तुलपापाणयोर्द्वितयं युग्मं धृ-
त्वा स्थापयित्वा प्रणव ॐकारो लिख्यते रेखाकारेण व्यक्ती-
क्रियेत तथा सद्गतसमाधिद्वितयं समाध्योरर्थानुविद्धशब्दानुवि-
द्धसमाध्योर्द्वितयं युग्मं धृत्वाऽभ्यस्य प्रणवार्थोऽपि प्रणवस्यो-
द्धारस्यार्थो लक्ष्यार्थो निरनुविद्धसमाधिरूपोऽपि लिख्यतां
ब्रह्माहमस्मीति स्वात्मसाक्षात्कारवृत्तावनुभूयताम् ॥ १७ ॥

तस्मिंश्च सिद्धौ पूर्वसमाधिद्वयानुपयोगमपि दृष्टान्तेनाह ।

पटोः प्रणवलेखेपु ते हि नावश्यके यथा ।

समाधिद्वितयं तद्वत्प्रणवार्थपटोरपि ॥ १८ ॥

पटोरिति । पटोः प्रणवलेखने कुशलस्य प्रणवलेखेपु प्रणवस्यो-
द्धारस्य लेखा लेखनानि तेषु क्रियमाणेषु हि प्रसिद्धे ते शर्करे
नामदशके, वृण्योगिन्यौ न भवतो, यथा यद्दत्तथा सद्गतप्रणवार्थ-
पटोः प्रणवस्योद्धारस्यार्थोऽवश्यैकरसरूप आत्मा तस्मिन्कु-
शलस्यात्मसाक्षात्कारवतो मुनेः समाधिद्वितयमपि समाध्यो-

द्वितयं युग्ममपि अर्थानुविद्यशब्दानुविद्यनामकं नावश्यकमुप-
योगि न भवति ॥ १८ ॥

एतत्प्रकरणविचारस्य फलमाह ।

निर्विकल्पसमाधाने निष्ठा सा बोधयोगिनः ।

कपाटोद्घाटने हेतुरियं कैवल्यकुञ्चिका ॥ १९ ॥

निर्विकल्पेति । इयं महुक्ता कैवल्यकुञ्चिका कैवल्यकु-
ञ्चिका नाम प्रकरणं कपाटोद्घाटने कं ब्रह्म पाटयति आवृणो-
तीति कपाटमज्ञानं तस्योद्घाटन उत्सादने हेतुः कारणं भवति
अतोऽस्य नामापि कैवल्यकुञ्चिकेति, अज्ञाननिवर्तकत्वमनिष्टनि-
वृत्तिरूपं फलमभिधायेदानीमिष्टमाप्तिरूपं फलं मदर्शयितुं वि-
शिनष्टि निर्विकल्पेति, बोधयोगिनो बोधो जीवब्रह्मैक्यज्ञानमेव
योगः स्वात्ममाप्तिसाधनं यस्य विद्यते तस्य सोक्तलक्षणा
कैवल्यकुञ्चिका निर्विकल्पसमाधाने निर्विकल्पकसमाधौ निष्ठा
स्थितिरेव फलतो ज्ञेया ॥ १९ ॥

एतस्या माहात्म्यमाह ।

रहस्यं हि रहस्यानां निधीनां परमो निधिः ।

युक्तीनां परमा युक्तिरियं कैवल्यकुञ्चिका ॥ २० ॥

रहस्यमिति । हि मसिद्धेयं कैवल्यकुञ्चिका कैवल्यकुञ्चि-
कानाम्नी प्रक्रिया रहस्यानां गोप्यानां मध्ये रहस्यं गोप्य-
मस्ति तत्र हेतुनिधीनां निधीयन्ते स्याप्सन्ते द्रव्याणि येषु ते
तथोक्ता द्रव्यपूर्णभाण्डानि तेषां मध्ये परमः श्रेष्ठो निधिर्द्र-
व्यपूर्णं भाण्डं सदात्मद्रव्यपूर्णत्वादतिश्रेष्ठो निधिरित्यर्थः, किञ्च
युक्तीनां युज्यते प्राप्यत भात्मा आपिस्ता युक्तयो योगास्तेषां
मध्ये परमा श्रेष्ठा युक्तिर्योग इयं कैवल्यकुञ्चिका ज्ञेया ॥ २० ॥

एतस्याः प्रामाण्याय परम्परागतत्वं दर्शयति ।

वसिष्ठव्यासपञ्चत्या शङ्कराचार्यमार्गतः ।

सा पुनः शङ्कराचार्यैः करुणारसनिर्भरैः ॥ २१ ॥

वसिष्ठेति । वसिष्ठव्यासपञ्चत्या वसिष्ठो ब्रह्मपुत्रो व्यासः पराशरपुत्रस्तावेव पद्मती मार्गौ ताभ्यां जातावेकवचनं, ततः शङ्कराचार्यमार्गतः शङ्कराचार्य एव मार्गः पन्यास्तस्मादागता प्राप्ता केन क्रमेणेत्यत आह सेति, सा शङ्कराचार्य आगता पुनस्तदनन्तरं करुणारसनिर्भरैः करुणा दया सैव रसस्तेन निर्भरैः पूर्णैः शङ्कराचार्यैः सर्वेषां कल्याणकर्तृभिराचार्यैः श्रीमदाचार्यैः ॥ २१ ॥

अर्पितानन्दबोधेभ्यस्तक्रमेण बुधैर्धृता ।

अवधार्या विशेषण सेयं कैवल्यकुञ्चिका ॥ २२ ॥

इति श्रीनरहरिकृणौ बोधसारेकैवल्यकुञ्चिका ॥ ३५ ॥

अर्पितेति । आनन्दबोधेभ्य आनन्दबोधनाम्ने शिष्यायाः पिता समर्पिता वचेत्यर्थः, ततो बुधैर्ज्ञानिभिस्तत्क्रमेण स उक्तो यः क्रमस्तेनानन्वबोधात्क्रमेणेत्यर्थः, धृता प्राप्ता सा परम्परया मम प्राप्ता मया बुध्यमियं प्रत्यक्षा दत्ता हे शिष्य सेयं कैवल्यकुञ्चिका विशेषेणात्यादरेण त्वयाऽवधार्या स्वाधीनीकर्तव्या ॥ २२ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्याकरधिरचिन्तायां बोधसाराख्यं दीप्तौ कैवल्यकुञ्चिकार्थप्रकाशः पञ्चविंशः ॥ ३५ ॥

अथ बुद्धिप्रशंसा ।

इदानीं मुमुक्षूणां मोक्षस्यैवेष्टत्वाच्चस्य च ज्ञानाधीनत्वाच्च

उद्धानं च यतो बुद्ध्याधीनमतो बुद्धावादरं विधातुं बुद्धिमाहात्म्य-
निरूपकं बुद्धिप्रशंसानामकं चतुःश्लोकं प्रकरणमारभमाण आह ।

अथ बुद्धिप्रशंसा ।

अथेति । अथ कैवल्यकुञ्चिकानिरूपणानन्तरं बुद्धिप्रशंसा
बुद्धेर्यमेः प्रशंसा स्तुतिरेतन्नाकं प्रकरणं निरूप्यत इति
शेषः, तत्र तावदादौ सर्वलौकिकवैदिकव्यवहारस्य कारणत्वं
बुद्धेरेवाह ।

व्यवहारस्य सर्वस्य बुद्धिर्मूलं यथा भवेत् ।

तद्वत्तु परमार्थस्य निदानं बुद्धिरेव हि ॥ १ ॥

व्यवहारस्येति । सर्वस्य संसारमोक्षकारणमूतो यो व्यवहा-
रस्तस्य बुद्धिरेव मतिरेव मूलं कारणं यथा यद्वद्भवेत्स्यात्तथा
तद्वत्परमार्थस्य मोक्षारूपस्यार्थस्य तु अप्यर्थः, निदानमा-
दिकारणं बुद्धिरेव मतिरेव हि प्रसिद्धमेतद्विवेकिनाम् ॥ १ ॥

ननु बोधरूपस्यात्मनो बुद्ध्यनपेक्षत्वात्कुतो बुद्धेर्महत्त्वमि-
त्याशङ्क्य बुद्धिबुद्धस्यैवात्मनो बुद्धत्वं नाबुद्धस्येति बुद्धेरेव म-
हत्त्वमपेक्षायमेवाह ।

यद्बुद्धमप्यबुद्धं तद्बुद्ध्या बुद्धं न चेत्तदा ।

बुद्ध्या बुद्धं तु यद्बुद्धं तन्नानुद्धं कदापि च ॥ २ ॥

यदिति । यदात्मचेतन्यं चिन्मात्रत्वाद्बुद्धमपि बोधरूपमपि
बुद्ध्याऽज्ञानमात्रनिवृत्तिफलयाऽहं ब्रह्मास्मीति प्रमाख्यया वृत्त्या
बुद्धमज्ञाननिरासेन साक्षादनावृत्तं बुद्धं प्रकाशितं न चेन्न विद्यते
यदि तदा तर्हि तदात्मरूपमबुद्धमज्ञातं भवति अज्ञातस्यात्मनः
संश्लेषकारणत्वात् मोक्षसिद्धिरिति भावः, एवं बुद्धस्याप्यात्मनो

बुद्धत्वजननेन बुद्धेः श्रेष्ठ्यमभिधापेदानीं बुद्धिवृत्तेः क्षणिकत्वेन
बुद्धिवृत्तिनाशे तदुत्पन्नबुद्धत्वनाशादापि पुनरप्यात्मानं संसरण-
मसक्तिरित्याशङ्क्य तां निरस्यन्बुद्धिजन्यस्यात्मानं बुद्धत्वस्य
नाशाभावनिरूपणं नापि तच्छ्रद्धां दर्शयति यस्मिन्नि, यत्तु यज्ञा-
निमत्स्यसं बुद्ध्यात्माचिन्मात्रं बुद्ध्या बुद्धं बुद्ध्या ज्ञाननिवृत्तिमात्रं
मयोजनयाऽहं ब्रह्मास्मीति प्रमावृत्त्या वृद्धमनावृतं प्रकाशितं चे-
द्यादि तदनावृतमात्माचिन्मात्रमबुद्धमज्ञातं कदापि कस्मिन्नपि
समये वृत्तिभावे तदभावे वा न भवेन्न स्याद्, एकवारं बुद्धिप्रका-
शितस्यात्मचैतन्यस्य सर्वदा प्रकाशमानत्वेनापि बुद्धेरैव महत्त्वं
तज्ज्ञेयमित्याशयः ॥ २ ॥

इदानीमनात्मबुद्ध्यात्माप्रकाशे बुद्धौ चात्मप्रकाशे च
बुद्धेरैव हेतुत्वेन श्रेष्ठ्यमाह ।

बुद्ध्या न बुद्धो यो बोधो द्वैतबोधबुधैरपि ।

बुद्ध्या बुद्धमिमं विद्धि बुद्धिसाक्षितया बुधैः ॥३॥

बुद्धोति । द्वैतबोधबुधैर्द्वैतस्य जगतो यो बोधो ज्ञानं कर्मो-
पास्तिविषयं तस्मिन्ने बुद्धाः पाण्डतास्तेः कर्तृभिर्बुद्ध्या कर्मो-
पास्तिनिर्णायकमया कर्माभूतया यो विवेकिप्रत्यक्षो बोधश्चि-
न्मात्र आत्मा स न बुद्धोपि न साक्षात्कृतोऽपि तमिममात्मान-
मात्मानं बोधरूपं बुधैर्ज्ञानिभिर्बुद्धिसाक्षितया बुद्धेरहं ब्र-
ह्मास्मीति वृत्तेः साक्ष्यव्यवधानेन प्रकाशक आत्मा तस्य
भावः सचा तथा बुद्ध्या मयैव बुद्धं ज्ञातं विद्धि जानीहि ॥ ३ ॥

इदानीमात्मबोधे केनापि प्रकारेणासाधयामि सत्यपि तत्र
बुद्धेः कुशलतां दर्शयन्बुद्धेः श्रेष्ठ्यमाह ।

न बुद्धमपि यद्बुद्धं यच्च बुद्धमबुद्धवत्

बुद्धाबुद्धसमं बुद्ध्या बुद्ध्याबुद्धविलक्षणम् ॥ ४ ॥

इति श्रीनरहरिकृतौ बोधसारे बुद्धिमशंसा पदत्रिंशः ॥ ३६ ॥

न बुद्धमपीति । यज्ज्ञानिप्रत्यक्षमात्मरूपं न बुद्धमपि चेत्-
रहितचिन्मात्ररूपत्वान्न ज्ञातमपि बुद्धं ज्ञानस्वरूपमस्ति तस्य
ज्ञानरूपत्वाभावे जगद्भानानुपपत्तेः, तथा च श्रुतिः—‘यदैष आ-
काश आनन्दो न स्यात् को ह्येवान्पात्कः प्राण्यादिति, किञ्च यच्च
यदपि आत्मारूपमबुद्धबुद्धिविषयत्वाभावात्स्वयं प्रकाशमान-
त्वाद्याविज्ञातमिव बुद्धं प्रकाशमानं वस्तुतश्च बुद्धाबुद्धयो-
र्ज्ञाताज्ञातयोः समं सदैकरूपं, यद्वा बुद्धाबुद्धयोर्ज्ञान्यज्ञानिनोः
समं निर्विशेषं तथा च श्रुतिः ।

यस्यायनं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः ।

अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानतामिति ॥

अत एव बुद्धाबुद्धविलक्षणं बुद्धं बुद्ध्या विषयीकृतमबुद्धं
बुद्ध्या न विषयीकृतं ताभ्यां विलक्षणं स्वयं प्रकाशमानं बुद्ध्या
मया बुद्धं ज्ञातमतो बुद्धेरेव श्रेष्ठ्यमिति भावः ॥ ४ ॥

इति श्रीन० ति० दि० वि० बो० बुद्धिमशंसार्थप्रकाशः पदत्रिंशः ॥३६॥

अथ रङ्गलीलावली ।

एवं बुद्धिमशंसां निरूप्येदानीं जीवन्मुक्ते जगत्प्रतीतेरवा-
चकत्वमदर्शनाय रङ्गलीलावलीरूपं विश्लोकं प्रकरणमभिधा-
स्यन्नाह ।

अथ रङ्गलीलावली ।

अथेति । बुद्धिमशंसां निरूपणानन्तरं रङ्गलीलावली रङ्गस्य
लीलाऽनायासेन धारणरूपा तन्निरूपका वली विश्लोकावय-
वेतन्नामकं प्रकरणमित्यर्थः, निरूप्यत इति शेषः, तत्र ताव-

द्रव्यं यथा यादृश्रद्धे निक्षिप्यते तादृशं रङ्गं स्वस्मिन्धारयति तथा
हृदयमपि यादृश्रद्धे निक्षिप्यते तादृशं रङ्गं धारयतीत्याह ।

रञ्जितं रञ्जनैश्चित्रैश्चित्रं जातं हृदम्बरम् ।

रङ्गे निरञ्जने क्षिप्तं रङ्गं प्राप्तं निरञ्जनम् ॥ १ ॥

रञ्जितमिति । रञ्जनै रञ्जयन्ति स्वसंपृक्तं द्रव्यमिति
रञ्जनानि अन्तःकरणविचित्रताकारणभूता विषयाश्चित्रैश्चित्र
यन्ति हृदयमिति चित्राणि जगत्पदार्थास्तै कृत्वा रञ्जितं
विचित्रितं सद्द्रव्यं हृदयमेवाम्बरमाकाशं चित्रं वाच
त्रमेककल्पमिति यावत्तज्जात सम्पन्नं तन्मयेदानीमधुना नि-
रञ्जने निरुपाधिके स्वतः सिद्ध इत्यर्थः, रङ्गे रज्यते प्रकाश्यते
जगदनेनेति रङ्गः परमात्मा तस्मिन्क्षिप्तं स्थापितं सन्निरञ्जनं
निरुपाधिकं रङ्गं रञ्जकमात्मानमित्यर्थः, प्राप्तं लब्धं ज तप ।
लौकिककार्ये तावद्रञ्जनै रञ्जयन्ति विचित्रयन्ति वस्त्रादिकं तानि
रञ्जनानि तैश्चित्रैश्चित्रयन्ति स्वसंपृक्तं द्रव्यं तानि रञ्जकद्रव्या-
णि तै रञ्जितं चित्रितं सद्द्रव्यं हृदयमिवाम्बरं वस्त्रं
चित्रं विचित्ररूपं जातं सम्पन्नं तन्मया निरञ्जने निरुपाधिके
रङ्गे रञ्जके द्रव्ये स्वतः पीतादिद्रव्ये क्षिप्तं स्थापितं सन्निरञ्जनं
निरुपाधिकं पीतादिकं रङ्गं राग प्राप्तं लब्धं भवतीति ॥ १ ॥

ततश्च किं जातं तदाह ।

रङ्गं निरञ्जनं प्राप्तमिदानीं तु हृदम्बरम् ।

रञ्जितं रञ्जनैश्चित्रैरपि रङ्गं विभर्ति न ॥ २ ॥

रङ्गमिति । सद्द्रव्यं तु हृदयरूपमाकाशमाप निरञ्जनं
निरुपाधिकं रङ्गं रज्यते प्रकाश्यते जगदनेनेति रङ्गः प्रकाशरूप
आत्मा तं प्राप्तं लब्धं तदिदानीमधुना रञ्जनं रञ्जकाश्चित्र-

श्वित्रमदृशैर्जगत्पदार्थैः परस्परविलस्यौ रञ्जितं संपृक्तमपि
रङ्गं जगत्पदार्थगम्बन्धं न विभर्ति न धारयति व्यवहारदशायां
जगत्पदार्थसम्बन्धवत्प्रतीतमपि ज्ञानिहृदयं वास्तवं सम्बन्धं न
धारयतीति भावः । लौकिकार्थे तावद्धृदम्बरं हृदयनद्धृदम्बरं
वस्त्रं निरञ्जनं निरुपाधिकं गैरिकादिरञ्जनद्रव्यं प्राप्तं सदि-
दानीं तादृशरङ्गधारणानन्तरमस्मिन्काले चित्रैरनेकै रञ्जने
रञ्जकद्रव्यैरञ्जितमपि संपृक्तमपि रङ्गं रञ्जनं स्वस्मिन् वि-
भर्ति न पूर्ववद्धारयतीति ॥ २ ॥

इदानीमेतत्प्रकरणार्थधारणां तद्विचारं च विधत्ते ।

रङ्गलीलाद्वयमितां तात चित्तेऽवधारय ।

रङ्गं परीक्षय धिया साञ्जनं च निरञ्जनम् ॥ ३ ॥

इति श्रीनरहरिकृष्णो बोधसारे रङ्गलीलात्रयी सप्तविंशः ॥ ३७ ॥

रङ्गलीलेति । हे तात हे शिष्य एतां मदुक्तां रङ्गलीलां-
द्वयीं रज्यतेऽनेनोत रङ्गः सोपाधिको निरुपाधिकश्च तस्या-
नायाससिद्धत्वाल्लीला क्रीडां तस्याः प्रतिपादनकर्त्री द्वयी
श्लोकद्वयात्मकं प्रकरणं नां त्वं चित्ते चेतमि अवधारय संपृक्ती-
ष्व ततश्च धिया शुद्ध्या साञ्जनं चाज्यतेनेनेत्यञ्जनमुपाधि-
स्तेन सहितं रङ्गं प्रकाशं निरञ्जनं निरुपाधिकं रङ्गं प्रकाशमात्मा-
नात्मप्रकाशमिति यावत्तत्परीक्षयावलोकय ॥ ३ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यद्विवाकरविरचितायां बोधमारामदीप्ती रङ्ग-
लीलात्रय्यर्थप्रकाशः सप्तविंशः ॥ ३७ ॥

अथ चन्द्रिकाचन्द्रचमत्कारचतुष्टयी ।

एवं रङ्गलीलात्रय्या जीवन्मुक्ते व्यवहारकाले जगत्प्रतीतावपि

बाधकाभावं प्रदर्शयेदानीं तदेव दृढीकुर्वञ्जगत्प्रकाशचैतन्यात्म-
चैतन्ययोरभेदं दर्शयितुं चन्द्रिकाचन्द्रचमत्कारचतुष्टयारूपं च-
तुःश्लोकं प्रकरणमारभमाण आह ।

अथ चन्द्रिकाचन्द्रचमत्कारचतुष्टयी

अयेति । अथ रङ्गलीलाप्रयीनिरूपणानन्तरं चन्द्रिकाचन्द्र-
चमत्कारचतुष्टयी चन्द्रिका कौमुदी चन्द्रश्च सोमस्तपोश्चमत्कारो
व्यवहारकौतुकं चन्दयति आनन्दयति जगदिति चन्द्रो ब्रह्मा-
भिन्नः मत्प्रगात्माऽऽनन्दरूपत्वात्तस्येयं चन्द्रिका ज्योत्स्ना
जगत्प्रकाशिका चेतनेत्यर्थः, तस्याश्चन्द्रस्य च परममुखरूपत्वा-
ज्जगदानन्दयितुः परमात्मनश्च यश्चमत्कारो भेदे प्रतीयमानेष्व-
भिन्नत्वाव्यभिचाररूपस्य प्रतिपादयित्री चतुष्टयी श्लोकच-
तुष्टयरूपा प्रक्रिया निरूप्यत इति शेषः, तत्र तावदादौ सर्वदा च-
न्द्रचन्द्रिकयोरिवात्मचैतन्यजगत्प्रकाशचैतन्ययोर्वियोगाभावं प्र-
तिपादयति ।

अचन्द्रे चन्द्रिका नास्ति न चन्द्रश्चन्द्रिकां विना ।

चन्द्रिकाचन्द्रसंयोगः कथं वा विनिवार्यताम् ॥१॥

अचन्द्र इति । अचन्द्रे चन्दयति आनन्दयति सर्व ज-
गदिति चन्द्रो निरतिशयस्वयंप्रकाशानन्दरूप आत्मा स न
भवतीत्यचन्द्रोऽनात्मा तस्मिन्व्यादिजगत्प्रदार्थे चन्द्रिका जग-
दानन्दयित्री जगत्प्रकाशिका चेतना च नास्ति न विद्यते विद्य-
माना न स्यादित्यर्थः, एवं चेज्जगदान्वय प्रसङ्ग इति भावः, ततश्च
जगत्प्रकाशानुपपत्त्या तदानन्दानुपपत्त्या चात्मनः स-
परमह्रीकर्तव्यं तथा सति चन्द्रचन्द्रिकयोरिवात्मचैतन्यजगत्प्र-
काशचैतन्ययोरपि द्वित्वं स्यादित्याशङ्क्य चन्द्राचन्द्रिकाया इना-

ऽऽत्मचैतन्याजगत्प्रकाशचैतन्यस्य पृथक् सत्त्वं निपेयति नेति,
चन्द्रिकां कौमुदीं विना-कृते चन्द्रः सोम इव चन्द्रिकां जगत्प्र-
काशकचेतनामृते चन्द्र आनन्दरूप आत्मा न नास्ति एक-
सत्ताकत्वादुभयोरिति भावः, अतश्चन्द्रिकाचन्द्रसंयोगश्चन्द्रि-
काया जगत्प्रकाशकचेतनायाश्चन्द्रस्य चात्मनः संयोग ऐवम्
कौमुदीचन्द्रयोरैक्यमपि कथं वा केन प्रकारेण विनिवार्यतां नि-
पेध्यतां न कथमपीत्यर्थः ॥ १ ॥

ननु तर्हि चन्द्रिकाया जगत्प्रकाशकचेतनायाश्च कादा-
चित्कत्वं कथं प्रतीयते तत्राह ।

विस्मृत्या चन्द्रिका नाप्ता स्मृत्याऽऽसेव तु चन्द्रिका ।

चन्द्रिकाचन्द्रतादात्म्यं केनाहं विनिवारितम् ॥ २ ॥

विस्मृत्येति । चन्द्रिका कौमुदी विस्मृत्या निद्रादिरूपवि-
स्मरणेनात्मचेतनापि विस्मृत्याऽज्ञानरूपाविष्मरेण नाप्ता न
दृष्टाऽननुभूता च कस्मिंश्चित्समये स्मृत्या स्मरणेन ज्ञानेन चा-
सेव माप्तेव प्रतीयते वस्तुतस्तु चान्द्रिकाचन्द्रसंयोगविभोगा-
वात्मचैतन्यजगत्प्रकाशचैतन्यसंयोगवियोगौ चैकरूप्यात्र
स्तस्तत्प्रतीतिस्तु भ्रान्तिविलम्बितमितिभावः, अतोऽहो
शिष्य चन्द्रिकाचन्द्रतादात्म्यं चन्द्रिकायाः कौमुद्याश्चन्द्रस्य
च सोमस्य तादात्म्यमैक्यमात्मनो जगत्प्रकाशचेतनायाश्चैक-
त्वमभिन्नरूपत्वमित्यर्थः, केन निमित्तेन पुरुषेण वा विनिवारितं
विनाशितं न केनापीत्यर्थः ॥ २ ॥

इदानीं शिष्यस्य चन्द्रचन्द्रिकाभिन्नत्वे प्रतीतेऽपि जीवन्मु-
क्तेषु जगद्ज्ञानस्याप्यात्मभावत्वप्रदर्शने दृष्टान्तत्वेनाभिधानाद-
स्य समयोजनत्वं दर्शयति ।

त्वयाऽनुभूतमेवास्ति चन्द्रिकाचन्द्रकौतुकम् ।

दृष्टान्तदर्शनायाज्ञ पुनस्तत्प्रकटीकृतम् ॥ ३ ॥

त्वयेति । त्वया भवता चन्द्रिकाचन्द्रकौतुकं चन्द्रिका जग-
त्प्रकाशरूपा चेतना चन्द्रश्चेसरहितांचदानन्द आत्मा तयोः
कौतुकमांगत्रत्वे सप्तपि भिन्नत्वव्यवहारनिर्वाह रूपं कुतूहलमनु-
भूतं ज्ञातमस्त्येव विद्यत एव तर्हि पुनः किमर्थं तन्निरूपणं
तत्राह दृष्टान्तेति, हे अज्ञ हे शिष्य पुनर्भूयस्तव दृष्टान्तदर्श-
नाय दृष्टान्तस्योपमानस्य दर्शनाय निरूपणाय ब्रह्माचित्तचै-
तन्ययोरभिन्नत्वं तच्चन्द्रिकाचन्द्रकौतुकमपेण प्रकटीकृतं स्फुट-
मुक्तमतोस्य न निष्प्रयोजनत्वमिति भावः ॥ ३ ॥

इदानीं ब्रह्माचिचित्तचितोरनन्तत्वं चन्द्रिकाचन्द्रदृष्टान्ता-
द्वैलक्षणेन दर्शयति ।

तावती चन्द्रिका प्रोक्ता यावानेव हि चन्द्रमाः ।

अनाद्यन्तस्तु चन्द्रोयमनाद्यन्तास्य चन्द्रिका ॥ ४ ॥

इति भीमरहरिकुनौ शोधसारे चन्द्रिकाचन्द्रचमत्कारच-
तुष्टयष्टात्रिंशः ॥ ३८ ॥

तावतीति । हे शिष्य हि विद्वत्सु श्रुतिषु च प्रामादश्च-
न्द्रमा चन्दयति आनन्दयति जगदिति चन्द्रमाः 'एष होवानन्द-
याती'त्यादिश्रुतेः परमात्मा यावानेव यत्परिमाण एवास्ति
तावती तत्परिमाणा चन्द्रिका चेतना प्रोक्ता कथिता कियत्प-
रिमाणश्चन्द्रो कियत्परिमाणा च चेतनारूपा चन्द्रिकेत्या-
शङ्क्याहानाद्यन्त इति, अयं विद्वत्प्रामिद्वन्द्वः सकलजग-
दानन्दकरः परमात्मा तु लोकप्रामिद्वन्द्वद्विलक्षणोऽनाद्यन्तो
न विद्यते आदिः कारणमन्तश्च नाशो यस्य स तयोक्तोऽ-

स्ति अस्य परमात्मचन्द्रस्य चन्द्रिका तु जगत्प्रकाशकुचैतन-
शक्तिरपि अनाद्यन्ता न विद्येते आदिरन्तश्च यस्याः सा तथोक्ता
ऽस्ति उभावप्यनन्ताविति भावः ॥ ४ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्ती चन्द्रि-
काचन्द्रचमत्कारचतुष्टयप्रकाशोऽष्टाविधः ॥ ३८ ॥

अथाद्भुतशिरश्छेदपञ्चकम् ।

एवं ब्रह्मचैतन्यचित्तचैतन्ययोरभेदं मदर्थेदानीं मोक्षसा-
धनेषु समस्तेषु गनोवाधनक्षणस्य साधनस्य श्रेष्ठ्यं दर्शयितु-
मद्भुतशिरश्छेदपञ्चककारुण्यं पञ्चश्लोकं प्रकरणमारभमाण आह ।

अथाद्भुतशिरश्छेदपञ्चकम् ।

अथेति । अथ चन्द्रिकाचन्द्रचमत्कारचतुष्टयीनिरूपणानन्त-
रमद्भुतशिरश्छेदपञ्चकमद्भुतोऽस्याथरूपो यः शिरश्छेदः सर्व-
प्राणानां शिरश्छेदे मरणं जायत इति प्रसिद्धं यथा तथा
मनसा बाधे जगन्नाशसम्भवाज्जगतो मन एव शिरः शीर्षं
तस्य च्छेदो बाधस्तस्य निरूपकं पञ्चानां श्लोकानां समू-
हरूप प्रकरणं निरूप्याति इति शेषः, तदेव प्रतिपादयितुं सर्व-
पदार्थेषु प्रत्येकं विरागविवेकरूपसाधनेभ्यो विश्वविस्मृतिरूप-
स्य श्रेष्ठ्यमाह ।

तत्तद्विचारवैराग्याद्वरिष्ठा विश्वविस्मृतिः ।

छेदस्य शिरसश्छेदः प्रत्यङ्गच्छेदनाद्वरः ॥ १ ॥

तत्तदिति । तत्तद्विचारवैराग्यात्तस्य तस्य घ-
टादिपदार्थस्य तत्तदाकारवृत्तेश्च तत्तद्ब्रह्मभोक्तुश्चेत्येवमादिस-
मूहस्य विचारो विवेकस्तत्तद्विषयं वैराग्यं च वदुष्यमनयोः

समाहारैकवचनं तस्मान्मोक्षसाधनभूता विश्वविस्मृतिर्विश्वस्य
जगतस्तत्कारणस्य मनसश्च विस्मृतिः—‘नेह नानास्ति किञ्चने’ति
बाधपूर्वं विस्मरणं मोक्षसाधनमित्यर्थः, वरिष्ठा श्रेष्ठा तत्सम्भाव-
यितुं दृष्टान्तमाह च्छेद्यस्येति । च्छेद्यस्य च्छेतुं योग्यस्य शिरसः शी-
र्षस्यच्छेदः कर्त्तव्यं प्रत्यङ्गच्छेदनात्प्रत्येकमङ्गानामवयवानां छेदना-
त्कर्त्तव्याद्वरः श्रेष्ठः, अयं भावः, केन चिन्तीयापराधेन कस्य चिद्वक्ष्य-
स्य वधे राज्ञाऽऽज्ञप्ते सति तद्दृष्ट्या विना शिरश्छेदं मृत्योरसम्भ-
वात् पृथक्पृथग्गच्छेदनान्मृत्युसाधनभूताच्छिरःकर्त्तव्यमेव मृत्यु-
साधनं श्रेष्ठमिव मुमुक्षोर्मोक्षसाधनभूतात्तत्पृथक्पदार्थविवेकवै-
राग्यादिविश्वविस्मृतिलक्षणमनोबाधं विना मोक्षासम्भवाद्द्वन्द्वोपल-
क्षितमनोबाधलक्षणमाधनस्यैव श्रेष्ठ्यं मुमुक्षुदृष्ट्याति भावः ॥१॥

वक्ष्यस्य प्रत्यङ्गच्छेदने कृतेऽपि शिरश्छेदं विना मृत्यस-
म्भवात्प्रत्यङ्गच्छेदनवैयर्थ्यावन्मुमुक्षोः प्रत्येकं विषयवैराग्याविचा-
रयोः कृतयोरपि विश्वविस्मृतिलक्षणमनोनाशं विना मोक्षा-
सम्भवात्प्रत्येकं विषयविचारवैराग्ययोर्निष्पद्यो जनत्वमाह ।

प्रत्यङ्गच्छेदनेऽप्यस्य च्छेद्यमेव शिरो यदि ।

प्रथमं तच्छिरश्छिन्धि वृथा किं चेष्टयाऽन्यथा ॥२॥

प्रत्यङ्गीति । हे शिष्य अस्य जगतः प्रत्यङ्गच्छेदनेऽपि अङ्गम-
ङ्गं मतीति प्रत्यङ्गं तस्य च्छेदने विकर्त्तने कृते सत्यपि पृथक्पृथ-
ग्गङ्गानां त्रिपुटीलक्षणां नाशं कृतेपीत्यर्थः, शिरः शिर-
इव जगज्जीवनकारणं मन एव तत्त्वज्ञानेन विशीर्यमाणत्वाच्च
शिरस्तस्य जगतो नाशाय च्छेद्यमेव च्छेतुं विकर्त्तितुं योग्यमेव
यदि यदि तत्तर्हि त्वं प्रयत्नमादौ शीर्यते तत्त्वज्ञानाद्विनश्य-
तीति शिरो मनो जगज्जीवनकारणत्वात्सर्वाङ्गेषु मुखपाङ्गं

शिर इव सप्तदशावयवेषु मध्ये मुख्यं मन एवेत्यर्थः, छिन्वि-
विकर्त्तयाऽन्यथा पृथक्पृथक्त्रिपुटीलयलक्षणया वृथाचेष्टया नि-
ष्प्रयोजनचेष्टया व्यापृत्वा किं किं फलं न किमपित्यर्थः, ॥ २ ॥

ननु मृनीनां दयाशीलत्वं प्रसिद्धं तथा च मृत्युकारणभृते
शिरश्छेदनमवृत्त्याऽतीवनिन्द्यत्वमसिद्धेस्तां विहायाऽन्याङ्गच्छे-
दनमवृत्तौ किञ्चिदयावत्त्वाच्छिरश्छेदात्प्रङ्गच्छेदने श्रेष्ठ्यमिव
मनोनाशात्प्रत्येकत्रिपुटीलयस्यैव श्रेष्ठ्यमस्त्वित्याशङ्क्य शिर-
श्छेदस्य प्रत्यङ्गच्छेदनस्य च दुःखरहितशीघ्रपरणहेतुत्वेन दुः-
खहेतुत्वपूर्वं मृत्युहेतुत्वेन चातीव वैलक्षण्यमेवेति प्रत्यङ्गच्छे-
दाच्छिरश्छेदस्य श्रेष्ठ्यमिव दुःखमात्रकारणात्प्रत्येकं त्रिपुटी-
कयाद्विश्वविस्मृता मनोनाशस्यैव श्रेष्ठ्यं दर्शयति ।

दयाशीला हि मुनयो मुनेः सापि दयालुता ।

यच्छिन्नान्ति मनः शीर्षं विनाङ्गच्छेदवेदनाम् ॥ ३ ॥

दयाशीला इति । मुनयो मननशीला ज्ञानिन इत्यर्थः,
दयाशीला दया कृपा शीलं स्वभावो येषां ते तयोक्ताः सन्ति
हि प्राप्तद्धमेतज्जालेषु तर्हि कथं निर्दयवज्जगज्जीवनहेतुमनः-
शीर्षच्छेदने प्रवृत्तिस्तत्राह मुनेरिति । मुनेर्विवेकिनः सापि सैव
दयालुता दयास्वभावता सा केत्यत आह यादिति, मुनिर-
ङ्गच्छेदवेदनां विनाऽज्ञानां त्रिपुटीलक्षणानामवयवानां छेद-
श्छेदनं विकर्त्तनमित्यर्थः, तस्य वेदनां यातनामृते मनः शीर्षं
मन एव शीर्षं शिरच्छिन्नान्ति विकर्त्तयतीति यथा सेति
योज्यम्, अपं भावः—प्रत्यङ्गच्छेदजन्यदुःखस्य बहुत्वादक-
स्माच्छिरश्छेदे च तदभावान्मनःशिरश्छेदकर्तुर्मुनेरपि दया-
लुत्वसिद्धिरिति भावः ॥ ३ ॥

ननु विवेकिंबुद्धौ तत्सिद्धावापि यस्य शिरश्छेदने तद्दृष्ट्याः
तु तदमिद्धिरेवेत्याशङ्क्य तद्दृष्ट्यापि तत्सिद्धिं दर्शयति ।

सद्यो मम शिरश्छिन्धि मामित्याह मनो मम ।

मया सोढुं न शक्यन्ते प्रत्यङ्गच्छेददुर्दशाः ॥ ४ ॥

मय इति । बध्यपुरुष एवायमस्य प्रत्यङ्गं छेत्तव्यमिति राज्ञा-
ऽऽज्ञायां सत्त्वां मयद्गच्छेदने दुःखबहुत्वं ज्ञात्वा वधकर्तारं बहु-
द्रव्यं दत्त्वा मम शिरः सद्य एव छिन्धीति वदति तद्दृष्ट्या
प्रत्यङ्गच्छेदनं कर्तुः सकाशाच्छिरश्छेदकर्तारि दयालुत्वं स्फु-
रति यथा यथा मम मनोपि मे ज्ञानिनो मनोऽन्तःकरणं प्रत्यङ्ग-
च्छेदने दुःखबाहुल्यं ज्ञात्वाैव जगदाकारं मनो मम मे जगदाका-
रस्य मनसः शिरस्तत्त्वज्ञानेन विशीर्यमाणत्वाच्छिरोभूतं जग-
दजीवनभूतं मङ्गल्यविकल्परूपं मनः सद्यः शीघ्रं छिन्धि विकर्त्त
येत्येव मां मुमुक्षुं तन्नाशकमाह कथयति । ननु जगदाकारस्य
त्र जीवनेहेतुभूतमङ्गल्यविकल्पात्मकमनःशीर्षच्छेदने मरणहेतुभूते
कुनो मां मरेमसीति पृष्टं मनो मां प्रति कथयामासेत्याह मयेति,
मया जगदाकाररूपेण मनसा प्रत्यङ्गच्छेददुर्दशाः मयज्ञानां पृथक्
पृथग्ज्ञानां त्रिपुटीरुपाणामवयवानामित्यर्थः, छेदो विकर्त्तनं त-
ज्जन्या दुर्दशाः पीडाः सोढुं सन्तुं न शक्यन्ते तत्सहने नाहं
समर्थ इत्यर्थः, अतः प्रत्येकमङ्गच्छेदने दुःखबहुत्वज्ञानादुःखा-
पानेन तत्कालशिरश्छेदकर्तुर्दयालुत्वस्य बध्यपुरुषदृष्ट्या सि-
द्धिरित्यन्तत्रिपुटीलक्षणाभिज्ञानां प्रत्येकच्छेदनेन दुःखबहुतराज्ञा-
नाज्जगदाकारमनोदृष्ट्यापि तच्छीर्षभूतमङ्गल्यविकल्परूपमनोवा-
धकर्तारि मयि दयालुत्वमिद्धिरिति भावः ॥ ४ ॥

किञ्च बध्यस्य प्रत्यङ्गच्छेदने कृतेऽपि वधाभाववदनन्तविधा

वयवानां कर्तृना सम्भावात्कर्तृनेपि तन्नाशमावाद्य शिरश्छे-
द इव जगच्छिरो मन एव च्छिन्नमिसाह ।

असङ्ख्याश्चित्तजा भावा शक्याभ्येत्तुं क्रमात्कथम् ।

चित्तमेतत्समाच्छिन्नमत एव मया मुने ॥ ५ ॥

इति श्रीनवोपनारेऽद्भुतशिरश्छेदपञ्चकमेकोनचत्वारिंशत् ॥ ३९ ॥

असंख्या इति । हे शिष्य चित्तजाश्चित्तादुत्पन्ना भावा वि-
कारा असङ्ख्या न विद्यते सङ्ख्या गणना येषान्ते तथाभूता
अनन्ता इत्यर्थः, अत एव ते क्रमाक्रमेण च्छेत्तुं विकर्तितुं शक्याः
सामर्थ्यविषयाः कथं केन प्रकारेण भवन्ति न कथमपीत्यर्थः,
हे मुने इति सम्बोधनेन त्वमप्येवं जानास्येवेति सूचितम्, अन-
पवास्मादेव कारणान्मया मनोनाशकर्तृतदिदं प्रत्यक्षं चित्तं
मनः समाच्छिन्नं सम्पकपुनरुत्पन्नं न स्याद्यथा तथाऽऽच्छिन्न वि-
कर्तितं यदि त्वं मोक्षमिच्छसि तर्हि स्वयापि सङ्कल्पविकल्प-
रूपमनोनाश एव कार्य इति भावः ॥ ५ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यद्विषाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्तावद्भु-
तशिरश्छेदपञ्चकार्थप्रकाश एकोनचत्वारिंशत् ॥ ३९ ॥

अथ जातसाक्षात्कारं शिष्यं प्रति श्रीगुरोः प्रश्नामृतम् ।

इदानीमुपदिष्टार्थस्य शिष्ये स्थिरतापरीक्षणाय स्वप्रश्ना-
नुदाहर्तुं श्रीगुरुप्रश्नामृताख्यं नवश्लोकं प्रकरणमभिदधान आह ।

अथ जातसाक्षात्कारं शिष्यं प्रति श्रीगुरोः प्रश्नामृतम् ।

अथेति । अथाद्भुतशिरश्छेदपञ्चकनिरूपणानन्तरं जात-
साक्षात्कारं जात उत्पन्नः साक्षात्कारः स्वात्ममात्मस्य यस्य
तं तथोक्त शिष्यं प्रति शिष्यस्य प्रतिपोगे द्वितीया श्रीगुरोः

श्रीगुरुकृतं कर्त्तरिपृष्ठी प्रश्नामृतं प्रश्नानां पृच्छानाममृतं शिष्ये
सुखाविर्भावकारणत्वादमृतमिवैतन्नामकं प्रकरणमित्यर्थः,
निरूप्यत इति शेषः, तत्रादौ परमपदानुभवो जातो वा नेति
पृच्छति ।

नित्यानुभूतमपि यन्नानुभूतत्वमागतम् ।

अनुभूतिरसस्पर्शैरनुभूतं परं पदम् ॥ १ ॥

नित्यानुभूतीमिति । यत्प्रसिद्धं विदुषां नित्यानुभूतमपि
स्वयं प्रकाशरूपत्वान्नित्यं सर्वदाऽनुभूतमनुभवरूपमपि भावे
निष्ठा नानुभूतत्वं नानुभूतमनुभवविषयस्तस्य भावस्तत्त्वं क-
र्मणि निष्ठा नागतं न प्राप्तमेवेत्यत्रातदुक्तलक्षणं परं कार्य-
कारणातीतं कार्यकारणयोस्तत्रैव कल्पितत्वेनासत्त्वादित्यर्थः,
पदं पद्यते श्रुतियुक्त्यनुभवैर्गम्यते तत्पदं प्रत्यगभिन्नं ब्रह्मा-
नुभूतिरसस्पर्शैरनुभूतेरनुभवस्य यो रसः सुखविशेषस्तस्य
स्पर्शाः साक्षात्कारास्तैस्त्वया कर्त्राऽनुभूत साक्षात्कृतं किं
किमु न वेति एकः प्रश्नः ॥ १ ॥

इदानीं प्रत्यगात्मानि ब्रह्मलक्षणानि साक्षात्कृतानि न
वेति पृच्छति ।

प्रत्यक्षलक्षणैरेव परामृत्तिविलक्षणैः ।

साक्षात्कृतः शिवः साक्षात्सच्चिदानन्दलक्षणैः ॥२॥

प्रत्यक्षलक्षणैरिति । हे शिष्य त्वया परामृत्तिविलक्षणैः
परामृतिरञ्जन्ति गच्छन्तीति पराञ्चयो बौद्धमुखा यो वृ-
क्षयोऽन्तःकरणस्य घटाद्यनुभवकरणरूपा अज्ञास्ताभ्यो वि-
लक्षणैराविषयभूतैर्विगतानि लक्षणानि चिद्धानि स्वलक्ष-
कानि पेभ्यस्तैः प्रत्यक्षलक्षणैः प्रत्यक्षाणि अव्यवहितप्रकाश-

रूपाणि लक्षणानि चिह्नानि येषां तानि तैस्तेषां स्वयं प्रकाश-
त्वेन सर्वदास्फुरणरूपत्वात्तत्प्रासङ्ग्यं सर्वत्र सर्वदानुभूयमानमिति
भावः, सच्चिदानन्दलक्षणैः सत्कालत्रयावाध्यं चिज्ज्ञप्तिमात्रमा-
नन्दः सुखमेतान्येवाभिन्नानि ब्रह्मणो लक्षकत्वाल्लक्षणानि तैः
साक्षाच्छिबोऽव्यवाहितप्रकाशरूपः शिवः सुखरूपस्त्वंपद-
लक्ष्यः प्रत्यगात्मा साक्षात्पत्यसमनुभूतः किमिति पूर्वश्लो-
कादावर्त्तनीयं किं किमु नवेति प्रश्नः ॥ २ ॥

इदानीं वेदान्तश्रवणेन जनिततत्तत्फलं ब्रह्मसुखाविर्भूसा
निद्रायामिव सर्वदुःखविस्मरणं जातं नवेति पृच्छति ।

यशोदागीतमधुरैर्मृदुवेदान्तभाषितैः ।

लालितः प्रापितो निद्रां मुकुन्द इव मोदसे ॥ ३ ॥

यशोदेति । हे शिष्य त्वं यशोदागीतमधुरैर्यशोदाया
नन्दपत्न्या गीतानि गायनानि कृतानि यानि तेषां माधुर्याणि
मृष्टानि सुखविशेषा इत्यर्थः, तैर्लालितः क्रीडितः सन्निद्रां
सुषुप्तिमुखं प्रापितः प्राप्तः कृतः सन्मुकुन्दः श्रीकृष्णो यथा
मोदते हृष्यति सुखितो भवतीत्यर्थः, तद्वत्त्वं यशोदागीतमधुरै-
र्यशः कीर्तिं ददातीति यशोदा विवेकवती बुद्धिर्विधेति पा-
वत्तया गीतानि गानानि कृतानि गुरुमुखान्छुनानि वाक्यानि
तेन माधुर्याणि सुखविशेषा येषु तानि तयोक्तानि तैर्मृदुवे-
दान्तभाषितैर्मृदुनि कोमलस्पर्शानि सूक्ष्मार्थत्वात्सुखजनकत्वा-
च्चेत्याशयः, यानि वेदान्तानामुपनिषदां भाषितानि वचांसि
तैर्लालितो चिक्रीडितः सन्निद्रां प्रपञ्चविष्मृतिव्यसनात्मसमा-
धिरूपां सुप्तिं प्रापितः प्राप्तः कृतो मोदसे हृष्यसि न वेति प्रश्नः
किं पदानुद्योतः कर्त्तव्याप्रापि ॥ ३ ॥

इदानीं स्वरूपमुत्तानुपयेन वृत्तोसि किं न वेति पृच्छति ।

नवनीतरसग्रासैश्चमत्कारैः स्वसंविदाम् ।

अन्तराप्यायितो बालमुकुन्द इव खेलसि ॥ ४ ॥

नवनीतीति । हे शिष्य त्वं बालमुकुन्द इव यथा बालमुकुन्दो बालो वास्तवावापन्नो मुकुन्दो मुक्तिपदो भक्तानां श्रीकृष्णो नवनीतरसग्रासिनं नवनीतं हेय्यद्भवीनं तस्यैव ग्रामाः कवला भोग्या येषां ते तथोक्तास्तैः स्वसंविदां स्वस्य श्रीकृष्णस्य सं- विदश्चतना अन्तःकरणवृत्तयाश्चदाभासविशिष्टा इत्यर्थः, तासां चमत्कारैर्विलासैरन्तराप्यायितोऽन्तरेव वृत्तः सन्खेलति क्री- ढति तद्वन्नवनीतरसग्रासिनं नवनीतस्य हेय्यद्भवीनस्य रम इव वृ- त्तिकारकत्वाद्रमः सुखं 'रसो वै स' इति श्रुतेस्तद्वन्न ग्रामो भाजनं येषां तैः स्वसंविदां स्वाऽऽत्मरूपा याः संविदो ज्ञानां न ज्ञानां चमत्कारैर्विलासैरन्तराप्यायितोऽन्तरात्मन्येव वृत्तः सन्खे- लसि किं न वेति प्रश्नः ॥ ४ ॥

इदानीं स्वात्मन्ये स्थितोसि किं न वेति पृच्छति ।

स्वात्मनि प्रलयं नीत्वा दृश्यमेकाकितां गतः ।

किं नृत्यसि निजानन्दे महादेव इवात्मनि ॥ ५ ॥

स्वात्मनीति । हे शिष्य त्वं महादेव इव यथा महादेवः शिवोऽहङ्कारदेवता रुद्र इति यावद्दृश्य दर्शनविषयं जगत्- स्वात्मानं स्वरूपेऽहङ्कारे प्रलयं नाशं नीत्वा प्रापांश्चैका- कितामेकलक्ष्यं गतः प्राप्तः सान्नजानन्दे स्वात्मसुखे स्थितो भूत्वा नृत्यति तद्वद्दृश्यं ज्ञानविषयं समस्त जगत्स्वात्मानं ब्र- ह्माभिन्ने भस्मगात्मनि प्रलयं प्रकृष्टो निर्बीजो लयो नाशस्तं नीत्वा प्रापांश्चैवा वाचं कृत्वेत्यर्थः, तत एकाकितामद्वय-

पतां गगः प्राप्तः सन्निजानन्दे निरतिशयात्मानन्द आत्मनि
ब्रह्माभिन्ने मत्पगात्मनि स्थित्वा नृत्यसि किं नृत्यं करोषि किं
न वेति प्रश्नः ॥ ५ ॥

इदानीं सविकल्पममाधौ स्थितोमि किं नवेति पृच्छति ।

सायङ्काले समाध्याख्ये स्निग्धां सर्वाङ्गसुन्दरीम् ।

निजशक्तिमुमां पश्यन्महेश इव नृत्यसि ॥ ६ ॥

सायंकाल इति । हे शिष्य त्वं महेश इव यथा महेशः
शिवः सायंकाले प्रदोपसमये स्निग्धां प्रेमवतीं सर्वाङ्गसुन्दरीं
सर्वाङ्ग समस्तानि यानि अङ्गानि हस्तपादनासिकानेशादीनि
तैः सुन्दरीं कमलायां निजशक्तिं स्वशक्तिमुमां पार्वतीं पश्य-
न्त्रवलोकमन्तृत्पति नृत्यं करोति तद्वत्तमाध्याख्ये समाधि-
नामनि सायंकाले सविकल्पसमाधिरूपप्रदोपसमये सविकल्पस्य
समाधेः सर्वजगतो बाधपूर्व स्फूर्तिसत्त्वबुद्धेन प्रदोपकालत्वं
मिति भावः, स्निग्धां स्वात्मनि प्रेमवतीं सर्वाङ्गसुन्दरीं सर्वैः
समस्तैरङ्गैरवयवैरनुभाष्यानुभवानुभावित्वरूपैः सुन्दरीं कमली-
यरूपामु-उकारवाच्यं लिङ्गरूपीं मर्माष्टव्याष्टरूपं द्विविधं तद-
भिमानद्रव्याप तैजसाहरण्यगर्भाख्यं तन्माति साक्षाद्दृश्यत्वे-
नावलोकयति मा तथोक्ता तां, यद्वा-उ ब्रह्मैव मत्पगभिन्नं माति
अनुभवति मा तथोक्ता तां, 'यो जागार तमु सामानि यन्ती'ति
श्रुतेनिजशक्तिं निजा स्वीया शक्तिर्जगज्जननसामर्थ्यरूपा
तां चिच्छक्तिं पश्यन्सन्साक्षादवलोकयन्सन् किं नृत्यसि या-
वत्प्रारब्धसमं व्यापृतिरूपं नृत्यं करोषि किमिति प्रश्नः ॥ ६ ॥

इदानीं दृश्यं त्रयपरिपात्रो जातो न वेति पृच्छति ।

दृश्यं निषीय गरलं पाचयित्वा तदात्मनि ।

मृत्युञ्जयपदं प्राप्तः किं हृष्यसि हरो यथा ॥ ७ ॥

दृश्यमिति । हे शिष्य त्वं यथा यद्गद्गरो हरति भक्त-
दुःखमिति हरः सदाशिवो दृश्यं सर्वदेवामुरादिहांगवपयं गरलं
समुदादुत्पन्नं हालाहलं निपीय निशेषं पीत्वा तद्दालाहलमात्म-
नि स्वदेहे पाचयित्वा जारयित्वा मृत्युञ्जयपदं मृत्युञ्जयतीति
मृत्युञ्जयस्तदेव पदं नाम प्राप्तः लब्धः सन् हृष्यति मोदते
तथा तद्गद्गदं दृश्यं ज्ञेयं सर्वं जगद्गरलं गरं विषं तद्धर्मं लाति
अङ्गीकरोतीति गरलं स्वसेवकस्य नाशकत्वाच्च निपीय निःशेषं
पीत्वाऽऽत्मनः पृथगसत्त्वेनावलोकीयत्वेत्यर्थः, तद्गच्छं चाधितं
जगदात्मनि प्रसगीभक्ते ब्रह्मणि पाचयित्वा पक्वं कृत्वा पुन-
रुदयाक्ष्मं कृत्वेत्यर्थः, मृत्युञ्जयपदं मृत्युं मृतिकारणं संसारं
जयतीति मृत्युञ्जयो ब्रह्म तस्य पदं स्वरूपं प्राप्तो यातः सन् हृ-
ष्यसि नित्यवृत्तो जातोसि किं न वेति प्रश्नः ॥ ७ ॥

इदानीमन्तःकरणवृत्तौ स्वात्मानं साक्षात्पश्यसि नवेति पृच्छसि ।

यथा संमुखतां नीत्वा मुकुरे मुखमीक्षितम् ।

अखण्डवृत्तौ च तथा स्वरूपं किं विलोकितम् ॥८॥

यथेति । हे शिष्य त्वया यथा यद्गत्सन्मुखतां स्वसन्मुख-
तां दर्पणं मुकुरं नीत्वा प्रापयित्वा तस्मिन्मुकुरे दर्पणं मुखं
वदन्मीक्षितमवलोकितं तथा तद्गत्स्वरूपं स्वस्यात्मनो रूपमा-
कृतिं स्वतो द्रष्टुमशक्यमपि अखण्डवृत्तौ ध्यानाभासेनाखण्डा-
काराकारितायां वृत्तावदं ब्रह्मास्मीत्याकारायामित्यर्थः, स्वरूपं
स्वस्यात्मनो रूपं सच्चिदानन्दधनमवलोकितं दृष्टं किं नवेति
प्रश्नः ॥ ८ ॥

इदानीं मायायामन्तर्बहिश्चात्मानं जगद्रूपां मायां च दृष्ट्वा
परमाश्रयवाजातोसि किं नवेति पृच्छति ।

बहिरन्तर्हरिं पश्यन्मायां पश्यन्नगन्मयीम् ।

विस्मयं परमं यासि मार्कण्डेय इवात्मनि ॥ ९ ॥

इति श्रीनरहरिकृतौ बोधसारे श्रीगुरुप्रशामृतं चत्वारिंशम् ॥४०॥

बहिरिति । हे शिष्य त्वं मार्कण्डेय इव यथा मार्कण्डेयो
मृकण्डुपुत्रो बहिर्वाक्षदेशे बटपत्रस्थितं बालमुकुन्दरूपमन्तश्च
तद्देहे प्रविष्टः सन्स्वाश्रमे नारायणरूपं हरिं विष्णुं पश्यन्नव-
लोकयन् मायां च मुकुन्ददेहाद्बहिर्वाक्षदेशेऽन्तश्च तद्देहे ज-
गत्स्वाश्रमादिदृश्यरूपां जगन्मयीं जगद्रूपां पश्यन्नवलोकयन्-
सन्परममुत्कृष्टं विस्मयमाश्चर्यं यातः प्राप्तस्तद्ब्रह्महिर्जगतो वा-
क्षदेशे स्वस्वरूपे स्थितमन्तश्च जगति स्वदेहे सच्चिदानन्दरू-
पेणानुवृत्तं हरिं सर्वद्वैतहरणशीलं मत्स्यगभिन्नं ब्रह्म 'पश्यन्न-
वलोकयन्सन्मायामपि सदसत्त्वादिलक्षणैर्निरूपयितुमशक्यां
जगन्मयीं जगद्रूपां पश्यन्नवलोकयन्सन्मात्मनि अन्तःकरणे
परमं श्रेष्ठमुत्कृष्टमित्यर्थः, विस्मयमाश्चर्यं यासि प्राप्तोऽपि किं
किमु न वेति प्रश्नः ॥ ६ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ श्री-
गुरुप्रशामृतार्थप्रकाशश्चत्वारिंशः ॥ ४०॥

— अथ शिष्यप्रतिवचनम् ।

इदानीं शिष्यप्रतिवचनं निरूपयितुं शिष्यप्रतिवचना-
ख्यमेकश्लोकं प्रकरणमभिधान आह ।

अथ शिष्यप्रतिवचनम् ।

अथेति । अथ गुरुप्रशामृतनिरूपणानन्तरं शिष्यप्रतिवचनं
शिष्यस्य च्छानस्य प्रतिवचनं मत्पुत्ररणमेतन्नामकं प्रकरणं

ब्रह्मविदो 'न मातृवधेन न भ्रूणहत्यये' त्यादिश्रुत्या निषिद्धा-
चरणस्य दोषाभावप्रतिपादनात्केवलं तत्रैव प्रवृत्तिर्माभूदिति तत्र
प्रवृत्त्याऽशोभाकारित्वं सदृष्टान्तमाह ।

जात्या यद्यपि गौरमेव वदनं रूपस्य नास्ति क्षति-
स्तर्त्तिक कज्जलकालिमा मुखतले संलापनीयो बुधैः ।

अस्तु ब्रह्मविदः कृतैरपि न तैर्दुष्कर्मभिश्चेत्क्षतिः

किं कामादिकदर्थिता वरमहो निःसङ्गसौख्यं वरम् ॥ १ ॥

जासेति । हे शिष्य ब्रह्मविदो ब्रह्म देशकालवस्तुकृतपरि-
च्छेदशून्य वस्तु वेत्ति जानातीति ब्रह्मविदस्य ब्रह्मविदः कृतैरा-
चरितैरपि तैर्नरकादिमापकैर्वैद्यहननादिभद्रदुष्कर्मभिर्दुष्टानि नि-
षिद्धानि पानि कर्माणि तैः क्षतिर्नाशो न नास्ति चेद्यदि तर्हि अन्तु
भवतु दोषाभावः श्रुतिप्रामाण्यात्तथापि ब्रह्मविदः कामादिकद-
र्थिता कामो विषययोगेच्छाऽऽदिर्गेषां क्रोधादीनां तैः कदर्थिता
तुच्छता वरमुत्तमं किमहो किमुत निःसङ्गसौख्यं निःसङ्गं नाशा-
दिभिरसंवद्धं सौख्यं सुखमेव सौख्यं निरातिशय सुखमित्यर्थः,
वरं श्रेष्ठं तद्वदेति शेषः, तत्र दृष्टान्तो वदनं यद्यपि मुखं जात्या
स्वभावेन गौरवर्णमस्ति अत एव तत्र लग्नेऽपि कज्जल रूपस्य
क्षतिर्हानिर्नास्त्येव न विवृत एव परन्तु नेत्रप्रान्तभागेष्वेव
लग्नेन कज्जलेन रूपस्य क्षतिर्नास्तीत्युक्तं सत्यमेव किञ्च प्रत्युत
रूपशोभाकार्येव तद्भवति उत्तमो हेतोरुद्यैर्विवेकिभिर्मुखतले
वदनफलके कज्जलं कालिमा कज्जलस्य तैलादिमंयुक्तदीपोत्प-
न्नस्य काष्ण्यद्रव्यस्य कालिमा श्यामत्व संलापनीयो लेपनीय
इत्यर्थः, अयं भावः—यद्यपि 'न मातृवधेन'त्यादि श्रुतिभिर्हानिनां
निषिद्धाऽऽचरणे दोषाभाव उक्तस्तथापि न तत्र विधिः किन्तु

तीव्रमारब्धवशेन जातेऽपि तस्मिन् दोषाभाव उक्तोऽतस्तत्रैव न
प्रवर्तितव्यमसङ्गात्ममुख एव रतिः संपाद्या यथा गौरवर्णे मु-
खे लोकव्यवहारवशेन मुखशोभायै नेत्रयोरञ्जनं कार्यमित्युक्ते-
र्नेत्रयोः कज्जलेऽञ्जिते तच्छोभा स्यात्तस्मिन् मुखतले संलापिते
सति लोकेऽशोभैव स्यादेवं तीव्रमारब्धवेगेन कृतेऽपि निषिद्धक-
र्मणि तत्क्षयेन श्रुद्धिकारणत्वादन्तःकरणस्य ज्ञानिनो गुण एव
तस्मिन् बुद्धिपूर्वं कृते च मुखमण्डले कज्जललेप इव लोकहास-
जन्यं दुःखमेव स्यात्, किञ्च तदाचरणेन च नरकादिजन्यं दुःख-
मेव स्यादतस्तत्र न प्रवृत्तिः कार्येति ॥ १ ॥

ननु विद्यावतां प्रबलश्रुक्तस्य निषिद्धाचरणे दोषाभा-
वस्य सत्त्वात्तदाचरणे को दोष इत्याशङ्क्याह ।

विद्यैवाधिगता सदामृतमयी विद्यावता तत्सुखं

स्थेयं वर्त्मनि सङ्गदोषरहिते सङ्गः पुनः कीदृशः ।

किं भूषाऽस्य वरा स्थितिः स्तुतिमयी सा राजसिंहासने
द्वारि द्वारि कपर्दिकार्थमटनं किं वाऽस्य राज्ञो वरम् ॥२॥

विद्यैवेति । विद्यावता ज्ञानिना विद्यैव ज्ञानमेवाधिगता
प्राप्ता सा चामृतमयमृतं सुखं ब्रह्म तन्मयी तद्रूपाऽस्ति यदि
पहिं तर्हि सुखं यथा भवति तथा सङ्गदोषरहिते सङ्गः का-
मादिभिः सम्बन्धस्तज्जन्यो यो दोषो दुःखरूपमनिष्टं तेन र-
हिते व्यतिरिक्ते वर्त्मनि आचरणरूपे मार्गे स्थेयं स्थितिः
कार्या पुनर्ज्ञानप्राप्तेरनन्तरं कीदृशः किं प्रकारः सङ्गः पा-
पकर्मभिः सम्बन्धो भवेन्नैव भवेदित्यर्थः, ननु किं निःसङ्गसुखेन
विदेहमुक्तिस्तु स्यादेव ज्ञानफलत्वात्तस्या इत्याशङ्क्या जीवतो
मुक्तिमुखाननुभवे तस्या अप्सिद्धिरिति निश्चित्य सङ्गमुखा-

त्रिःसद्गमुखं आधिक्यं तदादराय प्रदर्शयन्ट्रान्तेन पृच्छति
किमिति, अस्य राजकुलोत्पन्नस्य मात्तराज्यस्य च पुरुषस्य रा-
जसिंहासने राज्ञो नृपस्य यत्सिंहासनं पदं तस्मिँल्लोकादरणी-
यस्थान इत्यर्थः, सा प्रसिद्धा लोकपूज्या स्थितिः स्थानं सा
वरा श्रेष्ठा भूपाऽलङ्कृतिः स्तुतिमयी स्तोत्ररूपा किं किमु किं
किंवाऽस्य-मात्तराज्यस्य राज्ञो नृपस्य द्वारि द्वारि लोकानां
द्वारे द्वारे कपर्दिकार्यं कपर्दकलामेच्छयाऽदनं भ्रमणं वरं श्रेष्ठं
तत्कथय निन्द्याचरणेन जीवन्मुक्तिस्तृप्त्यानुभवाभावाल्लोकनि-
न्दाजनपदुःखाधिक्याच्च विदेहमुत्तयभावेन च नरकदुःखस्य
विद्यमानत्वाच्च न निन्द्याचरणे प्रवर्तितव्यमिति भावः ॥ २ ॥

ननु श्रुतिभावत्वेन निन्द्याचरणे ज्ञानिनां प्रवृत्तिर्भवतु
को दोष इत्याशङ्क्य प्रयोजनाभावाज्ज्ञ कार्येत्याशयेनाह ।

शिष्टाचारपथं विना यदि भवेदात्मप्रबोधो महान्-
स्त्याज्यस्तर्हि तु सर्वदैव विदुषा वर्णाश्रमाणां क्रमः ।
वर्त्म ज्ञस्य विलक्षणं यदि कृतार्त्तिकचाकृतात्कर्मणः
संगृह्णातु जनांस्तदा मुनिजनस्तेनापि नास्य क्षतिः ॥ ३ ॥

शिष्टाचारेति । हे शिष्य तव शिष्टाचारपथं विना शि-
ष्टानां श्रेष्ठानामाचारः कर्म तदेव पन्था मार्गः स्वर्गापवर्ग-
कारणत्वात्तं तथोक्तं विना वर्जयित्वा निन्द्याचरणेनेत्यर्थः, म-
हान्प्रबोधो हृदं ज्ञानं यदि यर्हि भवेत्स्यात्तर्हि तु तर्ह्येव वि-
दुषा ज्ञानिना वर्णाश्रमाणां वर्णाश्च ब्राह्मणाद्या आश्रमा
ब्रह्मचर्याद्यास्तेषां क्रम आचारः सर्वदैव सर्वकालमपि त्याज्य-
स्तर्कुं योग्यः स्यान्निषिद्धाचरणेनैव ज्ञानप्राप्तौ सत्यां सर्वेषा-
मेव मुक्तिः स्यादेवं च सर्वेषामपि तत्र प्रवृत्तौ सन्मार्गोच्छेद-

प्रसङ्गो न हि सन्मार्गगामिनो प्रवृत्तिसूत्र दृश्यते न हि च नि-
 पिद्धाचाराणां मुक्तिरपि सर्वेषां दृश्यते किन्तु केवलनरकमा-
 सिरेव दृश्यते श्रूयते चाऽतो निन्द्यकर्मणि प्रवृत्तिर्नैव कार्योत
 भावः, ननु 'नैनं कृताकृते तपतः, एतद्वा न तपति किमहं
 साधु नाकरवं किमहं पापमकरवमि'त्यादिश्रुतिभिर्ज्ञानिषु सुकृ-
 तदुष्कृतभयाभावप्रतिपादनार्थं निष्फलसत्कर्माचार एवाग्रह
 इत्याशङ्क्य लोकसंग्रहफलसद्भावान्मैवमित्याह वच्मोति, अस्य ज्ञा-
 निनो वर्त्माऽऽचरणरूपो मार्गः कृतात्कर्मणोऽकृतादकर्मणः
 कर्मसागादित्यर्थः, यद्वा कृतात्कर्मफलात्स्वर्गादेरकृतान्मोक्षा-
 द्वाप्त श्रुतिः ।

‘अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृताद् ।

अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च पक्षतपस्यासि तद्वदे'ति ॥

विलक्षणं भिन्नमस्तीति यदि चेद्वदसि तदा तर्हि मुनिजनो
 मुनीनां ज्ञानिनां जनः समूहो जनार्णवो लोकान्कर्माधिकारिजीवा-
 नित्यर्थः, संगृह्णातु ग्राहयतु स्वयं कर्म कृत्वा लोकानपि कार-
 यतु इत्यर्थः, ।

‘लोकसंग्रहमेवापि संपश्यन्कर्तुमर्हसी'ति ।

भगवद्गीतोक्तेः, ननु तर्हि लोकसंग्रहार्थमेव कर्मकुर्वतोपि
 तदाऽऽसत्तया बन्धः स्यादित्याशङ्क्याह तेनापीति, तेनापि लोक-
 संग्रहार्थं कृतेनापि कर्मणाऽस्य ज्ञानिनो सतिर्नाशो न न विद्यते
 निपिद्धाचारेण बन्धाभाव इव सत्कर्माचारेपि बन्धाभावाल्लोक-
 संग्रहाय सत्कर्माचार एव ज्ञानिना प्रवर्तितव्यमिति भावः ॥३॥

ननु तर्हि दत्तादीनां कथं तत्र तत्र पुराणेषु स्वेच्छाचारः
 श्रूयते इत्याशङ्क्याह ।

दत्तोऽसावृषभो जडश्च भरतो मङ्गिश्च संवर्त्तकः

कर्मभ्रष्टपथं गताः कथममी चेत्पूर्वपक्षस्तत्र ।

साधो जागरितान्प्रतीदमुदितं पश्यन्ति शृण्वन्ति ये

निद्रान्धा न विलोकयन्ति न पुनः शृण्वन्ति वाच्या न ते ४

इति श्रीनरहरिकृतौ बोधसारे चर्याचतुष्टयी द्विचत्वारिंशः ॥ ४२ ॥

दत्त इति । अमी पुराणेषु प्रसिद्धो दत्तो दत्तात्रेय ऋषभ
 ऋषभनामा राजा नामेः पुत्रो जडो भरतो भागवते प्रसिद्धो
 जडभरतो मङ्गिश्च मङ्गिनामा मुनिरपि संवर्त्तकश्च संवर्त्तकनामे-
 त्येवमभ्येते कर्मभ्रष्टपथं कर्मभ्यो विहितकर्मभ्यो भ्रष्टश्च्युतो
 यो पन्था मार्गस्तं गताः प्राप्ताः कथं कुत इति तव पूर्वप-
 क्षः पञ्चश्रेयसि तर्हि हे साधो अनेन सम्बोधनेन तव सा-
 धकत्वादेव कथितमिति सूचितं, तदेव स्पष्टमाह जागरितानिति,
 ये पश्यन्ति अवलोकयन्ति जगद्गतपदार्थाननुभवन्तीत्यर्थः,
 किञ्च शृण्वन्ति जगद्गतपदार्थनामानि श्रोत्रेणानुभवन्ति ता-
 द्जागरिताञ्जगद्भवस्यावत इत्यर्थः, इदं लोकसंग्रहार्थं कर्म कर्त्त-
 व्यमित्येवमुक्तं ये दत्तादय आत्मसाक्षात्कारानन्तरं न विलो-
 कयन्ति न जगत्पदार्थान्पश्यन्ति न च नैव शृण्वन्ति तत्तत्प-
 दार्थनामान्यपि श्रोत्रेण नानुभवन्ति ते निद्रान्धा निद्रया मय-
 ञ्जविस्मृतिसप्तशय्या मुष्ट्याऽन्याश्चक्षुर्हीनब्रह्मरूपास्ते पुरुषा
 न वाच्या न वचनार्हास्तेषां ब्रह्मरूपत्वाद्विधिनिषेधानधिका-
 रितया सत्कर्महीना अपि न निन्द्या इति भावः ॥ ४ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसाराध्याक्षौ चार-
 याचतुष्टयर्थप्रकाशो द्विचत्वारिंशः ॥ ४२ ॥

अथ ज्ञानगङ्गातरङ्गोनाशीतिकम् ।

एवं चर्याचतुष्टयी निरूप्येदानीं बहुसन्देहनिराकरणेन ज्ञा-

नदाह्याय ज्ञानगङ्गातरङ्गोनाशीत्यारूपमेकोनाशीतिश्लोकं प्रकर-
णमभिदधान आह ।

अथ ज्ञानगङ्गातरङ्गोनाशीतिकम् ।

अथेति । अथ चर्याचतुष्टयीनिरूपणानन्तरं ज्ञानगङ्गातर-
ङ्गोनाशीतिकं ज्ञानं ज्ञप्तिः सैव गङ्गा पवित्रकारकत्वाद् ।

न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।

इति गीताक्तेः, यद्वा ज्ञानं ज्ञप्तिः सैवाऽऽत्मसन्मुखतया स-
न्ततगतिमत्त्वात्सागरं प्रति सन्ततगमनवती गङ्गेव गङ्गा तस्या-
स्तरङ्गा इवास्मिन्प्रकरणे निरूपयिष्यमाणाः श्लोकास्ते तत्तत्सं-
क्षयमलनिवर्त्तकत्वात्तरङ्गा भङ्गास्तेषामेकेनान्यूनोऽशीतिस्तत्सं-
ख्यानां श्लोकानां समूहरूपमेकोनाशीतिकं प्रकरणमुच्यत इति
शेषः, तत्र तावदादौ तत्प्रकरणप्रयोजननिरूपणेनैतच्छ्रवणे शिष्यं
मेरयति ।

ज्ञानगङ्गातरङ्गोनाशीतिकं शृणु सांप्रतम् ।

एकेनाप्यङ्गलभेन सर्वपापक्षयो भवेत् ॥ १ ॥

ज्ञानगङ्गेति । हे शिष्य एवं मवान्सांप्रतमधुना ज्ञानगङ्गा-
तरङ्गोनाशीतिकं ज्ञानमहं ब्रह्मास्मीतिप्रमारूपा वृत्तिस्तस्यैव
ब्रह्मात्मविषये सन्ततमवाहिवत्त्वात्पवित्रकारकत्वाच्च तदेव ग-
ङ्गेव गङ्गा तस्यास्तरङ्गास्तत्तद्विवेकरूपा वृत्तयस्तासां प्रतिपा-
दकत्वादेतत्प्रकरणस्य श्लोकानां ज्ञानगङ्गातरङ्गत्वं तदाश्रयत्वादे-
तत्प्रकरणस्य च ज्ञानगङ्गात्वं तेषामूनाशीतिकमूना-एकोना या-
ऽशीतिस्तत्परिमितानां श्लोकानां समूहरूपं वक्ष्यमाणं प्रकरणं
समूहं कन्, शृणु श्रोत्रेणानुभव श्रोतव्यमित्यर्थः, ननु ममैतत्प्र-
करणश्रवणेन किं फलं स्यादित्याशङ्काईकेनापीति, एकं-

नापि ज्ञानगङ्गातरङ्गेण लौकिकगङ्गातरङ्गेणैवाङ्गलप्रेनाङ्गे
लिङ्गशरीरे लप्रेण विचारपूर्वं स्थिरीभूतेन गङ्गातरङ्गपक्षे शरी-
रलप्रेण सर्वपापक्षयोऽखिलपापनाशो ज्ञानगङ्गातरङ्गपरामृष्टलि-
ङ्गशरीरे सन्देहपापक्षयो भवेत्स्यादतो मृमुक्षुणा त्वयाऽन्यै-
श्वेदं प्रकरणं श्रोतव्यमिति भावः ॥ १ ॥

ननु चिद्रूपब्रह्मणो व्यापकत्वेन सर्वत्र विद्यमानत्वेपि
कस्य चित्ताभः कस्य चिदलाभोऽयुक्त इत्याशङ्क्य सदृष्टान्तं
तत्सम्भावयति ।

वाङ्मयं खं हि सर्वत्र वाचो मूकस्य दुर्लभाः ।

चिन्मयं ब्रह्म सर्वत्र विद्याहीनस्य दुर्लभम् ॥ २ ॥

वाङ्मयमिति । चिन्मयं चिन्मात्रं ब्रह्म देशकालवस्तुकृ-
तपरिच्छेदशून्यमात्मवस्तु सर्वत्र समस्तपदार्थेषु समस्तमाणि-
ष्वपि अस्ति विद्यते ज्ञानिदृष्ट्या तथा सत्यपि विद्याहीनस्य
ज्ञानरहितस्य दुर्लभं दुःखेन श्रवणादिप्रयासेनैव लब्धुं शक्यं
नानायासेन लब्धुं शक्यं साधनहीनस्य स्वप्नाप्यमेव तदिति
भावः, तत्र दृष्टान्तो हि यथा वाङ्मयं शब्दप्रचुरमाकाशस्य
शब्दगुणवत्त्वात्स्वमाकाशं सर्वत्र समस्तमाणिषु अस्ति तथापि
मूकस्य मूकत्वफलकेन केन चित्कर्मणा वाग्निन्द्रियप्रभासस्य वाचो
व्यक्तवाक्योच्चारा दुर्लभा दुःखेन तत्प्रापककर्माचरणेनाया-
सेन लब्धुं शक्या नान्यथेत्यर्थः ॥ २ ॥

ननु ब्रह्मचैतन्यस्य स्वयं प्रकाशरूपत्वे सति कुतोऽन्तःक-
रणवृत्त्यप्रकाश्यत्वमित्याशङ्क्य सदृष्टान्तं तत्सम्भावयति ।

प्राचीमथ प्रतीचीं वा यत्र क चन गच्छतु ।

तमसा दृश्यते नैषा ब्रह्मचिह्नास्करो यथा ॥ ३ ॥

प्राचीमिति । यथा यद्वत्तमसा राष्पन्धकारेण नेत्रपटल-
रूपेण वाऽऽवृतनेत्र इति शेषः, पुरुषः प्राचीं पूर्वदिशं प्रति अ-
थवा यद्वा मृतीर्ची पश्चिमां दिशं प्रति अथवा यद्वा यत्र क चन
यत्र कुत्रापि दक्षिणस्यामुत्तरस्यामथ कर्त्तव्यं वेत्यर्थः, कुत्रापि
सूर्यदर्शनाय गच्छतु यातु तथापि तत्तदिशां प्रकाशको भास्करः
सूर्यो न दृश्यते नावलोक्यते स्वयंप्रकाशमानोपि सूर्यस्तिपि-
राष्टतचक्षुषा यथा नैत्र दृश्यत इति भावः, तथा तद्वत्तमसाऽ-
ज्ञानेनावृतः पुरुषो यत्र क चनोपासनयेन्द्रलोकादिब्रह्मलो-
कान्तं कर्मणा वा पितृलोकं त्रिपिद्वकर्मणा वा नरकादिस्था-
वरान्तं कुत्रापि गच्छतु यातु तथापि एषा विद्वत्प्रज्ञा ब्रह्म-
चिद्देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्या चित्सर्वचेयसामान्यप्रका-
शिका चेतना न दृश्यते नावलोक्यते तस्याः स्वयं प्रकाशरू-
पत्वे ससापि अज्ञानावृतमाणेषु अप्रत्यक्षत्वं तद्वावरणशून्येषु
विद्वत्सु प्रत्यक्षत्वं चेति भावः ॥ ३ ॥

ननु मपञ्चासम्बद्धे ब्रह्माणे तदसम्बद्धमपञ्चस्य स्थितिः
कथं सम्भाव्येत्याशङ्क्य तदपि सदृष्टान्तं सम्भावयति ।

आकाशमण्डले शून्ये यथा नक्षत्रमण्डलम् ।

विद्वहामण्डले शून्ये तथा संसारमण्डलम् ॥ ४ ॥

आकाशमण्डल इति । यथा यद्वच्छून्ये वास्तववाय्वादि-
सम्बन्धरहितत्वात्तत्रमण्डलसम्बन्धरहित आकाशमण्डल आ-
काशस्य त्रिपतो मण्डले स्वरूपे नक्षत्रमण्डलं नक्षत्राणां ताराणां
मण्डलं समूहोऽस्ति तथा तद्वच्छून्ये वास्तवमपञ्चमण्डलस-
म्बन्धरहिते स्वतोपि निराकारे मृतीतिविषयत्वाभावाच्छून्य-
रूपे च विद्वहामण्डले चिन्मात्रब्रह्मस्वरूपे संसारमण्डलं संसा-

रीणां सर्गाणां मण्डलं समूहोऽस्ति आकाशस्य नक्षत्रमण्डलेन
सह वास्तवसम्बन्धाऽभावेऽपि प्रातीतिकसम्बन्ध इव ब्रह्ममंसारं-
मण्डलयोरापि वास्तवसम्बन्धामावेऽपि प्रातीतिक एव सम्बन्धो
ज्ञेय इति भावः ॥ ४ ॥

ननु मननवतो मुनेस्तुर्था स्थितिर्वर्ण्यते तत्र तत्र शास्त्रेषु तां
कथयेत्तपेसां शिष्यस्यालक्ष्यं तां प्रदर्शयति ।

जाग्रत्स्वरूप एवायं पश्यन्तस्वप्नमयं जगत् ।

सुषुप्त इव चिद्रूपे मुनेस्तुर्यस्थताद्भुता ॥ ५ ॥

जाग्रदिति । सुषुप्ते निद्रायां सुषुप्त्यावृते प्रत्यगात्मनीति या-
वत्, तिष्ठन्वर्तमानः सन् स्वप्नरूपं प्रातिभासिकमित्यर्थः, इव
यथा पश्यति तथा तद्वत्स्वरूपं स्वप्नैवान्धनिरपेक्षंतया कल्प्यते म-
काश्यत इति स्वरूपं तस्मिन्चिद्रूपे मायोपाधिके जगत्कारण-
भूते चिद्रूपेऽव्याकृताभिधे जाग्रज्जाग्रदवस्थायां प्रतीयमानं ज-
जद्विष्वं स्वप्नवन्मिथ्याभूतं पश्यन्नवलोकयन् सन् तिष्ठात स्थितिं
करोति सैतादृशी मुनेर्ज्ञानिनस्तुर्यस्थता तुर्ये मायाशबले ब्रह्म-
णि स्थितिस्तत्रा तद्रूपताद्भुताऽऽश्चर्यरूपाऽस्ति सा वक्तु-
मशक्येति भावः ॥ ५ ॥

ननु तर्हि सा तुर्यस्थितिर्मुमुक्षोरापि मम कुतो न जायते
तत्राह ।

मुमुक्षा दम्भमात्रं ते न ते तीव्रा मुमुक्षुता ।

तीव्रा यदि मुमुक्षा स्यान्न् विलम्बो भवेदियान् ॥ ६ ॥

मुमुक्षेति । हे शिष्य ते तव मुमुक्षा मोक्षेच्छा दम्भमात्र क-
पटमेव केवलमस्ति लोकप्रदर्शनार्थं केवलं सा त्वया धृतेति भावः,
ननु मम मोक्षेच्छायाः पारगार्थिकत्वमेवास्ति न तु दाम्भिकत्व

प्राचीमिति । यथा यद्वत्तमसा राश्वन्धकारेण नेत्रपटल-
रूपेण वाऽऽवृतनेत्र इति शेषः, पुरुषः प्राचीं पूर्वदिशं प्रति अ-
थवा यद्वा प्रतीचीं पश्चिमां दिशं प्रति अथवा यद्वा यत्र क चन
यत्र कुत्रापि दक्षिणस्यामुत्तरस्यामथ ऊर्ध्वं वेत्यर्थः, कुत्रापि
सूर्यदर्शनाय गच्छतु यातु तथापि तत्तदिशां प्रकाशको भास्करः
सूर्यो न दृश्यते नावलोक्यते स्वयंप्रकाशमानोपि सूर्यस्तिमि-
रादृतचक्षुषा यथा तैव दृश्यत इति भावः, तथा तद्वत्तमसाऽ-
ज्ञानेनादृतः पुरुषो यत्र क चनोपासनयेन्द्रलोकादिब्रह्मलो-
कान्तं कर्मणा वा पितृलोकं त्रिपिद्धकर्मणा वा नरकादिस्था-
वरान्तं कुत्रापि गच्छतु यातु तथापि एषा विद्वत्प्रसक्ता ब्रह्म-
चिद्देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्या चित्सर्वचेतसामान्यप्रका-
शिका चेतना न दृश्यते नावलोक्यते तस्याः स्वयं प्रकाशरू-
पत्वे सस्यपि अज्ञानादृतमाणेषु अप्रत्यक्षत्वं तदावरणशून्येषु-
विद्वत्पुत्रप्रत्यक्षत्वं चेति भावः ॥ ३ ॥

ननु प्रपञ्चासम्बद्धे ब्रह्मणि तदसम्बद्धप्रपञ्चस्य स्थितिः
कथं सम्भाव्येत्याशङ्क्यं तदपि सदृष्टान्तं सम्भावयति ।

आकाशमण्डले शून्ये यथा नक्षत्रमण्डलम् ।

चिद्ब्रह्ममण्डले शून्ये तथा संसारमण्डलम् ॥ ४ ॥

आकाशमण्डल इति । यथा यदृच्छून्ये वास्तववाय्वादि-
मन्वन्धरहितत्वान्नक्षत्रमण्डलसम्बन्धरहित आकाशमण्डल आ-
काशस्य विषयो मण्डले स्वरूपे नक्षत्रमण्डलं नक्षत्राणां ताराणां
मण्डलं समूहोऽस्ति तथा तदृच्छून्ये वास्तवप्रपञ्चमण्डलस-
म्बन्धरहिते स्वतोपि निराकारे प्रतीतिविषयत्वाभावाच्छून्य-
रूपे च चिद्ब्रह्ममण्डले चिन्मात्रब्रह्मस्वरूपे संसारमण्डले संसा-

रौर्णां सर्गाणां मण्डलं समूहोऽस्ति आकाशस्य नक्षत्रमण्डलेनै
सह वास्तवसम्बन्धाऽभावेऽपि प्रातीतिकसम्बन्ध इव ब्रह्ममंसार-
मण्डलयोरपि वास्तवसम्बन्धाभावेऽपि प्रातीतिक एव सम्बन्धो
ज्ञेय इति भावः ॥ ४ ॥

ननु मननवतो मुनेस्तुर्या स्थितिर्वर्ण्यते तत्र तत्र शास्त्रेषु तां
कथयेत्तपेतां शिष्यस्यालक्ष्यं तां प्रदर्शयति ।

जाग्रत्स्वरूप एवायं पश्यन्तस्वप्नमयं जगत् ।

सुषुप्त इव चिद्रूपे मुनेस्तुर्यस्थताद्भुता ॥ ५ ॥

जाग्रदिति । सुषुप्ते निद्रायां सुषुप्त्यावृते प्रत्यगात्मनीति या-
वत्, तिष्ठन्वर्त्तमानः सन् स्वरूपं प्रातिभासिकमित्यर्थः, इव
यथा पश्यति तथा तद्वत्स्वरूपं स्वेनैवान्यनिरपेक्षतया रूप्यते म-
काश्यत इति स्वरूपं तस्मिन्चिद्रूपे मायोपाधिके जगत्कारण-
भूते चिद्रूपेऽव्याकृताभिधे जाग्रज्जाग्रदवस्थायां प्रतीयमानं ज-
जद्विधं स्वप्नवन्मिथ्याभूतं पश्यन्नवलोकयन् सन् तिष्ठात स्थितिं
करोति सैतादृशी मुनेर्ज्ञानिनस्तुर्यस्थता तुर्ये मायाशबले ब्रह्म-
णि स्थितिस्तच्चा तद्रूपताद्भुताऽऽश्चर्यरूपाऽस्ति सा वक्तु-
मशक्येति भावः ॥ ५ ॥

ननु तर्हि सा तुर्यस्थितिर्मुमुक्षोरपि मम कुतो न जायते
तत्राह ।

मुमुक्षा दम्भमात्रं ते न ते तीव्रा मुमुक्षुना ।

तीव्रा यदि मुमुक्षा स्यान्त विलम्बो भवेदियान् ॥ ६ ॥

मुमुक्षेति । हे शिष्य ते तव मुमुक्षा मोक्षेच्छा दम्भमात्रं क-
पटमेव केवलमस्ति लोकप्रदर्शनार्थं केवलं सा त्वया धृतेति भावः,
ननु मम मोक्षेच्छायाः पारमार्थिकत्वमेवास्ति न तु दाम्भिकत्व

मतः कुतो मे सा न प्राप्यत इत्याशङ्काह नेति, हे शिष्य ते तव
 तीव्रा दृढा फलपर्यन्तमपरिच्छिन्ना सुमुमुक्षुता मोक्षेच्छावत्त्वं न न
 विद्यते, ननु मम मोक्षेच्छाया अदार्ढ्यं भवता कथं निश्चितं त-
 चाह तीव्रेति, तीव्रा दृढा सुमुक्षा मोक्षेच्छा यदि स्याद्भवेत्तर्ही-
 यानेतावान्विलम्बश्चिरकालस्तुर्यास्थितेर्न भवेन्न स्यादतो दा-
 म्भिकमुमुक्षाया इदं फलं तदभावे वा तददार्ढ्यफलमिति नि-
 निश्चितमस्माभिरिति भावः ॥ ६ ॥

ननु तर्हि मुमुक्षावतोपि मे सा माप्ता भवेन्नवेति सन्देहं कु-
 र्वन्तं प्रत्याह ।

अभूत्कुहूमयं विश्वं पक्षः स मलिनो गतः ।

इदानीं निर्मलः पक्षो जातं राकामयं जगत् ॥ ७ ॥

अभूदिति । सत्त्वयानुभूतो मलिनः कृष्णः पक्षो मासार्धं गतो
 व्यतीतः कृष्णपक्षो गत इति कुतो ज्ञातं तत्राहाभूदिति, विश्वं
 दृश्यमानं पदार्थजातं कुहूमयं यस्याममावास्यायां चन्द्रकलाना-
 मत्यन्तमदृश्यता सा कुहूः 'सा नोष्टुन्दुकला कूहूरि'त्यमरसिंहः, अ-
 न्यकाररात्रिर्ग्राह्या तन्मयं तत्प्रचुरमभूत्स्थितं पूर्वं तदिदानीं रा-
 कामयं राका पूर्णचन्द्रवती पूर्णिमा तथा चात्र तद्ग्रात्रिर्ग्राह्या तथा
 मकाशितं जगज्जगद्गतपदार्थजातं जातं संपन्नमत इदानीं-
 मधुना निर्मलः शुक्लः पक्षो मासार्धं विद्यतेऽत इदानीं मलिन-
 पक्षो गत इति निश्चेतव्यम्, अप्रमादयः—पूर्वं तवान्तःकरणस्या-
 ज्ञानादृत्वत्तात् 'बोद्धव्यकलः क्षोभ्य पुरुषे' इति श्रुत्योक्तपोटशक-
 लानां तदाऽऽदृतत्वेन तत्तद्विपुटीरूपाणां त्रयीनां मालिन्यमभू-
 चेन चान्यकाररात्रिषु स्यात्वादी चौरादिविपरीतज्ञानवदा-
 ऽऽत्मन्येव तत्तद्रूपविपुटीरूपज्ञानं विपरीतज्ञानमेवस्थितं स पक्षो

मलिन इदानीं गत इदानीं शुकपक्ष इव प्रीतिपदं दिपूर्णिमा-
न्ततिथिषु चन्द्रकलाधिक्येन रात्रौ प्रकाशाधिक्याद्विपरीत-
ज्ञाननिवृत्त्या स्यान्वादिषु स्यान्वादियाथाथ्यज्ञानमिवाज्ञान-
निवृत्त्या श्रवणादिपरिपाके जाते ज्ञानस्य यद्योत्तरं वृद्ध्या प-
ञ्चदशत्रिपुटीलक्षणतिथिषु त्रिपुटीबाधपूर्वमात्मयाथाथ्यस्फुरणं
जायतेऽत इदानीं शुकपक्षस्य ब्रह्मपक्षस्यैव प्रवृत्तिर्जातेति
पूर्णमास्यां चन्द्रवत्पूर्णं ज्ञानमपि स्यादिति निश्चेतव्यमिति ॥७॥

ननु सूक्ष्मस्यापि मनसो यत्र स्थितिर्न सम्भाव्यते तत्र
मुनीनां पर्वतरत्नस्थितिः कथं सम्भाव्या तत्राह ।

न तिष्ठति मनो यत्र गोः शृङ्गे सर्पपो यथा ।

शैला इव समाधिस्थास्तत्रैव स्थितिमागताः ॥८॥

नेति । यथा यद्गोर्धेनोः शृङ्गे विषाणे शृङ्गाय इत्यर्थः,
सर्पपः शिरीषवीजं न तिष्ठति नैव स्थितिं प्राप्नोति तत्रैव शैला
इव यथा शिलानां समूहरूपा पर्वताः स्वधारेण तदाक्रम्य
स्थितिं स्थिरतामागताः प्राप्ता इति सम्भाव्यते तद्वयत्र ब्र-
ह्माभिन्ने प्रत्यगात्मनि मनः सङ्कल्पविकल्पवदन्तःकरणं न ति-
ष्ठति न विद्यमानं भवति असद्भवतीत्यर्थः, यद्वा न स्थिरं भ-
वति तत्रैव ब्रह्माभिन्ने प्रत्यगात्मन्येव समाधिस्थाः समाधी नि-
र्विकल्पसमाधौ स्थिताः सन्तो मुनयः स्थितिमागताः स्थि-
रतां प्राप्ताः ॥ ८ ॥

ननु मुनीनां मननस्थितिः सा कथं ज्ञातव्येत्यपेक्षां शि-
ष्यस्यालक्ष्य गुरुराह ।

जलप्रवाह इव याऽनवच्छिन्ना स्वभावतः ।

चतुर्दशधियां दूरे सा मुनेर्मननस्थितिः ॥ ९ ॥

जलप्रवाहेति । हे शिष्य जलप्रवाह इव यथा जलस्य तोषस्य प्रवाहः स्रोतः स्वभावतः स्वभावेनैवानवाच्छिन्नो निरन्तरोऽस्त्वण्ड इत्यर्थः, अस्ति तथा तद्वद्या विवेकिर्मापद्धा स्वभावतः स्वभावेनैवाऽनवाच्छिन्ना नैरन्तर्येण वर्तमाना सोक्तलक्षणा मुनेर्मननवतः पुरुषस्य मननीस्थितिर्मननस्य स्थितिः स्थिरताऽप्येषां तस्य च चतुर्वर्णाधियां चतस्रो मनोबुद्ध्यहङ्कारचित्ताख्या धियो ज्ञानानि दश च ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि च पञ्चेति दश धियश्चैतामां चतुर्वर्णाधियां चतुर्दशसङ्ख्याकज्ञानाणां दूरे वर्तमानाऽविषयेत्यर्थः, अतः सा वर्णयितुं नैव शक्येति भावः ॥ ९ ॥

एवं मननस्थितेर्वचनाविषयत्वं निरूप्येदानीं तामेव लक्षणेन लक्षयति ।

परमात्मपदभ्रष्टः स पुनः परमात्मताम् ।

यया प्राप्नोति विश्वात्मा सा मुनेर्मननस्थितिः ॥ १० ॥

परमात्मेति । पूर्वमज्ञानेन परमात्मपदभ्रष्टः परं कार्यकारणातीतं यदात्मस्वरूपं पदं स्वरूपं तस्माद्भ्रष्टश्च्युतः स एव पुनर्भूयो विश्वात्मा विश्वस्य जगत् आत्मा स्वस्वरूपभूतः परमात्मतां परमः कार्यकारणास्पृष्टो य आत्मा तस्य भावस्तद्रूपतां यया स्थित्या प्राप्नोति याति सोक्तलक्षणा मुनेर्मननवतः पुरुषस्य मननीस्थितिर्मननरूपा स्थितिरवस्था ज्ञेया ॥ १० ॥

तामेव पुनर्लक्षणान्तरेण लक्षयति ।

प्रतिबिम्बं न गृह्णाति निर्मलो निकटस्थितः ।

प्रपञ्चवञ्चने युक्तिः सा मुनेरेव नामुनः ॥ ११ ॥

यातविभ्यामिति । काश्चांश्चर्मलः शुद्धो दर्पणो मुकुरः स-

मीपवर्णपि पदार्थानां नीलादिगुणवद्द्रव्याणां प्रतिबिम्बमा-
 भासं न गृह्णाति नाङ्गीकरोति चेत्तद्वन्निर्मलो रागादिमलशून्यो
 निकटस्थितो जगद्गतपदार्थानां निकटे समीपे स्थितो वर्त्तमानः
 सञ्जायतेषां पदार्थानां प्रतिबिम्बमाभासं न गृह्णाति नैवाङ्गी-
 करोतीति या स्थितिः सोक्तलक्षणा प्रपञ्चवञ्चने युक्तिः प्रप-
 ञ्चस्य संसारस्य यद्वञ्चनं निरसनं तस्मिन्पुक्तिः कुशलता मुने-
 रेव मननवत एव भवति अमुनेर्भननरहितस्य न न भवति ॥११॥
 इदानीं मुनेः प्रतापं दर्शयति ।

अपसर्पन्त्विति प्रोक्ताः क्षणादपसरन्त्यमी ।

यदाज्ञया मनोभावाः स वशी कस्य नाद्भुतः ॥ १२ ॥

अपसर्पन्त्विति । अनेन मुनिना अपसर्पन्त्विति अपस-
 र्पन्तु दूरं गच्छन्तु इत्येवं प्रोक्ता आज्ञप्ताः सन्तोऽमी एते प्र-
 त्यक्षा मनोभावा मनसोन्तःकरणस्य विकाराः कामक्रोधा-
 दयो यदाज्ञया यस्य मुनेराज्ञा प्रेरणा तथा सखात्क्षणमात्रका-
 लेनैवापसर्पन्ति निवृत्ता भवन्ति स मुनिर्ज्ञानी कस्य कस्य वि-
 कारस्यापि वशी वशवर्त्ती न न भवति अतः सोऽद्भुतो लोकदृ-
 ष्या विषयवशी मतीयमानोपि विषयावाशित्वादाश्चर्यरूप
 इति भावः ॥ १२ ॥

नन्वज्ञानिनां मनोवृत्तयधीनत्वं ज्ञानिनां तु तदनधीनत्व-
 मुक्तं तत्र मनस ऐक्ये पुरुषभेदेन विलक्षणकारित्वे को हेतुरि-
 खाशङ्क्य सदृष्टान्तं हेतुत्वा तत्सम्भावयति ।

जारणात्कालकूटस्य शम्भोराशीविषा वशाः ।

मारणात्मनस्तद्वन्मुनेरिन्द्रियवृत्तयः ॥ १३ ॥

जारणादिति । कालकूटस्य कालकूटनामकं यत्समुद्रो-

त्यत्रं विपं तस्य जारणात्पाचनाद्, एवं हि पौराणिकी कथा-
 दुर्वाससः शापेन त्रैलोक्यलक्ष्मीः समुद्रे मग्रा तदा त्रैलोक्ये पी-
 डित इन्द्रादिदेवैः सह ब्रह्मा विष्णुं शरणं जगाम तदा वि-
 ष्णुना समुद्रमथने प्रेरितैर्देवासुरैर्मिलितैः समुद्रस्थितलक्ष्मी-
 प्राप्ते समुद्रमथन अरब्धे सति ततः कालकूटं विपं प्रथममु-
 त्पन्नं तेन च देवासुराः जगच्च सर्वे पीडिताः प्रलयकाल इव
 तदा शिवं शरणं गतेषु सर्वेषु शिवेन तद्रक्षणाय तद्रक्षितं पा-
 चितं चेति तत एव शम्भोः शम्भुनाममासस्य शिवस्याऽऽशी-
 विषा आशीपूरगद्रंघ्रासु विपं गरलं येषां ते तथोक्ताः सर्पाः
 स्वधर्मं शिवे न्यूनत्वादकिञ्चित्करं ज्ञात्वा वशाः स्वाधीना
 जाता यथा यद्वत्तद्वत्तथा मनसः सङ्कल्पविकल्परूपस्यान्तःक-
 रणस्य मारणान्नाशान्मुनेर्मननवतो ज्ञानिन इन्द्रियवृत्तय
 इन्द्रियाणामन्तःकरणदिग्बहितानां श्रोत्रादीनां वृत्तयः स्व-
 स्वविषयग्राहका अंगाः वशाः स्वाधीना जाताः ॥ १३ ॥

ननु मुमुक्षूणां प्रथममहंममतयोस्त्यागे विहिते तदशक्तेन
 किं कार्यमित्पाशङ्काह ।

अहन्ताममतात्यागः कर्तुं यदि न शक्यते ।

अहन्ताममताभावः सर्वत्रैव विधीयताम् ॥ १४ ॥

अहन्तेति । हे शिष्य यदि यद्दि अहंममतात्यागोऽह-
 न्ताया देहादिष्वहंभावस्य ममतायाश्च पुत्रदारौदेषु ममत्वस्य
 च त्यागो विमर्गः कर्तुं मम्यादिषितुं न शक्यते न पार्यते तर्हि
 सर्वत्रैव सर्वपदार्थेषु आप अहन्ताममताभावोऽहन्ताया अह-
 ङ्कारस्य ममताया ममत्वस्य चाऽभावोऽसत्तैव विधीयताम-
 नुसन्धीयतामनेनेवोपायन मोक्षो भवेदिति भावः ॥ १४ ॥

इदानीं वर्णाश्रमवर्गेभ्यो विचारवैराग्ययोर्विशेषमादरं
कर्तुं तच्छ्रेष्ठमिह ।

वर्णाश्रमवर्गोवैपाध्ययनाचारसुन्दरः ।

त्रिना विचारवैराग्यैः पशुरेव न संशयः ॥ १५ ॥

वर्णोति । वर्णाश्रमवर्गोवैपाध्ययनाचारसुन्दरो वर्णो ब्रा-
ह्मणादिस्तेनाऽऽश्रमश्च ब्रह्मचर्यादिस्तेन वयश्च तारुण्यं तेन
वैपश्चालद्वारः सौन्दर्यसम्पादनं तेन चाऽध्ययनं वेदादीनां प-
ठनं तेनापि आचारश्च स्वविहितकर्मानुष्ठानं तेनापि सुन्दरो र-
मणीयो दृश्यमानोऽपि स पुरुषो विचारवैराग्यैर्विचारः सद-
सतोर्विवेको वैराग्यं च ब्रह्मपदान्तवस्तुषु काकविष्ठायामिव
वैरस्यमादरे बहुवचनं तैर्विना ताभ्यां रहितश्चेत्पशुरेव तिर्य-
ग्जन्तुरेव-ज्ञातव्योऽत्र सन्वेह संशयो न नास्ति ॥ १५ ॥

ननु अन्यसाधनानामभावे केवलविचारवैराग्ययोर्भोक्षसा-
धकत्वामामर्ष्येन सामान्यत्वमस्त्वित्याशङ्क्य तयोः प्रधानत्वं
दर्शयति ।

तीक्ष्णे विचारवैराग्ये चित्ते यस्य निरन्तरे ।

स पण्डितः किमेतस्य साधनान्तरार्चित्तनैः ॥ १६ ॥

तीक्ष्णे इति । हे शिष्य यस्य पुरुषस्य चित्तेऽन्तःकरणे
तीक्ष्णे दृढे अज्ञानभेदने समर्थे इत्यर्थः, विचारवैराग्ये विचारो
विवेको वैराग्यं च ब्रह्मलोकान्तधिषये तृणवत्तुच्छत्वबुद्धिस्ते
उभे निरन्तरे सर्वदा वर्धमाने भवतः स पुरुषः पण्डितो ज्ञानी
ज्ञेय एतत्सोक्तलक्षणस्य ज्ञानिनः साधनान्तरकल्पनैः साध-
नान्तराणि अन्यसाधनानि तेषां कल्पनैः मङ्गलैः किं कर्तुं न
किमपि तेः प्रयोजन तस्येत्यर्थः ॥ १६ ॥

ननु मुमुक्षूणां मोक्षस्यैवेष्टत्वात्तस्यासन्निकं ज्ञानमेव सा-
धनमतस्तेनैव कृतार्थतास्तु किमापातिकेन वैराग्येणेत्याशङ्क्य म-
पञ्चवृक्षस्य शुष्कताकारणेन वैराग्येण विना तदसम्भवात्केव-
लज्ञानेन प्रपञ्चवृक्षस्य दाह आयासबहुत्वमार्द्रकाप्टदाह इवेति स-
माधत्ते द्वाभ्यां, तत्रादौ दृष्टान्तमाह ।

वर्धते मूलसेकेन मूलशोषेण शुष्यति ।

भस्मसारिक्रियते वह्निज्वालेति तरुस्थितिः ॥ १७ ॥

वर्धत इति । यथेत्यध्याहार्यं यथा यद्वन्मूलसेकेन मूलेषु-
यः सेकः मिस्र्यतेऽनेनेति सेको जलार्पणं तेन वृक्षो वर्धते एवमे-
त एव मूलशोषेण मूलानां जलार्पणाभावेन यः शोषः शुष्कता
तेन शुष्यति शुष्को भवति ततश्च वह्निज्वालाया वह्नेरग्नेर्ज्वाला की-
ला तथा भस्मसाद्भस्मरूपः क्रियते सम्पाद्यत इत्येवंप्रकारा त-
रुस्थितिस्तरोवृक्षस्य स्थितिर्गतिर्भवति ॥ १७ ॥

वर्धते मनसः सेकैर्मनःशोषेण शुष्यति ।

भस्मसारिक्रियते बोधज्वालेति भवस्थितिः ॥ १८ ॥

मूलेति । तथा तद्वन्मनसः संसारवृक्षस्यापि मनोमूलं तस्य
सत्कल्पितत्वात्तस्य सेकैर्विषयजलार्पणरूपैः सिञ्चनैः प्रप-
ञ्चवृक्षो वर्धत एवमेत एव मनःशोषेण मनसः प्रपञ्चमूलभू-
तस्य शोषो वैराग्येण शुष्कत्वं तेन शुष्यति शुष्को भवति ततो
बोधज्वालाया बोधस्य जीवब्रह्मेक्यज्ञानस्याहंश्रद्धास्मीत्या-
कारस्य ज्वालाऽर्ध्वस्तथा भस्मसाद्भस्मरूपो बाधितत्वेन तु-
ल्यरूप इत्यर्थः, क्रियते सम्पाद्यत इत्येवंरूपा भवस्थितिर्भवः
संसारस्तस्य स्थितिर्गतिर्भवति अतो ज्ञान इव मुमुक्षुभिर्वै-
राग्येणादरो विषेय इति भावः ॥ १८ ॥

ननूपाधौ विद्यमानायां तत्र चित्प्रतिबिम्बः स्यात्तस्मिंश्च
सति कथमद्वैतात्मस्वरूपसाक्षात्कारः स्याज्ज्ञानिनामित्याशङ्क्य
सदृष्टान्तं तं सम्भावयति ।

परपारस्थितं हंसं द्विधेय प्रतिबिम्बितम् ।

तथात्मानं विजानाति तटस्थः सत्त्यदर्शनः ॥१९॥

परेति । यथा यद्वत्स्वस्थानात्परपारस्थितं परमन्यद्य
त्पारं तटं नदीतटगादेस्तत्र स्थितं वर्त्तमानं हंसं हंसनामकं
पक्षिणं प्रतिबिम्बितं जलगतप्रतिबिम्बेन सह वर्त्तमानं द्विधेय
द्विप्रकारेण प्रतीयमानमपि एकरूपं वेत्ति ज्ञानाति तथा तद्व-
त्सत्यदर्शनः सत्यं सत्यात्मविषयं दर्शनं दृश्यतेनेनेति दर्शनं
ज्ञानं यस्य स तथाविधोऽत एव तटस्थस्तटेऽविद्यानद्यास्तीरे
स्थितः सज्ज्ञान्यन्तःकरणाद्युपाधौ प्रतिबिम्बितेन सहाने-
कधाप्रतीतमप्यात्मानं पारमार्थिकमेकरूपं विजानाति वेत्ति अत
उपाधौ सत्यपि तत्र च प्रतिबिम्बेन सहानेकधाप्रतीयमानेप्या-
त्मनि एकत्वानुभवः सम्भाव्य इति भाषः ॥ १-६ ॥

ननु ज्ञानिनि प्रतिबिम्बनिमित्तभूतान्तःकरणस्य विद्यमा-
नत्वे पूर्ववत्संसारित्वापादनेन बन्धकं स्यादित्याशङ्क्याह ।

चित्रमल्पेन कालेन बोधभर्जितचेतसः ।

भर्जितस्येव बीजस्य कार्यसाधकता गता ॥२०॥

चित्रमिति । बोधभर्जितचेतसो बोधेन ज्ञानेन भर्जितं
दग्धं यच्चेतोऽन्तःकरणं तस्यऽल्पेनाऽचिरेण कालेन समयेन
कार्यसाधकता कार्यस्य संसारकल्पनारूपस्य कर्त्तव्यस्य साध-
कता कारणता गता नष्टे चित्रमाश्चर्यं यावान्कालो मनमः
संसारकारणत्वसम्पादनेऽर्थाक्षतस्तावान्न बोधस्य तन्नाशेऽपेक्षित

इत्येवमाश्चर्यं ज्ञेयं, तत्र दृष्टान्तो भर्जितस्येति, यथा भर्जितस्याग्निपक्वस्य बीजस्य चणकादिबीजस्याऽङ्कुरजननादिरूपकार्यसाधकत्वं नश्यति तद्वद, अयमाशयः—भर्जितचणकादेर्भक्षणाद्युपयोगेन क्षुब्धवारणादिकिञ्चित्कार्यसाधकत्वेऽपि अङ्कुरादिजननकार्यसाधकत्वाभाव इव मनसोऽपि ज्ञानभर्जितस्य भारव्यभोगसाधकत्वेऽपि संसारबन्धनरूपकार्यसाधकत्वाभावस्तथा मनसः संसारसङ्कल्पने यावान्कालोऽपेक्ष्यते तावान्कालो बोधेन तत्राग्रे नापेक्ष्यते यथा चणकादेरङ्कुरादिजनने यावान्कालोऽपेक्ष्यते तावान्कालोऽग्निना तद्वाहे नापेक्ष्यते तद्वदित्याश्चर्यामिति ॥ २० ॥

ननु तर्ह्यन्तःकरणादीनामसन्तलयेन केवलं ब्रह्मसुखानुभव एव संपाद्यः किमन्तःकरणेन चक्षुरादिनिःसृतेन जगद्विषयास्वादे महत्त्येत्याशङ्क्याह ।

पङ्कवस्तु कृता एव दृगाद्या न चलन्ति यत् ।

अन्धानपि करिष्यामि न पश्यन्ति यथा जगत् ॥ २१ ॥

पङ्कव इति । हे शिष्य दृगाद्याः दृग्दष्टिराद्या प्रथमा येषां श्रोत्रादीनां ताः सर्वा वृत्तयः पङ्कवः पादहीनाः कृता एव संपादिता एव निश्चेतव्या भवता यद्यस्मात्कारणान्न चलन्ति स्वविषयेषु न सरन्ति अतस्तासां पङ्कवत्वं संपादितमिति भावः, अत ऊर्ध्वं तान्दृगादिषु दार्थाश्चान्धानपि चक्षुर्हानानपि करिष्यामि संपादयिष्यामि यथा येनान्धस्त्वसंपादनेन जगद्विश्वं न पश्यन्ति नावलोकयन्ति ॥ २१ ॥

ननु ब्रह्मणि ज्ञातेऽज्ञाते वा जीवस्य ब्रह्मसत्त्वैव जीवनं तथा सति ज्ञाने कोऽतिशयस्तत्राह ।

जानातु वा न जानातु ब्रह्म जीवस्य जीवनम् ।

जानाति चेत्परो लाभो न जानाति भयं महत् ॥ २२ ॥

जानात्विति । अयं जीवो ब्रह्म देशकालवस्तुकृतपरिच्छेद-
शून्यं वस्तु जानातु वेत्तु वाऽयथा न जानातु न वेत्तु तथापि
उभयपक्षेपि तद्ब्रह्म जीवस्याऽधिष्ठानसहितबुद्धिस्थचिदाभा-
सस्य सत्तामदत्त्वेन जीवनं जीवनकारणभूतमस्यैवैतत्सत्यमेव
तर्हि ज्ञाने कोतिशयस्तत्राह जानातीति, अयं जीवस्तद्ब्रह्म जा-
नाति वेत्ति चेद्यदि तर्हि परः श्रेष्ठो मोक्षरूपो लाभः प्राप्तिर-
स्तीति ज्ञेया, स एव तत्र जानाति न वेत्ति चेद्यदि तर्हि महन्मृ-
त्युरूपं भयं भीतिर्भवेदयं ज्ञाने विशेष इति भावः ॥ २२ ॥

ननु ब्रह्मणि को विशेषो येन तज्ज्ञानेन तल्लभः संपाद्यः
किं तु कामधेनूपासनया तत्साक्षात्कारेणोप्सितकामलाभात्तदेव
सम्पाद्यमित्याशङ्क्य ब्रह्मणि ततो विशेषं दर्शयति ।

ब्रह्मधेनोः स्वभावोऽयं देवधेनोर्विलक्षणः ।

भोक्तैव तदुग्धपानात्सद्यस्तद्रपतां व्रजेत् ॥ २३ ॥

ब्रह्मधेनोरिति । भोक्तैव जीव एव सर्वविषयभोक्तृत्वेन
प्रसिद्धः स तदुग्धपानात्तस्या ब्रह्मधेनोर्दुग्धं दुग्धवत्तृप्तिहेतुत्वा-
त्सुखमत्र दुग्धपदेन ग्राह्यं दुह्यते तृप्तिरनेनेति व्युत्पत्त्या दुग्धं सुखं
तस्य पानादास्वादनात्सद्यस्तत्कालमेव तद्रपतां ब्रह्मधेनुरूपत्व-
मेवेयात्माप्नुयादयमुक्तलक्षणो ब्रह्मधेनोर्ब्रह्म देशकालव-
स्तुकृतपरिच्छेदशून्यं वस्तु तदेव धिनोति प्रीणाति जगादिति
धेनुरानन्दरूपत्वेन जगदानन्दमदत्त्वात्तस्याः स्वभावः शील-
मस्ति स देवधेनोर्देवानिन्द्रादीन्धिनोति प्रीणातीति देवधेनु-
स्तस्याः स्वभावाद्विलक्षणो विचित्रो देवधेनोः स्वभावे तत्तत्का-
मपूरकत्वेपि न स्वरूपमापकत्वं ब्रह्मधेनोस्तु तत्तत्सुखमापकत्वे

सति स्वरूपप्रापकत्वं विशेष इति भावः ॥ २३ ॥

इदानीं ब्रह्मण्येव स्थिरत्वसंपादनाय तत्साधनाभ्यासे प्रवृत्तये वृद्धममतिमाह ।

यदि योगे कृता बुद्धिः सप्तमीं गच्छ भूमिकाम् ।

मग्नश्चेद्गच्छ पातालमिति नीतिविदां वचः ॥ २४ ॥

यदीति । हे मुमुक्षो यदि यद्दि त्वया साधकेन बुद्धिनिश्चयात्मिकान्तःकरणवृत्तिः कृता योजिता तर्हि सप्तमीं तुर्याभिधां भूमिकां भुवं स्थितिमित्यर्थः, गच्छ ब्रज ततस्तत्र यदि मग्नो लीनश्चेद्यदि तर्हि पातो नाश आलीनो नष्टो यत्र तत्तथोक्तं ब्रह्म गच्छ प्राप्नुहि ली लय इति धातोरारूपपूर्वाद् 'अन्येभ्योपीति ङष्टर्लोपश्च, इत्येवं नीतिविदां नीतिं न्यायं विदन्ति ते नीतिविदस्तेषां वेदान्तिनामित्यर्थः, वचो वाक्यमतोऽस्य मामाण्यं मत्त्वाऽभ्यास आदरो विषेय इति भावः ॥ २४ ॥

ननु केवलचिन्मात्राकारवृत्तौ सम्पादितायां मोक्षः स्यादित्युक्तं तत्सत्यं तदशक्तौ किं कर्त्तव्यं मुमुक्षुभिरित्याशङ्क्योपायान्तरं तस्य सदृष्टान्तमाह ।

मध्याह्नभास्करं द्रष्टुं साक्षाद्यदि तु न क्षमम् ।

पटव्यवहितं पश्येज्जले वा प्रतिबिम्बितम् ॥ २५ ॥

मध्याह्नभास्करमिति । मध्याह्नभास्करं दिने मध्यभागगतं सूर्यं साक्षाद्यष्टुपास्तुं द्रष्टुं यदि यद्दि न क्षमं न शक्यं तर्हि सूर्यसाक्षाद्दर्शनेच्छावता पुरुषेण किं कर्त्तव्यं तदाह पश्येति, तदा मध्याह्नसूर्यं पटव्यवहितं, पश्येत्, मृत्स्मरश्चेत्, व्यवहितमिति, यथा तथा पश्येदवलोकयेद्वाऽथवा जल उदके प्रतिबिम्बितमाभासितं पश्येदवलोकयेत्तत्र दृष्टेः स्थिरतायां सत्तां साक्षाद्द्रष्टुं न-

मर्थोपि भवेदिति भावः ॥ २५ ॥

दृष्टान्तमुक्त्वा दार्ष्टान्तिकमाह ।

तथा चिन्मात्रचण्डांशुं निर्विकल्पं न चेत्क्षमः ।

सर्वव्यापितया पश्येदन्तर्यामितयाऽथवा ॥ २६ ॥

तथेति । मृगशूरपि तथा तद्वचिन्मात्रचण्डांशुं चैतन्यस्वरूप-
चण्डांशुं तीक्ष्णांशुं सूर्यमित्यर्थः, निर्विकल्पं निर्गता निवृत्ता
विकल्पा देहनामजात्यायुःकल्पना विपरीतकल्पना यस्मा-
त्तयाभूतं श्रद्धाभिन्नप्रत्यगात्मानं साक्षादहमिति प्रत्यक्षं द्रष्टुम-
वलोकयितुं क्षमः समर्थो न चेन्न भवेद्यदि तर्हि तदा सर्वव्या-
पितया सर्वस्मिन्द्वैतजाते व्यापितया व्यापनस्वभावेन लक्षित-
मात्मानं पश्येदवलोकयेच्चिन्तयेदित्यर्थः, अथवा तत्राप्यसामर्थ्ये
सति अन्तर्यामितया सर्वेषु भूतेषु भौतिकपदार्थेषु अन्तर्यम-
यति मेरयति भूतानीति अन्तर्यामी तस्य भावस्तत्ता तथा ल-
क्षितमात्मानं पश्येदवलोकयेत्ततश्चान्तःकरणद्युर्दिर्यथा यथा भ-
वेत्तथा तथाऽऽत्मसाक्षात्कारोपि स्यादिति भावः ॥ २६ ॥

ननु सर्वव्यापिधारणायामन्तर्यामिधारणायां वाऽभ्यस्य-
मानायां सत्त्वामपि आत्मसाक्षात्कारस्तत्फलं भवेन्न वेद्यत्र को
निश्चयः, किं च तन्निश्चयेपि कियत्कालं साभ्यसनीयेत्याशङ्क्य त-
न्निश्चयाय तदभ्यासविधिं च दर्शयितुं दृष्टान्तमाह ।

लक्षं शराः प्रयोक्तव्याः सूक्ष्मे लक्ष्येऽपि धन्विना ।

कदाचिद्देवसंयोगादेकोपि तु लग्नप्यति ॥ २७ ॥

लक्षमिति । धन्विना धनुष्मता पुरुषेण सूक्ष्मेपि दृग्गोचरेपि
लक्ष्ये वेधार्थं लक्षिते कस्मिंश्चित्पदार्थे लक्षं लक्षशः शराः सा-
यकाः प्रयोक्तव्याः प्रयोजनीयाः, तथा कृते सति किं स्यात्तदाह

कदाचिदिति, दैवसंयोगाल्लक्षणाण्योः संयोगजनकं कर्म यदा पुष्टं सत्तत्संयोगकलोन्मुखं जातं तदत्र दैवपदेन ग्राह्यं तेन दैवेन यः संयोगो षाणलक्ष्ययोः सम्बन्धो जायमानस्तस्मान्निमित्तादेकोपि तु एक एवापि लक्ष्यति लक्ष्ये संयुक्तो भविष्यतीति संभावनीयम्, अपि संभावनार्थः ॥ २७ ॥

दृष्टान्तमुक्त्वा दार्ष्टान्तिकमाह ।

सदैव चेतसो वृत्तिर्ध्यानाभ्यासे विधीयताम् ।

कदा चित्कृपया शम्भोरखण्डाकारता भवेत् ॥ २८ ॥

सदैवेति । सुषुप्त्युणा पुरुषेण चेतसोऽन्तःकरणस्य वृत्तिश्चिदाभाससहिता निश्चयात्मिका बुद्ध्यपरपर्याया सदैव निरन्तरमेव ध्यानाभ्यासे ध्यानमात्मविजातीयप्रलयानन्तरितात्मसजातीयविषयवृत्तिप्रवाह इति लक्षणलक्षितं तस्याभ्यासः पुनः पुनरावृत्तिरूपस्तस्मिन्निधीयतां योज्यतां तथा कृते किं स्यात्तदाह कदाचिदिति, कदाचित्कस्मिन्नपि काले ध्यानाभ्यासेन प्रसादितस्य शंभोः शं मुखं भवति जीवेऽस्मादिति शम्भुः प्रत्यगात्मा तस्य कृपया दयया विवेकोत्पादनरूपयाऽखण्डाकारताऽखण्डं भेदरहितं यद्ब्रह्म तस्याकारः सच्चिदानन्दरूपस्य सत्ता तत्ता ब्रह्मरूपतेत्यर्थः, भवेत्स्यादतो निश्चयेन ध्यानाभ्यासो विषेय इति भावः ॥ २८ ॥

ननु ध्याने कृतेऽकृते वा ब्रह्माणि तत्कृतातिशयाभावाज्जीवेपि तस्मिन्नुभये सति पारमार्थिकब्रह्मरूपत्वस्य सिद्धान्तितत्वाच्च किं तदाकारवृत्त्युत्पादनाभासेनेत्याशङ्क्य तदभावे सुत्तयभावं प्रोक्तपादपितुं ब्रह्माकारवृत्तिसम्पादने च मवर्त्तापितुं ब्रह्माणि तद्विदः सकाशान्यूनस्वदशनापोत्तरश्लोकद्वयं तत्र च पूर्वश्लोकस्यान्यार्थत्वमतीतिः मरुतापित्वं दर्शयितुं स्वयमेवाह ।

ब्रह्मणोपि ब्राह्मणः श्रेयानित्याह द्वाभ्याम् ।

ब्रह्मणोपीति । ब्रह्मणोपि ब्रह्मभावादपि ब्राह्मणो ब्रह्मवेत्ता श्रेयानतिश्रेष्ठ इत्येवमाह कथयति द्वाभ्यां न तु पूर्वश्लोकस्यैवान्यार्थो वेदितव्य इति भावः, तदेव श्लोकद्वयमुदाहृत्य दर्शयति ।

लीलासिन्धोः कियदिव हरेः षोडशस्त्रीसहस्रं
निःसंख्याता विविधरुचिना येन भुक्ताः स्त्रियस्ताः ।

तादृङ्नीतः स पुनरनया भामया वश्यभावं ।

सम्यग्भुक्तो यदुपतिरतः सत्यभामैव धन्या ॥२९॥

लीलासिन्धोरिति । हे शिष्य लीलासिन्धोर्लीलानां क्रीडानां जलस्थानीयानां सिन्धुरिव सिन्धुराधारभूतस्तस्य हरेर्भक्तदुःखहरणशीलस्य श्रीकृष्णस्य षोडशस्त्रीसहस्रं षोडशसंख्याकं स्त्रीणां युवतीनां सहस्रं सहस्राणि जातायेकवचनं भागवतादौ वर्णितं श्रुत्वाऽऽश्चर्यं करोपि तत्षोडशस्त्रीसहस्रं कियदिव कियत्प्रमाणमिव अतिम्वल्पमेव तदित्यर्थः, कुत इत्यत आह निःसंख्याता इति, विविधरुचिना विविधाऽनेकप्रकारा रुचिः प्रीतिर्यस्य स तथोक्तस्तेन तथाभूतेन येन हरिणा श्रीकृष्णेन ता उक्ताः स्त्रियो वनिता निःसंख्याता निर्गता निवृत्ता संख्या गणना याभ्यस्तास्तपोक्ता भुक्ता अभ्यवहृताः क्रीडिता इत्यर्थः, पालिताश्च मुजधातोः पालनाभ्यवहारार्थाञ्जिष्टा तस्मिञ्श्रीकृष्णे षोडशस्त्रीसहस्रभोग एव नाश्चर्यकारणमिति भावः, तत्र विवाहेनाङ्गीकृतानां स्त्रीणामेवाष्टाधिकशतोत्तरषोडशसहस्रसंख्याकत्वेऽपि गोपकन्यानां विवाहितानामविवाहितानां चापरिमितानां रासक्रीडायां श्रीकृष्णेन भुक्तत्वादनन्तत्वं श्रीकृष्णभुक्तस्त्रीणां

हेयं, स श्रीकृष्णस्तादृगुक्तगुणसंपन्नो यदुपतिर्यदूनां यदुकुलोत्प-
 दानां पतिः पालकः श्रीकृष्णोऽनया तादृशश्रीकृष्णवशीकरणगु-
 णेन प्रसिद्धत्वात्प्रत्यक्षया प्रख्यातयेत्यर्थः; भ्रामया सत्यभामाना-
 म्भ्या स्त्रिया वश्यभावं स्ववशत्वं नीतः प्रापितश्च पुनः सम्यग्भुक्त
 भावृप्ति भुक्तः क्रीडितोऽतो हेतोः सत्यभापैव सत्यभामानास्त्री
 स्येवोक्तानन्तश्रीकृष्णवर्नितानां मध्ये तद्वशीभूताच्छ्रीकृष्णादपि
 धन्या कृतार्थाऽतिश्रेष्ठेति यावदिति लोकप्रसिद्धार्थः । मकृतार्थस्तु
 लीलासिन्धोर्लीलानां जीवन्मुक्तव्यवहाराणामनायासेन कृ-
 तत्वात्ता एव लीलापदेनाऽत्र ग्राह्यास्तामां लीलानां जलस्था
 नीयानां नित्यमुक्तात्मब्रह्मैवाश्रयत्वात्सिन्धुरिव समुद्र इव तस्य
 हरेः सर्वद्वैतहरणशीलस्यात्मनो ब्रह्माभिन्नस्य लोकदृष्ट्या
 कस्मिंश्चित्प्रमये कस्मिंश्चिज्ज्ञानिनि अन्तःकरणावच्छिन्नत्वेन
 मतीतस्य षोडशस्त्रीसदृशं 'षोडशकलः सोम्यपुरुष' इति श्रुत्या
 कलानां षोडशत्वमतिपादनात्ता एवात्र षोडशसङ्ख्या
 ग्राह्यास्तामां च बाह्यावत्त्वात्परस्पराश्रयाश्रयित्वं विना
 स्थित्यभावप्रसिद्ध्या च समूहरूपत्वाच्च स्त्रीति नाम स्यै प्यौ
 पातोः शब्दसंघातार्थस्येदं स्त्यायतेर्द्वैदिति द्वांष्ट्रं ढकारटकारयो-
 र्लोपे च द्विति टेलोपे च ततो ङीप् च स्त्रीशब्दनिष्पत्तेः सर्व-
 नाम्नां च वाचारम्भणश्रुत्या बाह्यावत्त्वमतिपादनादनुभूयमा-
 नपरस्पराश्रयस्य षोडशवृत्तिषु प्रसिद्धे च षोडशकलानां स्त्रीश-
 ब्देन मतिपादने तासां च प्रत्येकमनन्तविषयाकारवत्तयाऽनन्त-
 रूपत्वात्सदृशत्वं तत्षोडशस्त्रीसदृशं भाग्यं कियदिव किय-
 त्परिमाणमिव अल्पमेव तदिदं येन भुक्तेन बन्धनं तस्य ज्ञा-
 निनो कथं नेत्याश्चर्यं तव जायते तच्च कर्तव्यमिति भावः,
 कुत इत्यत आह निःसङ्ख्याता इति विविधा अनेकप्रकारा

रुचयः प्रीतयो यस्य स तथोक्तत्वेन येन ब्रह्माभिन्नपत्यमा-
त्मना योगिमत्यक्षेन समप्यहङ्कारसम्बद्धमर्बजगत्साक्षिरूपेण
ब्रह्मणा हिरण्यगर्भोपासकदृष्ट्या हिरण्यगर्भरूपेण ता उक्त-
लक्षणा व्याप्तिलिङ्गशरीरेषु षोडश षोडशममूहरूपाः मध्येकं
ताश्च सहस्रं सहस्रं परिणतास्ताः समष्टिलिङ्गशरीरे निःसर्ख्यातः
निर्गतमङ्गयाका अनन्ता इत्यर्थः, स्त्रिय उक्तलक्षणवत्त्रात्रि-
पुट्योऽत्र ग्राह्या भुक्ता भोग्यत्वेनानुभूता इति यावत्तैजम-
हिरण्यगर्भयोरुपाध्यभेदेनाभेदात्कूटस्थब्रह्मणोरप्यभेदात्कूटस्थ-
ब्रह्मणस्तैजसाहिरण्यगर्भस्य चाभेदात्तदभिप्रायेणोदमुक्तं ज्ञेयं, स
उक्तस्तादृक्तादृशानन्तत्रिपुटीलक्षणभोग्यवस्तुसम्बद्धोपि उप-
तिरुक्तास्वाच्यस्य समष्टिर्वाष्टिलिङ्गशरीरसहिततैजमाभिन्न-
हिरण्यगर्भस्य सत्तामानप्रदत्वेन पालकस्त्वेवदनक्षयार्थकूटस्थ-
चेतन्याभिन्नस्तत्पदलक्ष्यार्थो ब्रह्मचेतन्यं सोऽनया सर्ववेदान्तेषु
प्रविद्धत्वेन ज्ञानिप्रत्यक्षया 'दृश्यते च्चग्रया बुद्ध्यै'त्यादिश्रुते-
र्भाषया प्रत्यक्षमभिन्नस्वप्रकाशं ब्रह्म भाषदेनात्र ग्राही तन्माति
अज्ञाननिवृत्तिमाप्रकृतत्वेन व्याप्नोतीति भाषाऽहंब्रह्मा-
स्मीति प्रमारूपा वृत्तिस्तया वक्ष्यभावं वक्ष्यमनुकूलत्वमर्हतीति
वक्ष्यस्तस्य भावस्तत्ता तं नीतः प्रापितो यदानुभवेच्छा तदानु-
भवविषयत्वेन दृश्यते तथा सम्पादित इत्यर्थः, च पुनः स-
व्यगमम्भावनाविपरीतभावनारहितं यथा भवति तथा भु-
क्तोऽनुभूतो यद्यतो हेतोरतो हेतोरनन्तत्रिपुटीलक्षण-
स्त्रीषु मध्ये ब्रह्मणः सामान्यरूपेण प्रत्यक्षरूपेण विद्यमानत्वा-
दपि ब्रह्मतोपि सत्यभावेन सत्या कालत्रयावाध्या या मा
चित्तिता माति व्याप्नोतीति सत्यभामाऽहंब्रह्मास्मीति प्रमा-
रूपा वृत्तिरेव केवलं धन्या कृतार्थरूपा श्रेष्ठत्यर्थः, ब्रह्मतोपि

ब्रह्माकारवृत्तेः श्रैष्ठ्यप्रतिपादनेन तद्वतो ब्राह्मणस्यात्र श्रैष्ठ्यं दर्शितमिति भावः ॥ २९ ॥

इदानीं स्पष्टमेव तदाह ।

वर्त्तते ब्रह्म सर्वत्र ब्राह्मणो लभ्यते क्वचित् ।

समर्घाद्ब्रह्मणस्तस्मान्महर्घो ब्राह्मणो भवेत् ॥ ३० ॥

वर्त्तत इति । ब्रह्म देशाद्यनवच्छिन्नं वस्तु सर्वत्र समस्तज-
गद्रूपदार्थेषु सर्वजाग्रदाद्यवस्थामु चानुस्यूतं वर्त्ततेऽस्ति
ब्राह्मणस्तु ब्रह्मवेत्ता च क्वचित्कस्मिंश्चित्काले कस्मिंश्चिद्देशे
वा विरल इत्यर्थः, लभ्यते प्राप्यते तस्मात्ततः कारणात्समर्घा-
त्सर्वत्र सामान्यरूपेण विद्यमानतया समर्घं बहु तस्माद्ब्रह्मणः प्र-
त्यगभिन्नपरमात्मनः सकाशाद्ब्राह्मणो ब्रह्मवेत्ता महर्घो व-
हुपन्नमूल्यलभ्यो भवेत्स्यादतो मुमुक्षुभिर्ब्रह्माकारवृत्तिस-
म्पादनेन ब्राह्मणत्वं साध्यमिति भावः ॥ ३० ॥

ननु तर्हि ब्रह्माकारा वृत्तिः कथं सम्पाद्येयावद्वा लोके
पणादित्पागं विना सा केवलश्रवणादियत्रेनैव न लभ्यत इत्या-
क्षयेन स्पष्टवस्तुनि योगिमनोरमणं सदृष्टान्तमाह ।

परसङ्गसुखासक्तं योगिनां योपितामिव ।

विहाय लोकसिद्धान्तं रमते स्वमते मनः ॥ ३१ ॥

परसङ्गसुखामक्तिमिति । योपितामिव यथा योपितां व्य-
भिचारिणीनां स्त्रीणां परसङ्गसुखासक्तं परेणान्यपुरुषेण सह
यः सङ्गः संयोगो मैथुनमित्यर्थः, तज्जन्यं यत्सुखं तस्मिन्नासक्तं
वतं सन्मनोऽन्तःकरणं लोकसिद्धान्तं लोकेषु लौकिक-
शास्त्रेषु च यः सिद्धान्तो निर्णयस्तं व्यभिचारादिनिषेधरूप-
मित्यर्थः, विहाय परित्यज्य स्वमते स्वस्या मनमिष्टं यत्परस-

ब्रह्मुखं तस्मिन्नेव रमते क्रीडति तद्दयोगिनां ज्ञानिनां मनोन्तः-
करणं परसद्ब्रह्मासक्तं परः कार्यकारणातीतः परमात्मा तेन
सह यः सद्गः संयोगस्तादात्म्यमित्यर्थः, तज्जन्यं यत्सुखं शर्म
तांस्मन्नासक्तं रतं सँल्लोकोसद्धान्तं लोकानां तत्तच्छास्त्राणां
च यः सिद्धान्तो निर्णयो देहाद्यात्मबुद्ध्या वर्णाश्रमाद्याचा-
रस्यावश्यकर्तव्यरूपस्त्वं विहाय परित्यज्य स्वमते स्वस्वात्म-
नो मत इष्टे ब्रह्मसुख एव रमते क्रीडति एवमेव सर्वलोकधर्मा-
न्परित्यज्य त्वया स्वमते ब्रह्मसुख एव रतिः कार्या तेन च ब्र-
ह्माकारा वृत्तिर्मवेदिति भावः, अत्र भगवद्ब्रह्मचर्यं ।

‘सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज ।

अहं त्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः’ इति, ॥

श्रुतिश्च ‘लोकैषणायाश्च वित्तिषणायाश्चे’त्यादिः, ‘न क-
र्मणा न प्रजया न धनेन सागेनैके अमृतत्वमानशु रि’ति च ॥३१॥

ननु सर्वलौकिकधर्मेष्वपि व्यावर्तितस्य मनसो ब्रह्मा-
कारता भवेन्नवेति सन्वेहमालक्ष्य तन्दूरीकरोति सहृष्टान्तम् ।

तोयरन्ध्रनिरोधेन भाति पूर्णं सरोवरम् ।

वृत्तिरन्ध्रनिरोधेन पूर्णो बोधः किमद्भुतम् ॥ ३२ ॥

तोयेति । हे शिष्य षयेत्यध्याहार्यं यद्वतोयरन्ध्रनिरोधेन
तोयस्य जलस्य यानि रन्ध्राणि च्छिद्राणि कर्कटादिभिर्विभि-
न्नानि तद्द्वारा जलनिर्गमेन सरोवरस्यापूर्णत्वं भवेन्निति प्रसिद्धं
तेषामेव निरोधेनावरोधेन कृतेन जनस्य तत्रैव स्थिरतया पूर्णं
भरितं सरोवरं सरो भाति शोभने तयेत्यध्याहार्यं तद्ब्रह्म-
रन्ध्रनिरोधेन वृत्तयः कामादय इन्द्रियाणि च ता एव रन्ध्राणि
अन्तःकरणावच्छिन्नज्ञानस्य तच्चक्षिप्यं भति गन्तुं द्वाराणि तेषां

निरोधेनावरोधेन कृतेन बोधो ज्ञानं पूर्णो परिपूर्णो भाति शो-
भतेऽत्रास्मिन्नर्थे किमद्भुतं कुत आश्चर्यं तव नात्र सन्देहः
कार्यं इति भावः ॥ ३२ ॥

ननु सर्ववृत्तिनिरोधस्त्ववश्यं कर्त्तव्यश्चेत्तत् क्रियतां ज-
गद्विषयवामनानां विद्यमानत्वे का हानिरित्याशङ्क्य तन्निवा-
रणमन्तरेण सा न स्यादित्याशयेन तस्या निष्कलत्वनिरूप-
णपुरःसरं तद्वोपं दर्शयति ।

निर्मूला निष्कला शुष्का कदर्या भोगवासना ।

तया तिरोहितः स्वामी तृणेनेव महागिरिः ॥ ३३ ॥

निर्मूलेति । निर्मूला वासना विषयाणामसत्त्वान्मूलहीना
निष्कला निर्गता निवृत्ता कला सदेगो यस्याः सा तथोक्ता
वास्तवसत्त्वरहितेत्यर्थः, शुष्का नीरमा सुखहीनेत्यर्थः, कदर्या
शङ्का स्वस्वविषयात्यागेन दुःखदेत्यर्थः, एतादृशी भोगवासना
भुज्यन्ते इति भोगा विषयास्तेषां जगद्गतपदार्थानां वासने-
च्छाऽस्ति, ननु तर्ह्यस्तु सा तादृश्या भोगवासनया किंकर्ष-
व्यमात्मनो येन तन्निवारणं सम्पाद्यमित्याशङ्क्याह, तयेति
तया भोगवासनया स्वामी तस्याः सत्तामदत्त्वेन पालकः प्र-
त्यगाभिन्नः परमात्मा तिरोहित आच्छादितोऽस्ति भूतो न
प्रकाशते, ननु कलक्षणवत्त्वेन तस्यास्तुच्छतायां मत्स्यां कथं ब्रह्म-
रूपस्यात्मन आच्छादकत्वं सम्भाव्यमित्याशङ्क्य तत्तन्मभाव-
पितुं दृष्टान्तमाह तृणेनोत, तृणेनेव यथा तृणं स्वयमतिमूक्ष्म-
त्वेन तुच्छमायं स्वतो बीजारोपेण तदुत्पन्नतृणममूक्षुरूपेण प-
रिणतेन यवमेव महागिरिर्महानातस्थूलोपि गिरिः पर्वत आ-
च्छादितो भवति तद्वादित्यर्थः, अयं भावः—पर्वतादुत्पन्नस्य तृणस्य

स्वस्यानेकत्वरूपपरिणामेन स्वतस्तुच्छे सत्यपि स्वकारणवृ-
हत्पर्वताच्छादकत्वसिद्धिरिव वासनायाः स्वतस्तुच्छत्वेऽपि स्व-
कारणभूतब्रह्मात्माच्छादकत्वसिद्धिरनेकाविषयाकारपरिणामेन
सम्भाव्येति तन्नाशे यत्रः कार्य इति ॥ ३३ ॥

तमेव वासनायागं द्रढयितुं तं विना बेशकालादीनां मु-
क्तिसाधनानां मुक्तावकिञ्चित्करत्वं दर्शयति ।

न देशकालौ न वयो न युक्तिर्न विदग्धता ।

यदैव वासनात्यागस्तत्र मुक्तिस्तदैव हि ॥ ३४ ॥

नेति । हे शिष्य वासनात्यागाभावे सति तत्र ते देशो
विजनादिः कालश्च मत्स्यूपादिध्यानयोग्यौ न मुक्तिमापको
भवत एवमग्रेऽपि तथा वयोऽवस्थापि वार्धक्यादिर्न नैव
मुक्तिमदं भवति न नैव युक्तियोगोऽपि मुक्तिदा स्याद्विद-
ग्धता पाण्डित्यं न मुक्तिं साधयति, ननु तर्ह्येषामभावेऽपि के-
वलभोगवासनात्यागस्यापि तथात्वमस्तु तत्राह यदैवेति, हे
शिष्य पूर्वोक्तसाधनेष्वसत्सु सत्सु वा यदैव यस्मिन्नेव समये
तत्र भवतो वासनात्यागो वासनानां भोगेच्छासंस्काराणां
त्यागः प्रमोहः स्यात्तदैव तत्रैव समये तवेत्यावर्त्तनीयं मुक्ति-
मोक्षः स्याद्भवेद्दि ममिद्धमेतद्वेदान्ते विद्वत्सु च वासनात्या-
गस्यैव मुक्तिमदत्वमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

ननु कृतेऽप्यभ्यासे ज्ञानं स्यान्नवेत्पाशङ्कां शिष्यस्यालक्ष्य
सदृष्टान्तं तत्सम्भावयति तत्र दृष्टान्तपक्षेऽर्थस्त्वावद् ।

उपायैः शोधिते क्षेत्रे निर्मलं बीजमर्पितम् ।

किं चित्रं धान्यसम्पत्तौ स देवो यदि वर्पति ॥ ३५ ॥

उपायैरिति । उपायैः कर्षणाद्युपायैः क्षेत्रे बीजावापस्यान-

भूमौ शोधिते शुद्धे कृते मति ततश्च तत्र निर्मलं शुद्धं बीजं कीटा-
दिभिरदुष्टं बीजं चणकादि धान्यमर्पितमुप्तं यदि च यद्येव स
मेघाभिमानी देव इन्द्रो वर्षति वृष्टिं करोति तर्हि तदा धान्यस-
म्पत्तौ धान्यानां चणकादीनां धान्यानां सम्पत्तौ माप्नौ सत्पां
किञ्चिन्नमाश्चर्यं कः सन्देहो वा । दाष्ट्यान्तिकपक्षेप्पत्रैवार्यं उह्यः
स यथा हे शिष्य सेवेन्तःकरण उपायैरुपायान्ति मोक्षसा-
धनभूते ज्ञानेऽनुकूला भवन्ति त उपाया वैराग्यादयस्तैः
कृत्वा शोधिते निर्मलीकृते सति तत्रैव निर्मलं शुद्धं मायात-
त्कार्यमलरहितं भेदरहितमित्यर्थः, बीजं समस्तजगत्कारणभूतं
प्रसङ्गभिन्नं ब्रह्मार्पितं धारणया स्थिरीकृतं सद्यदि तर्हि स-
देवः स गुरुरूपो देव ईश्वरो महावाक्यार्थोपदेशेन वेदान्तार्थ-
निरूपणरूपेण जलेन वर्षति ज्ञानामृतवृष्टिं करोति तर्हि तदा
धान्यसम्पत्तौ धान्यं धन्यत्वं कृतकृत्यत्वमित्यर्थः, तस्य स-
म्पत्तौ माप्नौ सत्पां किञ्चिन्नं किमाश्चर्यं कः सन्देहो वा न
कोपीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

तनु महावाक्यविचारेण ज्ञानं भवतीत्युक्तं तत्कीदृशमि-
त्याशङ्क्य लोकमसिद्धज्ञानविलक्षणं तददर्शयति ।

कृतवाक्यविचारस्य परमार्थमभीप्सतः ।

ज्ञानं गरिष्ठमज्ञानमज्ञानं ज्ञानमुत्तमम् ॥ ३६ ॥

कृतवाक्येति । हे शिष्य कृतवाक्यविचारस्य कृतं भाव-
सितो वाक्यानां महावाक्यानां तत्त्वमसीत्यादीनां विचारो
विवेको येन स तपोक्तस्तस्यात एव परमार्थं महावाक्यवि-
चारेण विवेक्तं परमार्थं भक्त्यभिन्नं ब्रह्म तदेव मोक्षरूपम-
भीप्सतः सर्वमावेनेच्छन्तो विदुषो गरिष्ठमतिस्थूयं लोकमसिद्धं
यत्पाण्डित्याद्यतिस्थूयं ज्ञानं ज्ञापन्ते विपयाः सर्वेऽनेनेति ज्ञानं

वेदनं तदज्ञानमवेदनं भवति, यद्वा लोकप्रसिद्धं यज्ज्ञानं वेदनं तद्वारिष्ठं श्रेष्ठमज्ञानं भवतीति व्याख्येयं, तथा लोकप्रसिद्धमज्ञानं जगद्विषयकं ब्रह्मविषयकमपि अवेदनं यदुत्तमं श्रेष्ठं ज्ञानं ज्ञायते भास्यते प्रत्यगभिन्नब्रह्मरूपेण तत्स्वयंप्रकाशरूपब्रह्मभानमेव भवति, यद्वोदृतं तमोऽज्ञानं यस्मात्तदुत्तममज्ञानहीनं शुद्धमित्यर्थः, ज्ञानं ज्ञायते प्रकाश्यते प्रत्यगभिन्नं ब्रह्मानेनेति ज्ञानं वेदनं भवतीत्यर्थः, तत्तादृशं ज्ञानं मुमुक्षुभिर्भोक्षाय सम्पाद्यमिति भावः ॥ ३६ ॥

ननु तादृशज्ञानाभावेऽपि मम वेदान्तव्याख्यातृत्वेनैव मोक्षो भवेदित्याशङ्क्य तद्व्याख्यानासत्तयात्मन्यस्थिरत्वे सति वादिजयादौ मृत्त्या मोक्षो न स्यात्प्रत्युत देहात्मभावरूपं मरणं द्वेषद्वन्द्वं वाऽरिकृतमारणादिप्रयोगेन लोकप्रसिद्धं देहविसर्गरूपं वा मरणं भवेदित्याशयेनाह ।

व्याख्यासि वेदान्तगिरो जयसि द्वैतवादिनः ।

नान्तर्विशसि तन्मन्ये तत्रास्ति मरणं तव ॥ ३७ ॥

व्याख्यासीति । हे शिष्य त्वं भवान्वेदान्तगिरो वेदान्तानामुपनिषदां सूत्रभाष्यादीनां च वाक्यानि व्याख्यासि व्याख्यानं कृत्वा निरूपयसि सत्यं तद्व्याख्यानेन च द्वैतवादिनोऽनेकस्वगतादिभेदभिन्नं जगद्ब्रह्मजीवयोर्मेदं च द्वैतं तद्वादितुं सत्यत्वेन प्रतिपादयितुं शीलं येषां ते तथोक्तास्तां जयसि परामवसि तदपि सत्यं परन्तु अन्तरन्तरात्मनि न विशसि स्त्रीनो न भवसि तत्ततो हेतोस्तत्र द्वैतवादिजयाय वेदान्तव्याख्याने तव ते मरणं देहात्मभावरूपा मृतिरयवा वादिकृतमारणादिप्रयोगेन प्रसिद्धं देहविसर्गरूपं मरणमास्ति विद्यत

इत्यहं मन्त्रे निश्चिनोमि आत्मानुसन्धानाभावे वेदान्तव्याख्या-
नस्य मरणमेव फलं न मोक्ष इति भावः ॥ ३७ ॥

अन एव पूर्वपूर्वकालादुत्तरोत्तरकाल आत्मनि स्थैर्याधि-
क्यं सम्पाद्यमित्याशयेनाह ।

मित्रेण कुशले पृष्टे पूर्वावस्थामनुस्मरन् ।

इदानीं कुशलं जातमिति हृष्यति योगवित् ॥ ३८ ॥

मित्रेणेति । हे शिष्य योगविद्योगो जीवब्रह्मैक्यं तद्वेत्ति
जानातीति योगविज्जीवब्रह्मैक्यवेत्ता मित्रेण हितोपदेशकर्त्रा गु-
रुणा कुशले क्षेमे पृष्टेऽनुयुक्ते सति ततः पूर्वावस्थां किं चिद्ब्रह्म-
सुखानुभवरूपामवस्थां स्थितिमनुस्मरन्ननुचिन्तयन् सन्नि-
दानीं पूर्वावस्थातोऽस्मिन् क्षणे कुशलं क्षेमं, विशिष्टं जातमुत्पन्न-
मित्येवं कथयित्वा गुरुं प्रति स्वयं हृष्यति हर्षं मामेति एवमेव
त्वयापि उत्तरोत्तरक्षणे ब्रह्मसुखस्थैर्यमन्तःकरणे स्याद्यथा तथा-
ऽभ्यासः कर्तव्य इति भावः ॥ ३८ ॥

ननु मोक्षमाधनभूतज्ञानाभ्यासस्यातीव प्रयत्नसाध्यत्वा-
त्स्वल्पप्रयत्नसाध्यकर्मणैव परलोकसुखादिसाध्यं किं ज्ञानप्रया-
मेनेत्याशङ्कां शिष्यस्यानङ्ग्य गुरुः कर्मरुचिवारणेन ज्ञाने रुचि-
मुत्पादयितुं कर्मिणः सकाशाज्ज्ञानिनः श्रेष्ठ्यं दर्शयति द्वाभ्याम् ।

कर्मठः काश्चनालितशून्यताम्रघटोपमः ।

विद्वांस्तु रत्नसम्पूर्णह्रिमकुम्भ इत्योत्तमः ॥ ३९ ॥

कर्मठ इति । कर्मठः कर्मासक्तो बहिः शुचित्वदर्शनादन्तर-
ज्ञानादुत्तत्वाच्च काश्चनालितशून्यताम्रघटोपमो बहिः काश्चनेन
सुवर्णेनालित ईषल्लिप्तोऽन्तश्च शून्यो रिक्तो यस्ताम्रस्य घटः

कुम्भः स एवोपमां दृष्टान्तो यस्य स तथोक्तोऽस्ति तु पुन-
र्निद्राञ्जानी रत्नसम्पूर्णहेमकुम्भ इव यथा रत्नैर्हीरकादि-
भिः सम्पूर्णः परिपूर्णो हेमः सुवर्णस्य कुम्भः कलशस्तथो-
त्तमः श्रेष्ठोऽन्तर्ब्रह्मसुखपूर्णत्वाद्बहिरपि सुमुख्यां ज्ञानमदत्वा-
द्यातः कर्मठाञ्जानी श्रेष्ठ इति भावः ॥ ३६ ॥

ननु देहत्रयव्यवहारे जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिरूप उभयत्र समाने
दृश्यमाने ज्ञान्यज्ञानिनोरन्तरं कथमवगन्तव्यं तच्च कीदृगियाशङ्क्य
सुखमदत्त्वदुःखमदत्त्वाभ्यामेवेत्याशयेन तदेव सदृष्टान्तमाह ।

भूरुहत्वाविशेषेपि द्वयोरन्तरमीदृशम् ।

इक्षुकाण्डसमो विद्वान्दण्डकाष्ठसमः पशुः ॥ ४० ॥

भूरुहत्वात् । हे शिष्य भूरुहत्वाविशेषोप भुवः पृथग्या
रुहन्ति उत्पद्यन्ते ते भूरुहा वृक्षास्तेषां भावो जातिसत्तयाऽवि-
शेषोऽवैलक्षण्यं तस्मिन् सत्यपि द्वयोरिक्षुदण्डकाष्ठयोरन्तरं
भेद ईदृशमेतादृशमस्ति मिष्टरसदानेन तृप्तिकारकत्वं तादृशे-
नान्येषां दुःखकारणत्वं चान्तरं यद्वल्लक्षणे तद्वद्भूरुहत्वाविशेषोप
भूर्भवसम्पाज्जगदिति भूशब्दवाच्यं ब्रह्म तस्माद्बुद्धत उत्पन्नो
भवतस्तौ तथाभूतौ ज्ञान्यज्ञानिनौ देहत्रयं वा ब्रह्मोत्पन्नं तस्य
तयोर्वा भावस्त्वं तस्य देहसत्त्वस्योभयत्राविशेषेऽवैलक्षणे स-
त्यपि द्वयोर्ज्ञान्यज्ञानिनोरन्तरं भेद ईदृशमेतादृशमस्ति की-
दृशं तदित्यत आह इक्षिति, विद्राञ्जानी सुमुख्यां मुक्ति-
सुखदानेन नित्यतृप्तिकारकत्वादिक्षुकाण्डेनेक्षुदण्डेन सम-
स्तुल्योऽस्ति पशुरज्ञानी दण्डकाष्ठमपि दण्डो याष्टिसत्का-
ष्ठं तद्यथा दण्डपरिणामेन दुःखकारणं तेन सम उत्तरोत्तरं दुः-
खकारणत्वात्तुल्योऽस्ति विद्यत इदमन्तरं ज्ञान्यज्ञानिनोरिति
भावः ॥ ४० ॥

इदानीं ब्रह्माकारापरिच्छिन्नवृत्तौ ब्रह्माविर्भावस्य तत्र तत्र वेदान्ते प्रतिपादनान्मुमुक्षुभिस्तादृशवृत्तिमाप्त्युपायो यत्रेन सम्पाद्य इत्याशयेन तमेवार्थमन्वोत्तया प्रतिपादयति ।

विशालदृष्टौ रमते न त्वन्यत्र पतिर्मम ।

येन दृष्टिर्विशाला स्यात्स मन्त्रो मम दीयताम् ॥ ४१ ॥

विशालदृष्टाविति । हे शिष्य काचित्स्त्री स्वमतं सिद्धं प्रसाह्य हे सिद्ध मम मे पतिर्मर्त्ता विशालदृष्टौ विशाला बृहती दृष्टिर्नेत्रं यस्याः सा तथोक्ता तस्यां कस्यां चित्स्त्रियां रमते रतिं करोति अन्यत्रादीर्षनेत्रामु न तु नैव रमते क्रीडति अतः कारणाद्येन मन्त्रेण उपलक्षणमेतदौपधादीनां दृष्टिर्नेत्रं विशाला दीर्घा स्याद्भवेत्स तादृशो मन्त्रो मन्त्रौपधादिर्मम मे दीयतां समर्प्यतामेवं प्रार्थयति, अयमाशयः—यथा स्वपत्युर्विशालदृष्टौ रमणं निरूपितं तथा प्रकृतेर्ये विशालाऽपरिच्छिन्ना दृष्टिर्दृश्यते त्वग्रया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिरिति श्रुत्युक्ता ब्रह्माकाराऽहं ब्रह्मास्मीति प्रमा दृत्तिरत्र ग्राह्या तत्र मम बुद्ध्यवच्छिन्नचिदाभासस्य मे पतिः सच्चिदानन्दार्पणेन पालकः प्रत्यगभिन्नः परमात्मात्र ग्राह्यो रमते क्रीडति अन्यत्र परिच्छिन्नवृत्तिषु नैव रमतेऽतो येन मन्त्रेण मणवादिना तदुपलक्षितेन योगेन ज्ञानेन वा दृष्टिर्दृश्यतेऽनुभूयते ब्रह्मानवेति दृष्टिर्हंब्रह्मास्मीति वृत्तिर्विशालाऽपरिच्छिन्नब्रह्मरूपा स्याद्भवेत्स उपलक्षणो मन्त्रो मन्त्रादिसाधनं यम साधिष्ठानबुद्धिस्यचिदामासस्य त्वच्छिष्यस्य हे गुरो दीयतां समर्प्यतामेवं प्रार्थना गुरोरग्रे निश्चं कर्त्तव्येति ध्वनितम् ॥ ४१ ॥

इदानीं गुरुं प्राप्यापि उक्तविधप्रार्थनाया अभावेन ज्ञा-

नामाप्तौ सत्त्यां सामान्यबुद्ध्या कृत्या गुरुसेवया निष्फला-
युर्व्ययमात्रं फलं जायते ततश्च दुःखमेव फलं पर्यवस्यतीति
सूचनायान्योक्त्याह गुरुः ।

पूज्योऽयमिति विज्ञाय पूजितः स्वापितो गृहे ।

न भुक्तो मूढया स्वामी कश्चित्पुरुष इत्ययम् ॥ ४२ ॥

पूज्योऽयमिति । यथा कया चिन्मूढया स्वपतिज्ञानाभाव-
वत्या द्विया स्वामी स्वपतिरेव चिरकालादेशान्तरावागतो-
ऽयं कश्चित्पुरुषः सामान्यः कोपि नरोऽयं दृश्यमान इति
निश्चित्य स्वपत्युः परदेशस्थत्वे प्रत्यक्षत्वापोगात्तस्मिन् दृश्यमाने
तदसम्भवं मत्तरेति यावदतः स्वगृहागमनान्मया गृहस्थया
पूज्यः पूजितुमर्चितुं योग्योऽस्तीति विज्ञाय निश्चित्य च
पूजितोऽर्चितो भोजनार्पणादिना तर्पितः सन्गृहे मन्दिरे
स्वापितो निद्रापितः परन्तु न भुक्तो न रसाङ्गीकृतोऽतस्ता-
वान्कालस्तस्या व्यर्थमेव गतो यथा तथा प्रकृतेऽपि योजनीयं
तद्यथा मूढयाऽज्ञानिमुमुक्षुबुद्ध्याऽयं कश्चित्पुरुषोऽयं मत्पु-
रैवर्त्ती दृश्यमानः पुरुष उद्यमवान्नरः कोपि अस्ति लोकव-
द्यामियमाणत्वाज्ज्ञानी न भवतीत्येवं मत्त्वा देहधारणवतो
मम पूज्यः पूजितुमर्चितुं योग्योऽयं मत्पुरत आगत इति
विज्ञाय निश्चित्य पूजितो भोजनपादसंभवेनादिनाऽर्चितः से-
वित इत्यर्थः, गृहे स्वमन्दिरे स्वापितः शायितः परं तु अयं
स्वामी यमात्पद्मदत्तेन पालको गुरुस्तीत्येवं ज्ञात्वा न भुक्तो
पादुनामनेकार्थत्वाज्ज्ञानपरिमिश्रेण न सम्वादित इत्यर्थः, अतः
कृतसेवायाः पारलौकिकसुखादिफलसत्त्वापि मुमुक्षोर्भोक्षस्यै-
वेष्टत्वात्तत्साधनभूतज्ञानमाप्त्यभावेन निरर्थकत्वाद्यर्थमायुर्व्यय-
एवेति भावः ॥ ४२ ॥

ननु समाधिसाधनेनैव मोक्षोऽस्तु किं ज्ञानेनेत्याशङ्क्य ज्ञानं
विना संसारानि वृत्तेः समाध्युत्थाने पुनर्दुःखमेव स्यादित्याशयेन
समेवार्थमन्योक्त्याह ।

भोगयोग्येन वेपेण व्यतीत्य शयने निशाम् ।

प्रियस्य भोगमप्राप्य प्रातः क्रान्दति कामिनी ॥ ४३ ॥

भोगयोग्येनेति । भोगयोग्येन भुज्यतेऽनुभूयते साक्षात्प्रत्यग-
भिन्नः परमात्माऽनेनेति भोगो ज्ञानमपरोक्षं महावाक्यजन्यं जी-
वग्रहैक्यविषयं तस्मिन्योग्योऽनुकूलस्तेन वेपेण वहिः संप्रा-
सादिवेपेणान्तर्वैराग्यादिचिह्नेन चोपलक्षिता सती मुमुक्षुबुद्धिः
शयने शेते निन्द्राति सर्वो जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिरूपः प्रपञ्चो
ऽस्मिन्निति शयनं तस्मिन् समस्तप्रपञ्चलोपलक्षिते समाधौ
निशां रात्रिं ।

‘या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।

यस्यां जागर्ति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥

इत्युक्तलक्षणां प्रपञ्चास्फुरणारूपां व्यतीत्यातिश्रम्य प्रातः
समाधौ प्रपञ्चास्फुरणनिशान्ते प्रपञ्चास्फुरणलक्षणदिवसात्पूर्वं
काले प्रातः भूतयूपकालस्तस्मिन् प्रियस्यात्मसाक्षात्कारवज्ज्ञान-
स्वात्ममुखस्य वा भोगं संयोगमनुभवं वाप्राप्यालभ्य कामिनी
तदिच्छावती मुमुक्षुबुद्धिः क्रन्दति रोदिति हा खेद ए-
तावान्मम कालो व्यर्थमेव गत आत्मसाक्षात्कारेण वि-
नेत्याक्रोशतीति भावः । लौकिकार्थे तावत्काचित्का-
मिनी स्वपुरुषभोगेच्छावती स्त्री भोगयोग्येन स्वपत्न्या सह-
यो भोगो रतिस्तस्मिन्योग्योऽनुकूलस्तेन वेपेण शृङ्गारेणोपल-
क्षिता सती केन चिक्रोधादिना पानादिना वा प्रतिबन्धेनाऽव-

रुद्धा सती मियस्य स्वेप्सितपस्युर्मोर्गं रतिमप्राप्यालभ्य शयने
पर्यङ्के निशां रात्रिं व्यतीत्याऽतिक्रम्य प्रातः प्रभाते क्रन्दति रो-
दति हा व्यर्थं मानेन कलहादिना वा भोगकालोऽतिक्रान्तो म-
याऽहो दीर्घाग्न्यविलसितं ममेदमतोहं हिताहितज्ञानशून्यत्वान्मू-
र्खेत्येव विन्यसतीति भावः ॥ ४३ ॥

ननु समाधिमुखस्यापि गीतायां 'यत्नोपरमते चित्तमि'त्या-
दिश्लोकैर्ब्रह्ममुखत्वप्रतिपादनात्तेनैव कृतार्थतास्तु किं ज्ञानजन्येन
ब्रह्ममुखसाक्षात्कारेण साहृद्भ्यान्पोत्तया साक्षात्कारमुखात्मसमा-
धिमुखे कृत्रिमत्वेन न्यूनत्वं दर्शयति ।

चित्रपत्रे कृता नारी विचित्रा रूपसम्पदा ।

दृश्यते तावदेवाहो यावन्नायाति सुन्दरी ॥ ४४ ॥

चित्रपत्र इति । रूपसंपदा रूपस्याकारस्य संपत्संपत्तिः शो-
भेत्यर्थः, तथा विचित्राऽस्याश्चर्यरूपा नारी स्त्री चित्रपत्रे चित्रा-
धारभूते पत्रे तदुपलक्षिते पटादौ वा कृता लिखिता सा चित्ररूपा
रुग्णहो शिष्य तावदेव तावत्कालमेव दृश्यतेऽवलोक्यते का-
मिभिरिति शेषः, तावत्कियत्कालपर्यन्तमित्यत आह यावदिति,
यावत्कालपर्यन्तं सुन्दरी कमनीयरूपा स्त्री नायाति न मामोति
तावत्कालमेव सा प्रेमभावेनावलोक्यते तदुत्तरं नेति भावः, प्र-
कृतार्थे तु न रातीति नरो वराग्यादिसाधनसंपन्नः पुरुषोधि-
कारीत्यर्थः, तस्येयं नारी मुमुक्षुवृद्धिश्चित्रपत्रे चित्रसदृशजगत्प-
दार्थानामाधारभूते ब्रह्मणि शबले पत्रस्यानीये कृता समर्पिता
मा समाधिस्थिता बुद्धी रूपसंपदा रूपं यदहृतमुखाकृतं तस्य
संपत्प्राप्तिमन्त्रा विचित्राऽस्याश्चर्यभूतेत्येवं तावदेव तावत्काल-
मेव मुमुक्षुर्भिरदृश्यतेऽवलोक्यतेऽहो शिष्य तावदित्युक्ते का-

लेऽवधिमाह यावद्विंशति मुन्दरी कमनीयरूपा सुखरूपा ब्रह्म चि-
तिरित्यर्थः, यावद्यावत्कालं नायाति न प्राप्नोति न प्रत्यप्ता भ-
षतीति यावत्तावद्विंशति योज्यं, यद्वा चित्रमनेकविचित्रं
जगत्तत्पाति रसतीति चित्रपोऽहङ्कारस्तं त्रायते स्वसत्त्वदाने-
नोति चित्रपत्रं शबलं ब्रह्म तस्मिन्नित्यर्थः ॥ ४४ ॥

इदानीं गुरुवाक्ये विश्वासकर्तव्यतां स्वस्यैव मुमुक्षुणां
विधत्ते ।

चिन्तामणिं कराङ्गुष्ठं मा शुचः प्राह मे गुरुः ।

दिनैः कतिपयैरेव पुनरेव मिलिष्यति ॥ ४५ ॥

चिन्तामणिरिति । हे शिष्य मे मम गुरुर्महावाक्योपदेष्टा
चिन्तामणिमीप्सितफलदातृत्वेन चिन्तामणिरिव ज्ञानं तं करा-
ङ्करोति ध्यानादि तत्करमन्तःकरणं तस्माद्गुष्ठं नष्टं केन-
चिद्विषयपरागेण प्रतिबन्धेनान्तर्हितमित्यर्थः, तन्मा शुचः शोकं मा
कार्षीः शोकेन तद्गुणभावे पुनस्तत्प्राप्तिर्न स्यादतस्तच्छोक्तत्वा-
गेन पुनस्तदुद्योगे कृते सति चिन्तामणिर्ज्ञानं कतिपयैः कति-
चित्सङ्ख्यैर्दिनैर्दिवसैः स्वल्पैरेव दिवसैरित्यर्थः, एव निश्चय
एव नात्र सन्देहः कार्य इत्यर्थः, पुनरेव भूयोपि मिलिष्यति
प्राप्तो भविष्यतीत्यर्थः, इत्येवं मे मां प्राह प्रोक्तवान्मया च त-
द्वचनविश्वासेन पुनस्तदुद्योगे कृते पुनस्तत्प्राप्तिमिति गुरुवचनवि-
श्वास एव सर्वविघ्ननिवृत्त्या परमफलप्रापकः सर्वत्रेति भावः ॥ ४५ ॥

इदानीं गुरुवचनविश्वासेऽपि स्वचित्तनिश्चयेनैव स्यादिति
तत्र निश्चयं भेदावयितुं स्वस्य संशयग्रस्तत्वे कचिद्विवेकरूपं मन
एव मत्संशयनिवारकं भवत्यतो मनसि विवेक एवा स्थापनीय
इत्याशयेनाह ।

‘करोमि संशयं यावन्मुकुन्दमुखदर्शने ।

आश्वासयति मां तावत्परमा देवता मनः ॥ ४६ ॥

करोमीति । हे शिष्य अहमज्ञानावस्थायां मुकुन्दमुखदर्शने मुकुन्दो मुक्तिपदो गुरुरात्मा च ब्रह्माभिन्नस्तस्य गुरोर्मुखं देहस्थं प्रत्यक्षमेव तन्मुखतो महावाक्यद्वारा प्राप्तेन ‘चेतोमुख’ इति श्रुतेः प्रत्यगभिन्नं ब्रह्माकारवृत्तिरूपं मुखं ग्राह्यमात्मनश्च सैव ब्रह्माकारवृत्तिर्मुखपदेन ग्राह्यं तस्य दर्शनमवलोकनं तस्मिन्यावद्यत्कालपर्यन्तं संशयं मम गुरुमुखाच्छ्रुतेन महावाक्यविचारेणात्यत्र ह्यसाक्षात्कारः स्यान्न वेत्तेवं रूपं सन्देहं करोमि संपादयामि तावत्तत्कालमेव विवेकसंस्कारवन्मनोऽन्तःकरणं परमा श्रेष्ठा देवता देववदादृतं सत्प्रकाशबहुलमित्यर्थः, मां सन्दिह्यमानं मा माश्वासयति साञ्जा बोधयति अतो विवेकेन मन एव संस्कार्य पूजनीयं च तन्मुमुक्षुर्भारति भावः ॥ ४२ ॥

ननु आत्मानं कन्दर्पकोटिलावण्यं किमभिप्रायेण वर्णितं तच्चासम्भाव्यं सौन्दर्यस्य साकारनिष्ठत्वान्निराकारे तु तदात्मन्यप्युक्तमेवेत्याशङ्का शिष्यस्य लक्षणेरालक्ष्य तत्सम्भावनेन तां निराकरोति ।

कन्दर्पकोटिलावण्यं सत्यमुक्तं जनार्दने ।

कन्दर्पप्रमुखाः सत्वे तत्प्रकाशे पलायिताः ॥ ४७ ॥

कन्दर्पेति । हे शिष्य जनार्दने जनानां जन्मवर्ता जीवानामर्दने आत्मत्वेन तन्निर्वाहकत्वाद्वाहतिरूपे यत्पुराणादिषु कन्दर्पकोटिलावण्यं कन्दर्पाणां कामानां कोटयोऽपरिमिता मूर्त्तयस्तासां लावण्यं सौन्दर्यमुक्तं पुराणादिषु कथितं तत्सत्यं यथार्थमेव कुत इत्यत आह कन्दर्पप्रमुखेति, यत्प्रकाशे यस्य सर्वगति-

रूपस्यात्मनः प्रकाशे द्योतेऽन्तःकरण आविर्भूते सतीत्यर्थः, सर्वे
समस्ताः कन्दर्पप्रमुखाः कन्दर्पः कामः प्रमुख आशो येषां
क्रोधादीनां ते तथोक्तास्ते पलायिताः पलाय कापि गता नष्टा
इत्यर्थः, अतः सत्यमुक्तमिति योज्यम् ॥ ४८ ॥

इदानीं रजोविकाररागादित्यागं विनाऽविद्यावरणनिरासो
न स्यात्तं विना चात्मसाक्षात्कारो न स्यादिति मर्ममन्योक्त्या
दर्शयति ।

अश्रु मुक्तं वियोगिन्या राधया मेलनाशया ।

तत्रैव मायया गुप्तः प्राप्तः प्रकटतां हरिः ॥४८॥

अश्रुतिः । वियोगिन्या श्रीकृष्णस्य वियोगोऽस्ति यस्याः सा
तथोक्ता तया राधया राधानाम्न्या गोपिकया मेलनाशया श्री-
कृष्णस्य मेलनं योगस्तस्याशयेच्छया करणभूतयाऽश्रु नेत्राम्बु
मुक्तं विमृष्टं यदा तदेव ध्याहार्यं यदा यस्मिन्समये तदा तस्मिन्ने-
व समये पूर्वं मायया स्वान्तर्धानशक्त्या गुप्तोऽन्तर्हितो हरिः स्व-
भक्तदुःखहरणशीलः श्रीकृष्णस्तत्रैव यत्र स्थानेन्तर्हितस्तस्मिन्नेव
स्थाने प्रकटतामाविर्भूततां प्राप्तो यातः, अयं भावः—यथा का-
मादिरजोदृष्टिभी राधायाः कृष्णावलोककरणं चक्षुः पिहितं
तदेव कृष्णान्तर्धाने निमित्तं जातमन्यथा स्वयंप्रकाशरूपस-
र्वानुस्यूतश्रीकृष्णे न तत्सम्भवः, तथा सुमुत्तोरपि गुरुदर्शने मा-
नादिभिर्गुरुदर्शनकरणभूतचक्षुषः पिहितत्वात्मानामन्यमनुष्य-
दर्शनेन तद्गतगुरुत्वदर्शनासम्भवः अन्तःकरणस्य तु ब्रह्म-
मासात्कारकरणभूतान्तःकरणदृष्टिचक्षुषो रागादिरजोदृष्टि-
भिरावृतत्वाद्ब्रह्ममासात्कारासम्भव उभयत्र स्वयंप्रकाश-
त्वेन सत आवरणं न सम्भवाति, किञ्च यदा राधया श्रीकृ-

ष्णदर्शनाशयाऽश्रुत्पागमिवेण मानादिकं रजःकार्यं विसृष्टं
तदैव श्रीकृष्णदर्शनमपि तत्रैव जातं तथा मुमुक्षाणामपि मथमं
मानादिरजोवृत्तिसागे तत्रैव पूर्वदृष्टपुरुषे गुरुत्वदर्शनं जायते त-
तश्च तदुपदेशेनान्तःकरणस्य रागादिरजोवृत्तिसागेन ब्रह्मसा-
क्षात्कारोपि सम्भावनीय इतीममर्थं सम्भावयितुं तादृशचरि-
त्रवर्णनं भागवतादौ कृतीमिति भावः ॥ ४८ ॥

इदानीं सर्वसाधनेभ्यः सोपामनकर्मादिभ्यो ज्ञानेन ब्रह्म-
सुखाकारस्य वृत्तिविशेषस्य श्रेष्ठ्यं दर्शयन्नन्योक्त्याह ।

सौरभ्याय भ्रमन्त्येके मधु काङ्क्षन्ति चापरे ।

न भ्रमन्ति न काङ्क्षन्ति मधुमत्ता मधुव्रताः ॥४९॥

सौरभ्यायेति । एके कति चिन्मधुव्रताः स्वतो मधुकरण-
सामर्थ्यवन्तोऽपि तद्विस्मृत्य केवलं सौरभ्याय पुष्पकेसरस्यसु-
गन्धमाप्तये भ्रमन्ति आकाशे भ्रमणमेव कुर्वन्ति, अपरे च भ्र-
मरा मधुपुष्पकेसरस्थं सुगन्धमनुभूय तत्र वृत्तिजननाभावे
विनिश्चितं तदनादरेण मधुनि वृत्तिजननेन सुगन्धतो विशिष्टता-
मालक्ष्य तन्मधुपुष्परसं काङ्क्षन्तीज्जन्ति, किञ्च केचिच्च मधुव्रताः
स्वतोऽन्यत्र मधुकर्तुं समर्था मधुमत्ता मधुपुष्परसस्तेन तत्पानेन
वृत्ताः सन्तो न भ्रमन्ति न सुगन्धेच्छया भ्रमणं कुर्वन्ति न का-
ङ्क्षन्ति पुष्परसं नेच्छन्ति, अयमाशयः—कर्मफलस्य स्वर्गादिवप-
यजन्यमुखस्य वृत्तिहेतुत्वाभावाद्भूममुखमतिविश्वत्वाच्च वासना-
मात्रतया गन्धतुल्यता तदर्थं कर्माद्यनुष्ठानमत्र भ्रमणं ग्राह्यं त-
दन्यनौकिककर्मतः श्रेष्ठमपि, तत्ततोपि ब्रह्मसुखमनुभावितुं स-
माध्यन्तमुपामनं मध्विच्छापदेनात्र ग्राह्यं तच्च कर्माद्यनुष्ठाना-
द्वरं, ततोपि विचारेण महावाक्यानां साक्षाद्भूममुखानुभवेन

नित्यवृत्तिमन्तोऽत्र मधुमत्तभ्रमरपदेन सूचिता अत्र ग्राह्यास्तेषां
च निःशत्रुब्रह्मसुखप्राप्त्या मधुमत्तभ्रमराणां मधुनैराकाङ्क्ष-
मिति ब्रह्मसुखेऽप्यनिच्छत्त्वमत्र सूचितं ते च पूर्वोक्तोभयेभ्यो-
पतिश्रेष्ठा, अतः कर्माद्यनुष्ठानं तत्फलं स्वर्गाविमुक्तमुपास-
नाद्यनुष्ठानं तत्फलं मोक्षसुखं चानादृत्य ज्ञानमेव सम्पाद्य-
मिति भावः ॥ ४९ ॥

इदानीं हठपातञ्जलाद्युक्तसमाधितोषि महावाक्यविचार-
ेण वेदान्तोक्तरीत्या नित्यसुखानुभवस्य श्रेष्ठ्यमन्योक्त्या
दर्शयति ।

धनं प्राप्नोति कष्टेन प्रदोषे काष्ठभारिकः ।

सुखासनस्थो विपुलं धनं रत्नपरीक्षकः ॥ ५० ॥

धनमिति । हे शिष्य काष्ठभारिकः काष्ठानां दारुणां
भारो भरस्तं वहति असौ काष्ठभारिकः काष्ठभारोपजीवीसूर्यः,
कष्टेन सर्वादेन कृतश्रमेण प्रदोषे दिनान्तसमये धनं द्रव्यं त-
वपि तद्दिन एवोदरपूर्तिरयोग्यं तत्रापि न्यूनं वा प्राप्नोति ल-
भते पुनः प्रभाते तदर्थं श्रम एव कर्तव्यस्तस्येत्यर्थः, किञ्च र-
त्नपरीक्षको रत्नानां हीरकादीनां परीक्षकः परीक्षाकर्ता पुरुषः
सुखासनस्थः सुखं यथा भवति तथा यदासनं स्वस्थिति-
साधनभूतं कार्पासादिपूर्णं कशिप्रादि तस्मिन्स्थः स्थितः स-
न्निपुलं सहस्रनक्षत्रादिसङ्ख्यापरिमितं धनं द्रव्यं प्राप्नोति ल-
भते बहुधनमाप्तौ बह्वायासोऽपेक्षितोऽल्पधनमाप्तौ सोऽल्प इति
न नियम इति भावः, अयं भावः—हठपातञ्जलोक्तममाधेरष्टा-
ङ्गमापन्नश्रमापेक्षत्वाच्चदुक्तसमाधिसुखे च समाधिकालमा-
त्रस्थितिकत्वाद्बुद्ध्युत्थानकाले प्रतीतसंसारदुःखेन तिरस्कृतत्वा-
च्चस्य काष्ठभारिकार्जितद्रव्यस्याल्पत्वमिवाल्पत्वमेवात्र सूचितं

श्रमसाध्यत्वादप्यल्पत्वमेवोभयत्र समं च सूचितं, वेदान्तोक्तरीत्या तु सर्वजगतो बाधनेन ब्रह्मसुखानुभवसमाधौ व्युत्थाने चोभयत्र ब्रह्मसुखस्य विद्यमानत्वादस्वण्डत्वेन देशकालवस्तुकुणपरिच्छेदराहित्येन च निखतृप्तिकारकत्वेन च साधनपरिश्रमाभावाच्च श्रमरहितरत्नपरीक्षकार्जितवहुद्रव्यतुल्यत्वं ज्ञानेन साक्षात्कृतब्रह्मसुखस्येति भावः ॥ ५० ॥

ननु आसनमुद्रादिब्रह्मसुखप्राप्तिमाधनानामतीव श्रमसाध्यत्वात्तत्र श्रमभीत्या वेदान्तिनां विचारे मृत्तानां तत्प्राप्तिरासनादिसाधनैर्विना कथं स्यादित्याशङ्क्य ब्रह्मसुखप्राप्तौ केवलं श्रम एव नापेक्षितः किन्तु केवलाविचारेणापि तत्प्राप्तिः स्यादेवेति नासनादीनां तन्निमित्ततेतीव्रमर्मन्योक्त्या दर्शयति ।

नर्त्तकी स्वाङ्गभङ्गेन धनं प्राप्नोति वा नवा ।

कुलाङ्गना कंटाक्षेण स्वं वशीकुरुते पतिम् ॥५१॥

नर्त्तकीति । नर्त्तकी वेश्या स्वाङ्गभङ्गेन स्वस्य स्वदेहस्य पान्यद्रानि करचरणनेत्रस्तनभृकुप्यादीनि तेषां भद्रो नर्त्तनं भद्रं ऊर्मिरिव तत्तदङ्गनर्त्तनरूपो विकार इत्यर्थः, तेन कृत्वाऽपि धनं द्रव्यं प्राप्नोति लभने वा पक्षान्तरे न वा न च प्राप्नोति धनप्राप्तौ नियमेनाङ्गनर्त्तनं निमित्तं न दृष्टमिति भावः, किञ्च कुलाङ्गना सत्कुलमवाङ्गना स्त्री कंटाक्षेण कंटाक्षो जेष्मपान्तेनावलोकनं तेन स्वं स्वीयं पतिं पाञ्चकं भर्त्तारं वशीकुरुते वशीकृत्वा भुनक्ति अतः प्रेम्णैव नियमेन स्वपतिवशीकरणे निमित्तं स च प्रेम्णा वशीभूतः मनुस्वयमेव द्रव्यादि ददातीति भावः, अपमाशयः—यथा वेश्याकृतः स्वाङ्गभद्रो नियमेन द्रव्यप्राप्तिमाधनं न दृष्टमिति दृष्टिनामष्टाङ्गयोगस्य

साधनानि आसनादीनि न नियमेन ब्रह्मसुखप्राप्तिसाधनानि
 दृष्टानि तत्सत्त्वेऽपि कतिपयदृष्टिषु तदमाप्तिदर्शनात्तदसत्त्वेऽपि म-
 हावाक्यविचारेणैव केवलं तत्प्राप्तदर्शनाच्च भ्रमेणैव महावा-
 क्यविचारः केवलं ब्रह्मसाक्षात्कारे हेतुत्र नर्त्तकी सादृश्यं
 हाठनां निन्द्यसिद्ध्याद्यासक्तत्वाच्चर्त्तकीस्वाङ्गनर्त्तनसादृश्य-
 मासनादीनां हठप्रोक्तानां नर्त्तकीस्वाङ्गनर्त्तनस्य द्रव्यमाप्ता-
 चकिञ्चित्करत्वमिवासनादीनां ब्रह्मसाक्षात्कारेऽकिञ्चित्क-
 रत्वं, कुलस्त्रीषु अङ्गनर्त्तनाभावेऽपि कटाक्षेण स्वमनोरथपूरक-
 पतिवशीकरणमिव वेदान्तनिष्ठस्य ब्रह्मभ्रमेणैव केवलं भाग-
 सागलक्षणालक्षणविचारेणैव ब्रह्मात्मसाक्षात्कारो जायत
 एवेति ॥ ५१ ॥

ननु कृतेऽपि श्रवणादौ मम ब्रह्मसुखानुभवेन मुक्तिस्तत्सा-
 धनभूतं ज्ञानं च स्यान्न वेति सन्दिह्यमानं शिष्यं मयाह ।

तत्र बुद्धिप्रकाशोऽयं निकटा मुक्तिमाह माम् ।

नूनं निर्वाणसमये दीपो देदीप्यते भृशम् ॥ ५२ ॥

तवेति । अयं मत्प्रसक्तस्तत्र ते बुद्धिप्रकाशो बुद्धेरन्तःक-
 रणस्य प्रकाशो ज्ञानं मां मा मति निकटां समीपवर्तिनीं मुक्तिं
 ते मोक्षमाहोक्तवान् सूचयतीत्यर्थः, पूर्वकालाविदानीन्तनो ब-
 हुतरप्रकाशो मे तत्र मुक्तिं सूचितवानिति भावः, तत्र दृष्टान्तो
 नूनमिति नूनं निश्चयेन दीपः प्रदीपो निर्वाणसमये निर्वा-
 णस्य नाशस्य समये काले भृशं बहु यथा भवति तथा देदी-
 प्यतेऽस्तीति प्रकाशते एवं तदान्तःकरणप्रकाशः स्वनाशेन
 मोक्षं प्राप्नुमुक्त इति भावः ॥ ५२ ॥

इदानीं वेदान्तपाठं तदर्थार्थानाऽन्यकृततत्त्वार्थसूक्ष्मज्ञानस्वा-

त्मानुभनेषु मध्ये स्वात्मानुभवस्य श्रेष्ठ्यं दर्शयितुमन्योक्त्याह ।

एके खनन्ति वसुधां तथा विक्रयिणः परे ।

धर्षयन्त्यपरे रत्नं भोगं गृह्णाति भाग्यवान् ॥ ५३ ॥

एक इति । एके केचित्पुरुषा वसुधां पृथिवीं खनन्ति
हीरकादिरत्नमाप्तये खनन्ति कर्षयन्ति तथा तद्वदपरेऽन्ये
पुरुषा विक्रीयणो हीरकादीनां विक्रयकर्तारो भवन्ति अ-
परेऽन्ये केचित्पुरुषा रत्नं हीरकादिकं धर्षयन्ति शोणे म-
र्दयन्ति किञ्च भाग्यवान्स्वतः सम्पात्तिमान्पुरुषो भोगं रत्नस्य-
स्वशरीरे स्वभोग्यरूपादिशरीरे वा सन्धारणरूपं भोगं गृ-
ह्णाति अङ्गीकरोति ते च यथोत्तरं श्रेष्ठाः श्रेष्ठाः, तथान्तःकर-
णशोधनेन वेदान्तार्थावलोकनपरा अन्तःकरणस्य क्षेत्रत्वा-
भिधानात्तत्कर्षकत्वेन हीरकाद्यर्थं पृथिवीकर्षकतुल्या अत्र
ग्राह्याः, शिष्यादीनां वेदान्तव्याख्यानद्वारा ज्ञानप्रदास्तत्कृ-
तसेवामूल्यदानेन तेऽत्र हीरकादिरत्नावक्रयिपुरुषोक्त्या सादृ-
श्याद्ग्राह्याः, वेदान्तश्रवणेन त्यागादिभिरन्तःकरणसूक्ष्मत्वापा-
वका रजर्षकोक्त्या तत्सादृश्यादत्र ग्राह्याः, केवलात्मनिष्ठास्तु
अन्यसाधननिरपेक्षत्वाद्भूतभोगकर्तृपुरुषसादृश्यात्तेषु ग्राह्याः,
तेषु चोत्तरोत्तरं श्रेष्ठ्यात्तेषु केवलात्मनिष्ठानामेव श्रेष्ठ्यमिति
भावः ॥ ५३ ॥

इदानीं कर्मोपासनज्ञानजन्यमुखानां मध्ये ज्ञानजन्यमुख-
स्याधिक्यं दर्शयन्नन्योक्त्याह ।

एके तत्रेण तुप्यन्ति दधिदुग्धेन चापरे ।

तत्त्वज्ञा नैव तुप्यन्ति नवनीतधृतं विना ॥ ५४ ॥

एक इति । एके केचित्पुरुषास्तत्रेण दधिदुग्धेन

दधिमण्डेन तुप्यन्ति तृप्यन्ति, अपरेऽन्ये च केचित्पुरुषा दधिदुग्धेन दध्ना दुग्धेन वा तृप्यन्ति, किञ्च तत्त्वज्ञा दधिदुग्धयोर्मध्ये यत्तत्त्वं नवनीतं घृतं वा तद्ये जानन्ति ते तयोक्तास्ते नवनीतघृतं विना नवनीतं हैयद्भवीनं घृतं च सर्पिस्तं उभे विना वर्जयित्वाऽन्येन तक्रादिना नैव तुप्यन्ति न च तृप्यन्ति ते च यथोत्तरं श्रेष्ठाः ज्ञेयाः, अपं भावः—तत्तृप्तसदृशा अत्र कर्मजन्यविषयसुख इदमेव सुखं नान्यदिति तदासक्ता ग्राह्याः, उपासनादिजन्यमायुज्यादिमुक्तामक्ता अत्र दधिदुग्धाशनतृप्तपुरुषमादृश्या ग्राह्याः, ज्ञानजन्यब्रह्मसुखरता अत्र नवनीतघृततृप्तसदृशा अपि ग्राह्या, तेषु च यथोत्तरं श्रेष्ठेषु नवनीतघृततृप्तश्रेष्ठ्यवज्ज्ञानतृप्ते श्रेष्ठ्यं ज्ञेयमिति भावः ॥५४॥

इदानीमग्रेषां केषां चित्कर्मादौ रुचिरस्तु मम तु ज्ञानाभ्यासेन सर्वत्र ब्रह्मसुखानुभववज्ज्ञानाभ्यास एव रुचिरस्तीति मतीत्यर्थं शिष्यस्य तत्र रुचिमुत्पादयितुमाह ।

यत्र कापि स्वपामीति जाता निद्रालुता मम ।

विस्तीर्णं शयनं प्राप्तं कोमलं ब्रह्म निर्मलम् ॥५५॥

यत्रेति । हे शिष्य मम मे यत्र कापि कर्मण्युपासने वा जाग्रदाद्यवस्थात्रये तुर्पायां वा स्वपामि तत्तत्कालव्यवहारेषु पश्यन्निस्मृतिरूपां निद्रामनुभवामीत्येवं निद्रालुता मुप्तिस्वभावे स्वाभाविकी रुचिर्ज्ञानाभ्यासेन जातोत्पन्ना कुत इत्यत आह विस्तीर्णमिति, विस्तीर्णमपरिच्छिन्नमनन्तमित्यर्थः, कोमलं सूक्ष्मस्पर्श सुखरूपब्राह्मणं मायाऽविद्यातत्कार्यमनरहितं ब्रह्म देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्यं मत्पराभिन्नं परमात्मरूपं शयनं ज्ञेतेऽस्मिन्निति शयनं कश्चिपुस्त्या-

नीयं प्राप्तं लब्धमतः सर्वत्र प्रपञ्चास्फुरणरूपां निद्रामनुभवा-
मीत्येतादृशी निद्रालुता मम ज्ञानाभ्यासेन सम्पन्नेति भावः ॥५५॥

ननु सर्वदृश्यसत्त्वे प्रपञ्चास्फूर्तिः कथं स्यादित्याशङ्क्याह ।

दृश्यं बोधेन निर्घृष्टं तच्चिदाकारताङ्गन्तम् ।

यत्र यत्रैव पश्यामि स्वं रूपं तत्र दृश्यते ॥ ५६ ॥

दृश्यामिति । हे शिष्य दृश्यं जगद्बोधेन ज्ञानेन निर्घृष्टमुपमर्दितं
सत्तज्जगच्चिदाकारतां गतं चिन्मात्रस्वरूपतां यातमस्तीदानीमतोहं
यत्र यत्र यस्मिन्यस्मिन्पदार्थे पश्यामि अवलोकयामि तत्र तत्रे-
त्याहृत्या योज्यं तस्मिन्स्मिन्पदार्थे स्वरूपमेव दृश्यत आत्म-
स्वरूपमेव केवलमवलोक्यतेऽतः सर्वत्रात्मस्वरूपमात्रभानेन त-
द्यातिरिक्तजगत्पदार्थसत्त्वाभावात्तत्स्फुरणस्याप्यस्फुरणत्वेन स-
र्वावस्थामु निद्रालुत्वसिद्धिरिति भावः ॥ ५६ ॥

ननु पूर्ववत्त्वयि ऋषवहारस्य विद्यमानत्वात्कथं जगदभा-
वस्त्वयि सम्भाव्य इत्याशङ्क्यानन्तब्रह्माण्डानां मया ग्रस्तत्वात्कि-
मेकब्रह्माण्डग्रास आश्चर्यमित्याशयेनाह ।

यदेकोपि जनो गीर्णः स्तुवन्त्यजगरं जनाः ।

मां न स्तुवन्ति किं येन गीर्णा ब्रह्माण्डकोटयः ॥५७॥

यदिति । यद्येनाजगरेणैकोपि एक एव जनो नरो
गीर्णो गिलितस्तमजगरं तिलितं सर्पविशेषमित्यर्थः, जना लो-
काः स्तुवन्ति प्रशंसन्ति अहो महानयं सर्पोऽयं मनुष्यान्खादति
एवं स्तुवन्ति येन मया प्रत्यगभिन्नब्रह्मस्वरूपेण ब्रह्माण्डको-
टयो ब्रह्माण्डानां जगतां कोटयोऽपरिमिताः कोटय इति या-
वद्गीर्णा गिलितास्तं मां ब्रह्मस्वरूपं किं कुतो न स्तुवन्ति न

प्रशंसन्नि अहो अयं महान्यस्य ब्रह्मस्वरूपत्वाद्वास्माभिस्तुल्य-
तेति कुतो न जानन्तीति भावः ॥ ५७ ॥

ननु त्वं देहत्रयपरिच्छिन्नोऽहमिव दृश्यसेऽतोऽपरिच्छिन्नं
ब्रह्माहोमिति नैव वक्तव्यमित्याशङ्क्य यद्यपि लोकप्रतीत्या सम्भा-
वनाऽविषयमपि श्रुतिप्रामाण्येन मदनुभवेन च तत्तिसङ्ख्येवेत्या-
शयेनाय ।

मय्यसूया न कर्त्तव्या बहुजल्पामि यद्यपि ।

ब्रह्मास्मीति वदाम्येव श्रुतिर्मा नाभ्यसूयति ॥ ५८ ॥

मयीति । हे जन अहं प्रत्यगभिन्नः परमात्मा यद्यपि यद्यपि
बहूत्कृष्टं यथा भवति तथा लोकदृष्ट्या ब्रह्मास्मीति जल्पामि
वदामि तथापि श्रुतिः—‘अहं ब्रह्मास्मि, तत्त्वमसी’त्याद्या मां प्र-
त्यगभिन्नब्रह्मसाक्षात्कारेणाहं ब्रह्मास्मीति वदन्तं मां नाभ्यसू-
यति नेर्ष्या करोति प्रामाणिकवचनवत्त्वाद्यतस्ततो ‘ब्रह्मास्मी’ति
वदाम्येव कथयाम्येवाऽतो मयि ब्रह्मविदि ‘ब्रह्मविद्वद्भैव भव-
ती’ति श्रुतेर्ब्रह्मस्वरूपत्वाच्चवान्येषां चात्मनि स्वस्मिन्स्वेर्ष्याकर्त्त-
व्यतानुपपत्तेरसूयेर्ष्या न कर्त्तव्या नैव कर्तुं विहिताऽस्ति ॥ ५८ ॥

इदानीं स्वस्मिन्स्वाराज्यसम्पत्तिं लक्ष्मीकृत्याह ।

सिंहासनं समाधिर्मे वेदान्ता मम वन्दिनः ।

मारितो मोहनामारिर्मम राज्यमकण्टकम् ॥ ५९ ॥

सिंहासनमिति । हे शिष्य मे मम समाधिरेव निर्विकल्प-
समाधिरेव सर्वदाऽऽत्मस्फुरणरूप इत्यर्थः, सिंहासनं राज्यासनं
तथा वेदान्तास्तत्त्वमसीत्यादिरूपाणि वाक्यानि मम मे व-
न्दिनः स्तुतिपाठकाः सन्ति किञ्च मोहनामा मोहो नामा-

भिधानं यस्य स तथोक्तोऽरिः शत्रुर्पया स्वाराज्यमाप्ति-
मता मारितो मृत्युं प्रापितोऽत इदानीं मम मेऽकण्डकं न
विद्यते कण्टकः शत्रुर्पस्मिन्तत्तथांक्तं राज्यं स्वाराज्यमस्ति
सर्वप्रतिबन्धहीनमात्मराज्यं मया लब्धमिति भावः ॥ ५९ ॥

ननु कुतस्तव स्वाराज्यमाप्तिः कुतश्च नान्येषां तत्राह ।

दृष्टं चिदम्बरं नाम मया विस्तीर्णमम्बरम् ।

इदं जडाम्बरं शुन्यमत्यल्पं यदपेक्षया ॥ ६० ॥

दृष्टमिति । हे शिष्य मया साधिष्ठानबुद्धिस्यचिदाभासेन वि-
स्तीर्णं देशादिभिरपरिच्छिन्नं चिदम्बरन्नाप चिन्मात्रस्वरूपं वि-
द्वत्सु प्रसिद्धमम्बरमाकाशं दृष्टमवलोकितं किञ्चिद्विस्तृतं तादाति
लक्षण्येन निर्दिशतीदमिति, इदं पञ्चभूतेषु प्रसिद्धं दृश्यमानं
शून्यमसद्रूपं वा जडाम्बरं जडमचिद्रूपमम्बरमाकाशं यदपेक्षया
यस्य सचिदानन्दरूपब्रह्माकाशस्यापेक्षया दृष्ट्याऽत्यल्पमति-
सूक्ष्ममस्ति अनेनानुमानेन चिदाकाशस्य विस्तारोऽनुमेय इति
भावः ॥ ६० ॥

ननु तवैव कुतश्चिदाकाशदर्शनं कुतश्च नान्येषामित्याशङ्क्य
तद्विषयकमेव सत्त्वामन्वाभ्यामिति दर्शयति ।

इष्टमलं क्षुधार्त्तस्य कृपणस्य धनं प्रियम् ।

तृपितस्य जलं त्विष्टं चैतन्यं मम बल्लभम् ॥ ६१ ॥

इष्टमिति । हे शिष्य यथेत्यध्याहार्यं यद्वत्क्षुधया बुभुक्षया-
ऽऽर्त्तः पीडा प्राप्ता यः पुरुषस्तस्यान्नं भोजनमिष्टं मियं भ-
वति किञ्च यद्वत्तृपितस्य तृपा पिपासा सञ्जाताऽस्य स तृपितः
पुरुषस्तस्य जलमुदकं मियमिष्टं भवति किञ्च यद्वत्कृपणस्य तु
शठस्यापि धनं द्रव्यमिष्टं मियं भवति तथेत्यध्याहार्यं तद्वन्मम

साधनचतुष्टयसम्पन्नस्य साधिष्ठानबुद्धिस्थचिदाभासस्य मुमुक्षो-
र्ये चैतन्यं चिन्मात्रमात्मरूपं बलुपे मियं भवति मयि चिन्मात्र-
स्वरूपात्मविषयकप्रेमसत्त्वात्तद्दर्शनमन्येषु च तदसत्त्वात्तद्दर्शन-
मिति भावः ॥ ६१ ॥

ननु त्वय्यन्येषामिवाहङ्कारस्य दृश्यमानत्वात्त्वयि चिदा-
काशदर्शनमन्येषु नेति कुत एतत्सम्भावनीयमित्याशङ्क्यैतत्सद-
ष्टान्तं सम्भावयति ।

रसायनप्रसङ्गेन गतं, ताम्रमताम्रताम् ।

तथाऽस्माकमहङ्कारो निरहङ्कारतां गतः ॥ ६२ ॥

रसायनेति । यथा यद्वत्ताम्रं रसायनप्रसङ्गेन रसायनस्य पा-
रदादिप्रभवस्पर्शविशेषस्य प्रसङ्गे योगस्तेनाताम्रतां सु-
वर्णादिरूपतां गतं ताम्रं भवति तथा तद्वदस्माकं ब्रह्मवेदिना-
महङ्कारोऽहङ्कृतिर्निरहङ्कारतां निर्गतो निवृत्तोऽहङ्कारोऽहङ्कृतिर्य-
स्मात्तन्निरहङ्कारं प्रत्यगभिन्नं ब्रह्म तस्य भावः सत्ता तां ब्रह्मता-
मित्यर्थः, गतः प्राप्तोऽतोऽस्माकं चिदाकाशदर्शनमन्येषां नेति
सम्भवतीति भावः ॥ ६२ ॥

ननु अहं ब्रह्मास्मीति वदाम्येवेति स्वमेव वदसि अतस्त्व-
य्यहङ्कारो नास्तीति कथं मत्वेतव्यमित्याशङ्क्याज्ञानावस्थायामेव
वायकत्वाच्चस्य रिपुत्वमिदानीं तद्वाधेनाकिञ्चित्करत्वाद्वाध-
कत्वं न प्रत्युत ब्रह्माकारत्वेन सुखकारित्वमित्याशयेनाह ।

पूर्वमासीदहङ्कारो मम दुःखस्य कारणम् ।

रिपुरव्य मृतो दृष्टः परमानन्दकरणम् ॥ ६३ ॥

पूर्वमिति । हे शिष्य पूर्वमज्ञानावस्थायामहङ्कारोऽहं-
कृतिर्मम मे दुःखस्य खेदस्य कारणं हेतुरासीदासाऽतो मे

मम रिपुः शत्रुरासीत्सोऽद्येदानीं ज्ञानावस्थायां मृतो बा-
धितो दृष्टोऽनुभूतो सोऽतः परमानन्दकारणं परमो नि-
रतिशयो य आनन्दः सुखं तस्य कारणं हेतुर्जातोऽत इदानीं
तस्य बाधितत्वेनाबाधकत्वाच्चस्मिँल्लोकदृष्ट्या विद्यमानत्वेपि चि-
दाकाशदर्शनेऽविरुद्धत्वमिति भावः ॥ ६३ ॥

ननु परमानन्दमाप्तावपि किं महत्त्वं तत्राह सहष्टान्त ।

भोगेप्सूनां सभामध्ये भोक्ता कान्तो यथा युवा ।

मुमुक्षुणां तथा मध्ये राजते परमार्थवित् ॥ ६४ ॥

भोगेप्सूनामिति । भोगेप्सूनां भुज्यन्त इति भोगा विषया-
स्नानीप्सन्ति प्राप्तुमिच्छन्ति ते तथोक्तास्तेषां विषयिणां स्त्रैणा-
नामित्यर्थः, सभामध्ये सभा सदोदृष्टं तस्या मध्येऽन्तरे भो-
क्ता बहुस्त्रीभोगी कान्तः सुन्दर युवा तरुण एतद्गुणत्रय-
विशिष्टः पुरुषो यथा यद्भ्राजते शोभते तथा तद्वन्मुमुक्षुणां
मोक्षेप्सूनां मध्येऽन्तरे परमार्थवित्परमः श्रुतिध्रेष्ठः सत्यरू-
पश्च योऽर्थस्तत्त्वं प्रत्यगभिन्न ब्रह्म वेत्ति जानातीति परमार्थवि-
ज्जीवब्रह्मैक्यज्ञानवान्भ्राजते शोभते, अज्ञानदृष्ट्या तच्छ्रैष्ठ्ये-
ऽपतीतेऽपि मुमुक्षुदृष्टौ तत्प्रतीयते इति भावः ॥ ६४ ॥

ननु व्यवहारिण इव ज्ञानिनोपि व्यवहारसत्त्वे कथं स-
र्वदात्मसुखमानमिसाशङ्क्य सहष्टान्तं तत्सम्भावयति ।

गृहकार्यप्रसक्तापि भुक्तभोगेव कामिनी ।

मनसैव मनो नूनमानन्दयति योगवित् ॥ ६५ ॥

गृहकार्येति । भुक्तभोगा भुक्तोऽनुभूतो भोगः परपुरु-
षेण सह रतिमुत्तं यथा सा तथोक्ता कामिनी परपुरुषरतिमु-
खेच्छावती स्त्रीव यथा गृहकार्यप्रसक्तापि गृहस्य मन्दिरस्य य-

त्कार्यं लेपनसंमार्जनादिकं तस्मिन्प्रसक्ताऽस्यासक्ता प्रती-
यमाना सत्यपि मनसैव परपुरुषभोगजन्यसुखवदन्तःकरण-
वृत्तैव मनो गृहकार्यनिर्वाहकमन्तःकरणमानन्दयति सु-
खीकरोति गृहकार्यजनितखेदास्पृष्टं करोतीत्यर्थः, तद्व्योम-
विद्योमं जीवब्रह्मैक्यं वेत्ति जानातीति स तथोक्तः, यद्वा युज्ये-
ते ऐक्येनानुभूयेते जीवब्रह्मणी अनेनेति योगो ज्ञानं तद्विन्दति
प्राप्नोतीति योगवित्प्राप्तजीवब्रह्मैक्यज्ञान इत्यर्थः, लिङ्गपरि-
णामेन सर्वदृष्टान्तविशेषणान्यप्यस्मिन्दार्ष्टान्तिके योज्यानि,
भुक्तभोगो लोकप्रतीत्या भुक्ता अभ्यवहृता भोगा विषया
येन स तथाभूतोपि अतो गृहकार्यप्रसक्तोपि गृहगत आत्मत-
याऽङ्गीक्रियत इति गृहं शरीरं तस्य यत्कार्यमवश्यकर्त्तव्य-
तया विहित वैदिकं स्नानमध्यादिकं गर्भाधानादिमरणान्तसं-
स्काररूपं स्मार्त्तं कर्म च लौकिकमशनादिकं च, यद्वा लौकिकं
प्रसिद्धमेवात्र गृहं मन्दिरं तस्य कार्यमवश्यकर्त्तव्यं द्रव्यार्ज-
नादिकं तस्मिन्सर्वोक्तसंज्ञे प्रसक्ताऽस्यासक्तः प्रतीयमानोपि
नूनं निश्चयेन मनसैव ब्रह्मसुखानुभववद्वृत्तिविशेषेणैव मनः श-
रीरव्यवहारगृहव्यवहारयोर्निर्वाहकमन्तःकरणमानन्दयति प्रप-
ञ्चदुःखास्पृष्टं करोति, ग्रहकार्यप्रसक्तापीति पाठे ग्रहा इ-
न्द्रियाणि तेषां कार्याणि श्रवणादीनि वचनादीनि च ज्ञान-
कर्मेन्द्रियाणां सङ्कल्पादिकमन्तःकरणस्य च तेषु प्रसक्तोपी-
ति व्याख्येयं । दृष्टान्तपक्षे इन्द्रियकार्याणि स्नानपानश्रवणा-
दीनि गमनादीनि च तेषु प्रसक्तापीति योज्यमतो ज्ञानिनि
लोकदृष्ट्या व्यवहारे प्रतीयमानेपि ब्रह्ममुखस्फुरणं सर्वदे-
वास्तुष्टितं विद्यत इति सम्भावनीयमिति भावः ॥ ६५ ॥

ननु लोकप्रतीत्यनिषेधे विद्वोपि ब्रह्मानन्दे वर्त्तमाने कथं

सम्भावना कार्येणाशङ्क्य तस्य कचित्कचिल्लोकदृष्टावपि प्रती-
तिविषयत्वं दर्शयति ।

मुनिमानन्दितं दृष्ट्वा ग्रामीणो वक्ति तं मुहुः ।

त्वया यस्तु निधिः प्राप्तस्तं प्रदर्शय मामपि ॥ ६६ ॥

मुनिमिति । ग्रामीणो ग्रामे भवो ग्रामीणः संसारी मूढ
इत्यर्थः, मुनिं विवेकिनमानन्दितमानन्दो निरतिशयं सुखं
सञ्जातमस्य स तथोक्तस्तं सुखसाधनविषयाभावेऽपि सुखि-
तमित्यर्थः, दृष्ट्वाऽनलोक्य तं मुनिं मुहुः पुनः पुनस्त्वया भ-
वता यस्तु यत्प्रकारको लोकविलक्षणो निधिर्निधीयन्ते स्था-
प्यन्ते सर्वसुखानि अस्मिन्निति निधिर्ब्रह्मसुखं स प्राप्तो ल-
ब्धस्तं ब्रह्मानन्दं मामपि संसारदुःखदुःखितं मां प्रत्यपि प्रद-
र्शय समर्पयेत्येवं वक्ति वदति अज्ञानिदृष्टावपि कचित्कचि-
द्ब्रह्मानन्दो ज्ञानिनि प्रतीयत एवाऽन्यथा तत्पार्थनानुपपत्ते-
रतस्तत्र तत्सत्त्वं सम्भाव्यमिति भावः ॥ ६६ ॥

इदानीं स आनन्दो गुरुकृपां विना न लभ्यत इत्या-
शयेन गुरुमतापं वर्णयति ।

वञ्चकैर्विषयैस्तात वद के के न वञ्चिताः ।

गुरुभिः पुरुषव्याघ्रैर्नूनमेतेऽपि वञ्चिताः ॥ ६७ ॥

वञ्चकैरेति । हे तात हे शिष्य वञ्चकैः स्वासक्तपुरुषा-
न्वञ्चयन्ति लुण्ठयन्ति ते वञ्चकास्तैर्विषयैः स्त्रियादिषदार्यैः के
के ब्रह्मादयोऽपीत्यर्थः, न वञ्चिताः स्वरूपं विस्मर्य लुण्ठिता
न भवन्तीति त्वं वद कथय सर्वे ब्रह्मादयोऽपि विषयैर्वञ्चिता
एवेति भावः, विषयाणामेतादृशे सामर्थ्येऽपि एतेऽपि ईदृशमाव-
लम्बयन्तोऽपि प्रत्यक्षा विषयाः पुरुषव्याघ्रैः पुरुषाः पौरुषस-

म्पन्ना उद्योगिनस्त्रेषु व्याघ्राः श्रेष्ठा मोक्षसाधनवन्त इ-
त्यर्थः, तैर्गुरुभिर्युगान्ति दितमुपनिदिशन्ति ते गुरवस्तैर्नूनं नि-
श्चयेन वञ्चिता लुण्ठिताः स्वाधीनीकृता इत्यर्थः, अतः स्वश-
रणागतसर्वदुःखनिरसने गुरुरेव समर्थ इति तमेव मुमुक्षुभिः
शरणं गन्तव्यमिति भावः ॥ ६७ ॥

ननु प्रपञ्चपरित्यागेन मोक्षेच्छया गुरौ शरणं गतेपि स्वदेह-
सम्बन्धिजनकृतोपद्रवेण विघ्नः स्यात्तत्राह ।

शीर्षे घटसहस्राम्भः पातयन्तु जडा जनाः ।

मौनमेवावलम्बेत शिवलिङ्गमिवात्मवित् ॥ ६८ ॥

शीर्षे इति । हे शिष्य शिवलिङ्गमिव यथा शिवस्य महादेवस्य
लिङ्गं चिह्नं पूजास्थानं प्रतिमाविशेष इति यावत्तज्जडा मूढा
जना लोकाः शीर्षे शिरसि घटसहस्राम्भो घटानां कुम्भानां सह-
स्राणि अपरिमिता घटा इत्यर्थः, तत्परिमितमम्भो जलं पातयन्तु
तथापि मौनमेव केवलं तूर्णमावमेवावलम्बत आश्रयति
तन्निवारणं तदसहनं वा न करोतीत्यर्थः, तथा तद्वदात्मविदा-
त्मज्ञानी जडा मूर्खा जना लोकाः स्वसंबन्धिदृश्यदेहे शीर्षे शि-
रसि घटसहस्राम्भः पातसदृशानपरिमितानुपद्रवान्कुर्वन्तु तथा-
प्यात्मनि देहव्यातीते तदसम्बन्धं निश्चित्य मौनमेव मनोलय-
रूपं ब्रह्ममावमेव केवलमवलम्बेताश्रयेत न तत्प्रत्यारूपाने प्रव-
र्त्तितव्यमिति भावः ॥ ६८ ॥

ननु गुरवोपि बहवः सन्ति मुमुक्षुभिः क आश्रयणीया
इत्याशङ्क्याह ।

सविचारास्तु गुरवो विरक्ता गुरुसत्तमाः ।

विचारेपि विरक्ता ये गुरूणां गुरवो हि ते ॥ ६९ ॥

सविचारा इति । लोकप्रसिद्धगुरुषु मध्ये सविचारास्तु विचार आत्मानात्मविवेकस्तेन सह वर्तमानास्तुशब्देन लोकप्रसिद्धगुरुभ्य एतेषां श्रेष्ठ्यं दर्शितमतस्तत्सेवनेव । मुमुक्षुभिः कार्यमिति भावः, ततोपि विरक्ता वैराग्यसंपन्नाः सविचाराश्च ये वर्तन्ते ते गुरुसत्तमाः पूर्वोक्तसविचारगुरुषु सत्तमाः श्रेष्ठा इत्यर्थः, ते सेवनीयाः, ततोपि विचारवैराग्यफलं ब्रह्मानन्दं प्राप्ताः सन्तो ये विचारेपि विवेकेऽपिशब्दाद्वैराग्ये प्रयोजनाभावाद्विरक्ता उदासीनाः सन्ति ते हि प्रसिद्धा गुरुणां मध्ये गुरवः पूज्याः सन्ति अतः पूर्वोक्तोभयविधेभ्य एतेऽत्यादरेण मुमुक्षुभिः सेव्या इति भावः ॥ ६९ ॥

ननु विषयाणां दृश्यमानत्वाद्ब्रह्मसुखस्य तु दृश्यविषयत्वेनादृश्यत्वाच्च तदिच्छया विषयसुखत्वागो दुष्कर इत्याशङ्क्याह ।

दुस्त्यजान्निषयान्मूढो जिज्ञासुरपि मुञ्चति ।

विदां तद्भागदोषस्य त्यागे किमिव दुष्करम् ॥ ७० ॥

दुस्त्यज्यानिमिति । मूढः केवलमज्ञो द्वेषादिना विषयान्स्व्यादिपदार्थान्मुञ्चति परित्यजति जिज्ञासुरपि मुमुक्षुरपि ज्ञानमाप्स्यभावादज्ञान्येव सोपि दुस्त्यजान्दुःखेनातिक्रान्तेन त्यक्तुं योग्यानापि विषयान्धनादिपदार्थान्मुञ्चति परित्यजति तत्तस्माद्धेतोर्विदां ज्ञानिनां रागदोषस्य रागो विषयप्रेमा स एव दोषो दूषणं बन्धकत्वात्तस्य त्यागे विसर्जने दुष्करं दुःसंपादं किमिव किमु अस्ति न किमपि दुष्करं ज्ञानिनामित्यर्थः ॥ ७० ॥

ननु सांसारिकवार्ताभिर्ज्ञानिनो ब्रह्मसुखानुसन्धानं व्याह्रियेत तत्राह ।

आयेत जातबोधानामपि सांसारिकी कथा ।

जागरे समनुप्राप्ते यथा स्वप्नकथा नृणाम् ॥ ७१ ॥

जायेतेति । यथा यद्वज्जागरे जाग्रन्नान्यस्याविशेषे समनु-
प्राप्ते सम्यगुपलब्धे सति नृणां मनुष्याणां स्वप्नवार्त्ता जाग्र-
त्स्वानुभवविघाताय न भवति तथा तद्वज्जातबोधानां जात उ-
त्पन्नो बोधः स्वस्मिन्नहमत्वज्ञानं येषां तेषां ज्ञानिनामपि सां-
सारिकी संसारविषयिणी कथा वार्त्तापि स्वात्मानुसन्धानविरो-
धिनी न जायेत न स्यादित्येवं सम्भावनीयमिति भावः ॥ ७१ ॥

ननु तुर्यसुषुप्तयोर्दृश्यमानाविशेषे तद्भेदः किञ्चिवन्धन
प्राशङ्ग्याह ।

मोहेन विस्मृते दृश्ये सुषुप्तिरनुभूयते ।

बोधेन विस्मृते दृश्ये तुरीयमवशिष्यते ॥ ७२ ॥

मोहेनेति । हे शिष्य मोहेन स्वरूपाज्ञानेन दृश्ये जगति वि-
स्मृते विस्मरणविषयीकृते सति सुषुप्तिर्निद्रा जीवेन कर्त्राऽनु-
भूयते दृश्यते तेनैव जीवेन बोधेन जीवब्रह्मैक्यजगदसत्त्वज्ञानेन
दृश्ये जगति विस्मृते विस्मरणविषयीकृते सति तुरीयं प्रत्यग-
भिन्नं ब्रह्मावशिष्यतश्चांशष्टं भवति मोहबोधौ सुषुप्तिस्तुर्ययो-
र्दृश्यमानाऽविशेषोप भेदहेतुर्भवत इति भावः ॥ ७२ ॥

इदानीं जगत्सूर्यव्यवहारभेदेन दृष्टान्तेनात्मजगद्व्यवहारभेदं
निरूपयति सार्धनतुभिः ।

दृश्यं चेत्स्याद्रविर्न स्यात्तम एकं तदा किल ।

रविश्चेत्स्याज्जगेश्चऽस्याव्यवहारस्तदा किल ॥ ७३ ॥

दृश्यमित्यादिभिः । हे शिष्य चेद्यदि दृश्यं जगत्स्याद्रविशेष-
दि रविः सूर्यो न स्यात् भवेन्न दृग्गोचरो भवेदित्यर्थः, तदा

तस्मिन्समय एकं केवलं तमोऽन्यकारः किं निश्चयेनानुभूयते
यदा च चेत्तदा रविः सूर्यः स्याद्भवेत्चेत्तदि जगदपि स्याद्भ-
वेत्तदा तस्मिन्समये व्यवहारः क्रयादिरूपो व्यापारः किल नि-
श्चयेनानुभूयते जगत्मध्ये सूर्यासत्त्वे चान्ध्यमेव सूर्यजगतोः सत्त्वे
व्यापार एव जायत इति भावः ॥ ७३ ॥

किञ्च ।

रविरस्ति जगत् स्याज्ज्योतिरेकं तदा किल ।

इति लोकस्थितिः पुत्र परमार्थगतिं शृणु ॥ ७४ ॥

राविरिति । चेत्तदा रावः सूर्यः स्याद्भवेज्जगद्विश्वं न स्यात्
भवेत्तदा तस्मिन्समय एकं केवलं ज्योतिस्तेजोरूपः सूर्य एव
किल निश्चयेनानुभूयते, उक्तां लोकस्थितिं दृष्टान्तभूतामुपसंहृत्य
परमार्थगतिं निरूपयिष्यस्तच्छ्रवणे शिष्यमभिमुखीकरोतीतीति,
इत्येवंपकारा लोकस्थितिलोकस्य लौकिकव्यवहारस्य स्थि-
तिर्गतिः कथ्यतेति शेषः, हे पुत्र हे शिष्य त्वमित्त्वं ऊर्ध्वं परमा-
र्थगतिं परमार्थो दाष्टान्तकः साक्षिचैतन्यमाक्षजगद्व्यवहाररूपो-
ऽयंस्तस्य गतिः स्थितस्तां शृणु अवधारय ॥ ७४ ॥

नां प्रतिज्ञातामेव परमार्थगतिं निरूपयिष्यंस्तत्र विशिष्टं
सूर्यं प्रदर्शयति ।

नित्यो हि रविरस्माकं तस्य नाशो न विद्यते ।

तमोभूतेपि सकले तमःसाक्षी सदव्ययः ॥ ७५ ॥

नित्य इति । हि सर्वत्र वेदान्ते प्रसिद्धो 'येन सूर्यस्तपति
तेजसेद्भ' इति श्रुतेर्विद्वदनुभवसिद्धश्चास्माकं ज्ञानिनां र-
विश्चित्सूर्यः सूर्यादिसर्वजगत्प्रकाशक इत्यर्थः, नित्यः काल-
प्रवाधाधोऽस्ति विद्यतेऽतस्तस्य नाशोऽभावो न विद्यते

नास्ति नाशादिसर्वजगत्प्रकाशकस्य नाशेऽङ्गीकृते नाशसा-
क्षिणोऽभावाभावासाक्षिदेः कुत इत्यत आह तमोभूत इति,
सकले समस्ते जगति तमोभूते तमसि तमोरूपप्रकृतौ लयेन
तन्मात्रे स्थिते सति तदा तस्मिन्समये जगत्पुरुषरूपतमसः
प्रकृतेः साक्षी साक्षादव्यवधानेन प्रकाशकतया विद्यमानो-
ऽत एव सदव्ययः सद्रूपोऽव्ययश्चापरिणामी, अव्ययत्वे स-
द्रूपत्वं हेतुः सद्रूपत्वे चाव्ययत्वं ज्ञेयः, अस्ति अतो नाशाभा-
वान्नित्यत्वं चित्समूर्पस्येति भावः ॥ ७५ ॥

एवं दृष्टान्तस्थितिमुत्का दाष्टान्तिर्कीं प्रतिज्ञातां परमार्थग-
तिं निरूपयति ।

रविरस्ति जगन्नास्ति समाधानवतो मुनेः ।

अनेन हेतुना साधो ज्योतिरेकं तदा किल ॥ ७६ ॥

रविरिति । समाधानवतः समाधानं समाधिर्तिष्ठतेऽस्य
स तथोक्तस्तस्य मुनेर्ज्ञानिनो रविश्चित्सूर्यः समाधिसाक्षि-
त्वेन प्रकाशमानोऽस्ति विद्यते जगद्विश्वं नास्ति न विद्यतेऽनेनो-
क्तलक्षणेन हेतुना कारणेन तदा समाध्यवस्थायामेकं केवलम-
द्वितीयं ज्योतिरात्मवैतन्यं किल निश्चयेनास्तीति द्वेषम् ॥ ७६ ॥

किञ्च ।

रविरस्ति जगन्चास्ति व्यवहारावलोकितः ।

रविर्नास्ति जगन्नास्ति तम एकं तदा किल ॥ ७७ ॥

रविरिति । व्यवहारावलोकितो व्यवहृत्यते व्या-
प्तिर्यतेऽस्मिन्निति व्यवहारो जाग्रदवस्था तमवलोकयितुं शी-
लमस्येति स तथोक्तस्तस्य ज्ञानिनोऽज्ञानिनो वा रविश्चित्सूर्यो
जाग्रत्साक्षित्वेन प्रकाशमान इत्यर्थः, अस्ति विद्यते जगच्च वि-

श्वमस्ति विद्यते, किञ्च सुषुप्तस्य निद्रितस्य ज्ञानिनोऽज्ञानिनो वाऽज्ञानेनाहतस्वादप्रतीयमानो रविश्चिन्मूर्त्यो नास्ति न विद्यते जगच्च विश्वमपि लीनत्वान्नास्ति न विद्यते तदा तस्मिन्समये तमोऽज्ञानमास्ति विद्यते ॥ ७७ ॥

ननु समाधावात्मप्रकाशो यदि स्यात्तर्हि जाग्रतीव कुतो न भासते तत्राह ।

प्रकाश्यापगमे पुत्रप्रकाशः किं प्रकाशयेत् ।

प्रकाश्यत्वविनाशेऽपि प्रकाशत्वमखण्डितम् ॥ ७८ ॥

प्रकाशयेति । हे पुत्र हे शिष्य प्रकाश्यापगमे प्रकाश्यात्मप्रकाशविषयभूतं जगत्तस्यापगमे नाशे सति प्रकाशश्चिन्मूर्त्यश्चेतनारूपः किं वस्तु प्रकाशयेत्प्रकाशितं कुर्यादतो विद्यमानोऽपि जाग्रतीव न प्रकाशत इति भावः, ननु प्रकाश्याभावेन जाग्रतीव न प्रकाशते किं वा स्वाभावेनेत्यत्र किं विनिगमकमिहाशङ्क्य जगन्नाशप्रकाशान्यथानुपपत्त्या प्रकाश्याभावेऽपि तस्य भावोऽभ्युपेय इत्याशयेनाह प्रकाश्यत्वेति, प्रकाश्यत्वविनाशेऽपि प्रकाश्यं चित्प्रकाशविषयं जगत्तस्य भावस्तत्त्वं तस्य विनाशे लये सत्यपि प्रकाशत्वं चिन्मात्ररूपत्वमखण्डितमविनाशितं अस्त्येवैवमभ्युपेयमन्यथानाशस्याप्यसिद्धेरेति भावः ॥ ७८ ॥

इदानीं मासिद्धमूर्त्यादात्ममूर्त्ये विशेषं दर्शयति ।

आयातु यातु वा भानोः प्राकाश्यं निजहेतुभिः ।

न मम स्वप्रकाशस्य किञ्चिदयाति गच्छति ॥ ७९ ॥

इति धोषसारे ज्ञानगङ्गातरङ्गोनाशीतिकं त्रिचरत्वारिंशम् ॥ ४३ ॥

आयातु इति । हे शिष्य भानोः सूर्यस्य प्रकाश्यं प्रकाशरूपत्वं जगत्प्रकाशनशक्तिर्वा प्रकाशविषयं जगच्च निजहेतुभि-

निजाः स्वीया हेतवः कर्मोपासनादिरूपाणि कारणानि तैरा-
यातु आगच्छतु यातु वा गच्छतु वा सूर्यस्य तेजोरूपत्वं जग-
त्प्रकाशकत्वं तत्प्रकाश्यं जगच्च सर्वमेतत्कृतकत्वादिनिर्णायकं
भावः, स्वप्रकाशस्य स्वतःमिदमप्रकाशरूपस्य मम म आत्मसूर्य-
स्येत्येत्यर्थः, किञ्चित्प्रकाशरूपत्वं जगत्प्रकाशकत्वं वा जगद्वा
प्रकाश्यमायाति नाऽऽगच्छति न गच्छति न नश्यति आत्मसूर्य-
प्रकाशस्य निखत्वात्मकाशनशक्तेर्जगतश्च पृथगमस्माच्च न कि-
मप्यात्मसूर्य उत्पद्यते विनश्यति चेत्ययं लौकिकमूर्खादात्मसूर्ये
विशेष इति भावः ॥ ७९ ॥

इति धीनरहरिशिष्यद्विवाकरविरचितायां बोधसाराधंदीसौ ज्ञान-
गङ्गातरङ्गेनाद्यैतिकाद्यप्रकाशस्त्रिचत्वारिंशः ॥ ४३ ॥

अथ मनोमहिमा ।

एवं ज्ञानगङ्गातरङ्गेनाशीतिकाख्यं प्रकरणमभिधायेदा-
नीं 'मन एव मनुष्याणाङ्गारणं बन्धमोक्षयोरि'त्यादिश्रुतिपूर्क-
मनोनिरोधे यत्र दार्ढ्याय मनोमाहात्म्यं तदत्र निरूपयितुं मनो-
महिमाख्यं सार्धपदश्लोकं प्रकरणमभिदधान आह ।

अथ मनोमहिमा ।

अथेति । अथ ज्ञानगङ्गातरङ्गेनाशीतिकनिरूपणानन्तरं
मनोमहिमा मनमश्नेतसो महिमा महत्वनिरूपकं प्रकरणं निरू-
प्यत इति शेषः, तत्रादावात्मनो नित्यमुक्तत्वान्मनःकृतावेव
बन्धमोक्षावात्मनि प्रतीतौ भवत इति तौ विवेकेन मनस्येव वि-
शेषावित्पाशयेनाह द्वाभ्याम् ।

किं बद्धमसि मुक्तं वा मनः पृच्छ महामुने ।

यदि बद्धमिति ब्रूयात्तर्हि बद्धोऽस्यसंशयः ॥ १ ॥

किमित्यादिभ्यां । हे महामुने महाविवेकिस्त्वं भवान्हे मनस्त्वं बद्धं गुणैर्वन्धनं प्राप्तमसि भवसि किं किं वा मुक्तं गुणतो मुक्तिं प्राप्तमसि भवसीत्येवं मनश्चेतः पृच्छाऽनुयोजय तन्मनः कर्तुं त्वामहं बद्धं संसारि भवसीत्येवं ब्रूयात्कथयेद्यदि यर्हि तर्हि तदा त्वं बद्धोऽसि मनःकृतं बन्धनं त्वयि अस्तीत्यत्राऽसंशयो न संशयोऽस्ति ॥ १ ॥

किञ्चिन्मुक्तमिति ब्रूयात्किञ्चिन्मुक्तोऽसि मोहतः ।

यदि मुक्तमिति ब्रूयात्तर्हि मुक्तोऽसि मोहतः ॥ २ ॥

किञ्चिदिति । यदि यर्हि किञ्चित्स्वल्पं बाह्यवैराग्यादिना कुतः कुतश्चित्संसारधर्मान्मुक्तमहमस्मीत्येवं तन्मनश्चित्तं ब्रूयाद्देवत्तर्हि तदा त्वं मोहतोऽज्ञानात्किञ्चित्स्वल्पं मुक्तो मोक्षं प्राप्तोऽसीति निश्चेतव्यं यदि यर्हि तन्मनोऽहं मुक्तं मोक्षं प्राप्तमस्मीत्येव ब्रूयात्कथयेत्तर्हि तदा त्वं मोहतोऽज्ञानान्मुक्तो मोक्षं प्राप्तोऽमीति ज्ञेयम् ॥ २ ॥

ननु मनःकृतामेव बन्धमोक्षावात्मनि प्रतीयेते इति कुत उच्यते वास्तवावेव तौ कुतो नस्त इत्याशङ्क्याह ।

बद्धेन मनसा बद्धो मुक्तो मुक्तेन चेतसा ।

न बद्धो न च मुक्तोऽयमिति वेदान्तनिर्णयः ॥ ३ ॥

बद्धेनेति । हे शिष्य अयं मम प्रत्यक्षमनुभूयमान आत्मा बद्धेन विषयासक्तिमता मनसाऽन्तःकरणेन बद्धो बन्धनं प्राप्तोऽस्ति स एव मुक्तेन विषयानासक्तेन चेतसान्तःकरणेन मुक्तो मोक्ष प्राप्त इत्यनुभूयते वस्तुतस्तु आत्मनश्चेतसः पृथग-

सत्त्वाद्येतमस्तत्कृतबन्धमोक्षयोश्चासत्त्वाद्याऽयमात्मा न बद्धो
न बन्धनं प्राप्तो न च नैव मुक्तो मोक्षं प्राप्त इत्येव वेदान्तनि-
र्णयो वेदान्तानामुपनिषदां निर्णयः सिद्धान्तोऽस्ति तथा च
श्रुतिः ।

‘न निरोधो न चोत्पत्तिर्नवद्धो न च साधकः ।

न मुमुर्षुर्न वै मुक्त इत्येवा परमार्थते’ति ॥ ३ ॥

इदानीं ब्रह्मविष्णवादिषु यन्महत्त्वं प्रतीयते तदपि मनः-
कृतमेवेत्याशयेनाह ।

स्फुरन्ति महिमानो ये यत्र यत्र जगत्तये ।

ते सर्वे मनसो धर्मा मनो हि महिमाश्रयम् ॥४॥

स्फुरन्तीति । जगत्तये त्रैलोक्ये यत्र यत्र ब्रह्मविष्णवादि-
षु ये पुण्यादिषु वर्णिताः श्रुताश्च महिमानो महत्त्वानि स्फु-
रन्ति भासन्ते ते सर्वे समस्ता मनसश्चेतसो धर्मा गुणा
ज्ञेयाः, तेषां मनःकल्पनामात्रत्वादिति भावः, कुत इत्यत आह
मन इति, हि यस्मात्कारणान्मनश्चित्तं महिमाश्रयं महिम्नो
महत्त्वस्याश्रयमाधारोऽस्ति सर्वमहत्त्वस्य मनःकल्पितत्वादिति
भावः ॥ ४ ॥

किञ्चाणिमादिसिद्धयोपि मनस एव गुणा इत्याह ।

अणिमा महिमा चैव लघिमा गरिमा तथा ।

प्राप्तिः प्राकाम्यमीशित्वं वशित्वं मनसो गुणाः ॥५॥

अणिमेति । अणिमानाम्नी सिद्धिर्महिमा महिमानाम्नी
निद्धिः, लघिमा लघुत्वसन्धारणरूपा योगजन्या शक्तिः, तथा
गोरिमा गुरुत्वसन्धारणरूपा योगजया शक्तिः, प्राप्तिः प्राप्ति-
नाम्नी सिद्धिः, प्राकाम्यं प्राकाम्यनाम्नी सिद्धिः, ईशित्वमीश-

त्वनाम्नी सिद्धिः, वशित्वं वशित्वनाम्नी सिद्धिरेते सर्वे मनसो-
ऽन्तःकरणस्य गुणा वर्षाः सन्तीति ज्ञेयम् ॥ ५ ॥

किञ्च ।

मनो धनुर्मनो मौर्वी मन एव धनुर्धरः ।

मनो लक्ष्यं मनो वेधो मनो विद्धं विमुक्तये ॥ ६ ॥

मन इति । मनोऽन्तःकरणं धनुः शरासनं ज्ञेयं-

‘प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते’ इति

श्रुत्युक्तरूपके धनुःशब्दवाच्यः प्रणवोऽपि मन एव ज्ञेयं मनःक-
ल्पितत्वात्तस्येति भावः, एवमुत्तरत्रापि प्रणवद्वारा ब्रह्मरूपलक्ष्ये
चेतोऽतिरूपशरप्रवृत्तेः, तथा तत्रैव रूपके मौर्वी मूर्ध्व नाम दृष्टाव-
शेषस्तत उत्पन्ना मौर्वी धनुःप्रसङ्गा साऽपि मन एवाऽन्तःकर-
णमेव तस्या अपि मनःकल्पितत्वात्, किञ्च धनुर्धरो धनुःश-
ब्दवाच्यस्य प्रणवस्य धरो धारकः प्रणवधारणाभ्यासीत्यर्थः,
सोऽपि मन एव तस्याऽपि मनःकल्पितत्वेन मनोमात्रत्वात्, किञ्च
लक्ष्यं लक्षणादृष्ट्वा धौर्ध्वं ब्रह्मापि ‘ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते’ इति
श्रुतेस्तदपि मनोऽन्तःकरणं ज्ञेयमुभयोरेकसत्ताकत्वाद्ब्रह्मणश्च
पारमार्थिकलक्ष्यत्वगुणवत्त्वाभावेन लक्ष्यत्ववद्ब्रह्मणोऽपि मनःक-
ल्पितत्वाद्वा मनोरूपत्वं ज्ञेयं, किञ्च वेधो विध्यतेनेनेति वेधो ब्रह्म-
मनसोरेकाकारसम्पादनरूपा वेधनक्रिया मनोऽन्तःकरणमेव ज्ञेयं
तस्यापि मनःकल्पितत्वात् मनोमात्रत्वादिति भावः, एतादृशं
मनोऽन्तःकरणं विद्धं वेधनक्रियया व्याप्तुमिष्टनमं कृते सद्भि-
मुक्तये विदेहमुक्तिमाप्त्रै भवेत्स्यादिति क्रियाया अध्याहारः
कस्तेव्यः, मुक्तिरपि मनोलयाधीना सर्वत्र शास्त्रेषु निरूपिताऽ-
तो लयवन्मनोरूपत्वात्तस्या मनोरूपत्वमेव निश्चेतव्यम्, आत्मनि

तु पारमार्थिकबन्धमोक्षाभावस्य प्रतिपादितत्वादिति भावः ॥६॥
इदानीं बन्धमोक्षकारणत्वं मनसो निरूपयंस्तच्छ्रेष्ठं प्र-
मिः पादैराह ।

मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः ।

इतो धिकं तु किं वाच्यमद्वये तु स्थितं न तत् ॥७॥

इति श्रीनरहरिकृतौ बोधसारं मनोमहिमा चतुश्चत्वारिंशः ॥ ४४ ॥

मन एवेति । मनुष्याणां जीवानां बन्धमोक्षयोर्बन्धो बन्धनं
मोक्षश्च मुक्तिस्तयोः कारणं हेतुर्मन एवान्तःकरणमेवा-
स्ति अतो मनस्तोऽऽधिकं महत् किं वाच्यं किं वक्तव्यं मन
एवातिश्रेष्ठं ततोधिकं किमपि नान्यदिति भावः, एवं मनसः सर्व
श्रेष्ठं प्रतिपाद्येदानीं तस्य स्वात्मन्यसत्त्वं दर्शयति अद्वय
इति, तच्च तन्मनोऽपि अद्वये न विद्यते द्वयं द्वैतं यस्मिन्स तथो-
क्तः प्रसङ्गाभिन्नः परमात्मा तस्मिन् स्थितं विद्यमानं न नास्ति
आन्मनः सकाशान्मनसः पृथक्सत्तां नास्तीत्यर्थः ॥ ७ ॥

इति श्रीनरहरिनिष्पादिवाकारविरचितायां बोधसाराष्टमी-
सौ मनोमहिमाष्टमप्रकाशश्चतुश्चत्वारिंशः ॥ ४४ ॥

अथ चिच्छण्डीपशुघातनम् ।

एवं मनसः श्रेष्ठ्यनिरूपणपूर्वकमद्वयात्मानं तदसत्त्वं
प्रतिपाद्येदानीं तादृशमनसो लयं कर्तुं साधकानां लयोपाये
प्रवर्त्तनाय तत्र हन्युत्पादनाय च मनोलयफलं प्रदर्शयंश्चि-
च्छण्डीपशुघातनारूपमेकश्लोकं प्रकरणमभिदधान आह ।

अथ चिच्छण्डीपशुघातनम् ।

अथेति । अथ मनोमहिमनिरूपणानन्तरं चिच्छण्डीपशु-

घातनं चिदेव चण्डी देवी तस्या अग्रे तस्यै पशुर्बलिगज
इत्यर्थः, घातयते नाशयतेऽस्मिन्निति पशुघातनं पशुहिंसनाख्यं
तन्निरूपकत्वादेतन्नामकं प्रकरणाभित्यर्थः, निरूप्यत इति बोधः,
तदेवाह पथेन ।

चित्ताहंकृतिबुद्धिमानसमयैर्युक्तं चतुर्भिः पदै-

श्छित्तवान्तःकरणं पशुं परशुना बोधेन तीक्ष्णं यः ।

चिच्चण्डीचरणाम्बुजार्चनमनुप्राप्तः प्रसादं परं

किञ्चित्रं चरणे लुठन्ति रभसात्तस्याखिलाः सिद्धयः ॥ १ ॥

इति श्रीनरहरिकृतौ बो० चिच्चण्डीपशुघातनं पञ्चचत्वारिंशत् ॥ ४५ ॥

चिचेति । हे शिष्य चित्ताहंकृतिबुद्धिमानसमयैश्चित्तम-
नुसन्धानप्रत्यभिज्ञास्मृत्यनुभववृत्तिमानन्तःकरणभागश्चित्तमित्यु-
च्यते, अहंकृतिश्चाहङ्कारोऽन्तःकरणभागः स द्वितीयः, बु-
द्धिश्च मतिर्निश्चयरूपोऽन्तःकरणभागस्तृतीयः, मानसं च स-
ङ्कल्पविकल्पात्मकोऽन्तःकरणभागश्चतुर्थः, एतद्रूपैश्चतुर्भिश्चतुः-
संख्याकैः पदैः पादैर्युक्तं सहितमत एव चतुष्पदत्वेनाऽज्ञत्वेन
च पशुमाम्यादन्तःकरणं पञ्चभूतसत्त्वभागोपादानक कार्यद्रव्यं
पशुमजम् 'अजामेकां लोहितशुक्लरूपामि'ति श्रुत्या प्रकृतेर्मा-
यापरपर्यायाया अजत्वमणिपादनात्तत्कार्यभूतान्तःकरणस्याप्य-
जत्वं चतुष्पदत्वाच्च पशुत्वेनाजत्वं स्पष्टमेवेति भावः, ते तीक्ष्णेना-
ज्ञानभेदनममर्थेन दृढेनेत्यर्थः, बोधेन ज्ञानाख्येन पशुना परश्वेन
च्छित्त्वा घातयित्वा यो ज्ञानी चिच्चण्डीचरणाम्बुजार्चनं चिचे-
त्यर्हाहृतीचिन्मात्रस्वरूप आत्मा स एव चण्डी भगवती तस्या-
धरणौ पादाधारोपाधिष्ठानत्वापवादाधिष्ठानत्वरूपौ कल्पि-

१ परं द्वैतजात एवतिच्छेदयतीति व्युत्पत्त्या परशुत्वं बोधस्य ।

तांशवित्यर्थः, तयोर्मध्ये योऽपवाधाधिष्ठानत्वरूपोऽंशः स एवात्र चरणो जगद्भक्षकत्वाचरणशब्दस्य च गतिभक्षणार्थकचरणधनु-
प्रकृतिकत्वाच्चेति भावः, स एवाम्बुजं कमलं तस्यार्चनं पूजनं
जगदपवादेन केवलतदनुसन्धानरूपमिति यावत्तत्कृत्वेत्यध्याहा-
र्यम्, अनु अनन्तरमेव परं सर्वोत्कृष्टं प्रसादं निरावरणानन्दरूपं
प्राप्तो लब्धोऽस्ति तस्यात्मसाक्षात्कारवतो योगिनश्चरणे पाद-
आरोपाधिष्ठानत्वरूपे कल्पितांश इत्यर्थः, तस्यैव सर्वसिद्धि-
निर्वाहकत्वेन सर्वसिद्धीनां गतित्वादिति भावः, अखिलाः सम्प-
त्ताः सिद्धयोऽणिमाद्या रभसा वेगेन योगिनस्ताद्विषयानिच्छायां
सत्यामपि स्वेच्छपैवेत्यर्थः, लुठन्ति कदाप्ययमस्मदङ्गीकारं
करोतु इतीच्छया चरणसेवनपरा भवन्तीत्यत्र किं चित्रं कि-
माश्चर्यं न किमपीत्यर्थः ॥ १ ॥

इति धीनरहरिशिष्यादिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ
चिच्छण्डीपशुघातनार्थप्रकाशः पञ्चचत्वारिंशः ॥ ४५ ॥

अथ जीवन्मुक्त्यष्टादशी ।

नुतु सत्यप्यन्तःकरणे ज्ञानसिद्ध्या मान्धभोगान्ते विदे-
हकैवल्यसिद्धेस्तथैव कृतार्थः स्यात्किमापातिकया मनोनाश-
सप्तणया जीवन्मुक्त्येत्याशङ्कायां तान्नवारणाय जीवन्मुक्ता-
वादरं च विधातुं जीवन्मुक्तिगृह्यवल्यापकं जीवन्मुक्त्यष्टादश्या-
ख्यमष्टादशश्लोकं प्रकरणमभिधान आह ।

अथ जीवन्मुक्त्यष्टादशी ।

अथेति । अथ चिच्छण्डीपशुघातनानन्तरं जीवन्मुक्त्य-
ष्टादशी जीवन्मुक्तेर्निरूपणकार्यमष्टादशश्लोकसमाहाररूपे-
तन्नामकं प्रकरणं निरूप्यत इति शेषः, तत्र तावदादी येन

मनसः सकाशात्स्वात्मा मोचिन स ईश्वर एवेति मनोनाशे
प्रवृत्तिरुचिमुत्पादयितुमाह ।

संकल्पवद्धं संकल्पाद्विमोच्यात्मानमात्मना ।

आत्मनात्मनि सन्तुष्टः स्वात्मारामः स्वयं हरिः ॥१॥

संकल्पेति । यः कश्चित्पुरुषधौरेयः संकल्पवद्धं संक-
ल्पेन संकल्परूपेणान्तःकरणेन बद्धं बन्धनं प्राप्तमात्मानं स्वं
सङ्कल्पात्सङ्कल्परूपान्मनसः सकाशादात्मना तत्मासिचैतन्या-
भिन्नेन कर्त्रा विमोच्यात्पुनः मोचयित्वा तेनैव साक्षिचैत-
न्यरूपेणात्मनाऽऽत्मनि ब्रह्माभिन्ने चिन्मात्ररूपे सुखे सन्तु-
ष्टस्तुष्टिप्राप्तिं स आत्माराम आत्मा स्वयमेवाराय उपवनं
क्रीडावनं यस्य स तथोक्तः स्वयं स्वतो हरिर्हरति सर्वं जग-
दिति हरिः परमात्मैवास्तीति ज्ञातव्यः ॥ १ ॥

ननु जीवन्मुक्तौ को विशेषो येन तत्सम्पादने प्रयत्नो वि-
धेयस्तत्राह ।

स्वरूपमेव कैवल्यं संसारः शुद्धमूर्खता ।

अतिचित्रा गतिः पुत्र जीवन्मुक्तस्य या स्थितिः ॥२॥

स्वरूपमीति । कैवल्यं विदेहत्वं स्वरूपमेव स्वस्यात्मनो रूप
माकृतिरेवास्ति, किञ्च संसारः संसृतिः शुद्धमूर्खता शुद्धा के-
यला मूर्खताऽज्ञताऽस्ति अतः संसारात्मनोर्जडचेतनरूपयोः
परस्परं विरोधादेकत्रासम्भवेपि जीवन्मुक्तौ तत्सम्भवाद् हे
पुत्र हे शिष्य जीवन्मुक्तस्य जीवतोपि मुक्तस्य मोक्षं प्राप्तस्य
या तेषामेवानुभूयमाना स्थितिर्गतिः साऽतिचित्राऽत्याश्चर्यरूपा
गतिरवस्थाऽस्तीति ज्ञेया ॥ २ ॥

अन्यमपि विदेहमुक्तेर्जीवन्मुक्तिर्भेद्ये हेतुमाह ।

जीवन्मुक्तिसुखप्राप्त्यै स्वीकृतं जन्मलीलया ।

आत्मना नित्यमुक्तेन न तु संसारकाम्यया ॥ ३ ॥

जीवन्मुक्तीति । नित्यमुक्तेन नित्यं सर्वदा मुक्तो मोक्षं प्राप्त-
स्तेन तादृशेनाऽनेन विशेषणेनाऽऽत्मानं विदेहमुक्तीच्छाऽभावो
दर्शितः, आत्मना प्रत्यगभिन्नेन परात्मना लीलया क्रीडयाऽनेना-
त्मना जन्माङ्गीकारेण क्लेशाभावो दर्शितः, जीवन्मुक्तिसुखप्राप्त्यै
जीवतो वा मुक्तिर्मोक्षस्तस्मिन्त्यत्सुखमानन्दस्तस्य प्राप्तिलोभ-
स्तस्यै तदर्थं जन्म जननं स्वीकृतमङ्गीकृतं, ननु नित्यमुक्तस्या-
ऽऽत्मनो विदेहमुक्तीच्छा माऽस्तु संसारसुखेच्छयैव जन्माऽस्तु
तत्राह न त्विति, हे शिष्य संसारकाम्यया संसारस्य भवस्य का-
म्येच्छा तथा न तु नैव जन्म स्वीकृतं संसारस्य दुःखरूपत्वा-
न्नाह कस्य चिज्ज्ञानिनोऽज्ञानिनो वा दुःखेच्छास्तीति दृष्टेति
भावः ॥ ३ ॥

ननु नित्यमुक्तत्वादात्मनो नित्यमुक्तीच्छाऽभावोऽस्तु सं-
सारेच्छयैव जन्माऽङ्गीकारोऽस्तु अन्यथाऽविद्यावरणविक्षेपाणा-
मङ्गीकारो न स्यात्तदनङ्गीकारे च संसारनिर्वाहासम्भवादित्या-
शङ्क्य दुःखानुभवं विना सुखाधिक्याननुभव इवाऽविद्यानङ्गी-
कारे दुःखानुभवं विना जीवन्मुक्तिसुखे सुखाधिक्यप्रतीतिर्न
स्यादिति तदर्थमेवाविद्योत्पादनमिच्छाशयेनाह ।

यदि न स्यादविद्याख्यमिदं कपटनाटकम् ।

कथं लभेत विश्वात्मा जीवन्मुक्तिमहोत्सवम् ॥ ४ ॥

यदीति । हे शिष्य यदि यद्दि अविद्याख्यमविद्येति आ-
ख्याऽऽज्ञा यस्य तत्तथोक्तमिदं प्रत्यक्षं कपटनाटकं कपटरूपं
दम्भरूपं नाटकं नृत्यविलासो न स्यान्न भवेत्तर्हि तदा वि-

श्वात्मा विश्वस्य जगत आत्मा पारमार्थिकरूपो ब्रह्माभिन्नः
मत्पगात्मा जीवन्मुक्तिमहोत्सवं जीवतां या मुक्तिर्मोक्ष-
स्तस्य महाञ्छ्रेष्ठो य उत्सवो हर्षस्तं कथं केन प्रकारेण ल-
भेत प्राप्नुयान्न केनापि प्रकारेण प्राप्नुयादित्यर्थः, जीवन्मु-
क्तिमुखस्याऽविद्याजन्यदुःखप्रतीतिपूर्वकत्वात् विना तत्प्रा-
प्तिर्न स्यादिति भावः ॥ ४ ॥

इदानीं द्वैताद्वैतमुखस्य जीवन्मुक्तेष्वेव सत्त्वे तच्छ्रेष्ठ्य-
ज्ञापनाय दर्शयति ।

अद्वैतं न सदेहेऽस्ति विदेहे द्वैतमस्ति न ।

जीवन्मुक्तस्य नान्यस्य द्वैताद्वैतमहोत्सवः ॥ ५ ॥

अद्वैतमिति । हे शिष्य सदेहे देहेन शरीरेण सह वर्तमाने
पुरुषे सदेहप्रपतीतिमतीत्यर्थः, अद्वैतं न विद्यते द्वैतं द्वितीयं
पश्मिस्तदाखण्डैकरसं ब्रह्ममुखमित्यर्थः, न नास्ति, किंच
विदेहे विगतो निवृत्तो देहः शरीरं यस्मात्स तयोक्तस्तस्मिन्-
पुरुषे देहप्रपतीतिमतीत्यर्थः, द्वैतं वेदादिप्रपञ्चजातं नास्ति न
विद्यत एवं विरोधे परस्परं सत्यपि जीवन्मुक्तस्य जीवन्सन्धो
मुक्तो मोक्षं प्राप्तस्तस्य पुरुषस्य द्वैताद्वैतमहोत्सवो द्वैतं सांसा-
रिकं सविषयं सुखमद्वैतं केवलमात्ममुखं तयोस्ताभ्यां वा महा-
ञ्छ्रेष्ठ उत्सवो हर्षोऽस्ति अन्यस्य नित्यमुक्तस्य बद्धस्य च
न भवति अतो जीवन्मुक्तिरेव संपाद्येति भावः ॥ ५ ॥

इदानीं जीवन्मुक्ते द्वैताद्वैतयोः सत्त्वं स्पष्टमेव दर्शयति ।

सदेहे न विदेहत्वं विदेहे न सदेहता ।

सदेहत्वं विदेहत्वं जीवन्मुक्ते प्रवर्तते ॥ ६ ॥

सदेह इति । हे शिष्य सदेहे देहेन शरीरेण सह वर्तमाने जीवे

देहमत्त्वप्रतीतिमतीत्यर्थः, विदेहत्वं देहरहितत्वमात्मरूपात्मित्यर्थः, न नास्ति, किञ्च तथा विदेहे देहरहित आत्मनि सदेहता देहेन शरीरेण सह वर्तमानता न नास्ति, किञ्च जीवन्मुक्तो मोक्षं प्राप्तो यो जीवन्मुक्तस्मिन् सदेहत्वं देहेन सह वर्तमानत्वं विदेहत्वं देहरहितत्वं चोभयमपि प्रवर्त्तते प्रवृत्तं भवति समाधिमुखं संसारमुखं च जीवन्मुक्तोऽनुभवतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

ननु सदेहे विदेहता कथं सम्भाव्येत्याशङ्कामुद्गाव्य दृष्टान्तेन तां सम्भावयति :

सदेहस्य विदेहत्वं यदि न स्यात्तदा वद ।

जनकस्य सदेहस्य कथं प्रोक्ता विदेहता ॥ ७ ॥

सदेहस्येति । हे शिष्य सदेहस्य लोकदृष्ट्या सदेहस्य देहेन सहवर्त्तमानस्य विदेहत्वं देहरहितत्वं यदि यद्वि न स्यात्तदा तद्वि सदेहस्य लोकदृष्ट्या सदेहस्य देहेन शरीरेण सहवर्त्तमानस्य जनकस्य मैथिलस्य निमेषस्तद्विशेषस्यान्यस्य वेत्यर्थः, विदेहता देहरहितत्वं श्रुतिषु कथं केन प्रकारेण प्रोक्ता कथिता तथा च श्रुतिः 'जनको ह वैदेहश्चापामाश्वक' इति तत्त्वं भवान्वव कथयाऽनः सदेहेऽपि विदेहत्वं सम्भाव्यमिति भावः ॥ ७ ॥

अस्तु तद्वि विदेहे सदेहत्वासिद्धिरित्याशङ्कामुद्गाव्य तां मापि निराकरोति ।

विदेहस्य सदेहत्वं यदि न स्यात्तदा वद ।

जनकस्य विदेहस्य कथं प्रोक्ता सदेहता ॥ ८ ॥

विदेहस्येति । हे शिष्य विदेहस्य देहरहितस्य सदेहत्वं देहसहितत्वं यदि यद्वि न स्यात् भवेत्तद्वि तदा विदेहस्य श्रु-

तिपुराणादिषु वर्णितस्य देहरहितस्य जनकस्य मैथिलस्य निमेष-
स्तद्वंशजस्य वा सदेहता देहेन शरीरेण सहवर्त्तमानस्य भावस्त-
च्चा कथं केन प्रकारेण मोक्षा कथिता तद्वद् कथय ततो विदे-
होपि सदेहत्वं सम्भाव्यमिति भावः ॥ ८ ॥

ननु तत्र तत्र शास्त्रेषु विदेहमुक्तिरेव प्रतिपादिता न जी-
वन्मुक्तिरित्याशङ्क्याह ।

विमुक्तिर्निश्चिता शास्त्रे जीवन्मुक्तिः सुनिश्चिता ।
जीवन्मुक्तत्वमप्राप्य न विदेहविमुक्तता ॥ ९ ॥

विमुक्तिरिति । हे शिष्य विमुक्तिर्विदेहमुक्तिः शास्त्रे वेदा-
न्तशास्त्रे यथेत्यध्याहार्यं यद्वन्निश्चिता निश्चयेन प्रतिपादिता
तथैव जीवन्मुक्तिर्जीवित एव या मुक्तिर्मोक्षप्राप्तिः सा सु-
निश्चिता सु शोभना निश्चयेन प्रतिपादिताऽस्ति अत उभयो-
रपि प्रामाण्यमभ्युपगन्तव्यमिति भावः, ननु तर्हि विदेहमु-
क्त्यैवालं किमापातिरुया मनोनाशसाध्यया जीवन्मुक्त्ये-
वाशङ्क्य जीवन्मुक्तिं विना विदेहमुक्तेरसिद्धिं प्रतिपादयति
जीवन्मुक्तत्वमिति, हे शिष्य जीवन्मुक्तत्वं जीवित एव लोकदृष्ट्या
प्राणोपाधिमत एव मुक्तत्वं मोक्षं प्राप्तवमप्राप्य न लब्ध्वा
विदेहविमुक्तता कस्यापि पुरुषस्य विदेहो विगतो निवृत्तो
देहः शरीरं यस्मात्स विदेहो देहरहितः स चासौ मुक्तश्च
मुक्तिं प्राप्तश्च तस्य भावस्तच्चा न न सिद्ध्यतीति शेषः, अतो
विदेहमुक्तीच्छावतापि जीवन्मुक्तिं संपाद्यानन्तरं विदेहमुक्तः
स्वयमेव स्यादिति भावः ॥ ९ ॥

ननु 'ज्ञानादेव तु कैवल्यं प्राप्यते येन मुच्यते' इति श्रुतेर्ज्ञा-
नेनैव विदेहकैवल्यसिद्धेः प्रतिपादनान्ज्ञानेनैव विदेहमुक्ति-

रस्तु अतः कथमत्र विरुद्धमुच्यते जीवन्मुक्त्यैव विदेहमुक्ति-
रितीत्याशङ्क्याह ।

ज्ञानं विना न कैवल्यं न मृतो ज्ञानवान्मवेत ।

जीवतो ज्ञानलाभः स्यात्सा जीवन्मुक्तिरक्षता ॥१०॥

ज्ञानं विनेति । हे शिष्य ज्ञानं विना—ऋते ज्ञानात्कैवल्यं
विदेहमुक्तिर्न न भवतीति तत्रमेव 'ज्ञानादेव तु कैवल्यम'-
स्यादिवहुश्रुतिमामाण्यादिति भावः, तज्ज्ञानाभावे केवलं मृतो
मरणं प्राप्तो यः सोऽपि विदेहोऽस्ति तथापि तस्य ज्ञा-
नाभावात्स मोक्षभागमोक्षं मुक्तिं भजति सेवतेऽसौ मुक्तिभा-
ग्न भवेन्न स्याद्, ज्ञानवानिति पाठे ननु तस्य मरणसमये
मोक्षात्यन्तसाधनभूतं ज्ञानं नास्तीति कुतो निश्चेतव्यमित्याश-
ङ्क्य मृते पुरुषे ज्ञानाभावः सर्वलोकप्रसिद्ध इत्याशयेनाह मृ-
तो मरणं प्राप्तो ज्ञानवान्मूर्च्छया पूर्वकालमनभ्यासेन वा
ज्ञानी न भवेन्न स्यादित्यर्थः, यद्वा मरणस्याज्ञानकार्यत्वा-
वज्ञानस्य च मरणनिवर्तकत्वाच्च ज्ञानिनि मरणाभावो मर-
णवति च ज्ञानाभावः प्रसिद्ध एवेति मृतो मरणं प्राप्तो यः
स ज्ञानी न भवेदतो मरणवति प्रसिद्धदेहाभावेन लोकह-
ृष्ट्या विदेहत्वेऽपि ज्ञानाभावेन न मोक्षसिद्धिरित्यर्थः, अतो
जीवतः मरणधारणवतो ज्ञानलाभो मुक्तेरात्यन्तिकसाध-
नभूतज्ञानस्य लाभः प्राप्तिः स्याद्भवेज्जीवतः पुरुषस्य
श्रवणादिज्ञानमाधनाभ्याससम्भवाज्जीवत एव ज्ञानप्राप्तिरि-
ति युक्तमिति भावः, अस्तु जीवतो ज्ञानलाभो जीवन्मुक्त्या
विदेहमुक्तिः कथं मिद्धा तत्राह सेति, सा ज्ञानप्राप्तिरेव जीव-
न्मुक्तिर्जीवन्मुक्तिशब्देनोक्ताऽक्षता न क्षता नष्टा साऽक्षता-
ऽविनाशनीत्यर्थः, अतो जीवन्मुक्त्यनन्तरमेव विदेहमुक्ति-

स्तां विना सा न सम्भवतीत्यर्थः, सिद्धान्ते तु जीवन्मुक्ति-
विदेहमुक्त्योर्न भेद इति भावः ॥ १० ॥

ननु जीवन्मुक्तेरेव विदेहमुक्तिरूपेण परिणामेपि किं स्व-
ल्पकालसुखरूपया जीवन्मुक्त्याऽऽतस्तां विहाय विदेहमुक्तेरेव
सम्पाद्येत्याशङ्क्य जीवन्मुक्तावपि चिरकालसुखं तां विना विदे-
हकैवल्यसिद्धेस्तत्रादरं विधातुं दर्शयति ।

जीवन्मुक्तिसुखं स्वल्पकालं किं तेन चेच्छृणु ।

ब्रह्मलोके विराजन्ते कथं ते सनकादयः ॥ ११ ॥

‘जीवन्मुक्तीति । हे शिष्य जीवन्मुक्तिसुखं जीवन्मुक्तेः सु-
खमानन्दः स्वल्पकालं स्वल्पोऽदीर्घः कालः ममयः परिच्छेद-
को यस्य तत्तद्योक्तपक्षि अतस्त्वेन त्रादृशेन सुखेन किं किंफलं
न किमपीत्यर्थः, इत्येवं याद यर्हि वदति चेत्तर्हि शृणु अवधारय
हे शिष्य जीवन्मुक्तिसुखस्य कल्पकालपरिच्छिन्नत्वे सति ते पु-
राणादिषु प्रसिद्धाः सनकादयः सनक आदिर्येषां ते तथोक्ता
ब्रह्मलोके द्विपरार्धावसानकालपरिच्छिन्ने ब्रह्मणो लोके सस-
लोके कथं केन प्रकारेण विराजन्ते विराजमाना भवन्ति जीवन्मुक्तेः
स्वल्पकालस्याङ्गीकारे ब्रह्मलोके द्विपरार्धकालं जीवन्मुक्तानां स-
नकादीनां स्थितिरनं स्यादिति जीवन्मुक्तरपि बहुकालवर्तिनीति
निश्चेतव्यमिति भावः ॥ ११ ॥

अतो गुरोः शिष्य इव विदेहमुक्तेर्जीवन्मुक्तः सहचरी
तत्स्वरूपनिश्चयकारणा चानायामेन व्यवहारनिर्वाहकत्वेनेश्वरी
चेत्पाद ।

तस्मादीश्वरलीलेयं काचिदीश्वररूपिणी ।

जीवन्मुक्तिर्महामुक्तेः संप्रदायप्रवर्तिनी ॥ १२ ॥

तस्मादिति । तस्मात्कारणवित्तं प्रकृता जीवन्मुक्ति-
र्जीवत एव पुरुषस्य या मुक्तिर्गोष्ठ ईश्वरलीलेश्वरस्येशना-
दिशक्तिमतः परमात्मनो लीला क्रीडाऽस्ति अतो ईश्वररूपिणी-
श्वराभिन्नत्वादीश्वरो रूपं स्वरूपं यस्याः सा तथोक्ताऽस्ति
किञ्च सा महामुक्तेर्विदेहमुक्तेः संप्रदायप्रवर्तिनी संप्रदायस्य
प्रवर्तिनी प्रवर्चनकर्त्र्यास्ति विदेहमुक्तेः साक्षात्कारकारणभूते-
ति भावः ॥ १२ ॥

ननु सा केषां साक्षात्केषां नेति तत्राह ।

यस्यां खेलन्ति मुनयो नारदाद्या निरन्तरम् ।

ज्ञानिभिर्यानुभूतैव सा जीवन्मुक्तिरक्षता ॥ १३ ॥

यस्यामिति । हे शिष्य नारदाद्या नारदो नारदनामा ब्रह्म-
पुत्र आद्यः प्रथमो येषां सनकादीनां ते तथोक्ता मुनयो मन-
नवन्तो ज्ञानिन इत्यर्थः, यस्यां जीवन्मुक्तौ निरन्तरं सर्वदैव खे-
लन्ति क्रीडन्ति ननु तर्होदानीतनानामनुभवगम्या स्यान्न वे-
त्याशङ्क्याह ज्ञानिभिरिति, इदानीन्तनैरपि ज्ञानिभिर्ज्ञानवद्भिर्षा
जीवन्मुक्तिः साऽनुभूतैव साक्षाज्जातैवाऽतः सा जीवन्मुक्ति-
रक्षता न सत्त्वं नाशो यस्याः सा न केनाप्यनाहतेत्यर्थः,
अतो विदेहमुक्तीच्छया न जीवन्मुक्तिस्त्याज्येति भावः ॥ १३ ॥

एवं जीवन्मुक्तिं संस्थाप्येदानीं जीवन्मुक्तेष्वपि केषु चि-
व्यवहारः प्रतीयते केषु चिच्च त्यागोऽतो लौकिकहृष्या त्यागिषु
जीवन्मुक्तत्वनिश्चयः स्यान्नान्येषु तेन च ज्ञानसाधनं श्रव-
णादिकं त्यागिषु कचिदेव भवेद्यवहारवत्तु च तन्निरन्तरमेव
यामुधारणादिव्यवहारवत्त्वे न स्यादतस्तत्रैव व्यवहारवत्तु जीव-
न्मुक्तत्वनिश्चयेन तेषु शरणं गन्तुं मुमुक्षूणामुभयेष्वपि जीवन्मु-

वतस्व दर्शयति द्वाभ्यां ।

चित्तविक्षेपकर्त्तारं विहारं तु विहाय ये ।

स्थिता निर्वाणनिष्ठायां त एव सनकादयः ॥ १४ ॥

चित्तेति । ये शास्त्रेषु प्रसिद्धाश्चित्तविक्षेपकर्त्तारं चित्त-
स्यान्तःकरणस्य विक्षेपोऽतिचाञ्चल्यं तस्य कर्त्तारं कारणभूतं
व्यवहारं व्यापारं विहाय परित्यज्य निर्वाणनिष्ठायां निर्वाणो-
ऽखण्डैकरसाकारवृत्ती निष्ठा सहजमीतिस्तस्यां स्थिताः स्थि-
तिं प्राप्तास्त एव ते चोक्तलक्षणाः सनकादयः सनक आदि-
र्मुख्यो येषां सनन्दनादीनां ते सन्तोति ज्ञेयाः ॥ १४ ॥

अन्तर्बोधमया लोके व्यवहारपरा इव ।

ये स्थिता निजनिष्ठायां त एव जनकादयः ॥ १५ ॥

अन्तरिति । हे शिष्य ये शास्त्रेषु प्रतिपादिता अन्तर-
न्तःकरणे बोधमयार्जुन्यते जीवप्रसैक्यं ज्ञापयतेऽनेनेति बोध-
स्तन्मयास्तद्रूपाः सन्तो लोके लोकहृष्या व्यवहारपरा इव व्य-
वहारे व्यापारे परा आसक्ता इव भासन्ते तथापि ते निज-
निष्ठायां निजाऽऽत्मविषया या निष्ठा सहजमीतिस्तस्यां स्थि-
ताः स्थिरा जातास्त एव ते च जनकादयो जनको गैयिल
आदिर्मुख्यो येषां यदुप्रभृतीनां ते तथोक्ता ज्ञेयाः, उक्तलक्ष-
णेषूपयेषु जीवन्मुक्तेषु व्यवहारतत्त्वाभाष्यां वैसङ्गण्ये स-
त्यपि जीवन्मुक्तिकारणभूतज्ञानस्य विद्यमानत्वाज्जीवन्मुक्तत्वं
सममेवेति भावः ॥ १५ ॥

ननु ज्ञानमुभयप्रास्तु जीवन्मुक्तिविघातकस्य व्यवहारस्य
विद्यमानत्वाऽविद्यमानत्वाभ्यां जीवन्मुक्तेरपि सत्त्वासत्त्वे अप्य-

भ्युपगन्तव्ये इत्याशङ्क्य व्यवहारभावाभावयोरेव न मुक्तिहेतु-
त्वं किन्तु, ज्ञानस्यैवेत्याशयेन समाधत्ते ।

गृहं वास्तु वनं वास्तु, येषां निष्ठा न वर्तते ।

सनकादिषु नैवैते न च ते जनकादिषु ॥ १६ ॥

गृहीमिति । हे शिष्य येषां मूढानां गृहं गृहनिमित्तं व्या-
पारकरणमस्तु भवतु वाऽथवा वनं तत्त्यागेन वनाश्रयो वा
पक्षान्तरेऽस्तु भवतु परन्तु निष्ठाऽऽत्मनि सहजं प्रेम येषां न
वर्तते न विद्यते तेषां मुक्त्यभावेनैत उक्तलक्षणा ज्ञानहीना
गृहिणस्त्यागिनो वा सनकादिषु सनक आदिर्मुख्यो येषां
सनन्दनादीनां तेषु नैव गणनार्हा जनकादिषु च जनको मै-
थिल आदिः प्रथमो येषां रथम्बरीपादीनां तेष्वपि न न गण-
नार्हा अतो ज्ञानमेव मुक्तिकारणं तदुभयप्राप्यस्तीति द्विविधा
अपि जीवन्मुक्ता इति भावः ॥ १६ ॥

एवं व्यवहारिषु साधिषु चोभयत्र ज्ञानसत्त्वे जीवन्मुक्त-
त्वं प्रसाध्येदानीं तत्सेवां कर्तुं सुमुख्यां तेषु गुरुत्वं प्रदर्शयति ।

अन्तःसारा हि गुरवः स्वल्पवाचाऽमृतप्रदाः ।

मन्द्रं मन्द्रं हि गर्जन्ति प्रावृषेण्याः पयोधराः ॥ १७ ॥

अन्तःसारा इति । गुरवो हि गृणन्ति हितमुपादिशन्तीति
गुरवो दीशका हि यतः कारणादन्तःसारा अन्तरन्तःकरणे सारो
ब्रह्मवचनं येषां ते तथोक्ततास्ते गुरवः श्रेष्ठा ज्ञेयाः, नन्वन्तःकरणं
तेषां ब्रह्मवचनं साक्षादनुभूयमस्तीति कुतो ज्ञातव्यं तत्राह स्व-
ल्पवाचेति, स्वल्पवाचा स्वल्पाऽल्पाक्षरा वाग्वाणी तथाऽमृ-
तप्रदा अमृतं मरणरहितं ब्रह्ममुत्तमिदं, तत्प्रददतीति ते

तथोक्ताः स्वल्पवाक्कां ब्रह्मसुखदातृत्वं च तेषामन्तःसारस्त्वज्ञा-
पकर्मित भावः, हि यस्मात्कारणात्प्राज्ञपेण्याः प्राज्ञपि वर्षा-
काले भवा उत्पन्नाः पयोधराः पयसां जलानां घरा धारका
मेघा मन्द्रं मन्द्रं गम्भीरं गम्भीरं यथा भवति तथा गर्जन्ति
ध्वनन्ति जलघोष्टकराणां मेघानां गम्भीरस्वल्पस्वन इव जी-
वन्मुक्तानां स्वल्पेनैव वाग्व्यवहारेण मोक्षप्रदत्वं लक्षणं गुरु-
लक्षणं परीक्ष्य तादृशलक्षणवन्तं गुरुं स्वयमपि जीवन्मुक्तत्व-
प्राप्त्यै सेवेतेति भावः ॥ १७ ॥

इदानीमेतत्प्रकरणाभ्यासफलमाह ।

सदैवाध्ययनीयेयं भावनीया सदैव हि ।

जीवन्मुक्तिपदप्राप्त्यै जीवन्मुक्तिचतुर्दशी ॥ १८ ॥

इति श्रीनरहरिकृतौ बोधसारे जीवन्मुक्त्यष्टादशी पदचत्वारिंशः ॥ ४६ ॥

सदैवेति । हे शिष्य मुमुक्षुभिरियं प्रत्यक्षा मन्त्ररूपिता
जीवन्मुक्तिचतुर्दशी जीवन्मुक्तेर्निरूपिका चतुर्दशी चतुर्दशानां
श्लोकानां समाहार एतन्नामकं प्रकरणमित्यर्थः, सदैव निरन्तर-
मेवाऽध्ययनीया पठनीया हि पुनः सदैव निरन्तरमेव भावनीया
विचार्या प्रयोजनं पठनविचारयोरेतस्या दर्शयति जीवन्मुक्तीति,
जीवन्मुक्तिपदप्राप्त्यै जीवतो मुक्तिरूपं यत्पदं स्थानमवश्येत्यर्थः,
तस्य प्राप्त्यै लाभायैतत्प्रकरणस्य विचारपूर्वकपाठेनावश्यं जी-
वन्मुक्तिः स्यादेवेति भावः, अस्मिन् प्रकरणे यस्यां खेलन्ती-
त्याद्या गृहं वास्तु वनं वास्त्वयन्ताश्चत्वारः श्लोकाः सङ्गतत्वा-
व्याख्याता अपि शेषका ज्ञेया जीवन्मुक्तिचतुर्दशीत्येवमुपसं-
हारादिति भावः ॥ १८ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसाराधेदीप्तौ

जीवन्मुक्तिचतुर्दश्यप्यप्रकाशः पदचत्वारिंशः ॥ ४६ ॥

अथ ज्ञानिगजगर्जनम् ।

एवं जीवन्मुक्तिचतुर्दशीं निरूप्येदानीं पूर्वप्रकरणेऽन्तःसारा हि गुरुव इति श्लोके जीवन्मुक्तानां स्वल्पाक्षरगम्भीरवाण्याऽसृप्ततदत्वमुक्तं तदिदानीं दर्शयितुं ज्ञानिगजगर्जनारुखं पञ्चत्रिंशच्छ्लोकं प्रकरणमपिदधान आह ।

अथ ज्ञानिगजगर्जनम् ।

अथेति । अय जीवन्मुक्तिचतुर्दशीनिरूपणानन्तरं ज्ञानिगजगर्जनं ज्ञानी जीवग्रहैक्यसाक्षात्कारज्ञानवान्स एव गजो हस्ती तस्य गर्जनं शब्दस्त्रीनिरूपकं प्रकरणं तन्निरूप्यत इति शेषः, तत्र तावदादौ सर्वेषां समविषमपदार्थानां स्वाश्रितत्वेपि स्वस्मिस्तत्कृतजन्मनाशादिविकाराभावं लक्ष्यीकृत्य गर्जति ।

आयान्ति तत्र विलसन्ति वसन्ति च द्रा-

गुड्डीय यान्ति च कुलानि विहङ्गमानाम् ।

भावास्तथा मयि समा विषमा विचित्रा

देवालयाग्रमिव केवलमस्मि नित्यः ॥ १ ॥

आयान्तीति । तत्र देवालयाग्रे विहङ्गमानां पक्षिणां कुलानि समूहा यथेयाध्याहार्य यथा यद्वदायान्ति आगच्छन्ति यान्ति गच्छन्ति विलसन्ति क्रीडन्ति द्राणीपद्वसन्ति च तिष्ठन्त्यपि तत उड्डीयोड्डानं कृत्वा यान्ति च गच्छन्ति च तथा तद्वत्समाः सुखसाधनभूताः शान्तिदान्त्पादयो विषमा दुःखसाधनभूता रागादयो विचित्राः केचित्सुखदुःखकारणत्वेन विचित्राः स्त्रीपुत्रादयोऽनेकरूपा भावा हातविशेषास्तत्तद्विषयाश्च मयि तत्स्वप्नपदयोर्मागलक्षणया कक्षिते प्रत्यगभिन्ने ब्रह्म-

णि आयान्ति उत्पद्यन्ते यान्ति गच्छन्ति नश्यन्तीत्यर्थः, विक-
सन्ति विचित्ररूपेण शोभन्ते वसन्ति च किं चित्कालं तिष्ठन्त्यपि
द्रागीपत्कालमुद्धीयोद्धानं कृत्वा यान्ति च विपुक्ता भवन्त्यपि
एवं च सति बेवालयामिव देवस्यालयं मन्दिरं तस्याग्रं शिखरं-
यथा पङ्क्तिसमूहागमनक्रियावन्न दृश्यते गमनेन च तेषां ग-
मनक्रियावत्तन्न भवति तद्द्विलालसेन च तेषां विलासक्रियाविकृ-
तिमन्न भवति तत्स्थानेनापि स्थितिक्रियावच्च न दृश्यते किञ्च
तेषामुद्धीनेन चोद्धीनं न दृश्यते तेषां वियोगेन च विपुक्तमपि
न भवति एवं विक्रिया रहितत्वान्नित्यं सर्वदैकरूपं स्थितमि-
च्छन्नुभूयते तथाऽहंषदलक्ष्यः मद्यगभिन्नः परमात्मा समाविषमवि-
चित्रभावोत्पत्त्या समोत्पत्तिमान् विषमोत्पत्तिमान् विचित्रोत्पत्ति-
मांश्च न भवामि तन्नाशेनापि नाशक्रियाविकृतिमात्रं भवामि
तद्वत्तया च व्यवहितविकारवान्न भवामि तत्स्थित्या च स्थिति-
विकारवान्न भवामि तद्वियोगेनापि वियोगविकारवांश्च न भ-
वामि अतोर्हं केवलमभिन्नो निश्चः कालत्रयावाप्यरूपोऽस्मि
भवामीति गर्जना प्रथमा ॥ १ ॥

इदानीं सागरदृष्टान्तेन स्वस्मिन्नचलप्रतिष्ठत्वं सम्भाव-
यन्गर्जति ।

उन्मज्ज्य मज्जति जगन्मयि दैवयोगा-

दुच्चावचा न गणिता अपि ते तरङ्गाः ।

निष्ठाङ्गतः स्वमहिमन्यचलप्रतिष्ठे

तिष्ठामि सागर इव स्वरसादपारः ॥ २ ॥

उन्मज्ज्येति । यथा यद्वत्सागरे समुद्रेऽगणिता भ्रमङ्ग्या
अनन्ता इत्यर्थः, उच्चावचा अपि दीर्घाः केचित्स्वरांश्च त-

रक्षा भक्षा उन्मज्ज्योदूर्ध्वमुत्पद्येत्यर्थः, मज्जन्ति लीयन्ते लीना भवन्तीत्यर्थः, पवनयोगादित्यध्याहार्यं पवनसंयोगादेवं स-
 त्यपि अचलप्रतिष्ठेऽचला स्थिरा प्रतिष्ठा स्थितिर्यस्य तस्मिन्
 स्वर्गाहिमानि स्वस्य महिमानि सागरमहिमानि निष्ठां स्वाभाविकीं
 स्थितिं गतः प्राप्तः सन्सागर इव यथा सागरः समुद्रास्तिष्ठति
 स्थितिं करोति तथा तद्वन्मयि प्रसगभिन्ने परमात्मनि तत्त्वंपदा-
 भ्यां भागसागलक्षणया लक्षित उच्चावचान्यपि स्थूलसूक्ष्माण्यपि
 अगणितानि जगन्ति ब्रह्माण्डानि जातावेकवचनं दैवयोगात्प्रा-
 रब्धकर्षसम्बन्धादुन्मज्ज्योदूर्ध्वमुत्पद्येत्यर्थः, मज्जन्ति प्रारब्ध-
 क्षयाल्लीनानि भवन्ति एवं च जगतामुत्पत्तौ लये-चाहमहं-
 पदलक्ष्यः प्रसगात्मा ब्रह्माभिन्नोऽचलप्रतिष्ठेन चला चलायाना
 न चलाऽचना स्थिरा प्रतिष्ठा स्थितिर्यस्य स तथोक्तस्तस्मि
 न् स्वमहिमानि स्वस्यात्मनो गो महिमा महत्त्वं ब्रह्मत्वमित्यर्थः, त-
 स्मिन् निष्ठां स्वाभाविकस्थितिं प्रीतिं वा गतः प्राप्तः सन्स्वर-
 सात्स्व आत्मरूपो यो रसः सुखं तस्मात्तगनुभूयेत्यर्थः, ल्य-
 ङ्योपे पञ्चमी, अपारो न विद्यते पारोऽन्तो यस्य स तथोक्तो
 देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्य इत्यर्थः, तिष्ठामि वसामि। सागर-
 पक्षेपीदं विशेषणं योज्यं स्वरसात्स्वः समुद्ररूपो यो रसो जल-
 रूपात्वं तस्मात्तं प्राप्येत्यर्थः, अपारो न विद्यते पारोऽन्तो यस्य
 स तथोक्तो यथासागरेऽनेकतरङ्गोत्पतिलयाभ्यामुत्पतिलयवि-
 काराभावोऽचलस्थितिरपारत्वं च सर्वदैव स्थितं, तद्वन्मयि
 अनन्तजगदुत्पत्तिलये प्रतीयमानेपि ताभ्यां मयि तदभावः स्व-
 स्थैर्यं च स्वात्मानुभवश्चानन्तत्वं च पारमार्थिकं स्थितमेवेति
 भावः ॥ २ ॥

इदानीं जन्मादिविकारेषु प्रतीयमानेषु सत्सु कामादिदृ-
 तिष्वपि प्रतीयमानासु स्वस्मिन्स्पर्शाभावात्स्वतद्वृष्टान्तेनाच-

लत्वमनुभूय गर्जति ।

जन्मादयो वनचराः प्रवहन्तु कामं
घर्षन्तु कुम्भमभितो मयि वृत्तिनागाः ।
अस्मिन्युगे परयुगे च युगान्तरे वा
तिष्ठामि निश्चलतया गिरिराजतुल्यः ॥ ३ ॥

जन्मादय इति । गिरिराज इव यथा पर्वतराजे श्रेष्ठपर्वते
हिमाचलादी वनचरा वनेऽरण्ये चरा गमनवन्तो भेषजवन्तश्च
सिंहहरिणादयः कामं स्वेच्छया प्रवहन्तु माप्नुवन्तु किञ्च वृत्ति-
नागा वृत्तय इव चलायमाना नागा गजाः कुम्भं कटमभितः
सर्वतः कामं यथेच्छं घर्षन्तु कण्ठयन्तु अस्मिन्युगे वर्तमानयुगे
युगपरिमितकाले परयुगे च परमन्यत्पूर्वमत्र ग्राह्यं, युगे युगप-
रिमिते काले च पुनर्युगान्तरे वाऽन्यद्युगं युगान्तरन्तस्मिन्वा
भविष्यद्युगेपीत्यर्थः, तथापि वनचरसञ्चारेण दृष्टिरूपं विकारं
कुम्भघर्षणेन हासरूपं च विकारमप्राप्य गिरिराजः पर्वतश्रेष्ठो
हिमाचनादिनिश्चलतया स्थिरतया तिष्ठति वर्तते तथा तद्व-
न्मयि प्रत्यगाभिन्ने परमात्मानि वनचरा वने सम्भजनीये विष-
यिजनसेव्ये देहे चरन्ति तिष्ठन्तीति वनचरास्ते जन्मादयो
'जायतेऽस्ति वर्धते विपरिणमतेऽपक्षीयते विनश्यती'ति यास्क-
पाठनाः पङ्क्तिकाराः कामं यथेच्छं प्रवहन्तु माप्ता भवन्तु किञ्च
वृत्तिनागा वृत्तयोऽन्तःकरणस्य वृत्तयः कामक्रोधाद्यास्ता एव
नागा गजास्त इवाऽभितः सर्वतः कुम्भं गजस्य कुम्भरूप-
मंशमिव स्वांशं विषयं घर्षन्तु संयोजयन्तु अस्मिन्वर्तमाने
युगे युगपरिमिते काले उपलक्षणमेतत्कल्पपादिकूपे कालांश
इत्यर्थः, परयुगे च परमन्यद्वृत्तमत्र ग्राह्यं, युगे युगपरिमितः

कालस्तस्मिन्भूतकल्पादिकाल इत्यर्थः, युगान्तरे वाङ्म-
द्युगं युगान्तरं तस्मिन्भविष्यत्कल्पादिकालांश इत्यर्थः, का-
लत्रयेपीति भावः, तथापि जन्मादिविकारराहितो विषयतद्दृति-
सम्बन्धरहितश्च गिरिराजतुल्यो गिरिराजो महान्पर्वतो हिमा-
चलाविस्तेन तुल्यः सदृशो निश्चलतया स्थिरतया तिष्ठामि
वसामि यथा पर्वतं चालयितुमसमर्था वनचराः कुम्भघर्षणप-
रा गजाश्च तथा मामपि प्रत्यगभिन्नं ब्रह्मरूपं स्थिरब्रह्मरूपा-
द्यालपितुं जन्मादिदृष्ट्यादिरूपा विकारा विषया अपि न स-
मर्था इति भावः ॥ ३ ॥

इदानीमगस्त्यचरितसदृशचरित्रवर्णनेन स्वस्मिन्नगस्त्यत्वं
सम्भाव्यं गर्जति ।

नीचैर्निपातितविमोहमहीधरस्य

विन्ध्यस्य मूर्धनि पदं विनिधाय सम्यक् ।

इष्टां दिशं प्रतिगतः पुनरागतो न

स्वच्छन्दमेव विहरामि तदस्म्यगस्त्यः ॥ ४ ॥

नीचैरिति । यथाऽगस्त्योऽगस्त्यनामा मुनिर्नीचैर्नि-
पातितविमोहमहीधरस्य नीचैरद्यो निपातितः स्वागमनेन स्व-
नमस्कारार्थं पातितो विमोहो विशेषो मोहो दिग्भ्रमः सूर्या-
च्छादनेन यस्माज्जनानां स तथोक्तः- स चासौ महीधरः प-
र्वतस्तस्य विन्ध्यस्य विन्ध्यनाम्नो गिरेर्मूर्धनि शीर्षे सम्य-
न्दं पुनरुत्थानं न भवेद्यथा तथेत्यर्थः, पदं पादं विनिधाय सं-
स्याप्येष्टां गन्तुमीप्सितां दिशं दक्षिणदिशं प्रति प्रतिगतो
यातः प्रतिष्ठित इति यावत् स पुनर्भूयो नागतो नायातः
कार्यं मतीति शेषः, किन्तु तत्रैव दक्षिणस्यां दिशि स्वच्छन्दमेव

स्वेच्छपैव विहरति क्रीडति व्यापृणोतीत्यर्थः, इयमाख्यायिका
काशीखण्डे प्रसिद्धा, तथाऽहपि प्रत्यगभिन्नः परमात्माहं च
नीचैः स्वात्मतोऽधःक्षेत्रे निपातितो यो विमोहो विपरीतज्ञानं
प्रपञ्चनिर्वाहकज्ञानमित्यर्थः, यद्वा विमोहो मूलाज्ञानमेव मूलाः
क्षेत्रस्य धरन्धारकमत एव विन्ध्यस्य विध्वंसि स्वात्मानं सदै-
करूपमपि भिन्नतीति विन्ध्य आत्मभेदनिमित्तभूत इत्यर्थः,
कार्यकारणरूपोभयविधमपि मोहं क्षेत्रं कृत्वेति भावः, तस्य
मूर्धनि शिरसि पदं कल्पितांशं जगत्कारणत्वाधिष्ठानत्वादिरू-
पमंशं विनिधाय संस्थाप्य सम्यग्दृढं यथा पुनरात्मनि सम्बद्धो न
भवेद्यथा तपेत्यर्थः, इष्टां सुखरूपत्वादीप्सितां मिश्रामित्यर्थः,
दिशं दिशति प्रकाशयति साधान्यरूपेण जगदिति दिगात्माचि-
तिस्तां प्रतिगतः प्राप्तः सन्निति यावत् पुनर्भूयः कार्यकारणसन्धा
त्वरूपे प्रपञ्चे नागतो न प्राप्तस्तत्रात्मसुख एव स्वच्छन्दमेव स्वे-
च्छपैव विहरामि क्रीडामि तत्रस्माद्धेतोरहमहम्पदलक्ष्यार्थः,
प्रसंगात्माऽगत्स्योऽगं ज्ञानं विना न गच्छति निवृत्तं न भव-
ति तदगमज्ञानं तत्कार्यमन्तःकरणं वा स्थायति स्रण्डयतीति
अगस्त्यः स्वशरणागतमुमुक्षुजनाज्ञाननाशकोऽस्मि भवामि ॥४॥

ननु 'यन्न दुःखेन सम्भिन्नं न च प्रस्तमनन्तरमि'त्यादि,
'असत्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवती'ति श्रुतिभ्यां
स्वर्गसुखस्य नित्यत्वप्रतिपादनात्तत्रापकज्योतिष्टोमादिकर्मकौ-
चाहं कृतार्थः स्यां किं वैराग्यादिप्रयाससाध्यमेन ज्ञानेनेवाज्ञा
स्वर्गोपि बहुविधदुःखं दर्शयितुं गर्जति ।

दृष्टो मयाद्य विगलद्दहनप्रसादः

कश्चिन्तृतीयपदतः पतितः पृथिव्याम् ।

तन्मे मतिः समुदियाय परावरज्ञा

स्वर्गस्तु हन्त नरकादपि दुर्विपाकः ॥ ५ ॥

दृष्ट इति । हे शिष्य अद्य वर्तमानरात्रौ मया विचारवन्दन्तः-
करणवता कश्चित्कोपि स्वर्गं विगलद्बदनमसादो विगलन्निन-
श्यमानो वदनस्य मुखस्य मसादः मसन्नता यस्य स तथाभूतः
सन् तृतीयपदतो लोकत्रये तृतीयं यत्पदं स्थानं तस्मात्स्वर्गादृ-
ष्टिण्यां भूपौ पतितः स्खलितो दृष्टोऽवलोकितस्ततः किमित्यत
आह तदिति, तत्तस्मात्कारणात्स्वर्गपातावलोकनान्मे मम परावर-
ज्ञा परः स्वर्गोऽवरो मृत्युलोकस्तौ जानातीति सा तथोक्ता म-
तिर्निश्चयरूपा दृष्टिः समुदियायोत्पन्ना बभूव तस्यां यतौ किं
निश्चितं तदाह स्वर्गस्त्विति हन्तेति खेदे मन्मतौ स्वर्गस्मरणा-
दिना खेद एव जायत इति भावः, स्वर्गस्तु मृत्युलोकादुत्कृष्टसु-
खरूपत्वेन वर्णितोपि स्वर्गो नाकलोको नरकादपि पापफलभूत-
बहुदुःखमदान्नरकादपि दुर्विपाको दुष्टकर्मणां विपाकः फलभूत-
इति निश्चितम्, अयं भावः—स्वर्गे सत्त्वगुणाधिक्येन प्रापञ्चिकज्ञा-
नाधिक्यात्तेन च न्यूनाधिकबुद्धिसत्त्वे सति स्वान्योत्कर्षावलो-
कनेनेर्ष्याजनितदुःखस्य विद्यमानतयाऽन्यपतनदर्शनेन च स्वपत-
नानुमानेन स्वपातस्मृतिजन्यदुःखस्यापि विद्यमानतयापि स्वस्मि-
श्रोत्कृष्टसुखलाभेन किञ्चिद्दुःखासहस्वभावे च जाते पात-
जन्यदुःखबहुत्वमतीतेश्चोच्चपदमाप्स्यन्तरं निकृष्टपदमाप्स्यन्-
दुःखस्यापि सत्त्वाच्च सर्वतोपि दुःखरूपत्वं स्वर्गस्यातः पापस्य
दुःखफलरूपमसिद्धेर्वहुपापफलं स्वर्गः, नरके तु मौढ्यजन्यसु-
खस्य विद्यमानत्वात्तत्र च दुःखानुभवेन पश्चात्तापे पुण्यकर्मवा-
सनोत्पत्तेश्च किञ्चित्पापफलत्वे नरकस्येति नरकादपि बहुतर-
पापफलत्वं स्वर्गस्येति निश्चितमिति भावः ॥ ५ ॥

अत एव स्वर्गमाप्तेऽपि मृत्युलोकादिस्वस्थानलोकमाप्तिरेव
श्रेयसीति सूचयन्गर्जति ।

आरूढ तुङ्गपदवीं पतितादनार्या-

न्नारूढ एव हि वरं प्रकृतौ स्थितो यः ।

अङ्गानि हंत किल तस्य न चूर्णितानि

खेदो न चेतसि न वा परिहासपीडा ॥ ६ ॥

आरूढेति । हे शिष्य तुङ्गपदवीं तुङ्गोच्चा या पदवी स्थि-
तिस्त्वारूढ प्राप्य पतितात्ततो भ्रष्टादन एव तद्रक्षण-
बुद्धिहीनत्वादनायार्त्नीचादनारूढ एवोच्चपदमप्राप्त एव वरः
श्रेष्ठो ज्ञेयः कुत इत्यत आह प्रकृताविति, हि यस्मात्कारणा-
द्यः श्रेष्ठपुरुषः प्रकृतौ स्वर्गमाप्तिकारणभूते मर्त्यलोकेऽन्य-
त्रोच्चपदमाप्तिकारणभूते नीचपदे च स्थितो वर्तमानोऽस्ति
अतः श्रेष्ठ इत्यर्थः, उच्चपदे उच्चपदमाप्तिमाधनाऽसम्भवात्तद्भागे-
न ततः पतनहेतुत्वाच्च नीचपदे तुच्चपदमाप्तिमाधनसम्भवा-
च्च तत्र स्थितस्यैव श्रेष्ठत्वमिति भावः, तत उच्चपदात्पतने च
दुःखाधिनयं दर्शयितुं नीचपदे स्थितस्य त्रिविधदुःखाभावं दर्-
शयाम्नांर्जति अङ्गानीति, हन्तेति कोमलामन्त्रणे हे शिष्य तस्य
नीचस्थानस्थितस्याऽङ्गानि अवयवा न चूर्णितानि न भग्ना-
नि किलेति निश्चये किंच तस्य नीचस्थानस्थितस्य चे-
तसि अन्तःकरणे खेद उच्चपदवियोगजन्यं दुःखं न विद्यते कि-
ंच तस्य परिहासपीडा लोकेः कृतो यः परिहास उपहासस्त-
ज्जन्या पीडा दुःखमपि न वा नैव विद्यतेऽतो नीचपदस्थस्य
धैर्यमुच्चपदस्यादिति वर्णितमिति भावः ॥ ६ ॥

इदानीं दृढयोगाभ्यासेन नाडीं प्रविश्य चिरजीवितसिद्ध्या

आलोकिता विचारिताः सन्ति तर्हि तद्विचारेण भवद्भिः किं निश्चितं तत्राहाद्यापीतं, तं सर्वलोकप्रत्यक्षं मलिनभावं मलिन रागादिभिः कलुषीकृतमन्तःकरणं तस्य भावः सत्त्वं, यद्वा नित्य-
शुद्धबुद्धमुक्तात्मनि मलिनानित्याशुद्धाबुद्धजीवोऽविद्यादिभिः संपादितस्तस्य भावः सत्त्वं तं दूरं दूरदेशमपास्य निषेध्य दूरी-
कुर्येत्यर्थः, नित्यसिद्धो नित्यं सर्वदैव सिद्धो वर्तमानः सन्पादं यर्हि न सिध्यति न मुच्यते तर्हि तदा स योगाभ्यासी सिद्धः
किं सिद्धिं प्राप्त इत्यर्थः, योगेन तात्कालिकमुक्तिप्रतीतावपि तत्र प्रपञ्चबीजाज्ञानस्य विद्यमानत्वाद्यतो वेदान्तजन्यजीवब्रह्मैक्य-
प्रपञ्चासन्तासत्त्वज्ञानं विना नित्यमुक्तिर्नोति सर्वशास्त्रविचारेण मया निश्चितमिति भावः ॥ ८ ॥

इदानीं स्वान्तःकरणस्य चित्तिलयेन प्रपञ्चाधानात्स्वस्य चेष्टारहितत्वेन लक्ष्यं परिपूर्णत्वमन्येषां तत्र रूच्युत्पादनाय क्षय-
वृद्धिहीनत्वं च दर्शयन्स्वास्मिन्स्वयमपि लक्ष्यीकृत्य गर्जति ।

अङ्गं प्रसार्य पतितः खलु चित्स्वरूपे

निद्रालुतां गत इति प्रविनष्टचेष्टः ।

विन्ध्यस्य योजनशतायतिका शिलेव

नैव ह्रसामि न च वृद्धिमुपैमि पूर्णः ॥ ९ ॥

अङ्गमिति । हे शिष्य अहं साधिष्ठानबुद्धिस्थचिदाभासोऽङ्गं
मत्स्वरूपं चिदाभासस्वरूपमित्यर्थः, प्रसार्य प्रसृतं कृत्वा ब्रह्मरू-
पत्वं संपाद्येत्यर्थः, चित्स्वरूपां चित्चेतन स्वरूपमसाधारणरूपं
यस्य तास्मन्प्रत्यगभिन्ने ब्रह्मणि पतित एकीभूतोऽस्मि अतो
निद्रालुतां निद्रास्यभावं गतः प्राप्त इति हेनोः प्रविनष्टचेष्टः प्र-
करणेण विनष्टा निर्लीना चेष्टा अन्तःकरणवाहःकरणव्यापारा

यस्य सन्तपोक्तोऽस्मि भवामि, ननु भवता प्रतञ्जामानरूप-
निद्रालुत्वे चिदाभासस्य ब्रह्मत्वसंपादनं च समस्तकरणव्यापा-
रनाशे चापि संपादिते सति किं फलं प्राप्तमित्याशङ्क्य सदृष्टान्तं
तद्वर्शयति विन्ध्यस्येति, विन्ध्यस्य विन्ध्यनाम्नः पर्वतस्य यो-
जनशतायतिका योजनानि क्रोशचतुष्कानि तेषां शतानि अप-
रिमितशतानि तानदायतिका विस्तीर्णा शिखेव यथा शिला न
ह्रसति क्षीणा भवति न च नैव वृद्धिं पुष्टिमुपैति प्राप्नोति त-
थाऽहमहंपदलक्ष्यः प्रत्यगात्मा नैव नापि ह्रसामि क्षयरूपं
परिणामं प्राप्नोति च पुनर्न नैव वृद्धिं पुष्टिरूपं विकारमुपैमि
प्राप्नोमि अतः पूर्णो ब्रह्मरूपेण व्यापको भवामि वृद्धिक्षयादि-
विकाराभावेन परिपूर्णब्रह्मरूपत्वं स्वस्मिन्ननुभूयमानमेव फल-
मिति भावः ॥ ९ ॥

इदानीं स्वस्य कृतकृत्यत्वं रूपकेण निरूपयन्गर्जति ।

परिलसति पिता मे सर्वलोकस्य राजा

धृतिमतिबलहेतुर्यौवनं मे नवीनम् ।

इयमपि च सुबुद्धिः क्वचिदूढा वराह्वी ।

सुखमधिकमतः किं मत्परो नास्ति धन्यः ॥ १० ॥

परिलसतीति । मे मम चिदाभासस्य पिता पातीति पि-
ता सच्चिदानन्ददानेन पालकत्वात्स्वम्य तत उत्पन्नत्वाच्च
पितृपदेन परमात्माऽथ ग्राहः स सर्वलोकस्य सर्वः ममस्तो
लोको लोकपते दृश्यत इति लोको दृश्यं तस्य राजा रक्षकः
प्रकाशक इत्यर्थः, परिलसति परितः सर्वत्र लसति साक्षात्म-
काशत इत्यर्थः, तथा मे मम चिदाभामस्य धृतिमतिबलहेतु-
र्धृतिरात्मधारणा, इन्द्रियादिसोभेनाक्षोभरूपं धैर्यं वा, मतिः

शास्त्रार्थानां मननं, बलमात्मप्राप्तिमाधनेषूत्साहसैर्षा हेतुः
कारणभूतं यौवनमात्मानात्मनोर्विवेचनं मिश्रणामिश्रणार्थद्व-
यवतो युधातोः करणे लुपिंष्टं युवनमितिरूपं ततश्च स्वार्थेऽणि
च यौवनं तेन चामिश्रणेन विवेचनमत्र ग्राह्यं तन्नवीनं मोढ-
मस्ति नवीनपदमत्र जीर्णत्वमात्रव्यावर्तकं न तु कोमलत्वपरम्,
अपि चान्यदपीयं कूटस्थसहितचिदाभासस्य मम दृश्यत्वेन
मग्नता काचिदनिर्वचनीया सुबुद्धिः सुखरूपत्वात्सु शोभना
बुद्धिर्जावन्नक्षैक्यविपरिणी निश्चयात्मिकान्तःकरणावृत्तिर्व-
राद्धी वरं श्रेष्ठं सर्वेषां ब्रह्मादीनां पूज्यत्वादङ्गं स्वरूपं यस्याः
सा तथोक्ता स्यूढा परिणीताऽतोऽस्मात्सुखादधिक-
मुत्कृष्टमन्यत्सुखं शर्म किमस्ति न किमपीत्यर्थः, इदमेवाधि-
कमिति भावः, यत एतादृशसुखवानस्मि ततो मत्परो मत्तः प-
रोन्यो धन्यः सुकृती नास्ति न विद्यतेऽहमेव सुखीत्यर्थः, ॥१०॥

ननु तर्हि भवतां कृतकृत्यत्वात्सर्वव्यवहारसाधनभूतदे-
हधारणे प्रयोजनाभावेन न तदाश्रयो युक्त इत्याशङ्क्य देह-
व्यावृत्तिप्रयोजनाभावेऽपि स्वात्मसुखभाप्त्या कृतकृत्यत्वात्प्रारब्ध-
भोगमात्रोपयोगितया देहधारणं युक्तमेवेत्याशयेन गर्जति ।

समरसपदचिन्तानन्तसन्तोषवन्तः

क्षणसुखकणतृष्णातन्तुमन्तर्विमुच्य ।

निजसुखनिधिविद्याराजसिंहासनस्था

वयमिह कलयामः कालमालम्ब्य देहम् ॥ ११ ॥

समरमेति । हे शिष्य समरसपदचिन्तानन्तसन्तोषवन्तः
समः सामान्यरूपेण सर्वदैकरूपो रसः सुखं यत्र 'रसो वै स'
इति श्रुतेस्तत्तादृशं यत्पदं स्वरूपं तस्य चिन्ता चिन्तनं स्मर-

णमिदमर्थः, तेन योऽनन्तो नाशरोहितः सन्तोषोऽलम्बुद्धिनि-
रङ्कुषा वृत्तिरित्यर्थः, स विद्यते येषु ते तथोक्ता वयमस्मदादय
आत्मसाक्षात्कारवन्तः समरसपदलब्धेति वा पाठः, तदा स-
मरसपदस्य लब्ध्या प्राप्येति व्याख्येयं, सशसुखकणवृष्णातन्तुं
सशं सशकालपरिच्छिन्नं यत्सुखं वैषयिकं सशिकसुखमित्यर्थः,
तस्य ये कणा लवास्तेषां वृष्णा सैव बन्धनहेतुत्वात्तन्तुरिव तन्तु-
स्तं मुच्छेदत्वं सूचितं ज्ञानमिस्तृष्णाया अज्ञानिनां तु चटका-
दिवन्निर्वलत्वेन दृढबन्धनहेतुत्वं च तन्तुपदेनेति भावः, यद्वा हा-
निषु तस्याः सूक्ष्मत्वेन तन्तुसादृश्यमन्तरन्तःकरणे वर्तमानं विमुच्य
परिच्छिद्य निजसुखनिधिविद्याराजसिंहासनस्था निजमात्मरूपं
यत्सुखं शर्म तस्य निधानं पात्रं ब्रह्मद्रव्यपूर्णं भाण्डमिव स्वसुखपूर्णं
ब्रह्मेत्यर्थः, तस्य विद्या ज्ञानं सैव राज्ञः स्वयंप्रकाशात्मनो यम
सिंहासनमास्यते स्थीयतेऽस्मिन्नित्यासनं हिंसां नाशयति आ-
त्मज्ञानमिति सिद्धो मोहस्तत्राशेन तस्य मोहसिंहस्यासनं चैवैव
विद्याया मोहकार्यत्वात्सिंहासनत्वं तत्र स्या वर्तमानाः सन्त इह
व्यवहारे देहे शरीरपालम्ब्याश्रित्य काले कल्पामोऽतिक्राम-
यामोऽस्माकं देहधारणं न कर्मजननेन देहान्तरप्राप्तये किन्तु
प्रारब्धभोगायैव केवलमिति भावः ॥ ११ ॥

ननु तर्हीन्द्रादिपदं प्राप्तानां भवतां च शरीरधारणे समे
सति भवतां तेभ्यः कोतिशय इत्याशङ्क्य तेषु तत्तत्पदभ्रंशस्य वि-
द्यमानत्वादस्माकं गुरुपदं प्राप्तानां ततो भ्रंशाभावो विशेष इ-
त्याशयेन गर्जति ।

कति कति न हि जीवा देवराजादयोमी
पदपतनहताशाः संसृता संसरन्ति ।

गुरुपदमवलंब्य ब्रह्मविद्यातरिस्था

अधिगतपरपारास्ते वयं धन्यधन्याः ॥ १२ ॥

कति कतीति । हे शिष्य देवराजादयो देवा विदुषस्तेषां राजा स्वामीन्द्रो 'राजाहःसस्त्रिभ्यः टजि'ति टच्, स आदिर्मुख्यो येषां ते तथोक्ता जीवाः माणिनः पदपतनहताशाः पदात्स्थानाद्यत्पतनं भ्रंशस्तेन हता नष्टाऽऽशा विपयतृष्णा येषां ते तथोक्ताः सन्तः सचीजनाशोच न तु निर्बीजनाशो ग्राह्यः, कति कति कियन्तः कियन्तः संसृतौ संसारे न संसरन्ति न जन्ममरणादिरूपं संसारमनुभवन्ति सर्वेष्वनुभवन्तीत्यर्थः, हि प्रसिद्धमेतत्सर्वशास्त्रेषु इन्द्रादिपदानामनिसत्त्वमित्यर्थः, तस्मादिन्द्रादीनां तत्तत्पदभ्रंशरूपो मृत्पुरस्तीति भावः, ये तु प्रसिद्धा गुरुपदं गुरोर्देशिकस्य पदगङ्घ्रि, पद्मा गुरु श्रेष्ठं यत्पदं स्वरूप तदनन्तत्वादवलम्ब्याश्रित्य ब्रह्मविद्यातरिस्था ब्रह्मणो देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्यस्य वस्तुनो विद्या ज्ञानं सैव तरिस्तरणिस्तस्मिन्स्था स्थिता उक्तलक्षणास्ते वयमस्मदादयोऽधिगतपरपारा अधिगतः प्राप्तः परः संसारसमुद्रस्य परोऽन्यः संसारास्पृष्टो ब्रह्मलक्षणो यैस्ते तथोक्ता अतो धन्यधन्या धन्येभ्य इन्द्रादिपदं प्राप्तेभ्यः कृतकृत्यमन्येभ्य इत्यर्थः, धन्याः प्राप्तप्राप्तत्वात्कृतकृत्याः स्मो भवाम इति क्रियाऽध्याहार्यां, शरीरधारणे समे सत्पण्युभयत्र तेषु पदभ्रंशपूर्वं जन्ममरणमस्मासु तत्रैक्यमेव विशेष इति भावः ॥ १२ ॥

इदानीं स्वात्मनि व्योममागमरूपमा तत्र तत्र शास्त्रेषु दत्ता तामसहमानस्तेषु न्यूनत्वं दर्शयन्गजेति ।

व्योम व्योमचरैर्न लिप्तमपि यत्तत्सर्वदानीरसं

क्षीराब्धिः सरसोपि वृद्धिमधिकां लब्ध्वा पुनर्मुञ्चति ।
हेमाद्रिर्जनको मुदामपि मुदां नैवाश्रयो नीरसो
न क्षीणो न च नैव मोदरहितोऽहं तत्तुला नास्ति मे ॥१३॥

व्योमेति । हे शिष्य व्योमाकाशं व्योमचरैर्व्योमि आकाशे
चरन्ति गच्छन्ति ते व्योमचरा मेघसूर्यधूलिपद्मादयस्तैर्न
लिप्तमपि न लेपं प्राप्तं यद्यपि अतोऽनेन धर्मेणात्मन्युपमीकृते
यद्यपि तथापि यद्यतः कारणात्तत्ततो हेतोर्नोपमा भवति कुत
इत्यत आह सर्वदेति, सर्वदा सर्वकालं नीरसं रसः सुखं तन्निर्गतं
निवृत्तं यस्मात्तथोक्तं स्वात्मा तु 'रसो वै स' इति श्रुतेः सुखरूपो-
ऽतस्तत्र तस्योपमाऽनुचितेति भावः, किञ्च क्षीराब्धिः क्षीरस्य
दुग्धस्याब्धिः समुद्रः सरसोऽपि रसो जलं तेन सहितो यद्यपि
अस्ति तथापि यद्यतः कारणादधिकामुत्कृष्टां प्रलये निसदा च
चन्द्रोदये वृद्धिं वृद्धिरूपपरिणामं लब्ध्वा प्राप्य पुनर्भूयस्तां
मुञ्चति विमृजति तत्ततो हेतोरात्मनि तदुपमाप्ययुक्तंवेति न
द्वासवृद्धिपरिणामरहितात्मनि तदुपमोचितेति भावः, तर्हि वृ-
द्धिक्षयविकाररहितो मेरुरेवानन्दकारकत्वादात्मन्युपमानमस्तु
तत्राह हेमाद्रिरिति, हेमाद्रिर्हेमः सुवर्णस्याद्रिः पर्वतो मेरुः
स मुदां हर्षणां जनकोपि अन्येषां हर्षोत्पादकोपि आत्मन्युप-
मा न स भवति कुत इत्यत आह मुदामिति, यद्यस्मात्कारणा-
न्मुदां हर्षणामाश्रय आधारो नैव भवति जडत्वात्तस्यैवार्थः,
अतः सर्वमीत्युपलक्षितसर्वसुखाश्रयभूते स्वतः सुखरूपे चात्मनि
स नैवोपमानं भवतीति भावः, किञ्चाहं ब्रह्माभिन्नः मत्पगात्मा
नीरसो रसः सुखं तद्रहितो न भवामि किन्तु सरस एव भवामि
किं चाहमात्मा क्षीणः सपविकारवान्न च नैवास्मि किन्तु सर्व

वैकरूपत्वान्निय एवास्मि किञ्च मोदरहितश्च मोदेनानन्देन र-
हितो हीनोपि नैवास्मि किन्तु सुखरूप एवास्मि तत्तत्रो हेतो-
र्मे मम प्रत्यगभिन्नब्रह्मरूपस्य तुलोपमाऽऽकाशादीनां नास्ति
न विद्यत आत्मनो निरुपमस्य व्योमक्षीरसमुद्रमेरूणां न सम्भ-
वतीति भावः ॥ १३ ॥

ननु तर्हि केनाशयेनात्मन्याकाशोपमा शास्त्रेषु दत्तेत्पा-
द्यद्वा रक्तपीतादिगुणानाश्रयेण जलादिभिरनार्द्रत्वेन च प्रती-
यमाननीलत्वानाश्रयेणापि च सादृश्यादित्याशयेन गर्जति ।

सायं प्रातरनेकरङ्गमपि तन्नानेकरङ्गाश्रयं
यान्त्यायान्ति पयांसि तत्र न पयोरेखापि दृष्टा क्वचित् ।
सञ्ज्ञानेन मया विगाह्य तदहो दृष्टं नभो निर्मलम्
नीलं नीलमिति प्रथैव नभसो मिथ्या नभोनीलिमा ॥ १४ ॥

सायमिति । सायं सायंकाले प्रातरुपःकाले नभ आका-
शमनेकरङ्गमपि अनेके बहवो नीलपीतरक्तादयो रङ्गा रञ्जयन्ति
स्वसंसृष्ट वस्त्रादीति ते तथोक्ता यस्मिन्नाकाशे तथाभूतं प्रती-
यमानमपि मूढदृष्ट्या तदाकाशं विवेकिदृष्ट्याऽनेकरङ्गाश्रय-
मनेके बहवो ये रङ्गा नीलपीतादिरञ्जकद्रव्याणि तेषामाश्रय-
माधारभूतं न भवति तेन च धर्मेण रक्तश्वेतश्यामरूपरजःसत्त्व-
तमोगुणाधारत्वेन मूढानां प्रतीयमानोपि वस्तुतो विवेकिदृष्ट्या
गुणानां पृथगसत्त्वात्तदाधारत्वाभावेनाकाशेनोपमीपत इति भावः,
किञ्च तत्राकाशे पयांसि जलानि मेघद्वारा यान्ति गच्छन्ति आ-
यान्ति आगच्छन्ति च तथापि क्वचित्कुत्रापि व्योमभागे पयोरे-
खा जलरेखा नापि नैव दृष्टाऽवलोकिताऽनेन जलास्पृष्टत्वधर्मेण
वैषयिकमुत्सोत्पातविनाशे प्रतीयमानेपि वस्तुत आत्मानि तद-

सत्तात्तेन तदुत्पत्तिलयेन चास्पृष्टत्वादात्मनि गगनोपमत्वं प्रति-
पादितमिति भावः, किञ्च सद्भावेनाकाशज्ञानवता मया ज्ञानिना
तल्लोके नीलरुद्राढाकृतिं प्रतीयमानं नभ आकाशं विगाह्याविश्य
निर्मलं नीलगुणगर्हितं दृष्टमवलोकितं तस्य च लोके नीलं नील-
मिति श्याममित्येवं नभस आकाशस्य प्रथैव प्रख्यातिरेव केवलं
न तु तत्र वास्तव तद् तदुक्तमेव स्पष्टमाह मिथ्येति, नभोनीलिमा
नभस आकाशस्य नीलिमा नैवमिथ्या मृषास्ति अनेनापि
धर्मेणात्मनि साकारत्वाज्ञानवत्त्वमतीतौ सत्यामापि लोकदृष्ट्या,
विवेकिदृष्ट्या तस्य तत्राभावादाकाशोपगोक्तौ ज्ञातव्यमिति
भावः ॥ १४ ॥

इदानीं दृष्टान्तैर्नैवात्मज्ञानाज्ञानयोः फलं दर्शयन्गर्जति ।

रूप्ये रूप्यमतिः कृता कृतधिया रङ्गे पुनर्दुर्धिया
सत्यं द्वावपि संस्थितौ निजधिया स्वे निश्चये निश्चलं ।

एकस्यैव दरिद्रता व्यपगता तस्थौ द्वितीयस्तथा

सज्जाते कथविक्रयव्ययविधौ व्यक्तौ विशेषस्तयोः ॥१५॥

रूप्य इति । मार्गे कचिद्रूप्य रङ्गं च पतितं तस्मिन्मार्गे गच्छतो-
द्वयोर्मध्य एकेन कृतधिया विवेकिना पुरुषेण रूप्ये रजते, यद्वा-
इदं रङ्गं रूप्यं वेत विचार्य रूप्ये रङ्गभ्रान्तिं त्यक्त्वा रूप्य एवे-
दं रूप्यमिति कृता धीर्निश्चयात्मिकान्तःकाण्णवृत्तियेन स
तथाक्तस्तेन रूप्ये रजते रूप्यमती रजतबुद्धिः कृता सम्पादिता
पुनर्भूषश्च दुर्धिया दृष्टाद्विवेकिना धीर्मतिर्यस्य स तथाक्तो
भ्रान्तबुद्धिरित्यर्थः, तेन रङ्गे काण्णायसे रूप्यमती रजतबुद्धिः
कृता सम्पादिता ततश्चोभाभ्यामुभयमपि गृहीत्वा द्वावपि उभा-

वपि निश्चले स्थिरे स्वे स्वक्रीये निश्चये निर्णये निजधि-
 या म्वस्वबुद्ध्या 'समौ निर्णयनिश्चयावि'त्यमरः, सास्यतौ स्थितिं
 कृतवन्तावेतत्सत्य यथार्थमेव तथापि उभयबुद्धिशृङ्गीतस्य,
 द्रव्यस्य क्रयविक्रयव्ययविधौ क्रयोऽन्यस्मान्मूल्यदानेन ग्रहणं
 विक्रयश्च स्वेन मूल्य गृहीत्वाऽन्यस्यै समर्पणं, व्ययश्च दानोपभा-
 गस्ताज्ज्ञातं दानं तेषां विधिव्यापारस्तस्मिन्सञ्जाते गति
 माप्ते सति दरिद्रता दैन्यमेकस्यैव रूप्ये रूप्यनिश्चयन तदङ्गी-
 कर्तुरेव व्यपगता निवृत्ता, द्वितीयो रङ्गे रूप्यनिश्चय कृत्वा तद-
 ङ्गीकारवान्तथा यथा पूर्वं दरिद्री तथा तस्या स्थितवानर्थं
 तयोर्विशेषो भेदो व्यक्तः मरुतो जायत इति शेषः, अयम-
 भिप्रायः—रूप्ये रूप्यमतिरिवात्मन्यात्मगतः, कृण्वीरिव क्षानी,
 दरिद्रत्वव्यपगम इवाज्ञानतत्कार्यदुःखापगमः, ज्ञानस्यान्यतो ग्रहणं
 क्रय इव, तन्मूल्यदानमिव गुरुसेवादिकं, विक्रय इवान्येषां जि-
 ज्ञासूनां ज्ञानार्पणम्, अन्यतो मूल्यग्रहणमिव जिज्ञासुभ्यः स्वसेवा-
 ङ्गीरः, व्यय इव—सेवादानरपक्षं दानमिवान्येषां ज्ञानप्राप्तये
 ग्रन्थादिरचनं ग्रन्थवाचकत्वं च, भोगोपयोगिव्यय इव स्वज्ञान-
 दाढ्याय ज्ञानमंवादः, रङ्गे रूप्यमतिरिवानात्मन्यात्मबुद्धिः, दु-
 र्णीरिवाक्षानी, दारद्रार्जानगम इवाज्ञानतत्कार्यदुःखानिष्टात्तः,
 क्रयविक्रयव्ययपदैश्चात्र स्वगतज्ञानस्यान्यतो ग्रहणमन्यस्यै समर्प-
 णमात्मनस्तदाढ्याय निचारणं च क्रमेण ग्राह्यांश विधिपदेनात्र
 प्रसङ्गो ग्राह्यस्तत्र च ज्ञान्यज्ञाननोर्विशेषः स्फुटो भवतीति यथा-
 यथमूह्यमात ॥ १५ ॥

ननु भवति संसारस्य विद्यमानत्वाद्विशेषोऽपि भवेत्येव तथा
 सति विशेषानष्टत्वेत्येव शास्त्रेषु मोक्षशब्दार्थत्वेन प्रतिपादनामोक्षः
 कथं सम्भाव्य इत्याशङ्क्य तस्याबाधकत्वेन स्वमहत्त्वसूचकत्वेन

चानुकूलत्वं दर्शयन्नन्योक्त्या गर्जति ।

निम्ना नूनमुदन्वतः स्थितिरीयं कल्लोलिनी चेत्कृता

विक्षिप्तेन कुतश्चिदागतवता विन्ध्याटवीवायुना ।

तर्कि नायमपां निधिः किमथवा स्थानादसौ चालितः

किन्तु प्रत्युत तादृशोपि महिमा विख्यापितो वारिधेः ॥ १ ६ ॥

निम्नेति । उदन्वत उदकपूर्णसमुद्रस्येयं सर्वपतपता
स्थितिः स्थानं प्रतिष्ठेत्यर्थः, निम्ना गम्भीराऽस्ति नूनमयं नि-
श्चय एव, किञ्च सा कुतश्चिदस्माच्चिदेशादागतवताऽऽगच्छतां
विक्षिप्तेन कम्पाद्युपलक्षितेन विन्ध्याटवीवायुना विन्ध्यस्य वि-
न्ध्यनाम्नः पर्वतस्य गम्भन्धिनी याऽटव्यरणं तस्य कम्पनाद्यु-
पलक्षितेन वायुना पवनेन चेद्यदि कल्लोलिनी महोर्मिमती कृता
सम्पादिता तत्तर्हि अयं प्रकृतोऽपां जलानां निधी राशिर्ज-
लाधारित्यर्थः, न किं नास्ति किमप्येवेत्यर्थः, अथवा यद्वाऽपौ
समुद्रः स्थानात्स्वस्थितिदेशाच्चालितगततोऽन्यत्र कृतः किं
किमु नैवास्थाने कृत इत्यर्थः, ननु तर्हि किं कृतं तेनेत्यत आह
किं त्विति, किं तु किमपि तादृशोपि एकदेशागतवायुकृतविक्षेपे-
ऽपि समुद्रस्त्रविनाशरहितस्वस्थानस्थिरस्थितिरूपोपि वारिधेः
समुद्रस्य महिमा महत्त्वं विख्यापितः प्रकाशितोऽहो मया
चालितोपि न नष्टो न च चलायमानोपि जातः समुद्रोऽतो म-
हानयं ज्ञेय इत्येवं महत्त्वमस्य लोके प्रकाशितम्, अयं ध्वन्यर्षोत्र-
उदन्वतमदृशस्यानन्दपूर्णस्यात्मनो गम्भीराऽज्ञानविक्षेपादिभि-
रालोडितमशक्याऽतो गम्भीरा स्थितिः सा विन्ध्यसदृशजाड्य-
विपरीतकर्तृत्वाभ्यां मोहोत्र ग्राह्यतत्र चाटवीसदृशी भयहे-
तुभूता द्वैतप्रतीतिस्तत्र चैकदेशस्थो व्यष्टिसंसारस्तत उत्पन्नो वा-

युसदृशश्चअनत्वकारणभूतो विक्षेपोऽत्र ग्राह्यस्तेन भंमारनिर्वा-
हकारणभूतेन विक्षेपेण शोकमोहजरामृत्युसुधापिषामादिपद-
भिर्मती कल्लोलिनीव कृता यद्यपि तथापि समुद्रे समुद्रत्वमिवा-
त्मन्यात्मत्वमेव स्थितं न तु तन्नाशितं, किञ्च समुद्रस्य स्वस्थाना-
चालनमिवात्मनः स्थितंरात्मचालनाभावोऽत्र सूचितो ज्ञेयः,
तेन विक्षेपेण चात्मनि तन्नाशाभावाच्चञ्चालनाभावाच्च यन्महत्त्वं
तत्पञ्चदशकृतमहो एतादृशमात्मनो महत्त्वं समस्तमवगत्यापृतौ
विप्रमानायामपि आत्मत्वं स्वप्रतिष्ठत्वं च न व्याहृतमित्येवं प्र-
काशितमिति ॥ १६ ॥

इदानीं परिणामोपादानत्वपक्षगात्मनि परित्यज्य विवर्त्तो-
पादानत्वपक्षो ग्राह्य इति ध्वनयन्गर्जति ।

माधुर्यं च पयस्त्वमाश्रितवता तुच्छे दधित्वाम्लते

रूपे संप्रति विभ्रता तु पयसा सर्वं यशो हारितम् ।

ग्रैवेयत्वमथाङ्गदत्वमथ च क्षुद्रत्वमक्षुद्रतां

पर्यायैर्भजतः स्वभामजहतो हेम्नस्तु नास्ति क्षतिः ॥ १७ ॥

माधुर्यं चेति । हे शिष्य माधुर्यं मधुरो मिष्टान्तस्य भावो मा-
धुर्यं पयस्त्वं च पयसः पय इति नाम्नो भावः पयस्त्व मिष्टत्व-
रूपस्य पयोनाम्नश्च सत्त्वगित्यर्थः, आश्रितवता धृतवता पयसा
दुग्धेन संप्रतीदानीं तुच्छे सात्विकानाहेन दधित्वाम्लतं दध्नो भावो
दधित्वं दधिनामसत्त्वगित्यर्थः, अम्लता चाम्लरमरूपत्वं च ते एतं द्वे
रूपे स्वभावौ दधिभावव्यक्तिकाले विभ्रताऽङ्गीकुर्वता सता तेन पय
सा सर्वं समस्तं यशः कीर्तिर्हारितं नाशितं । हेम्नस्तु दुग्धेन प-
यस्तः सुवर्णस्य महदन्तरं सूचितं, तदेव विशदयति हेम्नः सुवर्णस्य
ग्रैवेयत्वं ग्रावायाः कण्ठस्वेदं ग्रैवेयं रुचरं तस्य भावस्तत्त्वं

रुचकृत्वात्परित्यक्तः, अथानन्तरमद्भुतत्वं वाऽदुष्पणरूपत्वम्, अथा-
नन्तरं क्षुद्रतां क्षुद्रं तुच्छं तस्य भावः स्वरूपं लघुत्वमित्यर्थः, अक्षु-
द्रतां च न क्षुद्रं लघु तस्य भावस्तत्ता तां गुरुत्वमपीत्यर्थः, पर्या-
यैः क्रमैर्भजतः सेवमानस्य स्वभां स्वस्य प्रभा कान्तिगताभज-
हतो न पारयजतः सान्निर्हानिर्नास्ति न विद्यते, अपमभि-
प्रायः—पयसो दधित्वपरिणामवद्ब्रह्मणो जगत्परिणामत्वाद्धीकारे
दधित्वात्पुनः पयस्त्वाभावा इव जीवस्य पुनर्ब्रह्मभावानापत्या
मोक्षभावापसङ्गः स्याद्ब्रह्मामर्शं च स्यादतो नाद्धीकार्यः परिणा-
मपक्षः, सूर्यस्यानेकभूषणकारे प्रतीयमानानेवान्तवस्तुवर्णने वि-
द्यमानेऽलङ्कारलोपेन सूर्यो सूर्येतरमिव जगज्जीवलये तस्मिन्
वा ब्रह्मणो ब्रह्मत्वं न व्याहृतमित्यतः परिणामवादाद्विवर्त्तवाद
एव श्रेयानतः स एव ब्राह्म इति ध्वनिः ॥ १७ ॥

ननु विवर्त्तवादपक्षस्यैव निर्दोषत्वेन ग्राह्यत्वे कुतः परिणा-
मवादादिषु चातुर्यं विशिष्टं मन्यन्ते लोक इत्याशङ्क्य मूढमतीत्या
तदस्ति न तु निवेकिदृष्ट्येति दर्शयन्गर्जाति ।

न हि न हि चतुरास्ते यैर्न बुद्धं विशुद्धं

न हि न हि कृत्तिनस्ते ये न पारं प्रयाताः ।

न हि न हि तु कुलीना यैर्न तत्त्वं त्रिविक्तं

न हि न हि मुनयस्ते यैर्धृता लोभवार्ता ॥ १८ ॥

न हि न हीति । ते परिणामवादिनश्चतुरा बुद्धिमन्तो
न हि न हि न भवन्तीत्येवं निश्चय एव, कुत इत्यत आह यैरिति,
यैः परिणामवादिभिर्विशुद्धं परिणामविकारहीनं चिन्मात्रस्व-
रूपं ब्रह्म न बुद्धं न ज्ञातं यथावन्न ज्ञातं किन्तु तेषां मद्भ्रान्तेमेव
ज्ञानमिच्छाशयः, ननु तर्हि ते कुतः स्वात्मानं कृतकृत्यं मन्यन्त

इत्याशङ्क्य तदपि तेषां मौढ्यावलसितमेवेति सूचयन्गर्जति न हि
 न हीति, ते परिणामादिवादिनः कृतिनः कृतं कर्मास्ति येषां
 ते नर्थाक्ताः कृतकृत्या इत्यर्थः, न हि न हि नैव सन्ति कुत इत्य-
 त आह य इति, ये परिणामादिवादिनः पारं संसारसमुद्र-
 स्यान्मं ब्रह्म न प्रयासा न प्राप्ता अतो वेदान्तश्रवणादिकर्म-
 णां तेष्ववशिष्टत्वाच्च तेषां कृतकृत्यत्वमिति भावः, ननु तर्हि तेषां
 कुलीनत्वजन्यमुखेनैव कृतार्थतास्तु किं संसारसमुद्रपारप्राप्तिप्रया-
 सेनेत्याशङ्क्य तदपि तेषां नास्तीत्याशयेन गर्जति न हि नहीति,
 ते परिणामादिवादिनः कुलीनास्तु कुलीना अपि न हि न हि
 नैव भवन्ति कुत इत्यत आह यैरिति, यैः परिणामादिवादिभि-
 स्तत्त्वमनारापितमात्मवस्तु न विविक्तमारोपितादनात्मरूपाद-
 पृथक्कृत्य न ज्ञातमतो न कुलीना इत्यर्थः, कुः पृथिवी यथा
 बीजानामावापस्यानं तथा ब्रह्मैवात्र संसारबीजभूताज्ञानावाप-
 स्यान्त्वेन कुपदार्थो ग्राह्यस्तत्र लीनत्वं तत्परिणामादिवादिनां
 नास्तीत्यतस्तज्जन्यं मुखमपि तेषां नास्तीति कुलीनत्वाभिमान
 एव केवलं तेषां व्यर्थ इति भावः, ननु तर्हि तेषां मुनित्वं कथं
 लोकैः प्रतिपाद्यत इत्याशङ्क्य तेषु तल्लक्षणाभावात्तदप्यज्ञानवि-
 जृम्भितमेवेत्याशयेन गर्जति न हि न हीति, ते परिणामादिवादिनो
 मुनयो मननवन्तो न हि न हि नैव भवन्ति कुत इत्यत आह यैरिति,
 यैः परिणामादिवादिभिर्लोभवार्ता लोभस्य विषयभोगेच्छाया
 द्वैतत्यागभयात्परिणामादिवादस्य वार्ता वृत्तान्तो घृताङ्गीकृता,
 मननवत्सु च यथार्थब्रह्मज्ञानेन विषयमुखेच्छाभावाद्ब्रह्ममुखपरिपू-
 र्णत्वाच्च द्वैतारूपा परिणामादिवादानङ्गकार एव योग्योऽतः
 परिणामादिवादिषु मुनित्वप्रतीतिरज्ञानाविलसितमेव ज्ञेयमिति
 भावः ॥ १८ ॥

इदानीं कस्य चित्पक्षस्यापि गृहीतिरद्वद्धारे सति सम्भवति
तस्य तु प्रत्यगभिन्ने ब्रह्मण्यत्यन्ताभावात्तत्रयास्यानेच्छोस्तं
निलापयितुं तं प्रार्थयन्गर्जति ।

हेहंकृते तव न कृत्यमिहास्ति किञ्चि-
ल्लीना भव स्वमहिमन्यचलप्रतिष्ठे ।

चेतस्त्वमेहि परमं स्वसुखाब्धिमन्तः

सोढुं न शक्नुम इमास्तव दुष्टवृत्तीः ॥ १९ ॥ -

हेऽहंकृते इति । हे अहङ्कुते हे अहङ्कार तव त इह स्वयं-
प्रकाशे मयि, यद्वा मुमुक्षोर्मम मोक्षसाधनभूते ज्ञाने जातेऽत्र कृत्यं
कार्यमवशिष्टमिति शेषः, किञ्चित्किमपि नास्ति न विद्यतेऽतस्त्व
भवती-अचलप्रतिष्ठे न चला चलायमाना केनापि कारणेन
प्रातिष्ठा स्थितिर्यस्य स तथोक्तस्तस्मिन् स्वमहिमनि स्वस्य प्र-
त्यगात्मनो यो महिमा महतां ब्रह्मत्वमित्यर्थः, तस्मिँल्लीना त-
दाकारत्वसंपादनेन नष्टा भव ब्रह्माकारत्वं प्राप्नुहीत्यर्थः, ननु
मम कोऽपराधो 'मनः एव मनुष्याणां कारण बन्धमोक्षयोरिति'
श्रुत्या 'मन एवे'ति स्मृत्या च तत्र तत्र शास्त्रेषु च मनस एव ब-
न्धनकारित्वमतिपादनादह ब्रह्मास्मीत्यादिवाक्येषु ब्रह्मप-
दाहपवयोः सामानाधिकरण्यदर्शनाद्ब्रह्मज्ञाने च वाधासामाना-
धिकरण्येनोपपादादद्वद्धारस्य लयप्रार्थनं मनसि विद्यमाने व्यर्थ-
मेव ज्ञात्वा तदेव मनः प्रार्थयन्गर्जात चेत इति, हे चेतो हे चित्त
त्वं परमं श्रेष्ठमन्तस्त्यपेवान्तरे स्वसुखाब्धिं स्वमात्मरूपं यत्सुखं
यत् तस्याब्धिं समुद्रमानन्दसमुद्रमित्यर्थः, एहि प्राप्नुहि कुनो
मय्युदासीनस्त्वमिदानीं यतो मां नाशयितुमिच्छसीत्यत आह
सोढुमिति, हे चेत इमा एतास्तव ते दुष्टवृत्तिर्द्विष्टा विषय-

विदूषिता या वृत्तयः कामक्रोधाद्या वयं सोढुं क्षन्तुं न शक्नुमः
समर्था न भवामो मनसो विषयविदूषणत्वेनाऽहङ्कारस्यापि व-
न्वत्त्वं तस्यैव निर्मलत्वेन चाहङ्कारस्य मुक्तिहेतुत्वमिति
भावः ॥ १९ ॥

ननु मनसि विषयोत्पत्तिः स्वाभाविक्येवेति तद्द्वाराऽऽत्म-
न्याप मनःसम्बन्धेन विषयाग्न्यामापि सम्बन्धः स्यादित्याश-
ङ्क्यात्मनि न वास्तवावकारसम्बन्धस्तथापि मनःकृततत्सम्बन्धे
प्रतीयमाने तन्निवारणायोपायं प्रदर्शयन्गर्जात ।

आयान्ति नैव सुत तत्र मनोविकारा

आयान्ति चेदिह विचारय जोपमास्यम् ।

त्वं चापि मन्दमिह सञ्चर मुञ्च मोहं

सोहम्पदे सुखनिधौ यदि ते मनीषा ॥ २० ॥

आयान्तीति । हे सुत हे शिष्य तत्रात्मनि मनोविकारा म-
नसोऽन्तःकरणस्य विकाराः कामादयो विकारा नैवायान्ति
नैव प्राप्नुवन्ति आत्मनो निर्विकारत्वाद्विकारप्रसांत्तरात्मनि
नैव सम्भाव्येति भावः, तथापि चेद्यदि आयान्ति प्राप्नुवन्ति
तर्हि जोपं तूष्णीं निर्विकारं यथा भवति तथाऽऽस्यं स्येयम्, आ-
त्मानं विकारप्रतीतौ मारब्धभोगमात्रेण तांश्चैतिसिद्धेस्ताव-
त्कालं तूष्णीं स्थीयतामांशं भावः, विचारादाढ्येन तत्माप्तौ
सत्प्राप्तं त्वं विचारय विवेकं कुरु विवेके कृते सांत ते विकारा
मनस्येव प्रतीयन्ते नात्मनीति भावः, अपि चान्यदपि त्वं च त्व-
मपीह विकाररूपे मनसि मन्दं स्वल्पं यथा भवति तथा संचर
प्रविश कांचत्कचित्पारब्धमात्रोपभोगो यथा स्यात्तयोत्तरं क्रि-
यमाणं नात्पद्येत यथा तथा मनसा सह वर्तितव्यमांशं भावः,

मन्वात्मनः पृथग्मनः प्रतीतावपि तद्विस्मृत्या मनस्यात्मतादा-
त्म्यं जायते पुनः पुनरिति चेत्तत्राह मुञ्चेति, हे शिष्य मोहम-
ज्ञानं मुख्यं यत्र मोहत्यागः कुतः कार्यं इतत आह सोहमिति,
यदि यर्हि ते तत्र सुखानिर्घो मुखस्यानन्दस्य निधिः समुद्र इव
सुखपूर्णमिदं, तांस्मन्सोहंपत्रे स तत्पदलक्ष्यः परमात्माऽ-
हंपदलक्ष्यः प्रसगात्मा च तयोः सामानाधिकरण्येन जीवब्रह्मै-
क्यं भागलक्षणया लक्षितं यत्पदं चिन्मात्रस्वरूपं तस्मिन्मनीषा
यनम इच्छाऽस्ति तर्हि मनुपदिष्टं कुरु अन्यथा मा कुरु मोह-
सागाद्युपापैर्विना जीवब्रह्मैक्यानुभवः साक्षान्न स्यादिति
भावः ॥ २० ॥

इदानीमिन्द्रियचरैरेभ्यः स्वात्मघनरक्षणाय स्वात्मनि जा-
यति विधातुं गर्जति ।

तीव्रं तमः समय एष निशीथनामा

देशोपि चौरबहुलः शिथिला च भित्तिः ।

इत्थं स्थिते निजघनं प्रति सावधानो

जागर्त्ति चेद्दृष्टपतिर्विफला हि चौराः ॥ २१ ॥

तीव्रमित्याद्यन्पोक्त्या । हे शिष्य तमोऽन्धकारस्तीव्रं नविडं
शास्त्रमित्यर्थः, अस्तीत्यध्याहार्यं विद्यते, किं चैषः प्रसक्तो वर्त्त-
मानः समयः कालो निशीथनामा निशीथोऽर्धरात्र इत्येवं नाम
यस्य स तयोक्तोऽस्ति विद्यते, किंच देशोपि अप्रयं स्वयाम-
स्थानभूतो देशः स्थानमपि चौरबहुलश्चौरा बहुला बहवो य-
स्मिन्स तपोक्तः, यद्वा चौरैस्तस्करैर्बहुनो मालिनोऽस्ति, किंच
भित्तिश्च कुट्टमपि शिथिलाऽऽर्द्राऽस्ति अदृढा इत्यर्थः, इत्यमेव
स्थिते वर्त्तमाने सति दृष्टस्य गेहस्य पतिः स्वामी निजघनं प्रति

निजं स्वीयं यद्धनं द्रव्यं तत्पति तस्मिन्नित्यर्थः, तस्मै वा, चतुर्थो-
 पक्षे स्वधनं रक्षितुमित्यर्थः, सावधानोऽवधानेन सहितः सावधानो-
 ऽनलम इत्यर्थः, भूत्वेत्यध्याहार्य, चेद्यदि जागर्ति न निद्राति
 तर्हि चौरास्तस्करा विफला निष्फला निष्फलप्रपन्ना इत्यर्थः,
 भवन्ति, हि प्रसिद्धमेतत्सर्वेषामिति लौकिकार्थः, ध्वन्यर्थस्तु तमो-
 ऽज्ञानं तीव्रं निविडं गाढमित्यर्थः, विना ज्ञानमनिवार्यमिति
 भावः, अस्ति एष मसक्तो वर्तमान इत्यर्थः, समयः कालो निशी-
 यनामा 'या निशा मर्वभूतानामि'त्यत्र सर्वजीवजागृत्युपलक्षिता
 लोकव्यवहाररूपा ज्ञानिनां रात्रिग्रीह्यात्र तत्र चात्यन्तविक्षेपो
 निशीथपदेन ग्राह्यः, अस्ति, किञ्च देशोऽपि दिश्यतेऽनेनेति देशो
 व्यावहारिकं ज्ञानं तदपि चौरबहुलो ज्ञानद्रव्यापहारकत्वाच्चौरा
 इवेन्द्रियाणि तैर्बहुलो व्याप्तोऽस्ति, किञ्च भित्तिश्च कुड्यं तत्स-
 दृशी ज्ञानस्वरूपधनरक्षणाय साधिता यमनियमादिसाधनसंपत्तिः
 समाध्यन्ता निव्यानत्यवस्तुविनेकादिरूपा च श्रवणादिरूपाप्यत्र
 भित्तपदेन ग्राह्या सा शिथिलाऽदृढाऽस्ति, इत्यमेव स्थिते वर्तमाने
 सति गृहपतिर्गृहने स्वात्मतयाऽङ्गीक्रियते गृहं शरीरं तस्य पतिः
 पालको जीवः, यद्वा गृह्यन्ते विषया यैस्ते गृहा इन्द्रियाणि तेषां
 पतिः पालको जीव एव, ग्रहपतिरिति पाठेषि स एवार्थः, निज-
 धनं प्रति निजं स्वमात्मरूपं यद्धनं धिनोति तर्पयति सर्वं ज-
 गदिति धनं द्रव्यं सुखरूपं, यद्वा धनवत्प्रियमात्मस्वरूपं प्रति त-
 दर्पमित्यर्थः, सावधानोऽनलसः सजागर्ति न निद्राति चेद्यदि
 तर्हि चौराश्चौरादृष्टादात्मधनापहारकाणीन्द्रियाणि विफला
 निष्फला भवन्ति हि प्रसिद्धमेतद्विद्वत्सु इति ध्वनिः ॥ २१ ॥

इदानीं मनोनिग्रहाभावे सतीन्द्रियनिग्रहो व्यर्थ इति रूप-
 केण सूचयन्गर्जति ।

भूपालकैर्निशितशास्त्रधरैरुदारै-

दुष्टं मृगं शमयितुं मृगया विधेया ।

दुष्टो मृगो न निहतो निहतास्तदन्ये-

व्यर्थस्य तत्क्षितिपतेर्वद कः प्रभावः ॥ २२ ॥

भूपालकैरिति । लौकिकार्थस्तावन्निशितशास्त्रधरैर्निशितानि तीक्ष्णधाराणि यानि शास्त्राणि स्वार्थेण आयुधानि तेषां धरा धारकास्तैरुदारैर्भूपालकैर्भुवो भूमेः पालकैः पालनकर्तृभि राजभिरित्यर्थः, दुष्टं हिंस्रं व्याघ्रादिकं मृगं मृगपति अवलोकयति भक्षितुं जीवानिति मृगस्तं शमयितुं नाशयितुं मृगया मृगा पान्ति प्राप्नुवन्ति यथा सा मृगयाऽऽखेटकं विधेया कर्तव्येति धर्मशास्त्रे कथितं सत्यं, तथापि येन राज्ञा दुष्टो मृगो दुष्टो हिंस्रो मृगो व्याघ्रादिर्न निहतो न मारितः, किंच तदन्ये ततो व्याघ्रादेरन्ये भिक्षा आर्हिस्त्राः शशादयो दीना इत्यर्थः, निहता हिमिता अतो व्यर्थस्य विगतो निवृत्तोऽर्थः भूपालनाम्नस्तात्पर्यं यस्मात्स तद्योक्तस्य भुवः पालकत्वाभावात्प्रत्युत बहुपाणिर्हिमया तद्वातकत्वान्चेति भावः, तत्क्षितिपतेस्तस्य प्राणिघातकस्य क्षितिपते राज्ञो राजापदेशस्येत्यर्थः, प्रभावः प्रतापः कः कीदृशः सिद्ध एतत्त्वं वद कथय-प्रकृतार्थस्तावन्निशितशास्त्रधरैर्निशितानि तीक्ष्णानि अज्ञानतत्कार्यभेदने शक्तानि यानि शास्त्राणि उपदेशकवाक्यानि तत्त्वमस्यादीनीत्यर्थः, तेषां तदर्थस्य धरा धारकास्तैस्तत्त्वमवस्थादिवाक्यानां जीवब्रह्मैक्यरूपस्यार्थस्य च धारणावद्भिरित्यर्थः, उदारैरुदारताऽऽत्रान्येषु जिज्ञासुषु ज्ञानदानं तद्वद्भिर्भूपालकैर्भवत्यस्या जीव इति भुः क्षेत्र तस्या बुद्ध्यादिरूपायाः क्षेत्रशब्द-

वाच्याया जीवोत्पत्तिनिमित्तभूतायाः पालकाः पालनकर्तारः
 साधिष्ठान बुद्धिस्थचिदाभासा अत्र ग्राह्याः, ते स्वात्मसत्त्वारी-
 पेश क्षेत्रपालकास्तैर्दुष्टं विषयवासनाविर्दूषितं मृगं मृग्यन्ते वि-
 पया अनेनेति मृगो मनस्तं, यद्वा विषयान्मृगयतीति मृगो मन-
 स्तं शमयितुं नाशयितुं मृगया मृग्यन्ते भुज्यन्त इति मृगा विषया-
 ते यान्ति प्राप्नुवन्ति अनया सा मृगया विषयप्राप्तिसाधनभूता
 द्रव्योपार्जनादिव्यापृतिः सा विधेया कार्येति लौकिकशास्त्रेषु
 कथितं तत्सत्यं । यद्वा मृगया हिंसामधाना वनजन्तुवधरूपा क्रि-
 या तत्सादृश्यात्संसारनाशसाधनभूता जीवत्वनाशसाधनभूता
 च साधनचतुष्टयसम्पादनपूर्विका वेदान्तश्रवणादिरूपा व्यापृ-
 त्तिर्विधेया कर्तव्येति वेदान्तशास्त्रे कथितं तत्सत्यं, तथापि तथा
 येन जीवेन दुष्टः संसारोत्पादनेन दुःखमदत्त्वाद्विषयवासनाविदू-
 पितत्वाच्च दुष्टो मृगो मनो न निहतो न नाशितः, किंच तदन्ये
 ततो मनोरूपाद्दुष्टमृगादन्ये भिन्नाश्चक्षुरादयो निहता अवरो-
 धेन नाशिता अतो व्यर्थस्य विगतो निवृत्तोऽर्थो मोक्षरूपो
 यस्मात्स तथोक्तस्तस्य मनोनाशाभावान्मोक्षार्थहीनस्येत्यर्थः, त-
 त्तिक्षतिपतेस्तादृशेन्द्रियावरोधपरस्य क्षेत्रपालजीवस्य प्रभावः
 प्रतापः कः कीदृश इति पृच्छामि तत्त्वं वद कथय ॥ २२ ॥

ननु तर्हि मनोनाशस्य क उपाय इत्याशङ्कायां तं दर्श-
 यन्गर्जाति ।

इष्टे नष्टे नश्वरे त्यक्तभोगः

सज्जातालंप्रत्ययो वीतरागः ।

तां तां कक्षां स्वैरमभ्येति सूक्ष्मां

यां यामन्ये साधकाः साधयन्ति ॥ २३ ॥

इष्ट इति । इष्टे प्रीतिविषये नश्वरे नाशवति नष्टे सति नाशं प्राप्ते मति तत्र मिथ्यात्वनिश्चयेन संजातान्नप्रत्ययः सञ्जातो हृदोत्पन्नोऽल्लप्रत्ययस्तृप्तिनिश्चयो यस्य स तथाभूत सन् बीतरागो बीतो निवृत्तो रागः स्नेहो यस्मात्स तथाविधो यो भवति स तां तां कक्षां मोक्षद्वारभूतामवस्थां भूमिमित्यर्थः, सूक्ष्मां मनोवागगोचरां स्वैरं स्वेच्छयाऽनायासेनैवेत्यर्थः, अभ्येति प्राप्नोति तां कामित्यत आहान्ये मन्दैवैराग्या साधका मोक्षसाधनरता यां यां मोक्षभूतां सिंघाति साधयन्ति यतन्त तीव्रवैराग्यमेव सुखोपायो मनोलाभकारणभूतज्ञानदाल्ये नान्य इत्याशयः ॥२३॥

ननु तर्हि तीव्रवैराग्याभावे सात कुतो मोक्षसाधनभूते वेदान्तश्रवणादौ प्रवर्त्तमाना दृश्यत इत्याशङ्क्य ते सविचारा यदि भवन्ति तर्हि क्रमेण मुक्तिभाजो भवन्त्येवान्यथा प्रवर्त्तमाना यदि स्युस्तर्हि तेषां संसारनिवृत्तिर्न स्यात्प्रत्युत विपरीताचरणेनार्थ एव स्यादिति दर्शयन्गर्जाति ।

हृदि यदि सविचारास्तर्हि सम्यक्प्रचारा

गतिमनुगतिभाजः केवलं दुःखभाजः ।

परिकलय यदन्धैर्नीयमाना इवान्धा

युगपदपि समेता अन्धकूपे पतन्ति ॥ २४ ॥

हृदीति । हे शिष्य हृद्यन्तःकरणे यदि यर्हि सविचारा विचारेण मद् वर्तन्त इति सविचारा विवेकिनो भवन्ति तर्हि तदा ते सम्यक्प्रचाराः सम्यगुत्तमः प्रचारो येषां ते तथोक्ता ज्ञेयाः, किञ्च गतिं गम्यते प्राप्यते फलपतया सा गतिराचारस्तमनु अन्येषामाचारं लक्ष्मीकृत्य गतिमाचारं भजन्ति सेवन्ते ते तथोक्तास्ते केवलमपतन्तं दुःखभाजो दुःखं हेयं भ-

जन्ति सेवन्ते ते तथाभूता भवन्ति गतानुगतिकास्तु केवलं दुः-
खमेव प्राप्नुवन्तीत्यर्थः, हे शिष्य त्वं तान्गतानुगतिकान् प-
द्यस्मात्कारणाद्येत्यध्याहार्यम्, अन्यैश्चसुहृन्निर्नायमाना मार्ग प्रा-
प्पमाणा अन्याश्चसुहृन्नाः पुरुषा युगपदपि एकदैव स-
मेताः समूहीभूताः सन्तोऽन्यकूपेऽन्यकारयुक्ते गम्भीरे कूपे-
ऽन्यौ 'पुंस्येवान्धुः प्रहिः कूप' इत्यमरसिंहः, पतन्ति पातं प्रा-
प्नुवन्ति तथा तेऽविचारिणोऽन्यकूपसदृशे मोहे पतन्तीति प-
रिकल्प जानीहि ॥ २४ ॥

ननु अविचारेणापि श्रवणादौ प्रवृत्तानां विवेकिभिर्योगिते
सति तेषामपि सुगतिः स्यादित्याशङ्क्य तेषामज्ञानित्वेन वि-
क्षेपबाहुल्याद्विक्षेपकारणभूतलौकिकशास्त्रजनवाक्यश्रवणे सति
मदुपदिष्टार्थनाशेन निरर्थकत्वं स्यात्तत्रेति द्योतयन्स्वस्मि-
च्छौकिकशास्त्रजनकृतमनेकविधमुपदेशं स्मरन्स्वस्य तत्वानादरं
च स्मरन्नन्येषां मुमुक्षूणां तथा कर्त्तव्यतामुपदिशंश्च गर्जति ।

एकः प्राह पठेति मां तदितरः प्राहाट दूराटवी-

मन्यः प्राह समेधयाग्निमपरः प्राहार्कमालोकय ।

स्त्रिष्टेप्सुं प्रति मां वचो गुरुजनैरुक्तं त्वमेवासि त-

त्स्त्रिष्टाप्तेर्ममधूर्णितेपि नयने अन्धान पश्यन्त्यमी ॥ २५ ॥

एक इति । एको धर्मशास्त्ररुचिपान्वेदशास्त्राणां सर्वधर्म-
मूलत्वाद्देवान्छास्त्राणि च स्वकल्याणाय पठाधीहीत्येवं मां
ब्रह्माविदं मत्प्राह, तदितरस्ततः शास्त्राद्यध्यनोपदेशकादितरो-
ऽन्यस्तीर्थसेवाद्यामक्तः कोपि पुरुषो दूराटवीं दूरे दूरदेशे पा-
ऽटव्यरणं धर्मारण्यादिकमुपलक्षणमेतत्कुरुक्षेत्रपुष्करादीनामट-
सञ्चरत्येवं मां प्रति प्राह, किञ्चान्योऽपरोऽग्निहोत्रा-

दिनाभ्युपामकः कोपि पुरुषो मीमांसकादिरग्निं वह्निं समे-
 धायाथय श्रौतं स्मार्तं वाऽग्निं सेवस्वेत्यर्थः, एवं ब्रह्मविदं
 मां प्राह कथितवान्, अपरोऽन्यः कश्चित्पूर्योपासकोऽर्कं सूर्य-
 मालोक्य पश्य चक्षुषः सूर्यविषयिणीं धारणां सम्पादयेत्यर्थः,
 इत्येव मां ब्रह्मविदं प्रत्याह कथितवान्, किञ्च गुरुर्जनगुरुवो-
 दितोपदेष्टारो वैशिका इत्यर्थः, तेषां जनैः समूहैर्गुरुजनमुखश्रु-
 तत्वात्स्वानश्रयदाढ्यमिति सूचनाय गुरुजनैरिति पदद्वयपाठो
 द्वेयः, स्वित्तेषु मां तु शोभनं यदिष्टं मियं मोक्षसुखमीप्सती-
 च्छति स तथोक्तस्तं मां प्रति मे तद्ब्रह्म त्वमेवासि तत्स-
 कसजगत्कारणीभूतमायाशबलं साधिष्ठानं चैतन्यं त्वं देहत्रय-
 पारिच्छिन्नं साक्षिप्रत्यगात्मचैतन्यसहितं चैतन्यमेते उभे समस्त-
 जगत्कारणमायातदवच्छिन्नचैतन्यदेहत्रयपरिच्छिन्नचैतन्याभ्याम-
 विविक्तमभिन्नमेवेति असिपदे उभयोः पदयोः सामानाधिकर-
 ण्येनोपदिष्टं सद्भागरूपागेन तदेव ललितमुक्तं कथितमुपदिष्ट-
 मिति बहुगुरुजनमुखश्रुतत्वात्तेन स्वित्तेषुः तु शोभनं यदिष्टं
 मियं ब्रह्मात्ममुखं तस्यासिः साक्षिसत्त्वाः सकाशान्मप मे
 ब्रह्मसुखसाक्षात्कारवत् इत्यर्थः, नयने नेत्रे घूर्णितेपि ब्रह्मसु-
 खसाक्षात्कारेणानुपयुक्ते जाते अपि नयने अत्र नीयेते ब्रह्मसंसा-
 रावाभ्यामिति व्युत्पत्त्या संसारासिब्रह्मसाक्षिसाधनभूताव-
 विचारविचारौ प्राद्वौ, लोकप्रसिद्धनयनपक्षे घूर्णनं बाह्यसर्व-
 दृश्यविमुखत्वेनान्तःप्रवृत्तिप्रीक्षाऽपिशब्दस्याकारलोपो मायु-
 रिमतेनाऽन्यथा 'इदं देविति' मृग्ये 'प्लुतमृग्या' इति प्रकृतिव-
 द्भावे सन्धेरसम्भवाद् अविचारविचारयोर्विघूर्णनपदेनानु-
 पयुक्तत्वं तत्कर्मभावे क्रमरहिता प्रवृत्तिः सर्वविषयाणामवास्त-
 वत्वादन्तर्मुखतेति भावः, ते कर्मभूते अन्याद्यस्तुहीना इव

ब्रह्मज्ञानरहितां अभी एते मम पठनाद्युपदेष्टारो न पश्यन्ति
नावलोकयन्ति ॥ २५ ॥

ननु तर्हि तान्नावर्जित्वा तेष्युपदेश्या भवद्विरन्यथा
तेषां मुक्तिर्न स्यादित्याशङ्काश्रद्धालुत्वात्सन्धत्वाच्च तेषां बोधो
नैव स्यादिति तदुपेक्षैर्बोचितेत्याशयं प्रकटयन्गर्जति ।

येषां वज्रदृढं कपोलमथवा जिह्वा वितस्त्यायता

ख्यात्यर्थं कलहाय पुस्तकपिशाचानां कथां तिष्ठतु ।

मां पृच्छाच्छ्रमते कथं विलसति ध्यानं कथं धारणा ।

को भावः स्वरसेन केन विधिना चेतः परे लीयते ॥ २६ ॥

येषामिति । येषां लौकिकशास्त्राभ्यासवतां कपोलं गण्डो
वज्रदृढं वज्रं कुलिशमिव दृढं गाढमस्ति अथवा यद्वा तेषा-
मेव जिह्वा रसना वितस्त्यायता वितस्तिररन्निस्तत्परिमाणा-
ऽऽयतावीर्षा लम्बायमानेत्यर्थः, अस्ति अत एव ख्यात्यर्थं
ख्यातिर्लोकान्गमति प्रकथनं सम्वाद इत्यर्थः, तदर्थं कलहाय
कलहो वादस्तं कर्तुं पुस्तकपिशाचानां पुस्तकरूपलक्षिता
लोकदुःखप्रदत्वाल्लौकिकपण्डिताः पिशाचा इव तेषां कथा
वार्त्ता तिष्ठतु अवसन्ना भवतु तर्हि त्वां किं प्रष्टव्यं तत्राह
मामिति, हे अच्छ्रमते अच्छा निर्मला मतिर्बुद्धिर्यस्य तस्य सम्बो-
धने हे निर्मलबुद्धे अनेन सम्बोधनेन निर्मलमतिभिरेवास्मा-
त्प्रष्टव्यन्त एवास्माकमुपदेष्टव्या इति सूचितं, त्वं मां पृच्छा-
ऽनुयोजय किं प्रष्टव्यमित्यत आह कथमिति, ध्यानं ब्रह्मण्यधि-
न्तनं कथं किंप्रकारकं विलसति स्थिरं प्रकाशते, किञ्च धा-
रणा ब्रह्मणो धारणा कथं केन प्रकारेण साध्या, किञ्च स्व-
रसेन एव आत्मस्वरूपो यो रस आनन्दस्तेन को भावः

किं स्वरूपं प्राप्यते, किञ्च केन कीदृशेन विधिना विधानेना-
ऽनुक्रमेणेत्यर्थः, चेतो मनः परे कार्यकारणातीत आत्मनि
लीयते लीनं भवतीत्येवमादि मां पृच्छेति पूर्वत्र योज्यम् ॥२६॥

इदानीं चित्तनिरोधाय प्रथमं जीवन्मुक्तिसुखेच्छावता वा-
चोनिरोधः सम्पाद्य इति सूचयन्स्वयमेव जिह्वां प्रार्थय-
मानो गर्जति ।

जिह्वे देवि गृहाण मौनमधुना भूयस्त्वया जल्पितं
प्रत्यग्वस्तुनि निष्ठिता यदि मतिस्तत्किं प्रलापास्तव ।
स्वच्छन्दोपरमामृताब्धिलहरीलावण्यलम्बे हृदि
प्रायः कर्कशतां गतासि कुटिले तस्मान्न मे रोचसे ॥२६॥

जिह्वे इति । हे जिह्वे इति हे जिह्वे देवि हे रसने त्वं
षाग्रूपा देव्यासि अतो मम प्रार्थनीयासि अतोहं प्रार्थयामि
त्वां त्वमधुनाच मौनं दुष्णीभावं गृहाणाद्भीकुरु, कुतो मां
मौनं कारयसि किञ्चित्कालं मत्कृतं वाग्व्यवहारं शृणु इत्याश-
ङ्का पूर्वं बहु जल्पितं तच्छ्रुतमपि तत्रेदानीं न ममेच्छेति सूचय-
न्गर्जति भूय इति, हे जिह्वे त्वया भवत्या पूर्वं भूयो बहु यथा
तथा जल्पितं सम्पापणं कृतमतो मौनमङ्गीकार्यमित्यर्थः, ननु
त्वं पूर्वं मद्भाषणे रुचिमान्स्थित इदानीं कुतो विरसतां मातस्त-
त्राह मत्प्राप्ति, हे जिह्वे मम गतिर्बुद्धिर्यहिं मत्प्रत्यग्वस्तु-
नि प्रति अश्नुतीति मत्प्रफुल्लानुस्यूतं निर्विकारं साक्षिचैतन्यं
सदेव वस्तु सत्प्रत्यस्वरूपं ब्रह्म तस्मिन् निष्ठिता निष्ठा सहजमी-
तिः सा संजाताऽस्याः सा निष्ठिता सहजमेववती जातेत्यर्थः,
तत्ततः कारणाच्च ते प्रलापाः 'प्रलापोनर्थकं वच' इत्यमरसिंहः,
व्यर्थवचनानि किं किं प्रयोजनता इदानीं न किमपि प्रयोज-

नमस्माकं तेष्वित्यर्थः, ननु प्रत्यग्वस्तुनिष्ठया तव को लाभो जातो येन मत्प्रलापे तव वैरस्यमित्याशङ्क्य गर्जति स्वच्छन्देति, हे जिह्वे स्वच्छन्दोपरमामृताब्धिलहरीलावण्यलम्बे स्वच्छन्दं स्वेच्छया य उपरम उपरानिः स्वाभावावकाश्चित्तलय इत्यर्थः, तज्जन्यं तद्रूपं वा यदमृतं सुखं तस्याब्धिः समुद्र इवोपरमसुखपूर्णं ब्रह्म तस्य लहरीवाहब्रह्मास्मीत्याकारा ममरूपा दृष्टिः सापि ब्रह्मसुखरूपैव तस्या लावण्यं मौन्दर्यं मीतिविषयत्वात्सुखरूपात्वं तस्मिन्नेप्रमामक्तं ताम्बन् दृश्यन्तःकरणे सति त्वं भवती प्रायो बहु यथा स्यात्तथा कुटिला घक्रा दुःखकारणभूतैत्यर्थः, अतः कर्कशतां कठिनत्व गता प्राप्ताऽसि विद्यसे तस्मात्कारणान्मे मम ब्रह्मसुखसाक्षात्कारवदन्तःकरणस्येत्यर्थः, न रोचसे प्रियान भवांस अतस्त्वयेतः परं बहुभाषण नैव कार्यमिति भावः ॥ २७ ॥

इदानीं ब्रह्मानन्दसाक्षादनुभवे सति समस्तकर्मोपासनेषु तत्फलेषु चानादरा जायन्ते इति सूचनाय सर्वत्र कर्मोपासनानां फलसिद्धिं दर्शयन्गर्जति ।

सम्पूर्णं जगदेव नन्दनवनं सर्वेषु कल्पद्रुमा

गाङ्गां वारि समस्तवारिनिचयाः पुण्याः समस्ताः क्रियाः ।

वाचः प्राकृतसंस्कृताः श्रुतिगिरो वाराणसीमेदिनी

सर्वैव स्थितिरस्य मुक्तिपदवी दृष्टे परे ब्रह्मणि ॥ २८ ॥

सम्पूर्णमिति । परे कार्यकारणयोर्मिथ्यात्वात्तयोः परे ब्रह्मणि देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्ये विभुत्वगुणविशिष्ट आत्मनि दृष्टे माक्षादनुभूते सति आत्मब्रह्मसाक्षात्कारवतः पुरुषस्य सम्पूर्णं ममस्तं जगद्विश्वमेव नन्दनवनं नन्दयति सुख-

यति सर्वं जगदिति नन्दनं सुखरूपं ब्रह्म वनं सम्भजनं सेन-
नमिस्यर्थः, वनधानीः सम्भजनार्थत्वात् 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म'ति
श्रुत्या सर्वजगतो ब्रह्मत्वप्रतिपादनाद्ब्रह्मणश्च—'एष ह्येवानन्दया-
ती'ति श्रुत्या जगदानन्दपितृत्वप्रतिपादनाच्च समस्तजगतो ब्र-
ह्मविदां नन्दनब्रह्मप्रतीतेर्नन्दनवनत्वं समस्तजगतो ज्ञानिदृ-
ष्ट्येति नैकदेशस्थनन्दनवनप्राप्तये ज्ञानिनां कर्मोपासनाद्यपे-
क्षेति भावः, समस्तजगतो नन्दनवनत्वसम्पादनायैवोत्तरदि-
शेषणानि योज्यानि सर्वेपि कल्पद्रुमा इत्यादीनि वाचः प्रा-
कृतसंस्कृताः श्रुतिगिर इत्यन्तानि, तथा—ननु सम्पूर्णजगतो
नन्दनवनत्वे स्वर्गस्थं नन्दनवनं कल्पवृक्षममूढरूपमस्ति सम-
स्तजगति तु तदभावात् नन्दनवनत्वं सम्भवतीत्याशङ्क्यात्रापि
तत्सम्भावयन्गर्जति सर्वेपीति, अत्र जगन्नन्दनवने सर्वेषां स-
मस्ता अपि ब्रह्मादिस्थावरान्ता देहाः 'समानं वृक्ष परिपक्व-
जाते, समाने वृक्षे पुरुषो निपद्य' इत्यादिश्रुतिभिः समस्तदेहानां
वृक्षत्वेन निरूपणाद्'ऊर्ध्वमूलपथः शास्त्रमि'त्यादिसृष्ट्या च त-
थात्वप्रतिपादनाच्च कल्पयन्त इति कल्पाः कल्पना इत्यर्थः,
किञ्च तैर्यत्सुखादि फल परस्पर प्राप्यते तस्यापि कल्पित-
त्वाविशेषात्कल्पितफलदातृत्वस्यापि तेषु मन्वाहोकेषु प्र-
मिद्धं कल्पवृक्षाणां कल्पितफलदातृत्वमनः कल्पद्रुमा एव
सन्ति सर्वेषां देहानां कल्पद्रुमत्वे समस्तजगतो नन्दनवनत्वं
सम्भाव्यामात भावः, ननु प्रमिद्धस्वर्गस्थनन्दनवने परिखा-
भूता गङ्गास्तीति श्रूयते तत्तत्प्रमाणिनां सर्वेषां गङ्गाजनम्यैव
पानमस्ति तस्य चात्र समस्तजगत्सम्भवात् समस्तजगतो
नन्दनवनत्वसिद्धिरित्याशङ्क्य गङ्गास्वरूपाविदुषामिदं सर्वत्र
गङ्गा नास्तीति भाषणं मन्त्राय एव पुण्यदन्तेन शिवगहिमाख्य-

स्तोत्रे 'विद्ययापी तारागणगुणितफेनोद्गमरुचिरि'त्यस्मिञ्श्लोके
 विद्ययापित्वब्रह्माण्डदीपावरकत्वेन गङ्गास्वरूपनिरूपणात्,
 श्रीमद्भागवते च वामनचरणाङ्गुष्ठकृतभेदेन ब्रह्माण्डविद्देशा-
 द्गङ्गाया आगमनं ब्रह्माण्डे निरूपितमतश्च ब्रह्माण्डावरकगङ्गा-
 जलस्यैव सर्वब्रह्माण्डे विद्यमानत्वेन सर्वजलानां गङ्गाजलत्व-
 मिति द्योतयन्गर्जाति गाङ्गमिति, समस्तवारिनिचयाः समस्ताः
 सर्वे ये वारिनिचया वारीणां जलानां निचयाः समूहा रा-
 शय इत्यर्थः, गाङ्गं गङ्गाया इदं गाङ्गं विष्णुपद्मीमम्बन्धीत्यर्थः,
 वारि जलमस्ति अतः सर्वत्र जलमात्रस्य गङ्गाजलत्वाद्विद्व-
 विदां सर्वदा गाङ्गजलपानसम्भवादपि सर्वजगतो नन्दनवन-
 त्वमिति भावः, ननु गङ्गाजलकल्पतरुनन्दनवनानां भास्तिः पु-
 ण्यकर्मभिरेव जायते भवत्सु च पुण्यकर्मकर्तृत्वस्यास्माकं दृ-
 ष्ट्यानवलोकनात्कृतस्तत्भास्तिः सम्भाव्येत्याशङ्क्य 'तस्यैवं वि-
 दुषो यज्ञस्यात्मा यजमान' इत्यादिना तित्तिरिशाखायां ज्ञानि-
 कृतसर्वलौकिककर्मणां यज्ञरूपके यज्ञाङ्गत्वेन प्रतिपादनाञ्चा-
 न्योऽतोऽस्ति द्रष्टा, नान्योऽतोऽस्ति श्रोते'त्यादिश्रुतिदृष्ट्या कर्तृ-
 त्वबाधपूर्वं समस्तकर्मनिर्वाहे सत्यपि ज्ञानिनि तत्कृतलेपाभावा-
 ञ्ज्ञानिकृतसर्वकर्मणां पुण्यकर्मत्वमेवेति सूचयन्गर्जाति पुण्या
 इति, समस्ता लौकिकवैदिकाः सम्पूर्णा अपि क्रियाः कर्मा-
 णि पुण्या 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टे'त्यादिश्रुत्या कर्तृत्वस्य बाधपूर्वं
 कृतत्वेनालेपकत्वात्पुण्याः पवित्राः सन्ति अतस्तासामेव फ-
 लमिदं समस्तजगतो नन्दनत्वं समस्तदृश्यपदार्थानां कल्पतरु-
 त्वं समस्तजलानां च गङ्गाजलत्वं च तस्य च सर्वदा ज्ञानिनां
 सर्वत्रोपलब्धतोक्ता सा सम्भाव्येति भावः, ननु श्रुतिवाग्मि-
 वैदिककर्माणि निर्वर्त्यन्ते संस्कृतशब्दैः पौराणिकमन्त्रैश्च पौ-

राणिकर्मनिर्वाहोपि दृश्यते केवलप्राकृतवाग्भिर्लौकिकक-
र्मनिर्वाहश्च दृश्यते भवतां च मुखे कदाचिद्देवाकूकदाचिच्च
पौराणिकी संस्कृता च वाक्मदृश्यते कदाचिदपि प्राकृतवा-
गुच्चारोपि दृश्यतेऽतः समस्तकर्मणां कथं पुण्यकर्मत्वं सम्भा-
व्यमित्याशङ्क्य भगवता 'वैगुण्यविषया वेदा' इत्यत्र निगुण्यविष-
यवाङ्मात्रस्य वेदत्वमतिपादनाद्भगवता ब्रह्मणापि सृष्ट्युत्पा-
दनसमये सर्वान्देवादिपनङ्गातान्सृष्ट्वा तेषु च स्वस्वव्यवहारज्ञा-
नसाधनभूता वेदा अपि तस्मै तस्मै समर्पिता इति च पु-
राणिष्टकत्वाच्च वेदशब्दस्य च ज्ञानवाचकत्वेन सर्ववाचां ज्ञा-
नमतिपादकत्वाच्च सर्ववाग्जाते वेदत्वं विद्यतेऽतः सर्ववाचां
ज्ञानिदृष्ट्या श्रुतिवाक्कमेवेति निरूपयन्गर्जाति वाच इति, प्रा-
कृतसंस्कृताः प्राकृताः प्राकृतजनानां तत्तद्देशीयाः संस्कृताश्च
व्याकरणभृदा देवानां तत्तद्देशानां मनुष्याणां चोच्चरिता
वाचो वाण्यः समस्ता अपि श्रुतिगिरो वेदवाण्य एव सन्ति त्रि-
गुणविषयत्वाज्ज्ञानसाधनत्वाच्चेति तादृशाश्चा निर्वाहानां
समस्तक्रियाणामपि पुण्यकर्मत्वस्योक्तस्य सम्भावना कर्तव्ये-
ति भावः, ननु 'काश्यां तु मरणान्मुक्तिरिति'त्यादिना पुराणे-
षु काश्यां मरणेन मुक्तिप्राप्तेः श्रूयमाणत्वाच्चत्र गमनं ज्ञानि-
नामप्यवश्यं कर्तुं युक्तमतो मास्तु स्वर्गप्राप्तिपाथनभूतं ज्योति-
ष्टोमादिकं कर्म तेषां काशीवासस्त्ववश्यं सम्पाद्य एवेत्याशङ्क्या-
त्मन एव विश्वेश्वरत्वात्तस्य च ज्ञानिदृष्ट्या सर्वत्र विद्यमान-
त्वाज्ज्ञानेन एवात्मविश्वेश्वररूपत्वात्तत्कृतोपदेशस्य च संसार-
समुद्रतारकत्वेन तारकत्वाज्ज्ञानिवाप्त्याने तस्य सत्त्वाच्च स-
र्वत्र ज्ञानिवासेन मुमुक्षूणां मुक्तिसिद्धेर्ज्ञानिदृष्ट्या सर्वपृथिव्यां
काशीत्वं सम्भावयन्गर्जाति वाराणसीति, मेदिनी पृथिवी ब्रह्म-

विदां वागवासी काश्यास्ति ज्ञानिनां सर्वत्र मुक्तिमिच्छेः सर्वत्रात्मरूपावश्येश्वरदर्शनात्सर्वत्र तत्कृतोपदेगस्य तारकस्य विद्यमानत्वाच्च सर्वत्र काशीलक्षणत्वेन समस्तभूमेः काशीत्वं सम्भाव्यं तेन ज्ञानिनां नैकदेशे काश्यादौ गमनं मूढानामिवापेक्ष्यमिति भावः, ननु समाधिमुखस्य योगशास्त्र उत्कर्षश्रवणात्तस्यैव मुक्तित्वमतिपादनाच्च मुक्तिश्च ज्ञानिनामपीष्टाऽतो ज्ञानवतामपि समाधिः साध्य एवेत्याशङ्क्यात्ममनीतेरेव वेदान्ते समाधिशब्देन प्रतिपादितत्वात्तस्याश्च निवेदिदृष्ट्या जाग्रदादिमर्वावस्थासु मत्त्वाज्ज्ञानिनां मर्वावस्थानां मुक्तित्वमिति सूचयन्गर्जते सर्वेति, अस्य साक्षात्कृतात्मनो ज्ञानिनामित्यर्थः, सर्वैव समस्तैव जाग्रदादिः स्थितिरवस्था मुक्तिपदवी मोक्षरूपा पदवी स्थितिरस्ति आत्मसत्त्वस्य जगन्मिधपात्वस्य च सर्वावस्थासु स्फुरणादिति भावः, केवलकर्मणैव प्राप्तस्य प्रसिद्धनन्दनवनस्य कतिचिद्विषयाणामप्राप्त्या कतिचिद्विषयेषु प्राप्तेषु तद्वक्षणादिचिन्तया च पुण्यक्षये तद्विद्योगे सति दुःखप्रदत्वाच्च न नन्दनवनत्वं, काश्या अपि विना ज्ञान ब्रह्मप्रकाशकत्वाभावात्काशते ब्रह्म यस्यागिति काशीशब्दार्थप्रतिपादनान्च लोकप्रसिद्धकाश्यां तदर्थभावे सति न काशीत्वं योगशास्त्रोक्तमणधेरपि ब्रह्मसाक्षात्कारकारणीभूतज्ञानं विनाऽऽत्ममत्त्वजगदमत्त्वभानयोस्तत्राविद्यमानत्वात्प्रपञ्चवीजमत्त्वाच्च काचित्कच्चादपि न समाधित्वमतस्तेषु ज्ञाननामादरो नैवास्तीति ज्ञेयम् ॥ २८ ॥

इदानीं लययोगाभ्यासिन स्वनयाधिष्ठानं पृच्छमानो गर्जति ।
 ओतं प्रोतमिदं विचित्रमखिलं यस्मिन्नगद्वर्त्तते
 यत्रोदेति विलीयते पुनरिदं तोये तरङ्गादिवत् ।

तच्चेतो मयि लीयते प्रतिदिनं मय्येव तज्जायते
मह्यं तर्हि वदन्तु हे लयविदः सोऽहं तु लीये कः नु ॥२९॥

ओतपिति । विचित्रमाश्चर्यरूपमनेकरूपमखिलं समस्तमिदं
दृश्यमानं जगदात्मन्मनसि ओतं पट ऊर्ध्वतन्तुरिव व्याप्तं प्रोतं
च पटे तिर्यक्तन्तुरिव स्थितं सदा सर्वकालं स्थितिकाल इति याव-
द्वर्तते तिष्ठति, किञ्च यस्मिंश्चेतसि अभ्युदित उत्पन्ने सतीदं
दृश्यमानं जगदभ्युदित उत्पद्यते यस्मिंश्चेतसि सलये ना-
शेन सह वर्तमाने सति नष्टे मतीत्यर्थः, जगद्विश्वं लीयते लीनं
भवति तज्जगदुत्पत्तिलयाधारभूतं चेतोऽन्तःकरणं प्रतिदिनं
दिने दिन उपलक्षणमन्तर्लक्षणलवादेः सगो क्षणे लवे लव इत्यर्थः,
मयि ब्रह्माभिन्ने प्रत्यगात्मनि लीयते लीनं भवति पुनश्च तन्मनो
मय्येव ब्रह्माभिन्ने प्रत्यगात्मन्येव जायत उत्पन्नं भवतीत्येवम-
ब्रुभूयते, इत्थं स्थिते तर्हि तदा हे लयविदो लयं लययोगं विदन्ति
जानन्ति ते तथोक्तास्तथा संबोधने हे लयविदो लयविदम-
न्या भवन्तः स चित्तलयाद्याधारभूतस्तुपदेन लयोत्पत्तिमाचि-
त्ततो वैलक्षण्यमात्मनो दर्शितं, कः नु कुत्राधारे लीये लीनो भ-
वामीति तद्वदन्तु कथयन्तु । अयमभिप्रायः—भवद्भिर्लयः प्रतिपाद्यते
स किं सतः किमसतो, नाद्यः सतो लयवत्त्रायोगात्सत एव ल-
यऽङ्गीकृते सप्तस्यैवामत्त्वेन लयभावासिद्धेश्च न च लयवत्स-
तोऽन्यसत्त्वयोगेन लयसत्त्वं वाच्यमाकाशैवपवत्सर्ववस्तुसत्त्वस्यै-
वप्राप्तद्वेदे चाङ्गीकृत आकाशेषि भेदकल्पनोपपत्तेः, न द्वितीयोऽ-
सतोऽविद्यमानस्य लयक्रियाकर्मत्वायोगात्तदादृशासत्कर्मकल-
यस्यैव तदर्थत्वोपपत्तेश्च लये लयार्थत्वेन च लयो लयरूप इत्य-
र्थवत्त्वेन लयशब्दोच्चारस्य तत्प्रतिपादकशास्त्रस्य चोन्मत्तमल-
पितस्त्वमसद्भावात्ततो मनभादेर्लयात्मन्भव आत्मनश्च

सतो नयामम्भवे त्वत्पणीतं लग्नातिपादकं शास्त्रगपि निर्विष-
यत्वेनोन्मत्तप्रलाप एवातस्तद्विचारस्तदुक्तसाधनप्रयासश्चोन्मत्त-
चेष्टेवेति भावः ॥ १९ ॥

ननु तर्हि सर्वकालं स्नात्यस्फूर्तिरूपः समाधिर्मनश्चादिप्र-
पञ्चप्रतीतौ सत्यां कथं स्यात्तदभावे च जीवन्मुक्तिः कथं स्या-
दित्याशङ्क्य सदृष्टान्तं तत्सम्भावपन्नाजति ।

बाला श्वश्रूजननियमिता देहलीदत्तदृष्टि-

दीर्घं चक्षुः किरति वदने यौवनालंकृतस्य ।

युक्तस्पैवं न चलति ततो भूतटे दत्तदृष्टे-

श्चेतोवृत्तिः स्फुरति पुरुषे मोक्षलक्ष्मीनिवासे ॥ ३० ॥

बालेति । श्वश्रूजननियमिता श्वश्रूणां श्वश्रूसदृशानां श्वश्रू-
नान्दश्वसुरादीनामवरोधकानां जनः समूहस्तेन नियमिताऽवरुद्धा
बाला नवयौवना नायिका देहलीदत्तदृष्टिर्देहलीत्युपलक्षणं नी-
चस्थानस्य देहल्यां नीचस्थाने दत्ताऽर्पिता दृष्टिर्नेत्रं यथा सा
तथाभूता लोकदृष्ट्या प्रतीयमाना सती दीर्घं चक्षुर्दूरदेशगामी
लम्बायमानमित्यर्थः, चक्षुर्नेत्रं मनस्यतिभिषस्य यौवनालंकृतस्य
यौवनेन तारुणेनालंकृतस्य भूषितस्य स्वीयस्यान्यस्य कस्य
चित्पुरुषस्य वदने मुखे किरति प्रेरयति प्रसारयतीत्यर्थः, यथा
यद्वदेवमनेन प्रकारेण भूतटे दत्तदृष्टिर्निभृतो जगतो भुवौ संक-
ल्पविकल्पौ तयोस्तदुभयनदीमध्यतटवत्तदं मध्यं तस्मिन् संक-
ल्पविकल्पयोरेव जगद्धारकत्वप्राप्तिदेः, तत्र संकल्पविकल्पसन्धा-
विसर्गः, दत्तदृष्टिर्दत्ता स्यापिता दृष्टिर्दृश्यते ज्ञायते जगद्वनया सा
दृष्टिर्ज्ञानं येन तस्य संकल्पविकल्परहितत्वेन स्थिरीकृतज्ञानस्ये-
त्यर्थः, युक्तस्य जीवग्रहणपज्ञानस्येत्यर्थः, चेतोवृत्तिश्चेतसोऽन्तः-

करणास्य वृत्तिः सामानान्तःकरणांशरूपा स्वविषयाज्ञाननिवृ-
त्तिफलाऽहं ब्रह्मास्मीत्येवंरूपा प्रमेति यावन्मोक्षलक्ष्मीनिवासे
मोक्षरूपा या लक्ष्मीः सम्पत्तिस्तस्या निवस्तेऽस्मिन्निति निवासो
वासस्थानं तस्मिन्नाधिकरणे वने'ईक्षेत्रे'ति यञ्, पुरूपे परिपृणै
प्रत्यगांमन्त्रे ब्रह्मणि व्यवहारे विद्यमानेऽविद्यमाने वा फुरति प्र-
काशते आत्मस्फुरणे तस्य सर्वदैव समाधिसिद्धिरिति भावः ॥३०॥

इदानीं ब्रह्मणोऽगाधत्वनिरूपणपूर्वकं ब्रह्मसुखस्य 'यतो
वाचो निवर्त्तत' इत्यादिश्रुत्युक्तं बागगोचरत्वं सूचयन्नार्जते ।

पर्यन्त रहितस्य यस्य महती गम्भीरता तादृशी
मग्ना यत्र विभान्ति नो अगणिता ब्रह्माण्डमृत्पिण्डिकाः ।
यादृक्तस्य चिदर्णवस्य सुरसो यादृक्स्वरूपं मह-
त्तत्कस्मै कथयामि कस्य विषयः को वास्य वक्ता भवेत् ॥३१॥

पर्यन्तेरिति । यस्य विद्वत्प्रत्यक्षस्य पर्यन्तै रहितस्य परि-
तोऽभिमतोऽन्तर्लीरे रहितस्य हीनस्यानन्तस्येत्यर्थः, चिदर्ण-
वस्य चिच्छेतना जलस्थानीया तस्या अर्णव उदधिः समु-
द्रस्तस्य महती वृद्धी तादृशी तादृग्रूपा गम्भीरताऽगाधता
निम्नतेत्यर्थः, अस्ति; कीदृशीसत्ता आह मग्ना इति, अगणिता
गणना संख्या तस्या अतीता अनन्ता इत्यर्थः, ब्रह्माण्डमृ-
त्पिण्डिका ब्रह्माण्डानि जगन्ति तान्येव मृत्पिण्डिका मृदो
मृत्तिकायाः पिण्डिका अल्पपिण्डा इव यत्र चित्तममुद्रे मग्ना
युद्धिताः सन्त्यो लीना इत्यर्थः, नो विभान्ति न प्रतीता भ-
वन्तीत्यर्थः, तादृशीत्यर्थः, किञ्च तस्योक्तमहत्स्वलक्षणस्य चि-
दर्णवस्य चैतन्यसमुद्रस्य यादृग्यथा सुरमः सु शोभनो यो
रसः सुसमानन्द इति यावद् 'रसो वै स' इति श्रुतेः, किञ्च

तस्य चिदर्णवस्य स्वरूपमाकारो यादृग्पादृशं महद्बृहद-
 स्ति तच्चित्समुद्रस्य रूपं सुखं च कस्यै श्रोत्रे न कस्मा अपीत्यर्थः,
 कथयामि वन्मि श्रोतुः पृथक्सत्त्वाभावादिति भावः, किञ्च
 न चिदर्णवस्य रसः स्वरूपं च कस्य वचनस्य श्रोतुर्वक्तृत्वा
 विषयो वाच्यः श्रोतव्यश्च भवेन्न क स्यापीत्यर्थः, 'यतो वाचो
 निवर्त्तन्त' इति श्रुतेः, 'शृण्वन्तोपि बहवो यन्न विद्युरि'ति च
 श्रुतेर्वचनस्य श्रोतृवक्तोरपि ततः पृथगसत्त्वादिति भावः,
 किञ्चास्य चिदर्णवस्य स्वरूपरसयोर्वक्ता वाचकः कः को
 भवेन्न कोपीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

इदानीं स्वरूपस्फुरणजन्यं सुखं तदनुभववतां ब्रह्मादीनां
 पुरत एव कथनीयमिति सूचयन्गर्जाति ।

आख्यास्यामि रमावरस्य पुरतो गौरीवरस्याथवा

शब्दब्रह्ममयीवरस्य पुरतस्त्वमस्य कस्यापि न ।

प्रल्हादप्रवणं प्रकाशपरमं सम्वेदितं संविदा

शान्ते चेतसि यत्कुतूहलमये निर्जिह्वमुज्जृम्भितम् ॥ ३२ ॥

आख्यास्यामीति । अहं साधिष्ठानबुद्धिस्थचिदाभासः स्वा-
 त्गमाक्षात्कारवान्मम मे कुतूहलमये कौतुकयुक्तेऽतः शान्ते
 निर्वाग्मने चेतसि मनसि यत्प्रत्यक्षं संविदा ज्ञानेन संवेदितं निः-
 संशयं ज्ञातमत एव निर्जिह्वो निर्गतं निवृत्तं जिह्वं मायाख्यं क-
 पट यस्यां क्रियायां यथा तथोज्जृम्भितमुत्कृष्टं प्रकाशितमत
 एव प्रकाशपरमं प्रकाशेन चेतनेन परमं श्रेष्ठं यत्प्रल्हादप्रवणं
 प्रकृष्ट उकृष्टो यो ल्हाद आनन्दस्तस्य जलस्थानीयस्य प्रवणं
 निम्नस्थानरूप ब्रह्मसुखं यथा जलस्य निम्नस्थानं समुद्रस्तथा
 सर्वव्यापिकमुखानामाश्रयरूपत्वाद्ब्रह्मसुखस्य समुद्रत्वमित्यर्थः, त-

द्रमावरस्य रमाया लक्ष्म्या वरः पतिर्विष्णुस्तस्य पुरतोऽग्र
आख्यास्यामि निरूपयिष्यामि अथवा किं वा गौरीवरस्य गौर्याः
पार्वत्या वरः पतिः शिवस्तस्य पुरतोऽग्र आख्यास्यामि क-
थयिष्यामि, वा किं वा शब्दब्रह्ममपीवरस्य शब्दब्रह्म वेदस्तन्म-
यी तद्रूपा गायत्री तस्या वरः पतिर्ब्रह्मा तस्य पुरतोऽग्र आ-
ख्यास्यामि अनुभविनामग्रे कथनेनानन्दवृद्धेर्विष्णवादीनामा-
त्ममुखस्यानुभवस्य विद्यमानत्वात्तेषामेवाग्र आत्मानुभवमुखव-
र्णनं युक्तमेवेति भावः, अन्यस्यात्मानुभवहीनस्यात्मनो भिन्नस्य
जीवत्वं प्राप्तस्येत्यर्थः, कस्यापि पुरुषस्य पुरतोऽग्रे न तु नैव क-
थयिष्यामि आत्मानुभवहीनानामग्र आत्मानुभवमुखे निरूपिते
सति तदसहनेन तत्कृतोपहामेन वा स्वास्मिन् तत्कृतेष्वप्या वेत्या-
दि बहुविषदुःखकारणेन बहुदुःखसत्त्वादिति भावः ॥ ३१ ॥

इदानीं निर्मायात्मस्वरूपज्ञानं विनान्यमाधनैः साधितम-
प्यात्मज्ञानं तत्प्रतिकूलवृत्तिभिर्विनाशप्रमाणं सदित्यरं न जायत
इति सूचयन्गर्जति ।

तृष्णाभिर्गलितं क्षमाभिरुदितं प्रज्ञाभिरुन्मीलितं

मोहैरस्तमितं भ्रमैः प्रचलितं द्वद्देश्च दूरं गतम् ।

बोधैरुल्लसितं सुखैर्विलसितं सन्मीलितं सशयैः

स्वं धाम स्फुरितं यदैव मुनिना निर्मायमालोकितम् ॥ ३३ ॥

तृष्णाभिरिति । क्षमाभिः सुखदुःखमदनरूपाभिवृत्तिभिः
साधिताभिः क चित्तमम उदितमुत्पन्नमिव प्रतीते स्य धाम स्वा-
त्मरूपं तेजस्तत्तृष्णाभिर्विषयभोगवापनारूपवृत्तिभिर्गलितं
स्रस्तमिव जायते तत्र प्रज्ञाभिर्विवेकरूपवृत्तिभिर्मुन्मीलितम-
ज्ञानतिरोपानेन कचित्काले व्यक्तमिव जातं ततस्तत्प्रतिहर्त्त-

मोहैरज्ञानरूपवृत्तिभिर्विषयस्नेहरूपवृत्तिभिर्वाऽस्तमितमस्तं ना-
 शमितं प्राप्तमिव जातं नष्टमित्यर्थः, भ्रमैर्भ्रान्तिरूपाभिर्वृत्तिभिः,
 प्रचलितं विक्षिप्तमिव प्रतीतं भवति द्वन्द्वैश्च द्वन्द्वानि सुखदुःखा-
 कारवृत्तयस्तैरुत्पन्नैर्दूरं दूरदेशं गतं प्राप्तमिव प्रतीयते दूरी-
 भृतमित्यर्थः, कचित्समये बोधैर्ज्ञानरूपवृत्तिभिरुदिताभिरुच्छ-
 सितमुकृष्टं प्रकाशितमिव प्रतीयते ततश्च सुखैरानन्दाकारवृ-
 त्तिभिरुदिताभिर्विलसितं शोभायमानं प्रतीतं भवति क चित्स-
 मये ततश्च संशयैः सन्देहरूपाभिर्वृत्तिभिरुदिताभिः संमीलितम-
 ख्यन्तमाच्छन्नमिव जायते, एतादृशैरनुकूलैः प्रतिकूलैश्चान्तःकरण-
 विकारैरात्मरूपमाविर्भावतिरोभाववत्त्वेन चलायमानं स्थितमिव
 प्रतीतं भवति तर्हि स्थिरं कदा प्रतीतं स्यात्तत्राह स्वमिति, य-
 दैव यस्मिन्नैव समये मुनिना मननवता पुरुषेण स्वमात्मरूपं धाम
 ज्योतिश्चैतन्यमित्यर्थः, निर्णयं मायाराहित्यमपवादं कृत्वा मायाया-
 स्ततः पृथक् शुद्धरूपमित्यर्थः, आलोकितं साक्षाद्दृष्टं तदैव स्फुरितं
 प्रकाशितं यथार्थं ज्ञातमित्यर्थः, अन्यदा तु मायाया विद्यमान-
 त्वेन स्वात्मनि प्रतीतेषु तस्याऽप्यथार्थत्वेन तृष्णादिप्रतिकूल-
 वृत्तिभिराच्छाद्यते क्षमादिवृत्तिभिरनुकूलाभिरुदितमिव भासते
 तस्य च मायां निषेध्य केवलात्मप्रकाशो जीवब्रह्मैक्यज्ञानरूपो
 वेदान्तमहावाक्यजन्यो जायते तदा तु मायासत्त्वे सति तृष्णा-
 दिक्षमादिप्रतिकूलानुकूलवृत्तिभिः प्रारब्धशेषेणोदिताभिरपि ना-
 त्मप्रकाश आच्छादितो भवतीति भावः ॥ ३३ ॥

इदानीं तदपि यावत्प्रारब्धभोगं जीवन्मुक्तिमुखाविरुद्धं
 सत्स्वस्मिन्पूर्वमात्माने किं कारणमिदानीमात्मभाने च कि-
 ङ्कारणमिति विचारयन्कारणासिद्धौ सत्पामाश्रयवत्तदपि प्र-
 क्षाणि स्तीनं भवतीत्याशयेन गर्जात ।

पूर्वं नाम किमन्तरं समभवद्यन्नेदमालोकितं
किं वा कारणमस्ति जातमधुना येनेदमालोक्यते ।
इत्थं विस्मयवन्मनो हि विदुषां विज्ञाननिद्राघने
तत्रानन्दवने मुनीन्द्रसदने लीनं परब्रह्मणि ॥३४॥

पूर्वोपाति । यद्यतः कारणादिदं प्रत्यक्षत्वपरोक्षत्वरहित-
मात्मरूपं नालोकितं न दृष्टं तत्तादृशं पूर्वमादौ नाम प्रसिद्धम-
न्तरं भेदोऽस्यास्तीति अन्तरं मत्तो भिन्नमात्माभावे कारणमि-
त्यर्थः, किं समभवत्किंरूपमभूत् किमपीत्यर्थः, अज्ञानस्यात्म-
तो भिन्नमचाकत्वाभावादात्मनस्तु स्वयं प्रकाशत्वेन सर्वदा-
भानत्वाच्च न किमप्यज्ञानादिकमात्माभावे कारणं सम्भाव्यत
इति भावः, किञ्चाधुनेदानीमपि येन कारणेनेव प्र-
काशमात्मस्वरूपमालोक्यते साक्षादनुभूयते तत्तादृशं कारणं
निमित्तज्ञातमुत्पन्नं किम्वा किञ्चास्ति विद्यते न किमपीत्यर्थः,
अज्ञानस्येव ज्ञानस्यापि स्वात्मतः पृथक्सत्त्वाभावादात्मनस्तु
स्वयं प्रकाशत्वेन सर्वदा भानस्वरूपत्वे सति ज्ञानानपेक्षत्वाच्च
न किमपि ज्ञानादिकमात्मभावे कारणं सम्भाव्यत इति भावः,
इत्येतादृशमात्मभानाभानकारणासम्भवे सत्यपि आत्मभाना-
भानरूपकार्यमतीतौ सत्यामित्यर्थः, विस्मयवदाश्चर्ययुक्तं सद्दि-
लोकप्रसङ्गं मारब्धमोगव्यापारानुमेयं विदुषां ज्ञानिनां म-
नश्चित्तं विज्ञाननिद्राघने विगतं ज्ञानं जगद्विषयो बोधो यस्मा-
त्तद्विज्ञानं तद्रूपा या निद्रा सुषुप्तिः सामान्यचेतन्यरूपात्र वि-
ज्ञाननिद्रा ग्राह्या'या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्त्ति संयमी'ति
भगवदुक्तेस्तया चेतनया घने निविष्टेऽत एवानन्दवन आ-
नन्दानां जगद्गतसर्वसुखानां वनपरिणमिव तस्मिन्, यद्वा स-

वैविषयजन्यसुखाथयत्नाद्ब्रह्मसुखस्फुरणमेव वनं सम्भजनोपि-
त्यर्थः, सम्भजनार्थवनधातुप्रकृतिकत्वाद्वनशब्दस्येति भावः, अत
एव मुनीन्द्रमन्त्रे मुनयः प्रथमादिचतुर्थ्यन्तभूमिस्थान्तेषां
इन्द्राः श्रेष्ठाः पञ्चम्यादिसप्तम्यन्तभूमिस्थान्तेषां वासस्थानत्वा-
त्सदने मान्दरे तत्रोक्तलक्षणे परब्रह्मणि परं कार्यकारणातीतं
यद्ब्रह्म देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्यं वस्तु तस्मिन्निर्जनं नष्टं
भवति प्रारब्धभोगक्षये सति ज्ञानिमनः स्वयमेव नश्ये-
तीति भावः ॥ ३४ ॥

इदानीं स्वस्यात्मज्ञानेन कृतकृत्यतां प्रदर्शयन्गर्जात ।

शुद्धे बोधे स्फुरति परितः क्षालिता वासनाङ्गाः

क्षीणं चित्तं विरतिसदिता कर्मपाशा विशीर्णाः ।

भग्नो भेदः सुखमधिगतं कल्पना दूरमुक्ता

दृष्टे तत्त्वे करबदरवत्तास्ति कर्त्तव्यशेषः ॥ ३५ ॥

इति धीनस्हरिकृती बोधसारे ज्ञानिगजगर्जनं सप्तचत्वारिंशम् ॥३७॥

शुद्ध इति । शुद्धे बोध्यरूपविषयतदुपादानभूताज्ञानाभ्यां र-
हिते बाधे ज्ञानरूप आत्मनि स्फुरति भाममाने सति तत्स्फुर-
णमेव तत्त्वे जीवेश्वरजगदारोपाविष्टान्त्वेन स्वतोऽनारोपित
आत्मन्येव सच्चिदानन्दानन्तब्रह्मलक्षणानुभवेन ब्रह्माभिन्ने प्रत्य-
गात्मानि करबदरवत्करे दृष्टे वदरं यथा साक्षाद्दृश्यते तद्वत्सा-
क्षाद्दृष्टेऽनुभूते सति मम कर्त्तव्यशेषः कर्त्तव्यस्य कार्यस्य बोधो-
ऽवशेषो नास्ति न विद्यतेऽवांशष्टं कार्यं नास्ति प्राप्तमाप्पत्वा-
दिति भावः, तमेव कर्त्तव्यतानवशेषं दर्शयति क्षालिता इत्या-
दिना, वासनाङ्गा विषयाणां मिथ्यात्वे ज्ञाते सति तेषां वा-
सना इच्छा एवाङ्गाधिहानि क्षालिता धीता अतो वासना-

लपसाधनकर्त्तव्यताभावो मय्यस्तीति भावः, किञ्च चित्तं चेतः
 क्षीणं नष्टं बाधितमनुभूतमित्यर्थः, अतो मनोनाशे योगादिकर्त्त-
 व्यताभावो मयि ज्ञेय इति भावः, किञ्च विरतिर्विगता निवृत्ता
 रतिः प्रीतिर्यस्याः सा विरतिर्विरसता वैराग्यमित्यर्थः, उदितो
 त्वन्नाऽतो वैराग्यकर्त्तव्यशेषोपि मयि नास्तीति भावः, किञ्च क-
 र्मपाशाः कर्मरूपाः पाशासादृश्यात्पाशा इव बन्धनानि विशीर्णा-
 स्तुडिता अतः कर्मपाशनिवर्त्तरुसंन्यामादिकर्त्तव्यशेषोपि मयि
 नास्तीति भावः, किञ्च भेदो द्वयोः भग्नो नष्टोऽतो द्वैतनिरास-
 क्रियाशेषोपि मयि नास्तीति भावः, किञ्च ननु सुखोपभोगाय किं
 चित्कर्त्तव्यशेषोस्त्विति चेन्नेत्याह सुखमिति, सुखं सर्वसुखानां
 ब्रह्मसुखेऽन्तर्भावान्तत्सुखाश्रयभूतं ब्रह्मसुखमधिगतं प्राप्तमतः स-
 र्वसुखसाधनकर्त्तव्यताशेषोपि मयि नास्तीति भावः, ननु कल्प-
 नानिवृत्तये तु किञ्चित्कर्त्तव्यतास्तु तत्राह कल्पनेति कल्पना-
 ऽऽत्मन्यनात्मारोपबुद्धिर्दृग्मुक्ता दूरदेशे मुक्ता त्यक्ताऽतस्तत्क-
 र्त्तव्यतापि मयि नास्तीति भावः ॥ ३५ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ
 ज्ञानिगजगर्जनार्थप्रकाशः सप्तचत्वारिंशः ॥ ४७ ॥

अथ नरहरिपट्टम् ।

एवं ज्ञानिगजगर्जनं निरूप्येदानीं स्वगुरुनरहरिमहत्स्वरूपा-
 पनाय नरहरिपट्टाख्यं सप्तश्लोकं प्रकरणमारभमाण आह ।

अथ नरहरिपट्टम् ।

अथेति । अथ ज्ञानिगजगर्जननिरूपणानन्तरं नरहरिपट्टं
 नरहरेः संवाच्य पट्टकं पणां श्लोकानां समूहः पट्टकं नरहरिली-
 लातिरूपकं पट्टरुणामकं प्रकरणमित्यर्थः, निरूप्यत इति शेषः, व-

ब्राह्मी नरहरिनाममात्रेण केवलं हिरण्यकशिपोर्वधो न स्यादिति
नरहरिरूपं धृत्वा हिरण्यकशिपोर्वधः कर्त्तव्य इत्याशयेन सप्त-
ष्टिण्याष्टिचित्ताधिष्ठातारं श्रीवासुदेवं ब्रह्मा मार्थयते ।

नाम्नैव नो नरहरेर्हि विदीर्यतेऽसौ

दुष्टो हिरण्यकशिपुर्नितरां बलिष्ठः ।

तस्मात्त्वया नृहरिरूपधरेण चित्त

मोहो हिरण्यकशिपुस्तु विदारणीयः ॥ १ ॥

नाम्नैवेति । हे चित्त हे चित्ताधिष्ठातर्वासुदेव अधर्मरत-
त्वादुष्टः पापी हिरण्यकशिपुर्हिरण्यकशिपुनामा दैत्यो नितरा-
मतिशयेन बलिष्ठो बलवानास्ति कुत इत्यत आह नाम्नेति,
हि यतः कारणान्नरहरेर्नरश्चासौ हरिश्च नरहरिर्नरहरिरूप-
बान्धवांस्तस्य ते नाम्नैव नरहरिरिति नाममात्रेण केवलमसौ
हिरण्यकशिपुर्दैत्यो नो विदीर्यते न विनाश्यतेऽत इति योज्यं,
यत एवं तस्मान्नृहरिरूपधरेण ना चासौ हरिश्च नृहरिर्नृ-
सिंहः स एव रूपमाकृतिस्तस्य धरं धारकं तेन त्वया भ-
वता मोहयति स्वमायाबलपराक्रमे रणे देवान्निति मोहो मोहको
हिरण्यकशिपुर्हिरण्यकशिपुनामा दैत्यो विदारणीयस्तु भेदनीय
एव तं घातयित्वा स्वभक्ता देवा रक्षणीया इत्याशय इति लौ-
किकार्थः । प्रकृतार्थे तु मुमुक्षोः केवलं ब्रह्माऽहमस्मीति वाङ्मात्रे-
णाज्ञाननाशो न स्यादिति स्वस्मिन्ब्रह्मत्वसंपादनेनैव तद्विनाशः
स्यादिति स्वगुरुनरहरिरूपं धृत्वाज्ञानं विनाशयेत्येवं स्वचित्तं प्रा-
र्थयति नाम्नैवेति, हे चित्त हे चेतो दुष्टः स्ववशं प्राप्तस्याती-
वदुःखदत्तान्निसृज्यदुष्कृतानिर्विकारस्वभावे प्रत्यगात्मनि अ-
निसृज्यद्विज्ञानवद्भिकारस्वभावोत्पादकत्वाद्यापि च स-

वैदोषकारणत्वाच्च दोषरूप एव हिरण्यकशिपुर्हिरण्यवत्प्रका-
शबहुलं पञ्चभूतसत्त्वगुणांशकार्ग्यभूतमन्तःकरणद्रव्यं कशिपु-
रिव निद्रासामग्रीरूपं यस्य स तथोक्तस्तदाश्रयेणैव तत्प्रतीतेः
स मोहः, यद्वा हिरण्यपदेन प्रकाशबहुलं प्रत्यक्षैतन्यमेवात्र
ग्राह्यं तस्यैव सर्वारोपाधिष्ठानत्वाच्चत्कशिपु रिव निद्रासामग्री-
रूपं यस्य स तथोक्तो मोह इत्यर्थः, आत्मन्येवाऽस्थित्वाऽऽन्मवि-
स्मृतिरूपनिद्रामनुभवितेत्यर्थः, नितरामत्यन्तं बालघृष्टः प्रबलो-
ऽस्ति कुत इत्यत आह नाम्नेति, नरहरेर्नरश्च जीवोऽनौ
हरिश्चात्मा व्यवहारदृष्ट्या बुद्ध्याशुपाधिमत्त्वेन प्रतीयमान-
त्वाज्जीवत्वं पारमार्थिकदृष्ट्या ब्रह्मावत्त्वेन सर्वद्वैतहरणशील-
त्वेन च ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मत्वं श्रीगुरौ लक्ष्मीकृत्य नरहरि-
नाम्ना स्वगुरुरत्र विवक्षितस्तद्वारा च प्रत्यगभिन्नं ब्रह्मग्राह्यं
तस्य प्रत्यगभिन्नब्रह्मस्वरूपगुरोर्गोर्ज्ञैव केवलं नाममात्रेणैव
स्वस्मिन्परोक्षज्ञानपूर्वं ब्रह्माहमस्मीत्याकारेण ब्रह्माभिन्नप्रत्य-
गात्मवाचकेन नरहरिरिति कल्पितनाममात्रेणेत्यर्थः, अतौ मोहो
नो विदीर्यते न विनाश्यतेऽतो बलिष्ठ इति योज्यं, तस्मा-
त्कारणान्नृहरिरूपधरेण ना जीवो हरिः सर्वद्वैतहरणशीलः
परमात्मा तयोर्जीवपरमात्मनो रूपमुपपन्न भागत्यागलक्षणया
लक्षितमखण्डैकाचिन्मात्रस्वरूपं तस्य धरं धारकं तेन प्रत्यगभि-
न्नब्रह्मसाक्षात्कारवत्स्वगुरुरूपग्रहणवता त्वया भवता हिरण्यक-
शिपुर्हिरण्यवत्प्रकाशबहुलं सत्त्वगुणकार्यत्वादनन्तःकरणं स्वयं
प्रकाशरूपं तदाधारभूतं प्रत्यक्षैतन्यं वा कशिपुत्तत्त्वत्प्रबल-
तिरूपनिद्रासामग्रीरूपं यस्य स तथोक्तो मोहोऽज्ञानं तद-
रणीयो विनाशितव्य एव ब्रह्माभिन्नस्वात्मसाक्षात्कारेणैवाज्ञा-
ननाशः स्यान्न तु ब्रह्माहमस्मीत्पुचारमात्रेणैति भावः ॥ १ ॥

ननु को दोषो हिरण्यकशिपोरास्त्वयं निमित्तीकृत्य नरहरिणा नाशं प्रापित इत्याशङ्क्याह ।

इन्द्रस्य राज्यमपि सम्प्रतिलभ्य लुब्ध-
स्तृष्णामयो निजरिपुर्न जगाम तृप्तिम् ।
अस्याधुना प्रलय एव हितं ममति
प्रज्ञात्मना नृहरिणा प्रलयं प्रणीतः ॥ २ ॥

इन्द्रस्येति । लुब्धो लोभवांस्तत्र हेतुस्तृष्णामयस्तृष्णाभिर्वाञ्छाभिः प्रचुरोऽत एव निजरिपुर्निजस्य स्वीयस्येन्द्रस्य प्रह्लादस्य वा रिपुः शत्रुहिरण्यकशिपुनामा दैत्य इन्द्रस्य शक्रस्य राज्यं पदं सम्प्रतिलभ्य सम्प्राप्यापि तृप्तिमलंबुद्धिं न जगाम न प्राप इति हेतोरस्य हिरण्यकशिपोः प्रलय एव नाश एव मम मे चित्ताधिपतुर्वासुदेवस्य हितं स्वभक्तमुखकारणत्वादिष्टमस्तीत्येवं विचार्येति शेषः, प्रज्ञात्मना प्रज्ञा बुद्धिरेवात्मा शरीरं यस्य स तथोक्त स्तेन ज्ञानस्वरूपेणेत्यर्थः, नृहरिणा वासुदेवेनासौ हिरण्यकशिपुः प्रलयं नाशं प्रणीतः प्रापित इन्द्रपदप्राप्त्यर्थापि तृप्त्यभावेन सर्वजगज्जयोद्योगमालक्ष्य तेनैव दोषेण हिरण्यकशिपुर्घातित इति भाव इति लोकिकार्थः । प्रकृत्यर्थे तु सुमुधुणा मोहशत्रुघाते कुतः प्रवर्तितव्यं को वा दोषस्तस्मिन्नित्याशङ्क्य स्वगुरुनरहरिचरितवर्णनमिषेणैव वधे निमित्तभूतमज्ञाने दोषं दर्शयतीन्द्रस्येति । हे शिष्य लुब्धो लोभवांस्तत्र हेतुस्तृष्णामयस्तृष्णा आशास्ताभिः प्रचुरोऽत एव निजरिपुर्निजः स्वीयो रिपुः शत्रुरात्मन आवरकतया स्वरिपुत्वमज्ञानस्य स्वस्यासत्त्वानन्दत्वादिस्वभावानावृणोतीतीति भावः, प्रोक्तदोषवान्मोह इन्द्रस्येदतया सर्वदृश्यं पश्यतीति दक्षिणा-

सिस्थितः सज्जगद्द्रष्टृत्ववान्पुरुष इन्द्रस्तस्येन्वति प्रकाशय-
 ति जगदितीन्द्रशब्दवाच्यस्यैवात्मन इन्द्र इति परोक्षतया श्रु-
 तिप्रोक्तस्यात्मन इति भावः, तथा च श्रुतिः 'इन्द्रो ह वै नार्मप-
 बोयं दीक्षणेऽसन्नपुरुषस्तं वा एतमिन्द्र ५ सन्तमिन्द्र इत्याचक्षते
 परोक्षेण परोक्षमिया इव हि देवाः प्रज्ञप्तद्विप' इति, यद्देवमिति
 साक्षादव्यवधानेन सामान्यरूपेण प्रकाशयतीतीन्द्रशब्दवा-
 च्यस्यात्मन एव परोक्षतयेन्द्र इति नाम्नो मे आत्मस्वरूपस्य
 तथा च श्रुतिः—स एतमेव पुरुषं ब्रह्म ततमपपश्यद्विदमशीमति
 तस्मादिन्द्रो नामेन्द्रो ह वै नार्मतमिन्द्र ५ सन्तमिन्द्र इत्याच-
 क्षते परोक्षेण परोक्षमिया इव हि देवाः' इति, अस्मिन्नर्थे जीवव-
 ह्नैकपस्फुरणरूपश्चिन्मात्र एवेन्द्रपदेन ग्राह्यः, तस्य तादृशस्य
 ये राज्ञं पदमात्मत्वमित्यर्थः, संभतिलभ्य समाध्यादी माप्यापि
 तृप्तिं सन्तोषं निरकुशां तृप्तिमित्यर्थः, न जगाम न प्राप इति हेतो-
 रधुनेदानीमस्य मोहस्य प्रलय एव नाश एव ममात्मस्वरू-
 पस्य स्वस्मिन्ब्रह्मत्वस्फुरणहेतुत्वादितमिष्टं भवतीत्येवं निश्चिद्येति
 बोधः, प्रज्ञात्मना प्रज्ञा प्रज्ञानं ब्रह्मात्मा स्वरूपं यस्य तेन 'प्रज्ञानं
 ब्रह्मे'ति श्रुतेः, अत एव नृहरिणा लोकदृष्ट्या ना पुरुषो जीव
 इत्यर्थः, परमार्थदृशा 'ब्रह्मविद्ब्रह्मेव भवती'ति श्रुतेर्हरिः सर्वद्वैत-
 हरणशीलं ब्रह्म, एवमुभयरूपेण मयाऽसौ मोहरूपः शत्रुः प्र-
 कृत्यं नार्शं मणीतः प्रापितोऽतोन्येषां मुमुक्षूणामपि मोहनाशं
 विना स्वात्मसुखमाप्तिर्न स्यादिति भावः ॥ २ ॥

इदानीं हिरण्यकाशिपुवत्सो राज्ञायुवाभेद्यमपि नरहरि-
 र्त्रैभिर्दारितमिति श्रीनरहरिनखस्य दार्ढ्यवर्णनमुखेन नरहरि-
 र्प्रस्तौति ।

वक्षो हिरण्यकाशिपोः किल वज्रसारं

शस्त्राणि तत्र सकलान्यपि कुण्ठितानि ।

तादृक्पुनस्तत्र नखैर्नृहरे विदीर्ण-

मत्यद्भुतो भवत एष नखप्रभावः ॥ ३ ॥

वक्ष इति । हे शिष्य हिरण्यकशिपोर्हिरण्यकशिपुनाम्नो
दैत्यस्य वक्ष उरो वज्रसारं वज्रस्य कुलशस्य सारं दाढ्यं तदि-
व सारं दाढ्यं यस्य तच्चादृशं स्थितं किल इति निश्चये, कुत
एतज्ज्ञातं तत्राह शस्त्राणीति, शस्त्राणि वज्राद्यायुधानि सकलानि
समस्तानि अपि तत्र हिरण्यकशिपुवक्षसि कुण्ठितानि तद्भेदनेऽ-
ममर्थानि जातानि अतो वज्रादीपि तत्र दाढ्यमधिकमिति नि-
श्चयेन च हे नृहरे हे नरसिंह तादृक्तादृशदाढ्यवद्विरण्यकशि-
पोर्वक्षःस्थलं तत्र ते नखैः कररूढैर्विदीर्णं विदारितमत एष
हिरण्यकशिपोर्वक्षोविदारणरूपो भवतस्तत्र नखप्रभावो नखा-
नां कररूढाणां प्रभावः प्रतापोऽत्यद्भुतोऽर्याश्वर्यरूपोऽस्ति स-
र्वशस्त्रेभ्योपि त्वत्तत्त्वमामर्थ्यमधिकमिति भाव इति लौकिकार्यः ।
परमार्थे तु स्वगुरुं नरहरिनामानं मोहनिवर्त्तकतद्वाक्यप्रशंसाभि-
पेण प्रस्ताति वक्ष इति । हे नृहरे हिरण्यकशिपोर्हिरण्यं सु-
वर्णं तद्रत्नेजीमयत्वात्प्रकाशयद्गुलमन्तःकरणं कशिपुवत्स्वरूपवि-
स्मृतिरूपनिद्रामाघनं यस्य तस्य मोहस्य वक्षः मदद्वैतानृतद्वैत-
योरन्वयान्वारोपरूप मोहजीवनहेतुत्वाद्वक्षःस्थलं तद्रज्जमारं व-
ज्रादीप ददं किल, एवं निश्चय एव कुत इत्यत आह शस्त्राणीति,
शंसन्ति हितमुपदिशन्तीति शस्त्राणि शस्त्राणीत्यर्थः, सकला-
नि समस्तानि तत्रोक्तलक्षणे सत्यानृतद्वैतद्वैतैक्यरूपे वक्षसि
कुण्ठितानि तद्भेदनेऽममर्थानि जातानि अत इति योज्यं, हे नृ-
हरे ना जीवो व्यवहार दृष्ट्या मन्त्रापि परमार्थदृशा हरे सर्वद्वैतद-

रणशील हे अद्वयरूप गुरो तादृगपि सर्वेशास्त्रवाक्येरण्यमपि
तव ते नस्तेन विद्यन्ते स्वानि अमृत्यदार्थास्तात्पर्यभूता येषु वो-
धकवाक्येषु तानि सदद्वैतात्ममात्रविषयकानि वाक्यानि तैः पुनः
पुनवारं वारं दाढ्यागिति यावद् विदीर्णा विदारितं- विविच्य
प्रदर्शितमिति भावः, अत एव सदद्वैतानृनद्वैतान्योन्यारोपलक्ष-
णवक्षोभेदनरूपो भवतस्तत्र नखप्रभावो नखाणां केवलसन्मात्रवो-
धकवाक्यानां प्रभावः प्रतापोऽत्यद्भुतोऽस्वाश्चर्यरूपोऽस्ति ॥ ३ ॥

ननु नृहरिणा हिरण्यकशिपुः कथं घानितस्तेन च किं फलं
सिद्धं तादृगलीलया च कस्य महिमा संवर्धित इत्याशङ्क्य त-
त्सर्वं क्रमेण दर्शयति ।

अध्यात्मदृष्टिं हृदयं हृदयाग्रसंस्थं
तेजोमयोऽरिमनयन्नृहरिस्तमस्तम् ।
कष्टं समस्तमपि नष्टदशां प्रयातं
प्रह्लाद एव परमं महिमानमाप ॥ ४ ॥

अध्यात्मेति । हे शिष्य अध्यात्मदृष्टिं आत्मानं प्रज्ञाश्चमपि
अविष्टाय स्थितं तदध्यात्ममहद्भारं मयै जगत्तद्दृश्यतेऽनेनेति
दृष्टिर्ज्ञानमस्मिन्नस्तीति तत्तथोक्तं सगस्तज्ञानकरणमित्यर्थः, एता-
दृशं नरहरिर्हृदयं चित्तस्थानोपलक्षितमुदरवक्षमोर्मिध्यमस्ति,
किञ्च तेजोमयो वह्निज्वालाप्रचुरो नृहरिर्नरभिहो हृदयाग्रसंस्थं
हृदयस्योदरवक्षसोर्मिध्यदेशस्याग्रे पुरतः संस्थं स्थापितं तं पूर्वो-
क्तं हिरण्यकशिपुनामानमरिं शत्रुमन्तं नाशमनयत्पापयत्तन्ना-
शेन किं फलं सिद्धमित्यत्र आह कष्टमिति, समस्तमपि समस्त-
जगतः सम्बन्धित्यात्समस्तं सकलं कष्टं दुःखं नष्टदशां नाशाव-
स्थां प्रयातं प्राप्तं ततोपि किमियत आह प्रह्लाद इति, तस्य हि-

रण्यकाशिवर्धनेन समस्तजगतो दुःखे नष्टे सति महाद एव
 हिरण्यकशिपोः पुत्रः महादनामैव परममुत्कृष्टं महिमानं
 सर्वसुरासुरपूज्यत्वमाप प्राप्तवानिति लौकिककार्यः । परमार्थे
 तु ननु जीवब्रह्मैक्याखण्डसरूपेण गुरुणा कथं मोहनिरासः
 कृतस्तेन च किं फलं प्राप्तं नतश्च कस्य वृद्धिर्जितेशाशङ्क्य त-
 स्मै क्रमेण दर्शयति अध्यात्मेति, अध्यात्मदाष्ट आत्मानं ब्र-
 ह्माभिन्नपञ्चगात्मानपविश्रित्येत्यध्यात्ममात्मविषयकं यद्वृष्टि-
 ज्ञानं 'दृश्यते स्वग्रथया बुद्ध्ये'ति श्रुतेस्तदेव हृदयं हृत्सर्वद्वैतह-
 रणशीलमद्वैतात्मरूपं तदयमेव प्रकाशयतीति हृदयं जीव-
 ब्रह्मैक्यविषयकं ज्ञानं तदज्ञाननिवर्तकाद्वैतहोति प्रमारूपम-
 स्तीति ज्ञेयं, किञ्च तेजोमयप्तेजः सर्वजगत्प्रकाशकत्वेन स्वयं-
 प्रकाशमानत्वाच्चतन्यं तद्रूपो नृहरिर्व्यवहारदृष्ट्या ना जीवः
 परमार्थदशा 'ब्रह्मनिर्ब्रह्मैव भवती'ति श्रुतेर्हरिः सर्वद्वैतहरण-
 शीलोऽद्वैतब्रह्मस्वरूपः श्रीगुरुनिर्णयः, हृदयाग्रमंस्थमध्या-
 त्मज्ञानरूपहृदयस्याग्रे सम्यक्स्थितं कृत्वा प्रकाशये तम इव तं
 मोहनामानपरि शत्रु स्वस्यासन्नत्वादिगुणान्नरकत्वाद्वैतत्वं
 मोहस्येति ज्ञेयम्, अस्तं कालत्रयेष्वसत्त्वरूपं नाशयनयत्प्रापि-
 तवान्, ननु मोहनाशेन किं फलं सिद्धमित्याशङ्क्यानिष्टनाशेष्ट-
 शाप्तिरूपं यत्सिद्धं तदर्शयति कष्टमिति, समस्तमपि सर्वमपि
 कष्टं दुःखं नष्टदशां नाशरूपा या दशाऽवस्था तां मयातं प्राप्त-
 मिदमनिष्टनिवृत्तिरूपं प्रयोजनं मिदमिति दर्शिनं, किञ्च महाद
 एव प्रकृष्टो ह्याद आनन्दो विद्यानन्द एव केवलं महिमानं
 परममुत्कृष्टं महिमानपपरिच्छिन्नब्रह्मानन्दत्वमाप . प्राप मो-
 हविनाशे सति तापत्रगनिवृत्तिविद्यानन्दम्यापि विद्योपाधि-
 निवृत्तौ ब्रह्मानन्दत्वमाप्तिश्चेति द्विविधमपि फलं सम्पन्न-
 मिति भावः ॥ ४ ॥

ननु हिरण्यकशिपुर्नान्तर्बहिर्देशे दिवारात्रौ च काले स-
जलोनर्जलवस्तुभिश्च करणैर्नरैः पशुभिश्च कर्तृभिर्मृत्युर्मे मां-
भूदांतं ब्रह्मणो वरः प्राप्त इति श्रूयन् तत्कथं तस्य मृत्युर्नृ-
हरेः सम्भाव्यस्तत्राह ।

नान्तस्तु नापि च बहिर्न दिवा न रात्रौ

नार्द्रेण शुष्कवपुषा च न मार्यते यः ।

नायं नरेण न मृगेण निपातनीय-

स्तादृग्रिपुं नरहरिर्हृतवान्विचित्रम् ॥ ५ ॥

नान्त इति । यो हिरण्यकशिपुर्ब्रह्मणो वरत्नाभाद-
न्तर्बहिर्नान्तर्देशे न मार्यते न विनाश्यते तुपदेनान्यशत्रुवधा-
दस्य वधोदुर्घट इति सूचितम्, अपि च पुनश्च बहिर्बहिर्देशे न
मार्यते न विनाश्यते, किञ्च दिवा दिवसे न मार्यते न विनाश्यते,
रात्रौ निशि च न मार्यते न विनाश्यते, किञ्चाऽऽर्द्रेण मरसेनायु-
धादिना न मार्यते न विनाश्यते, शुष्कवपुषा च शुष्कं द्रव्यं व-
पुराकारो यस्य तथाविधेनाप्यायुधेन न मार्यते न विनाश्यते,
किञ्चायं हिरण्यकशिपुर्नरेण मनुष्याद्व्यह्नान्तोपलक्षितश-
रीरवता कर्त्रा न निपातनीयो न मारणीयः, किञ्च मृगेण मृगो-
पलक्षितपशुशरीरवता ब्राह्मेण वा न निपातनीयो न विनाश्यो-
ऽस्ति अतो नरहरिर्नरो मनुष्यः सचासौ हरिश्च मिह उभय-
विधशरीरोपलक्षितो भूत्वेत्यर्थः, तादृग्रिपुं तादृगुक्तलक्षणवान्यो-
रिपुः शत्रुत्वं हतवान्विनाशितवानिति नरहरेः कर्म विचित्र-
मद्वयमस्तीति लौकिकार्थः । परमार्थस्तु ननु नरहरिरूपेण लो-
कदृष्ट्या मनुष्यरूपेण पारमार्थिकदृष्ट्या ब्रह्मरूपेणोत्पद्यमान-
धरूपेण गुरुणा कुतो मोहो निपातितः कुतश्च केवलब्रह्मरूपेण

केवलजीवरूपेण वा न निरस्त इत्याशङ्क्य तादृशरूपेणैव सवि-
नाशयितुं शक्यः केवलजीवस्य तदधीनत्वात्केवलब्रह्मणश्च त-
द्विरोधाभावात्किञ्च केवलस्यात्मतत्त्वस्य निर्विकारत्वेन कर्तृ-
त्वाद्यभावाच्चेति पारहरति नान्तरात, यो मोहः गोऽन्त-
रन्तर्देशे धारणाध्यानसमाध्युपायैर्न मार्यते न विनाश्यते धा-
रणादीनां मोहकार्गत्वान्मोहनाशस्यान्योपायैर्दुर्घटत्वं सूचितं
तुपदेन, अपि च पुनरपि यो मोहो बार्हर्हिदेशे स्वस्ववर्णाश्रम-
कर्माचरणैः स न विनाश्यते 'न कर्मणे'त्यादिश्रुतंस्तपामपि त-
त्कार्यत्वादिनां भावः, किञ्च दिवा केवललोकव्यवहारलक्षणेन
दिवसेन न मार्यते न विनाश्यते स मोहो रात्रौ केवललोकव्य-
वहारोपमहतिनक्षणायां समाधिरूपायां रात्रौ स न मार्यते न
विनाश्यते ।

‘या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।

यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः’ ॥

इतिस्मृत्युक्तौ दिवा रात्रिशब्दाभ्यां व्यवहारममाधी ग्राह्यौ
तयोरपि मोहनाशहेतुत्वं नास्तीति भावः, किञ्चात्रैव केवलमेम-
लक्षणेनोपासनेन न मार्यते न विनाश्यते शुष्कवपुषा च शुष्कं
प्रेमरसहीनं वपुः स्वरूपं यस्य तेन केवलशुष्कज्ञानेनेत्यर्थः, न मा-
र्यते न विनाश्यते केवलप्रेम्णा मोहं निवर्तयितुं न शक्यते तस्य च
तत्कार्यत्वाविशेषान्मोहनिवर्तकज्ञानाभावाच्च प्रेमहीनशुष्कज्ञा-
नस्य तु विषयभोगेषु प्रेमवत्त्वेन दार्ढ्याभावाच्च तादृशज्ञानस्यापि
मोहनिवर्तकत्वमत उभयसंयोगेनैव मोहनिवृत्तिः स्यान्नैकै-
नेति भावः, किञ्चायं मोहाख्यः शत्रुनरेण न राति आदत्ते
विषयानिति नरः केवलवैराग्यवान्तेन जीवेन न निपातनीयो
न विनाशनीयः प्रारब्धभोगशेषे सति केवलवैराग्ये विक्षेपस्या-

वश्यम्भावित्वात्र केवलवैराग्ये मोहनिवर्तकता सम्भवतीति भावः, किञ्च मृगेण मृगयति विषयानिति मृगो विषयासक्तस्तेन जीवेनापि अयं मोहरूपः शत्रुर्न निपातनीयो न विनाशयितुं शक्यः केवलविषयासक्तस्य विक्षेपादिवहुदोषवत्त्वात्तस्य च तत्कार्यत्वाच्च तादृशजीवस्यापि न मोहविनाशे सामर्थ्यमिति भावः, अतो नरहरिर्लोकदृष्ट्या व्यवहारवत्त्वेन नरो जीवः परमार्थदृशा तु 'ब्रह्माविद्ब्रह्मैव भवती'ति श्रुतेः सर्वद्वैतहरणशीलत्वादित्यत्र ब्रह्मेत्येवमुभयरूपो भूत्वेषध्याहार्य, नरहरिर्जीवब्रह्मोभयरूपो भूत्वोभयरूपे च ध्यानादीनां कर्मादीनां सत्त्वाद्यवहारसमाध्योर्भक्तिज्ञानयोश्च जीवब्रह्माभावयोश्चापि विद्यमानत्वात्तः तादृग्रिपुं तादृशदुर्घटमरणवन्तमपि शत्रुं मोहं हतवान्विनाशितवान्नित्येवं प्रकारं नरहरेः कर्म विचित्रमस्य द्रुतमस्ति ॥ ५ ॥

ननु नरहरेः सर्वत्र विद्यमानत्वे सति पापाणस्तम्भादेव कुतो व्यक्तिः प्रदर्शितेत्यत आह ।

सर्वत्रैव सदा स्थितो नरहरिर्यत्स्थायरे जङ्गमे
दैवाद्यक्तिमुपागतः पुनरसौ पापाणमिण्डेपि यत् ।
नास्तित्वं गमितो हिरण्यकंशिपुस्तादृक्प्रपञ्चाश्रयः
तत्सर्वं किल कौतुकं निजजनप्रह्लादहेतोः कृतम् ॥ ६ ॥

सर्वत्रैवेति । नरहरिर्नरसिंह ईश्वरत्वादाकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः 'पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यं स भूमि विश्वतो हृत्वाऽत्यतिष्ठद्दशाङ्गुलमि'त्यादिश्रुतिभ्यः सर्वत्र सर्वेषु जगद्गतपदार्थेषु सर्वदा सर्वकालं स्थितास्तिष्ठत्येव यत्तत्सत्यमिति शेषः, तर्हि पापाणस्तम्भ एव कुत आविर्भूतस्तत्राह दैवादिति, पु-

नरेवं मत्स्यपि तादृक्प्रपञ्चाश्रयस्तादृग्निन्द्राज्यलाभेपि सन्तो-
 यमप्राप्तोऽन एव प्रपञ्चस्य संसारस्यैवाश्रयः संबन्धो विद्यते-
 ऽस्य तथाविधः सन्नत एव नास्तित्वं प्रपञ्चव्यतिरिक्त ईश्वरो
 नास्ति तद्यापको न विद्यते यस्य तस्य भावस्तत्त्वं गमितः
 प्राप्तः प्रपञ्चसुखलाभेन तद्व्यतिरिक्तं ब्रह्मसुखं नास्तीति निश्चय-
 वानित्यर्थः, यद्यतः कारणादतो वैवात्म्योपाधित्वेन स्वाह-
 पुर्मतो हेतोर्हिरण्यकशिपुर्देवाद्वा पापाणापिण्डोऽपि पापाणस्या-
 श्रयः पिण्डो विग्रहः स्तम्भ इत्यर्थः, तस्मिन्नपि तस्मिन्नेव, अपि-
 शब्दात्सचेतनेषु तु व्याक्तः प्रांसदेवेति जडेपि तदाविर्भावेन स-
 र्वत्र सर्वदाविर्भावः सूचितः, व्यक्तिं प्रकटतामुपसमीपे एव हिर-
 ण्यकशिपोरागतः प्राप्तः, तत्सर्वं समस्तं चरितं निजजनप्रह्ला-
 दहेतोर्निजः स्वीयो यो जनः पुरुषः स्वभक्तजन इत्यर्थः, एवं-
 भूतो यः प्रह्लादः प्रह्लादनामा हिरण्यकशिपोरेव पुत्रः स एव हे-
 तुर्निमित्तं तस्मात्कृतमार्च्यमित्येति लौकिकार्थः । परमार्थे तु ननु
 व्यवहारदृष्ट्या पुरुषस्य परमार्थदृष्ट्या ब्रह्मरूपस्य सर्वकारण-
 त्वात्मवत्त्वं व्याप्तौ सत्यां मोहान्तरूपवृत्तिविशेषभूतायां ब्रह्माह-
 मस्मीति वृत्तावेव कुतोभिव्यक्तिर्दृश्यत इत्याशङ्क्यानन्दहेतुतयेति
 दर्शयन्नाह सर्वत्रवेति, नरहरिर्व्यवहारदृष्ट्या नरो जीवः पर-
 मार्थदृष्ट्या हरिः परमात्मेत्युभयरूप आत्मा सर्वत्र स-
 र्वत्रास्तपु सामान्यरूपेण सदा सर्वकालं स्थित एव ति-
 ष्ठत्येव यवेवमुच्यते तत्सत्यं तर्हि कुतो ब्रह्माहमस्मीति
 वृत्तावेवाभिव्याक्तिर्भवतीत्युच्यते तत्राह देवादिति, यद्य-
 स्मात्कारणादिरण्यकशिपुर्हिरण्यमिव प्रकाशबहुलमन्तःकरणं
 सत्त्वगुणकार्यभूतं कशिपुर्निवात्मविस्मृतिरूपनिद्रासामग्रीव यस्य
 स तपोक्तो मोहः स नास्तित्वं स्वस्माज्जगतश्चान्यद्द्रष्टु न वि-

द्यते यस्य मोहस्य तस्य भावस्तत्त्वं गंभिः प्राप्तः मन्त्रमशब्दा-
चारकावित्वादितच् तत्र हेतुस्तादृक्प्रपञ्चाश्रयस्तादृग्यथा प्रप-
ञ्चातीतात्ममतीतिर्न स्यात्तथा प्रपञ्चस्य संगारस्याश्रय सेवने
यस्य स तथोक्तः पुनः सामान्यरूपेण सर्वत्र मदा विद्यमानत्वेऽपि
अमौ व्यवहारपरमार्थदशोर्नरहरिर्जीवब्रह्माप्रपञ्चो देवाच्छू-
णादिजनिनादृष्टसंस्कारात्पापापिण्डोऽप पापाणमदृष्टस्यात्यन्त-
जडस्य मोहस्मेत्यर्थः, पिण्डोऽवयवविशेषो ब्रह्मादमस्मीति सा-
त्तात्काररूपवृत्तिविशेषस्तांस्मन्नेव व्यक्तिं प्रत्यक्षनामुपागतः प्राप्तः,
तत्सर्वं समस्तं चरितं कौतुकमाश्रयैरूप निजजनमहादेहोः कृतं
निजात्स्वस्माज्जनं जन्म यस्य स तयाविधौ यः प्रह्लादः प्रकृष्टो
ह्लादः सुखं विद्यानन्द इति यावद्, यद्वा निजं स्वीयं जनं जन्म-
यस्मात्स ब्रह्मानन्दाविर्भावकारणभूतो विद्यानन्दः स एव हेतु-
निमित्तं स्यात्कृतमाचरितं किलेति निश्चयेन ज्ञातव्यमानन्द-
व्यक्त्याधिक्यपूर्वकमात्माभिर्व्यज्यते प्रमारूपवृत्ता, इतरासु तु
सच्चिन्मात्ररूपेणेत्ययमेव विशेष इति भावः ॥ ६ ॥

इदानीं साधनपूर्वमेतत्पाठे फलमाह ।

जित्वेन्द्रियरिपुपट्टं हृदि गायति वारपट्टं चेत् ।

एतन्नरहरिपट्टं विकारपट्टं निवारयति ॥ ७ ॥

इति श्रीनरहरिकृतौ बोधसारं नरहरिपद्धमष्टाव्यारिधम् ॥ ४८ ॥

जित्वेति । हे शिष्य इन्द्रियरिपुपट्टमिन्द्रियाणां श्रोत्रादिका-
नां मनःसहितानां रिपुणां पण्णां समूह इन्द्रियारिपुपट्टं जि-
त्वा नियम्येताददं नरहरिपट्टं नरहरिर्जीवब्रह्मोभयरूपाश्विदा-
त्मा तस्य लीलाप्रतिपादक पण्णां श्लोकानां समूहरूपं प्रकरणं
वारपट्टं षड्वारं हृद्यन्तःकरणे गाथां, पठति चेद्याद हृदीति-

पदेन विचारपूर्वमिति ज्ञेयं, तर्हि विकारपदकं विकाराणां का-
यादीनां शोकमोहादीनामपि साक्षित्वसहितानां कोशानां चापि
'जायत' इत्यादीनां पास्कपठितानां च विकाराणां च पदकं
पद्यां समूहं निवारयति निवर्त्तयति ॥ ७ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यद्विधाकरविरचितायां बोधसाराध्यायी
नरहरिपदकार्यप्रकाशोऽष्टाचत्वारिंशः ॥ ४८ ॥

अथोन्मत्तप्रलापशतकम् ।

एवं नरहरिपदं निरूप्येदानीं विदुषां विनोदाय मूढानां
विरुद्धार्थप्रतीतिजनकत्वादुन्मत्तप्रलापशतकारूपं प्रकरणमभिद-
धानः शतश्लोकं गद्येन प्रतिजानीते ।

अथोन्मत्तप्रलापशतकम् ।

अथेति । अथ नरहरिपदं निरूपणानन्तरमुन्मत्तप्रलापश-
तकमुन्मत्तस्योन्मत्तवस्थां प्राप्तस्य यः प्रलापो लोकप्रतीत्या
निरर्थकवाग्व्यापारस्तस्य निरूपकं शतकं शतश्लोकसमूहरूपं
प्रकरणं निरूप्यत इति शेषः, तत्राद्यावुन्मत्तप्रलापत्वेनैतदुपेक्षा
न कर्त्तव्येत्याशयेनैतदर्थविचारणाय सज्जनबुद्धीः मार्थयति ।

शुद्धबोधसुधास्वादी प्रलपामि प्रमत्तवत् ।

तत्प्रलापनिगूढार्थं शोधयन्तु सतां धियः ॥ १ ॥

शुद्धेति । हे शिष्य शुद्धबोधसुधास्वादी शुद्धो बोद्धव्य-
बोध्यरूपत्रिपुट्ठीरहितो यो बोधश्चिन्मात्रस्वरूप आत्मा स एव
सुधाऽमृतं तत्तेवनेन मरणनिवृत्तेः सुप्तरूपत्वाच्च तस्या आस्वा-
दोऽनुभवस्तद्वानह प्रमत्तवत्प्रमत्तो मद्यादिपानेन यथा प्रलपति तद-
प्रलपामि लोकप्रतीत्या निरर्थकं वदामि तथापि तत्र प्रलापत्वं

न सम्मान्यमित्याह तदिति, सतां सज्जनानां मुमुक्षूणामित्यर्थः,
धियो मतयस्तत्प्रलापनिगूढार्थं तस्यात्ममुखानुमविनो मम यः
प्रलापोऽर्थहीनत्वेन प्रतीयमानं भाषणं तस्मिन्निगूढो गुप्तः
स्थूलधिषामनवगम्योऽर्थस्तात्पर्यं तं शोधयन्तु विचारयन्तु
इति प्रार्थना, अस्मिन्प्रकरणे श्रद्धादिगुणसंपन्ना मुमुक्षव एवा-
धिकारिण इति भावः ॥ १ ॥

एवं प्रार्थयित्वा तमेव प्रोक्तं प्रलापं निरूपयितुं शा-
स्त्रेषु कामादिविकाराणां मोक्षादीष्टपरिपन्थित्वेनाभिहितत्वात्त-
द्विरुद्धन्तेषामेव मोक्षोपायत्वं प्रदर्शयन्प्रतिजानीते ।

कामः क्रोधश्च लोभश्च मोहश्च मदमत्सरौ ।

संसारताका यद्वत्तथा तद्विवृतिं शृणु ॥ २ ॥

काम इति । कामोऽभिलाषः क्रोधस्तत्प्रतिबन्धे सति तस्यैव
परिणामः क्रोपो लोभश्च प्राप्तेऽपि विषये वृत्त्यभावरूपो विकारो
मोहश्च पूर्वापराननुसन्धानरूपो विकारो मदमत्सरौ मदश्च
स्योत्कृष्टत्वबुद्धिरूपो विकारो मत्सरश्च स्वान्येषूत्कर्षासहनरू-
पो विकार एते सर्वे मोक्षपरिपन्थित्वेन शास्त्रे प्रतिपादिता
अपि ते यद्वद्यथा संसारतारकाः संसाराद्भवात्तारयन्ति उद्द-
रन्ति तथा तद्वत्तद्विवृतिं तेषां विवृतिं व्याख्यां कामादिपदा-
र्थानां विवरणमित्यर्थः, शृणु अवधारय ॥ २ ॥

तत्र तावदादौ कामस्य मोक्षोपायत्वं वदन्प्रलयति ।

विश्रान्तिसुन्दरीसङ्गरतिलावण्यलम्पटाः ।

एकान्तलीलाचतुराः कामिनो मुक्तिगामिनः ॥ ३ ॥

विश्रान्तीति । हे शिष्य विश्रान्तिसुन्दरीसङ्गरतिलावण्यलं-
पटा विश्रम्यतेऽनया सा विश्रान्तिर्विश्रामहेतुभूता या सुन्द-

री रमणीया छीत्यर्थः, तस्याः सङ्गः संयोगो रतिश्च तस्यां
 रमणं लावण्यं च सौन्दर्यं च तस्या एव तेषु लम्पटा लुब्धा
 अत एव एकान्तलीलाचतुरा एकान्ते निजने स्थाने या लीला
 मैथुनक्रीडा तस्यां चतुराः कुशला एवंविधा ये कामिनः कामो-
 ऽगिलापो येषामास्त ते तथोक्तास्ते मुक्तिगामिनो मुक्तिं मोक्षं
 गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति ते तथोक्ताः सन्तीति लौकिकार्थः । प-
 रमार्थे तु विश्रम्यते समस्तविशेषादित्येन परमानन्दः प्राप्यते-
 ऽनया सा विश्रान्तिरहं ब्रह्मास्मीति जीवब्रह्मैक्य विषयसाक्षा-
 त्काररूपा प्रमा रूपा शान्तः सैव सुन्दरी सुखरूपत्वाद्रमणीया त-
 स्याः सङ्गः संयोगो रतिश्च तस्यां रमणं लावण्यं सौन्दर्यं च त-
 स्यास्तापत्रयानिष्टया सुखस्पर्शरूपस्वमित्पर्यः, तेषु लम्पटा
 आसक्ता अत एवैकान्तलीलाचतुरा एकान्ते विजने देशे या
 लीलास्तस्यां द्वैतनिषेधकैकत्वस्य लयावधिभूतब्रह्मणि या सहज-
 समाधिरूपा क्रीडा तस्यां कुशला इति भावः, एतादृशाः कामि-
 नः कामो ब्रह्मसुखानुभव एवाभिलाषो विद्यते येषान्ते तथाभू-
 ता मुक्तिगामिनो मुक्तिं मोक्षं गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति ते तथावि-
 धा भवन्ति एवमुत्तरत्र लौकिकार्थो यथापथमूहः, परमार्थस्तु
 व्याख्यास्यत एव ॥ ३ ॥

इदानीं क्रोधे तद्दर्शयन्प्रलयति ।

यद्वलान्मोहदैत्यस्य योगी नरहरिः स्वयम् ।

वक्षो विदारयाञ्चक्रे स क्रोधो मुक्तिसाधनम् ॥४॥

यद्वलादिति । हे शिष्य यद्वलाद्यस्य क्रोधस्य बलादाश्रया-
 योगी योगो जीवब्रह्मैक्यविषयं ज्ञानं विद्यतेऽस्य स तथो-
 क्तः स्वयमात्मा नरहरिर्नरो व्यावहारदृष्ट्या वैराग्यादिमा-
 धनमुत्पन्नो जीवः परमार्थदृशा हरिः सर्वद्वैतहरणशील ब्रह्मे-

त्येवमुपयुक्तो भूत्वा मोहदैत्यस्य मोहो मूलाऽज्ञानं स एव दै-
त्योऽसुरस्तस्य वस्तुस्तज्जीवनकारणं जीवब्रह्मणोरन्योन्या-
रोपरूपं ग्रन्थ्यपरपर्यायं विदारयाञ्चक्रे चिच्छन्द स उक्तल-
क्षणः क्रोधः कोपा मुक्तिसाधनं मुक्तेर्मोक्षस्य साधनं करण-
मस्तीति निश्चेतव्यम् ॥ ४ ॥

इदानीं क्रोधावशेषस्यैव द्वेषस्य मोक्षोपायत्वं वदन्मलपात ।

भ्रुकुटीकुटिलं यस्य मुखमीक्षितुमक्षमाः ।

कामलोभादयो भावः स द्वेषी केशवप्रियः ॥ ५ ॥

भ्रुकुटीकुटिलमिति । कामलोभादयः कामोऽप्राप्तवस्तु-
न्यभिलाषो लोभश्च माप्तेऽप्यमन्तोप एतानादी मयमौ येषां ते
तथोक्ता भावा विकारा भ्रुकुटीकुटिलं निभृतो जगती भ्रुवी
सङ्कल्पविकल्पौ कुटिलं विनाशयतीति भ्रुकुट्यह ब्रह्मास्मीति
ममाकृपा दृष्टस्तया कुटिलं यत्र यस्य ज्ञानिनो मुखं चेतः
स्वात्मसुखानुभवसाधनभूतां चित्तदृष्टिमन्यर्थः, 'चेतोमुख' इति,
श्रुतेरीक्षितुमवलोकयितुं न क्षमाः समर्था न भवन्ति, किं पु-
नर्वक्तव्यं तत्र स्थातुं न समर्था इति । नोकोप द्वेषवतो मुखं भ्रु-
कुटीकुटिलमिति ममिद्विः, अतः स उक्तलक्षणो द्वेषी द्वेषो
ऽस्मीतिर्विशतेऽस्य स तथोक्तः पुरुषः कामादिषु दृष्टिषु द्वेष-
वानित्यर्थः, केशवप्रियः कं ब्रह्मसुखं तस्मिन्नेव मपञ्चविस्मरणेन
शने निद्राति स केशवः परमात्मा तस्य प्रिय इष्ट आत्मरूपत्वा-
'स्त्रेयोऽन्यस्माच्च सर्वस्मादान्तरतरोऽयमात्मे'ति श्रुतेः ॥ ५ ॥

इदानीं रागद्वेषयोरपि तद्वर्णनमलपात ।

शाश्वते सुप्रसन्नानां नश्वरे भ्रुकुटीभृताम् ।

रागद्वेषवतां तात मुक्तिः करतलं स्थिता ॥ ६ ॥

शाश्वत इति । शाश्वते नित्यस्वरूपे ब्रह्मणि सुप्रसन्नानां
 सुप्तु प्रसन्नाः सुप्रसन्ना रागिण इत्यर्थः, तेषां किञ्च नश्वरे वि-
 नाशिनि द्वेते भ्रुकुटीभृतां भ्रुकुटी वक्रघ्रुवं विभ्रति ते भ्रुकुटीभृ-
 तस्तेषां वक्रघ्रुवामिति यावद् एतादृशां रागद्वेषवतां रागद्वेषौ
 भीक्षुमीती विद्येते एषां तेषां यद्यपि मुक्तिर्नास्तीति प्रतिपादि-
 तमन्यत्र तथाप्यस्मन्मते तेषां मुक्तिर्मोक्षः करतले हस्तवले
 स्थिता तिष्ठति तदधीना वर्तते हे तात हे शिष्य यस्मै कस्मै
 सा समर्प्यते तैस्तस्य सा प्राप्ता भवेत्तेषां तु तदपेक्षैव ना-
 स्तीति भावः ॥ ६ ॥

इदानीं लोभस्यापि मोक्षसाधनत्वं वदन्प्रलपति ।

मनः काचमणिं दत्त्वा ज्ञानचिन्तामणिं मुनिः ।

क्रीणाति येन लोभेन स लोभो मुक्तिसाधनम् ॥७॥

मन इति । मुनिर्ज्ञानी येन ज्ञानविषयिणा लोभेनाऽस-
 न्तोपेण मनःकाचमणिं मन एव काचमणिरिव तुच्छस्तं दत्त्वा
 समर्प्य ज्ञानचिन्तामणिं ज्ञानं जीवब्रह्मव्यविषयो बोधः स एव
 चिन्तामणिरिव बहुमूल्यस्तं क्रीणाति अङ्गीकरोति स लोभो
 विद्वत्सु प्रसिद्धो लोभ इच्छा मुक्तिसाधनं मुक्तिर्मोक्षस्य सा-
 धनमुपायभूत एवास्ति अतो लोकशास्त्रेषु वेदान्ते च लोभस्य मु-
 क्तिमाधनभूतज्ञानप्रतिकूलत्वं यदुक्तं तदममञ्जसमेवेति भावः ॥७॥

इदानीं मोहस्यापि मोक्षसाधनतां वर्णयन्प्रलपति ।

येन वर्णाश्रमाचारदेहभोगधनादिकम् ।

विस्मरन्ति चितः प्रेम्णा स मोहः परमं पदम् ॥८॥

येनेति । हे शिष्य येन मोहेनाद्वैतात्मस्फुरणपूर्वकद्वैतास्फु-
 रणरूपणार्थः, वर्णाश्रमाचारदेहभोगधनादिकं वर्णाश्रमाणा-

दृष आश्रमाश्च ब्रह्मचर्यादय आचारश्च स्वस्ववर्णाश्रमवि-
हितकर्मानुष्ठानं देहश्च मनुष्यादिशरीरं भोगश्च तत्तदेहयोग्यः
सुखदुःखादिसाधनभूतो विषयो धनं सुवर्णादिकं द्रव्यमादि-
पदेन हस्तपश्वराज्यादिकमत्र ग्राह्यं, तत्सर्वं चितश्चिन्मात्रात्मव-
स्तुनः प्रेम्णा स्नेहेन विस्मरन्ति न जानन्ति स मोह उक्तल-
क्षणो मोहोऽज्ञानं परमं कार्यकारणातीतं पदमात्मस्वरूप-
मस्तीति ज्ञेयम् ॥ ७ ॥

इदानीं मदस्यापि तदर्शयन्मलपति ।

मत्तो नान्यत्परं किञ्चिदहमेव महेश्वरः ।

अहमेवोत्तमश्चेति मदो मुक्तिप्रदो मतः ॥ ८ ॥

मत्त इति । मत्तोऽहंपदलक्ष्यात्कूटस्थात्परमन्यद्भिन्नं
श्रेष्ठं किञ्चित्किमपि नास्ति न विद्यते, नन्वीश्वरः श्रेष्ठोस्तीति चे-
त्तत्राह्माहमेवेति अहमेवाहंपदलक्ष्यः कूटस्थचिन्मात्रात्मैव
महेश्वरः सर्वजगत्साक्षी परमात्माऽस्मि भवामि अतोऽहमेवोत्त-
मश्चाहंपदलक्ष्यः कूटस्थचिदात्मैवोत्तमः श्रेष्ठोऽस्मि भवामी-
त्येवं यो मदः स्तोत्रकृतत्वबुद्धिरूपो निश्चयो मुक्तिप्रदो मोक्षसा-
धनभूतो मतो निश्चितो मुनिभिरिति शेषः ॥ ८ ॥

इदानीं मत्सरहीनादपि मत्सरिणः श्रेष्ठ्यं दर्शयन्मलपति ।

दृश्योत्कर्षं न सहते ज्ञानोत्कर्षवलात्तु यः ।

स तु सम्वत्सरशतं ज्येष्ठो निर्मत्सरान्मुने ॥ ९ ॥

दृश्योत्कर्षमिति । य आत्मानिष्ट आत्मसाक्षात्कारवानि-
त्यर्थः, ज्ञानोत्कर्षवलाज्ज्ञानस्य जीवब्रह्मैक्यविषयकबोधस्याहं
ब्रह्मास्मीति साक्षात्काररूपस्य बलात्सामर्थ्यादाश्रयादिसर्वः,
दृश्योत्कर्षं दृश्यस्य द्वैतस्योत्कर्षमाधिवर्षं न सहते न समते

सत्कलक्षणो मत्सरवान्निर्मत्सरान्मुनेर्निर्गतो निवृत्तो म-
त्सरः सुखदुःखादिद्वन्द्वासहनरूपो यस्मात्स मत्सरहीनः पुरुष-
स्तस्मात्संवत्सरशतं संवत्सराणां शतं यथा भवति तथा ज्येष्ठो
वृद्धोऽस्ति ॥ ९ ॥

इदानीं समावतः सकाशादपि तद्रहितस्य श्रेष्ठ्यं दर्शय-
न्मलपति ।

क्षणं न क्षमते यस्तु बाह्यस्फुरणमक्षमी ।

तद्वामचरणाङ्गुष्ठे निवद्धाः क्षमिणां गुणाः ॥ १० ॥

क्षणमिति । यस्तु योऽपि ज्ञानी बाह्यस्फुरणं बाह्यानां दृश्यानां
स्फुरणं भानं घटादिपदार्थस्फुरणमित्यर्थः, क्षणं क्षणकाल न
क्षमते न सहते स उक्तविधोऽक्षमी समाहीनो ज्ञेयः, तद्वा-
मचरणाङ्गुष्ठे तस्योक्तविधस्याक्षमावतो वामः सव्यो यश्चरणः
पादस्तस्याङ्गुष्ठे निवद्धाः स्थिताः क्षमिणां दृश्यसर्वबुद्ध्या सु-
खदुःखक्षमावतां गुणा ये शास्त्रेषु उक्तास्ते ज्ञेयाः, अयमाशयः-
बाह्यदृश्याऽक्षमावतां ज्ञानिनो 'ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवती'ति श्रुतेर्ब्रह्म-
रूपत्व तस्यारोपाधिष्ठानरूपोऽपवादाधिष्ठानश्च द्वीपादौ कल्पि-
तांशावन्न ग्राह्यौ, तत्र च वामचरणपदेनारोपाधिष्ठानस्वरूपोऽशो-
ऽव ग्राह्यस्तत्राप्यङ्गुष्ठमदृशो योगोऽत्र ग्राह्यस्तीस्मिन्नैव क्षमित्वं
तद्गुणाश्चानुकूला अतस्तत्र निवद्धत्वं तेषामिति ॥ १० ॥

इदानीं वक्ष्येऽपि शिवमिषत्वं दर्शयन्मलपति ।

कामादयो महाधूर्त्ता धूर्त्तितं यैर्जगन्नयम् ।

तान्धूर्त्तयति यो युक्त्या स धर्तो धूर्जटिप्रियः ॥ ११ ॥

कामादय इति । कामादयः कामोऽभिलाष आदिमुख्यो
येषां क्रोधादीनान्ते तथोक्तास्ते महाधूर्त्ता महान्तः श्रेष्ठाः

धूर्त्ता वञ्चकाः सन्ति कुत इत्यतः भ्रातृ धूर्तितमिनि, यैः काय-
क्रोधादिभिर्जगद्भयं जगतां लोकानां भयं प्रिकं धूर्तितं वञ्चन-
मस्ति, किञ्च यो ज्ञानी तान्कामादीन्महाधूर्त्तान्युत्तया मयमं
जगद्विषयैरस्यप्रदर्शनारूपयुत्तया ततो मनोनिरोधारूपयोगयु-
त्तया ततः परं "तद्विषयामच्चप्रदर्शनयुत्तया धूर्त्तयति वञ्चयति
स उक्तविधो धूर्तो वञ्चकोऽयं ज्ञानिरूपो धूर्तादिभिषो धूर्जटेः
शिवस्य मिष इष्टः स्वात्मत्वादिति भावः ॥ ११ ॥

इदानीं कषाटनोपि मुक्त्याधिकारित्वं प्रतिपादयन्मलपति ।

यो लालयति लोभादीनन्तर्मूलानि कृन्तति ।

बहिरन्योन्य एवान्तर्मुक्तिमेति कपट्यसौ ॥ १२ ॥

य इति । यो ज्ञानी लोभादीर्ललोभो माप्तेषु विषयेऽतृ-
प्तिरूपो विकार भ्रादियेषान्ते कामादयस्तान्विकारांल्लाल-
यति तत्तद्विषयप्रदानेन पालयति व्यवहारदृष्ट्याऽन्तरन्तरे
आत्मानात्मविवेचनं कृत्वाऽत्मनः पृथगमच्चप्रतीक्षा तेषां
कामादीनां मूलानि अज्ञानं काम्पचामनाद्य तदाश्रिताः कृन्तति
कर्तयति अतो बाह्योक्तदृष्ट्याऽन्यो भिन्नः कामादिविकार-
वानिव प्रतीयमानोऽन्तरन्तरेऽन्य एव भिन्न एव कामादि-
विकारहीन एव वर्तमानोऽस्ति अतोऽसाधुक्तविधः पुरुषः
कपटी च्छली मुक्ति मोक्षमेति प्राप्नोति ॥ १२ ॥

इदानीं पिशुनस्यापि मोक्षः स्वादिति ब्रुवन्मलपति ।

गुणात्मकेषु सर्वेषु दोषमेवान्तरात्मनः ।

कर्णे जपति यो नित्यं पिशुनोऽसौ विमुक्तिमाक् ॥ १३ ॥

गुणात्मकेष्विति । यो ज्ञानी गुणात्मकेषु गुणाः सत्त्व-
रजस्तमोषिषा आत्मा स्वरूपं येषान्ते तथोक्तास्तेषु भावेषु प-

वार्थेषु दोषमेवानित्यत्वं दुःखप्रदत्वं स्वबन्धकत्वादिरूपं दोषं
केवलमन्तरात्मनः प्रत्यक्साक्षिचिन्मात्ररूपस्यात्मनः कर्णे श्र-
वणवृत्तौ नित्यं सर्वदा जपति सूचयति असाद्युक्तविधः पिष्टुनो
वोपसूचको विमुक्तिभाविमुक्तिं विदेहमुक्तिं भजते सेवते
सोतयोक्त मोक्षाधिकारीत्यर्थः, भवति ॥ १३ ॥

इदानीं परापवादिनोपि परमगतिर्भवतीति सूचयन्प्रल-
पति ।

परापवाद एवास्ति हृदये यस्य सर्वदा ।

पराङ्मूर्तिं गतो दृष्टः स मया मुनिशेखरः ॥ १४ ॥

परापवाद इति । हे शिष्य यस्य ज्ञानिनो हृदयेऽन्तःकरणे प-
रापवाद एव परस्यान्यस्या ऽज्ञानस्य तत्कार्यस्य च जगतोऽप-
वादो निषेध एव सर्वदा नित्यमस्ति स उक्तलक्षणः परापवादी
मुनिशेखरो मुनिषु ज्ञानिषु शेखर इवोच्चतरः परामुत्कृष्टां ग-
तिं स्थितिं जीवब्रह्मैक्यरूपां स्थितिमित्यर्थः, गतः प्राप्तो मयोन्म-
त्तेन दृष्टोऽवलोकितः ॥ १४ ॥

इदानीं मोक्षमाप्तिर्भवति मिथ्यावादिनामिति श्रुवन्प्रल-
पति ।

मिथ्यैवेदं जगत्सर्वमिति निश्चितचेतसाम् ।

स मिथ्यावादिनां लोको दुर्लभः सत्यवादिनः ॥ १५ ॥

मिथ्यैवेदमिति । हे शिष्य इदं दृश्यं सर्वं समस्तमपि जगद्वि-
श्वं मिथ्यैव भ्रममात्रमेवेत्येवं निश्चितचेतसां निश्चितं निश्चय-
वच्चेतोन्तःकरणं येषां तेषां मिथ्यावादिनां समस्तं जगन्मिथ्या
भ्रममात्रमित्येवं जिज्ञासून्प्रति वदन्तीति । ते मिथ्यावादिनस्ते-
षां लोको जीवब्रह्मैक्यविषय साक्षात्काररूप ज्ञान प्राप्यते

स बोधः सत्यवादिनामिदं जगत्सत्यमिति ये वदन्ति लोकान्मति
ते सत्यवादिनस्तेषां यद्वा लोकसत्यता ये सत्यवक्तारस्तेषाम-
पि बाह्यमात्रस्य मिथ्याविषयत्वाद्दुर्लभो दुष्पापोऽस्तीति
ज्ञेयः ॥ १५ ॥

इदानीमाचारवतां मोक्षो न स्वादिति तद्रहितानामेव स-
स्यादिति कथयन्प्रलपति ।

नैव किञ्चित्करोमीति यः सदाचारवर्जितः ।

आचारिणो न गच्छन्ति तस्यानाचारिणो गतिम् ॥ १६ ॥

नैवेति । हे शिष्य अहमहंपदबन्धुः प्रत्यगात्मा कर्तृशब्दवा-
च्यबुद्धिसाक्षी किञ्चित्किमपि कार्यं नैवकरोमि नैव सम्पाद-
यामीमेव योऽसद्वात्मानुमन्यानवान्प्रसिद्धः कोपि पुरुषः
सदाचारवर्जितः सदा सर्वकालमाचारेण विहितकर्मकर्तृत्वेन
रहितोऽस्ति किन्तु विहितकर्मकर्तृत्वं विज्ञानमये बाधिते बा-
धितमेव कर्तृत्वं सदा पश्यतीत्यर्थः, अन्यस्य शुभाशुभकर्माणि
अन्यस्मिन्नारोपितेऽन्यमायश्चित्तेनान्यस्मिन्पापनिवृत्तिारत्पतिप्र-
सङ्गेन विज्ञानमयस्य कर्मादिकं कर्तृत्वादिकं चात्मन्यसम्भा-
व्यमित्यनुमन्वधान इति भावः, तस्यानाचारिण उक्तविषया-
चारवर्जितस्य या गतिर्गोस्तरूपा शास्त्रेषु प्रतिपाद्यते तां गतिमा-
चारिणो विज्ञानमयस्य कर्तृत्वं विदात्मानि समारोप्य कर्तृत्वा-
भिमानिनो न गच्छन्ति प्राप्नुयन्ति ॥ १६ ॥

इदानीं मित्रद्रोहिणामपि मोक्षो भवतीति प्रतिपादयन्प्रल-
पति ।

पूर्वं यानि च मित्राणि विचारादीनि तान्यपि ।

विहाय तत्परं यातो मित्रद्रोही स मुच्यते ॥ १७ ॥

पूर्वमिति । लोकशास्त्रे मित्रद्रोहिणा मोक्षो नास्ति मृत्युत
नरक एव भवेदिति प्रतिपादितं यद्यपि तथाप्यस्मन्मतं शृणु हे
शिष्य पूर्वमात्मसाक्षात्कारात्प्राप्त्यानि शास्त्रेषु प्रमिद्धानि वि-
चारादीनि विचार आत्मानात्मविवेक आदिः प्रथमो येषां तानि
आदिपदेन श्रवणादीनि नियमादीनि च योगसाधनानि ग्राह्या-
णि तानि सर्वाणि मोक्षरूपेष्टसम्पादनानुकूलतया मित्राणि स-
त्त्वायस्तान्यपि मुक्तिसिद्धौ निष्पयोजकतया विहाय परित्य-
ज्य वर्त्तमानः सन्तद्विद्वत्सु मत्प्रज्ञानुपवसिद्धं परं कार्यकार-
णास्पृष्टमात्मस्वरूपं ब्रह्माभिन्नो यातः प्राप्तो भवति स उक्तल-
क्षणो मित्रद्रोही मित्राणि हितकारीणि यमादिश्रवणादीनि दुष्प्र-
तीति मित्रद्रोही स्वात्मतुलानुसन्धानखण्डनहेतुत्वात्तन्नाशक इ-
त्यर्थः, मृच्यते मुक्तो भवति ॥ १७ ॥

इदानीं मायोपजीविनामैन्द्रजालिकानां नरकमाप्तिरूपा दु-
र्गतिः शास्त्रेषु प्रतिपादिताऽत्र तत्प्रसङ्गेऽप्येव मुक्तिर्भवतीति त-
द्विरुद्धं प्रतिपादयन्मस्यति ।

पञ्चभूतात्मकं विश्वं निर्मितं येन मायया ।

स एव हि मया दृष्टो मायावी मुक्तिभाजनम् ॥ १८ ॥

पञ्चभूतेति । येन मत्प्रज्ञाभिन्नब्रह्मरूपेण कर्त्ता मायया स्वस्यैव
जगत्प्रजनेच्छारूपया शक्त्या सत्त्वासत्त्वादिरूपैरनिर्बचनीयत्वा-
न्यायात्त्वं तस्यास्तया कारणरूपया पञ्चभूतात्मकं पञ्चसंख्या-
नि यानि भूतान्धाकाशादीनि तान्येवात्मा स्वरूपं यस्य तत्त-
याविषं विश्वं जगान्निर्मितमुत्पादितं स एवोक्तलक्षण एव केव-
लं मायावी मायोपकरणवान्निहि मत्सिद्धो विद्वत्सु शास्त्रेषु च म-
योक्तप्रकारमायाविस्वरूपत्वेना मुक्तिभाजनं मुक्तेर्गोप्तस्य भा-
जनं पात्रभूतो दृष्टो निश्चितोऽनः शास्त्रे तादृशस्यं नरको भव-

तीति प्रतिपादितं तदसमञ्जसमेवेति भावः ॥ १८ ॥

इदानीं कृतज्ञानामुत्तमगतिः कृतघ्नानामधोगतिश्च भवती-
त्यन्यशास्त्रेषु प्रतिपादितमत्र तुन्मत्तस्तद्विपरीत्यं प्रतिपादयन्प्रस-
पति ॥

स्वेच्छयैव कृतं विश्वं स्वेच्छयैव निहन्ति यः ।

कृतज्ञादपि पूज्योऽसौ कृतघ्नो मोक्षमश्नुते ॥ १९ ॥

स्वेच्छयैवेति । हे शिष्य येन ब्रह्माभिन्नमत्यगात्मना कर्त्तुं
स्वेच्छयैव स्वस्यात्मन इच्छयैव काङ्क्षयैव विश्वं जगत्कृतं निर्मि-
तमस्ति 'सोऽकामयते'ति श्रुतेः, तथा यः प्रत्यगभिन्नब्रह्मस्वरूपः
स्वेच्छयैव स्वात्मकाङ्क्षयैव न त्वन्यात्किमपि करणान्तरमपेक्षत
इत्यर्थः, विश्वं जगन्निहन्ति नाशयति मानोरधिकमासादादिव-
दित्यर्थः, अतोऽसावुक्तलक्षणः कृतघ्नः कृतं विश्वं हन्ति नाश-
यतांति कृतघ्नः पुरुषविशेषः कृतज्ञादपि कृतं जानातीति
कृतज्ञस्तस्मात्कृतवंचुरपि पूज्य आदरणीयोऽर्च्योऽमुमुक्षुणा-
मिति शेषः, अस्ति किञ्च स कृतघ्नो मोक्षं मुक्तिमश्नुते
कृतमत्त्वमतीतिपूर्वककृतज्ञत्वादपि कृतासत्त्वमतीतिरूपं कृतघ्नत्वं
श्रेष्ठमिति भावः ॥ १९ ॥

इदानीमभिमानवतां मुक्तिर्नास्तीति प्रतिपादितमन्यशा-
स्त्रेषु तद्रहितानां तु सा स्यादित्येवमपि अत्र तुन्मत्तस्तद्विरुद्धं
कथयन्प्रसपति ।

आश्चर्यं योऽभिमन्येत जीव आत्मानमीश्वरम् ।

सोऽभिमानी गतिं याति निरहङ्कारदुर्लभाम् ॥ २० ॥

आश्चर्यमिति । हे शिष्य यो लोकमसिद्धो जीवः साधिष्ठान-
बुद्धिस्थचिदाभासो बहद्वयवान्नात्मानं स्वं विविच्येति शेषः,

देहत्रयात्पृथक्कृत्येत्यर्थः, ईश्वरमीशनादिशक्तिमन्तं परमात्मान-
मभिमन्येत सर्वावस्थासु मन्यते स उक्तविधोऽभिमान्यभिमा-
नवान् निरहङ्कारदुर्लभापहङ्कारसत्त्वमतीतिपूर्वकत्वान्निरहङ्कार-
वतः पुरुषस्य दुर्लभां दुष्प्राप्यां गतिं स्थितिं मुक्तिरूपामवस्था-
मित्यर्थः, याति प्राप्नोति ॥ २० ॥

इदानीं परगुणेषु दोषदर्शिनां परनिन्दकानां स्वस्तावकानां
च नरकपातोऽन्यशास्त्रेषु प्रतिपादितोऽत्र तन्मतस्तेषामेव मुक्ति-
र्भवतीति प्रतिपादयन्ताद्वैतं प्रलपति ।

गुणेषु दोषं पश्यन्तो विश्वमात्रविनिन्दकाः ।

आत्मस्तुतिपरा यान्ति नित्यं वैकुण्ठमन्दिरम् ॥ २१ ॥

गुणेष्विति । गुणेषु मायागुणेषु सत्त्वरजस्तमोभिधेषु तत्कार्येषु
ज्ञान्सादिवृत्तिष्वपि दोषं स्वात्मसुखानुसन्धानविरोधित्वरूपं दु-
ष्टस्वभाव पश्यन्तोऽवलोकयन्तः, किञ्च विश्वमात्रविनिन्दका
विश्वमात्रस्य समस्तजगतो विनिन्दका अतिशयेन निन्दाक-
र्त्ता ये सन्ति । किञ्चात्मस्तुतिपरा आत्मनो ब्रह्माभिन्नप्र-
त्यागात्मन एव स्तुतिः स्तोत्रं तस्यां परा आसक्ता ये सन्ति
ते अप्यपि नित्यं सर्वदा वर्त्तमानं यतो जयविजयौ पतितौ
सत्त्वनित्य एव ततो विक्रममिति यावद् वैकुण्ठमन्दिरं विशे-
षेण कुण्डा कुण्डिता बुद्धिर्पत्र तद्विकुण्ठमात्मस्वरूपं विकुण्ठमेव
वैकुण्ठं तदेव मन्दिरं जीवानामालयरूपं ब्रह्माभिन्नप्रत्यागात्मचैत-
न्यं यान्ति प्राप्नुवन्ति ॥ २१ ॥

इदानीं शास्त्रे आत्मिष्ठतां नरकप्राप्तिर्भवतीति प्रति-
पादितमत्र तन्मतस्तेषामेव मुक्तस्वरूपत्वेन शिवाप्रपत्वं प्रति-
पादयन्नेत्येति ।

बुध्वापि शुद्धमात्मानं व्यावहारिकलोकवत् ।

करोति न करोमीति दम्भकृच्छम्बुबल्लभः ॥ २२ ॥

बुध्वेति । यो ज्ञानी शुद्धं कर्तृत्वाद्यस्पृष्टगसद्गमात्मानं
ब्रह्माभिन्नाचिदात्मानमहं कूटस्थोऽसद्गोऽस्मि अतोहं किञ्चि-
दपि विहितं प्रतिपिद्धं वा न करोमीति बुध्वा विज्ञाय
व्यावहारिकलोकवद्व्यवहारं व्यापारमाचरन्तीति व्यावहा-
रिकाः कर्तृत्वाभिमानिनो मूढा इत्यर्थः, ते तथाभूता ये लोका-
जनास्ते यथा कुर्वन्ति आचरन्ति तद्वत्करोति आचरति लो-
कप्रदर्शनायेति यावत्, लोकेपि लोकप्रदर्शनाय कर्माचरणं
दम्भशब्देनोच्यतेऽतः स एवंप्रकारो दम्भकृद्दम्भं छलं
करोतीति स तथोक्तः शम्भुबल्लभः शं सुखं भवत्यस्मादिति श-
म्भुजंगदानन्दकरो ब्रह्माभिन्नः प्रत्यगात्मा तस्य प्रियः स प्रियो
यस्येति वा स तथोक्त आत्मत्वात्प्रेयोऽन्यस्माच्च सर्वस्मादा-
न्तरस्तरोयमात्मे'ति श्रुतेरस्तीति ज्ञेयः ॥ २२ ॥

इदानीं लोकेषु शास्त्रेषु च घातकानां दुर्गतिर्भवतीति
प्रसिद्धमत्र उन्मत्तस्तद्विषयीतं प्रदर्शयन्प्रवति ।

बोधखड्गेन तीक्ष्णेन मोहाहङ्कारदुर्धियाम् ।

घातकः पातकं हन्ति पूर्वजन्मशतार्जितम् ॥ २३ ॥

बोधखड्गेनेति । यो ज्ञानी तीक्ष्णेन तीव्रेणाज्ञानभेदनस-
मर्थेनेत्यर्थः, बोधखड्गेन बोधो यदावाक्यजन्यं प्रत्यगाभिन्नब्रह्म-
साक्षात्कारज्ञानं स एव खड्गोऽस्तिस्तेन मोहाहङ्कारदुर्धियां
मोहोऽज्ञानमहङ्कारान्तकार्येषु तादात्म्यप्रतीतिरूपाऽहङ्कृतिर्दु-
र्धियो विषयवासनाविदूषिता मत्तयस्तामां घातको नाशको
ऽस्ति पूर्वजन्मशतार्जितं पूर्वाप्यतीतानि याणि जन्मानि

जननानि नेपां गतानि अमंख्यजन्मानीत्यर्थः, तेष्वर्जितं सम्पा-
दितं पातकं पापं हन्ति नाशयति उक्तविधौ घातकोऽपेपां पात-
कांन नाशयति किं पुनर्वक्तव्यं तस्य पापं नास्तीति भावः ॥२३॥

इदानीं विश्वासघातिनां नरकप्राप्तिर्भवतीति प्रतिपादित-
मत्र दुन्मत्तस्ताद्विपरीतं प्रतिपादयन्मलपति ।

अहङ्कारं हरिरहं ब्रह्मैवाहमहं शिवः ।

इति विश्वास्य हन्तारः पुण्या विश्वस्तघातकाः ॥२४॥

अहङ्कारमिति । अहमहंपदलक्ष्यः स एव ब्रह्मणोऽभिन्नत्वा-
द्भरिः सर्वदुःखहरणशीलत्वाद्भरिर्विष्णुरस्मि किञ्चाहमहंपदल-
क्ष्यो ब्रह्माभिन्नः प्रत्यगात्मा ब्रह्मैव सर्वजगत्तत्त्वस्योभयत्रावै-
शिष्यात्मजापतिरस्मि किञ्चाहमहंपदलक्ष्यो ब्रह्माभिन्नः प्र-
त्यगात्माऽऽनन्दरूपत्वात्तत्तमस्तजगन्नाशापघटानत्वाच्च शिवो ह्यहो
ऽस्मीत्येवं विश्वास्य विश्वासं दत्त्वा हन्तारो नाशका ये-
भवन्ति अहंकारस्य मामयं वर्धयतीत्येवं विश्वासमुत्पाद्य घा-
तयन्नीश्वर्यः, ते विश्वस्तघातका विश्वस्तस्य विश्वामवतो घातका
नाशकाः पुण्याः पवित्राः सन्तीति ज्ञेयं, यत्पुनर्विश्वासघातिनां
नरकप्राप्तिर्भवतीति प्रतिपादितं तदममञ्जसमेवेति भावः ॥ २४ ॥

इदानीं कर्मभ्रष्टानां पुण्यपापचिन्तारहितानां लोके पङ्क्ति-
बहिष्कृतत्वं दृश्यते शास्त्रेषु च तेषां नरकप्राप्तिः श्रूयतेऽत्र दुन्म-
त्तस्ताद्विपरीतं मलपति ।

मुक्तो विधिनिषेधाभ्यां निश्चिन्तः स्वेच्छया चरन् ।

कर्मठानामपाङ्क्षेयः सोऽस्माकं पङ्क्तिपावनः ॥ २५ ॥

मुक्त इति । हे शिष्य यो ज्ञानी विधिनिषेधाभ्यां विधिर्हित-

शेषं भक्षयेद्, आजीवमाग्रहोत्रं जुहुयादित्यादिरूपः कर्मसु प्रवर्तको वाक्यप्रयोगः, निषेधश्च 'न हि त्यागस्त्वा भूतानी'त्यादिरूपोऽनिष्टकर्मभ्यो निवृत्तिजनको चावयकदम्बस्ताभ्यां मुक्तोऽस्तीति निश्चिन्तितत्फलस्वर्गनरकादिशङ्काशून्यो भूत्वा स्वेच्छया स्वस्यात्मनः सम्बन्धिनी चेच्छा काङ्क्षा तपैव लोकोप विधिनिषेधाभावेन यथेच्छं चरन्प्रवर्तमानः स नूकर्मठानां कर्तृत्वसद्बुद्ध्या कर्मस्वाससक्तानामपाङ्गेयः पङ्क्तौ साधुः पाङ्गेयः पङ्क्तियोग्य इत्यर्थः, अपाङ्गेयः पङ्क्तियोग्यो न भवतीति स तथोक्तो भवति स उक्तलक्षणः पङ्क्तिवहिष्कृतः कर्मठानाम्, अस्माकं ज्ञानिनां जिज्ञासूनामपि पङ्क्तिपावनः पङ्क्ति ज्ञानिनां जिज्ञासूनां च समूहं पावयति पवित्रयति स तथोक्तोऽस्तीति हेतार्थोक्तं शास्त्रं च तत्तस्यापाङ्गेयत्वं निरूप्यते तदममञ्जसमेतेन भावः ॥ २५ ॥

इदानीं मीमांसायामभिनिर्मुक्ताभ्युदितयोर्निन्दा क्रियतेऽथ त्वन्मत्तस्तद्विपरीतं प्रलपति ।

निन्दितावभिनिर्मुक्ताभ्युदितौ यौ तु तौ हि नः ।

पतौ कर्माभिनिर्मुक्तोऽभ्युदितश्च चितौ सदा । २६ ॥

निन्दिताविति । हे शिष्य यौ तु मीमांसायां प्रतिपादितावभिनिर्मुक्तोऽभ्युदितश्चेत्यभिधौ तौ च तत्र निन्दिता गहिनी स्तप्तयापि कर्माभिनिर्मुक्तः कर्मभ्यो विहितनिषिद्धकर्मभ्योऽभितः सर्वभावेन निर्मुक्तोऽकर्तृव्यक्तभावं प्राप्तश्चिर्वा चिन्मात्रस्वरूपे ब्रह्मणि सदा सर्वकालमुद्दिगश्चोदयं प्राप्तश्च भवति तावदेतौ हि प्रसिद्धौ नोऽस्पष्टक मते, नूतौ पद्विर्ग इति ॥ २६ ॥

इदानीं धर्मशास्त्रे द्वारमाच्छायातायभ्योप्यमदाय एवमृष्टार्थभोजनमेकलस्य नरकप्रदत्वेन हेतुना निषेधितमत्र त्वन्मत्तस्तद्वच परमपदप्रापकत्वेन निहितमित्येवं दर्शयन्प्रलपति ।

दत्त्वा द्वारि कपाटं यः खण्डलङ्कुवन्मुनिः ।

एकाकी मिष्टमश्नाति स याति परमां गतिम् ॥ २७ ॥

दत्त्वेति । हे शिष्य यः कौपि पुरुष आत्मसुखरतो द्वारि-
आत्मसुखवासिद्वारभूते विवेके कपाटं कं ब्रह्मसुख पाटयति वि-
च्छिनत्ति स कपाटोऽहङ्कारस्तं दत्त्वा समर्प्य विवेकेन सहाहङ्कारं
संयोज्येति भावः, एकाक्येकलः सन्नद्वितीय इत्यर्थः, मुनि-
र्हानी खण्डलङ्कुवद्यथा खण्डस्य इक्षुरसविकारस्य लङ्को
योदको मिष्टो भवति तद्वन्मिष्टं सुखरूपत्वान्मधुरं ब्रह्मसुख-
मित्यर्थः, अश्नाति भुनक्ति अनुभवतीत्यर्थः, स उक्तविधः स्वयं-
मेकाकी मिष्टभोजनशीलः परमां श्रेष्ठां जीवब्रह्मैक्यस्थितिरूपां
गतिं स्थितिं याति प्राप्नोति अतो लोके शास्त्रे चैकाकिमिष्टभो-
जिनां नरकप्राप्तिर्भवतीत्यसमञ्जसमेवोक्तमिति भावः ॥ २७ ॥

इदानीं पङ्क्तिपातकस्याधोगतिः स्यादातं प्रतिपाद्यते लोके
शास्त्रे चात्र तून्मत्तस्त्वद्विपरीतं प्रदर्शयन्प्रलपति ।

ज्ञानकर्मेन्द्रियगणो निरुद्ध निजमन्दिरे ।

पङ्क्तीकृत्य हतो येन सोऽस्माकं पङ्क्तिपावनः ॥ २८ ॥

ज्ञानेति । हे शिष्य येन ज्ञानिना ज्ञानकर्मेन्द्रियगणो ज्ञा-
नानि शब्दस्पर्शरूपरसगन्धविषयाणि कर्माणि च क्रिया वचना-
दानगमनानन्दविसर्गारूपाः पञ्च तेषामिन्द्रियाणि करणानि पञ्च
श्रोत्रादीनि बागादीनि च पञ्च तेषां गणाः समूहो निजमन्दिरे
निजं स्वीयं यन्मन्दिरं वासस्थानं लिङ्गशरीरं तस्मिन्निरुद्धं रु-
द्ध्वा पङ्क्तीकृत्य समूहीकृत्य इत आत्मतः पृथगसत्त्वेनावलोक्य
नाशितः स उक्तलक्षणः पङ्क्तिपातकोऽस्माकं समुद्धूणां मुक्तानां
च पङ्क्तिपावनः पाङ्क्तः समूहस्तस्याः पावनः पवित्रायताऽस्तीति

ज्ञेयः, अतः शास्त्रेषु पङ्क्तिघातकानां नरको भवतीति यत्प्रतिपादितं तदसमञ्जसमिति भावः ॥ २८ ॥

इदानीं संसारद्वेषदृष्ट्यां नरकप्राप्तिर्भवतीति प्रतिपाद्यते लोके शास्त्रे चात्र तून्मत्तस्तद्विपरीतं प्रलपति ।

पश्य संसारनाशार्थमात्मनाशं सहन्ति ये ।

संसारद्वेषिणां तेषां मुक्तिः शास्त्रेषु वर्णिता ॥ २९ ॥

पश्येति । हे शिष्य त्वं भवान्ये ज्ञानिनो मुमुक्षवश्च सं-
सारनाशार्थं संसारो जन्ममरणादिरूपस्तस्य नाशो घातः स ए-
वार्थः प्रयोजनं यस्यां क्रियायां यथा भवति तथाऽऽत्मनाश-
मात्मनो मिथ्यात्मनो जीवस्येत्यर्थः, नाशो घातस्तं सहन्ति स-
मन्ते लोके हि मूढानामती वद्रेपिणां स्वप्नादीनां स्वान्पद्वेष्यना-
शेच्छया स्वात्मनाशोऽपि दृश्यते तादृशां तेषामुक्तलक्षणानां सं-
सारद्वेषिणां समागे जन्ममरणादिरूपस्तं द्विषन्ति ते तथोक्ता-
स्तेषां मुक्तिर्मोक्षः शास्त्रेषु वेदान्तेषु वर्णिता प्रतिपादितेति-
पद्यावलोक्य, उक्तमिदं तवापि साक्षादनुभवगोचरमेवेति सूचि-
तमतो लोकशास्त्रे संसारद्वेषिणा मुक्तिर्नास्ति नरकः प्राप्यते चे-
त्येवं यत्प्रतिपादितं तदसमञ्जसमिति भावः ॥ २९ ॥

इदानीं धर्मशास्त्रेषु दूनकाराणां नरकपातो वर्णितोऽत्र तू-
न्मत्तस्तद्विपरीतं प्रलपति ।

अहं ममेति सर्वस्वं बोधयतेषु हारितम् ।

येनास्मौ मुक्तिर्भाक्प्रोक्ता बृहदारण्यकश्रुतौ ॥ ३.१॥

अहं ममेतीति । हे शिष्य अहं ममेति सर्वस्वमहं शरीरत्रये
तादात्म्यं स्वात्मनो मम गृहादपु मदीयत्वाभिमान इत्येवमेव
सर्वस्वं धनं यत्तद्येन ज्ञानिना बोधयूनेषु बोधो जीवन्नैक्यज्ञानं

तदेव द्यूतानि द्यूताभिधाः क्रीडास्तेषु हारितं विनाशितममावु-
क्ताविधौ द्यूतकारी बृहदारण्यकश्रुतौ बृहदारण्यकमेतन्नामकं ब्रा-
ह्मणं वाजसनेयिशाखागतं तद्रूपश्रुतौ मुक्तिभाग्यमुक्तिं मोक्षं भ-
जतीत्येव प्रोक्तः कथितोऽतो लौकिकशास्त्रेषु द्यूतकारिण्यामधो
गतिर्भवतीति यत्प्रतिपादितं तदसमञ्जसमिति भावः ॥ ३० ॥

किञ्च दीनेषु दयावानेषु भगवत्प्रियस्तद्रहितस्त्वप्रियो भ-
गवत् इत्येवं लोकेषु पुराणादिषु च श्रूयतेऽत्र तन्मत्तस्तद्विरुद्धं-
मलपति ।

दीनेन्द्रियमृगेष्वेव दया यस्य न विद्यते ।

स एव देवकीमूनोर्दीनबन्धोरतिप्रियः ॥ ३१ ॥

दीनेन्द्रियेति । हे शिष्य यस्य मृगमुक्तस्य वा कस्य-
चिदीनेन्द्रियमृगेष्वेव दीनाः स्वाधीनत्वात्स्वतस्तद्रहितत्वाच्च
स्वपोष्या इन्द्रियाण्येव शब्दादिज्ञानकरणानि श्रोत्रादीन्येव
मृगयन्ति स्वस्वविषयानिति मृगास्तेषु मृत्युक्षेपे दया कृपा न
विद्यते नास्ति स एवोक्तविध एव नान्यस्तेषु दयावानित्यर्थः,
दीनबन्धोर्दीनानां परवशानां बन्धुभिर्न तस्य देवकीमूनोर्दे-
वक्या देवककन्याया नमुदेवपत्न्याः सुनुः पुत्रः श्रीकृष्ण-
स्तम्यातिप्रियोऽत्यन्तमिष्टोऽस्तीति ज्ञेयो दीनघातको दीन-
हितकारिणो हिनो भवतीत्यत्र विरोधः प्रतीयमानोऽपि देव-
कीमूनोरितिपदेन देवक्याः स्वमातृबन्धनेन पराधीनत्वेऽपि
तस्या बन्धनमेव दृढीकृतं यशोदायास्तु स्वजन्मोत्तमबाललीला-
दिप्रदर्शनेनानन्दो दत्त इत्येवं विरुद्धकारित्वस्य श्रीकृष्णो म-
निष्ठत्वान्नेदमेव विरुद्धं गन्तव्यमिति भावः ॥ ३१ ॥

किञ्च लोकशास्त्रेषु राज्ञो विषयमुखनोभेन नगराद्युपल-

क्षितमजारक्षणापेक्षा नरकाद्यनिष्टमाप्तिमाधनत्वेन निषिद्धाऽत्र
तून्मत्तस्ताद्विरुद्धं प्रलपति ।

आत्मभोगरतो राजा यस्तु नावेक्षते पुरीम् ।

लिप्यते न स पापेन प्रमाणं मुण्डकश्रुतिः ॥३२॥

आत्मभोगेति । हे शिष्य यस्तु प्रामदो ज्ञानी राजा रा-
जते स्वयंप्रकाशात्मरूपेण प्रकाशते इति राजा स आत्म-
भोगरत आत्मनः स्वात्ममुखस्य भोगोऽनुभवस्तांस्मन्न आ-
सक्तः सन्पुरीं पृणाति पालयति स्वोपाधित्वेन जीवत्वमिति
पुरी देहत्रयरूपा तां नावेक्षते नावलोकयति स उक्तविधः
स्वात्ममुखभोगे लोभेन प्रजापालनोपेक्षावात्राजा पापेन कि-
ल्वपेण न लिप्यते लिप्तो न भवतीति ज्ञेयम्, अत्रार्थे मुण्ड-
कश्रुतिर्मुण्डकोपनिषत्स्था—‘आत्मक्रीड आत्मरतिरिति श्रुतिः
प्रमाणमस्ति अतो लोकशास्त्रेषु आत्मभोगरता मजारक्षोपेक्षाणां
राज्ञां नरकमाप्तिरिति यदुक्तं तदसमञ्जसमेवेति भावः ॥ ३२ ॥

किञ्च लोकशास्त्रेषु पाशिनां नरको भवतीति प्रतिपादि-
तमत्र तून्मत्तस्ताद्विरुद्धं प्रलपति ।

ज्ञानवैराग्यपाशेन हतो येन मनो धनी ।

यः स्यादेवंविधः पाशी तस्य काशी पदे पदे ॥३३॥

ज्ञानवैराग्येति । हे शिष्य येन ज्ञानपाशिना ज्ञानवैराग्य-
पाशेन ज्ञानं जीवग्रहैक्यविषयं वैराग्यं चात्मव्यतिरिक्तविष-
येषु वैरस्यं च समाहरत शब्दचक्रं तदेव पाशो जालविशेष-
त्वेन कृत्वा मनो धनी मनश्चित्तमेव धनी धनवाञ्छागद्गदव्यव-
स्वात्तस्य हतो मारितोऽस्ति एवंविधः एवंपकारो यः प्र-
सिद्धः पाशी पाशवानस्ति तस्योक्ताविषयाशिनः पदे पदे

यत्र यत्र पादो निक्षिप्यते तत्र तत्र तथाविधपाशिन एव वि-
श्वेश्वरत्वात्तस्मिन्स्थाने काशीत्वमितरेषां मुक्तिहेतुत्वा-
त्काशी वाराणसी भवतीति निश्चयव्यमतो लोकशास्त्रेषु पाशिनां
नरकप्राप्तिर्भवतीति यत्प्रतिपादितं तदयुक्तमेवेति भावः ॥ ३३ ॥

किञ्च लोके शास्त्रे च बालरण्डासङ्गो निषेधितः स तु
बलात्कारादतीव निषेधितोऽत्र तुन्मत्तस्तद्विरुद्धं प्रलपति ।

गङ्गायमुनयोर्मध्ये बालरण्डां तपस्विनीम् ।

बलात्कारेण यो भुङ्क्ते स रण्डाव्यसनी शुचिः ॥ ३४ ॥

गङ्गायमुनयोरिति । हे शिष्य गङ्गायमुनयोर्मध्ये बालरु-
णाडी यमुना च पिङ्गलाख्या नाडी तयोर्मध्येऽन्तराले व-
र्तमानां तपस्विनीं तप आलोचनं ज्ञान विद्यते यस्याः सा त-
थोक्ता तां बालरण्डां बालः केशस्तद्वदतिमूक्ष्मरूपेण रण्डाङ्ग-
तिमतीं सुपुष्पायामसर्थः, यः कश्चिद्योगाभ्यासी बलात्कारेण
योगाङ्गभूतप्राणायामवलेन भुङ्क्ते वशीकरोति स उक्तविधो र-
ण्डाव्यसनी नित्यं सुपुष्पायामासक्तः शुचिः शुद्धोऽस्तीति
ज्ञेयः, अतो लोकशास्त्रे रण्डागामिनामप्रागतिर्भवतीति प्रति-
पादितमसमञ्जसमेवेति भावः ॥ ३४ ॥

किञ्च लोके शास्त्रे च दावाग्निदायिनां नरकप्राप्तिः श्रूयते-
ऽत्र तुन्मत्तस्तद्विरुद्धं प्रलपति ।

बोधदावाग्निना दग्धं येन द्वैतवनं घनम् ।

अतिपुण्यां गतिं याति स हि दावाग्निदायकः ॥ ३५ ॥

बोधदावाग्निर्नाम । येन ज्ञानिना कर्त्ता बोधदावाग्निना बोधो
जीवब्रह्मन्यविषयं ज्ञानं स एव सर्वद्वैतवनदाहकत्वादवाग्निरिव

दावानलस्तेन करणभूतेन घनं सघनं द्वैतवनं द्वैतं विश्वमेवाज्ञा-
नसहितं वनमरणं दग्धं दाहं प्रापितं स उक्तलक्षणो हि प्रसिद्धो
दावामिदायको द्वैतवने ज्ञानामिसमर्पकोऽतिपुण्या मायाविद्या-
दिमलरहितां गतिमात्मरूपां स्थितिं 'स आत्मा अपहृतपाप्मे'त्या-
दिश्रुतेर्गोतिं प्राप्नोति अतो दावामिदायिनां नरकमाप्तिर्म-
वतीति लोकशास्त्रेषु प्रतिपादितं तदस्मन्मतेऽसमञ्जसमेवेति
भावः ॥ ३५ ॥

किञ्च लोकशास्त्रेषु गावः सर्वदा गृहे एव न निरोद्धव्या
निरुद्धाश्चेत्तानां समये समये तृणजलादिकं देयमनन्तरं स्व-
यम्भोक्तव्यमन्यथाकरणे नरकपातः स्यादित्युक्तमत्र दुन्मत्तस्त-
द्विरुद्धं प्रलपति ।

गृहे स्थितानामपि यो गवां ग्रासं ददाति न ।

आचरत्यात्मनः पुष्टिं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ३६ ॥

गृह इति । हे शिष्य यो ज्ञानी गृहे स्थितागमपि गृह्यत
आत्मनया स्वीक्रियते तद्गृहं शरीरं तस्मिन् स्थितानामपि बाधि-
तत्वेन प्रारब्धज्ञयपर्यन्तं स्थितानां प्रारब्धभोगानुकूलतया स्व-
रूपेण विद्यमानानामपि लोकदृष्टौ गवामिन्द्रियाणां ग्रासं ग्रस्यत
उपमुज्यत इति ग्रासस्तत्तद्विषयभोगस्तं न ददाति न समर्पयति
सत्त्वबुद्धिपूर्वं नार्पयतीति यावत्, किञ्चात्मनः स्वस्य पुष्टिं
पालनमाचरति करोति स उक्तलक्षणः पुरुषः सर्वपापैः सर्व-
किल्बिषैः प्रमुच्यते प्रकर्षेण मुक्तो भवति अतो लोकशास्त्रोक्तं
विरुद्धमिति भावः ॥ ३६ ॥

किञ्च रसविक्रयिणां लोकशास्त्रेषु दोषः प्रदर्शितोऽत्र तु-
न्मत्तस्तद्विरुद्धं प्रलपति ।

रसाः सर्वेऽपि विक्रीता धर्माधर्ममजानता ।

ग्रन्थौ बद्धं बोधधनं स धन्यो रसविक्रयी ॥ ३७ ॥

रसा इति । हे शिष्य येन ज्ञानिना धर्माधर्मं धर्मो वेदविहितम्ब्रह्मविहिताचारोऽधर्मश्च वेदनिषेधितः स्वस्वाविहिताचारस्तयोः समाहार एकवद्भावस्तमजानता न जानातीति अजानन्तेनाऽननुसन्दधता सता सर्वेऽपि समस्ता अपि रसा विषयसुखविशेषा विक्रीता ज्ञानमूल्यग्रहणेन परित्यक्ताः, किञ्च ग्रन्थावहङ्कारलक्षणे चिदचिद्ग्रन्थिरूपे बोधधनं बोधो जीवब्रह्मैक्यविषयं ज्ञानं तदेव धनं द्रव्यं बद्धं धृतं स उक्तविधो रसविक्रयी रसानां विषयसुखविशेषाणां विक्रयी विक्रेता परित्यागीत्यर्थः, धन्यः कृतकृत्योऽस्ति अतोऽन्यशास्त्रेषु रसविक्रायणां निन्दितत्वमुक्तं पक्षदममक्षसमेवेति भावः ॥ ३७ ॥

किञ्च वर्णमङ्कुरकारिणां गीतायां नरकपात उक्तोऽत्र तन्मत्तस्तद्विपरीतं प्रलपति ।

अन्तर्याम्यात्मना येन रचितो वर्णकङ्कुरः ।

स्वयं शङ्कर एवासौ वर्णितो वर्णसङ्करी ॥ ३८ ॥

अन्तरिति । हे शिष्य येन ज्ञानिना अन्तर्याम्यात्मनाऽन्तःसर्वभूतानां भौतिकानां चान्तरे वर्तमानः सन्तानि सर्वभूतानि यमयति अमावन्तयामी स एवात्मा स्वरूपं यस्य तेन 'यः सर्वेष्वन्तः तिष्ठन्सर्वाणि यमयतीति श्रुतेर्वर्णसङ्करो वर्णानां ब्राह्मणादीनां सङ्करो मेलनं रचितोऽद्वितीयब्रह्मचैतन्यमात्ररूपेणैक्यं प्रापिनोऽसायुक्तविधो वर्णमङ्करी वर्णानां ब्राह्मणादीनां सङ्कर ऐक्ये विद्यतेऽस्य स तथोक्तः स्वयं स्वतः सिद्धः शङ्कर एव शे सुखं जगतः करोतीति शङ्करो जगदानन्दकरः परमात्मैव

‘एष क्षेत्रानन्दयाति—एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुप-
जीवन्ती’त्यादिश्रुतिभिर्वर्णितः कथितः, अन्ये ।

‘दोषरेतैः कुलव्रानां वर्णसङ्करकारकैः ।

नरके नियतं वामां भवतीत्यनुश्रुये’ ॥

इत्यादिभिर्वर्णसङ्करकारिणां नरकवासो भवतीति
यत्प्रतिपादितं तदसम्भ्रममेवेति भावः ॥ ३८ ॥

इदानीं वेदप्लाविनां लोकशास्त्रं दुर्गतिः प्रोक्ताऽत्र तन्मत्तस्त
द्विरुद्धं प्रलपति ।

येन वेदाः समम्यस्य विदित्वाऽर्थं स्वचिन्तया ।

प्लाविताः सह वेदान्तैर्वेदप्लावी स मुच्यते ॥ ३९ ॥

येनेति । हे शिष्य येन ज्ञानिना वेदाः श्रुतयः समम्यस्य
सम्यगधीक्ष्य ततस्तेषामर्थं तात्पर्यं जीवब्रह्मवयरूपं विदित्वा
ततः स्वचिन्तया स्वात्मचिन्तनहेतुना वेदान्तरूपनिषद्भिः सह
साकं ते वेदाः प्लाविता विमृष्टाः स एतादृशो वेदप्लावी वेदा-
भ्यामत्यागी मुच्यते मुक्ता भवति अतो लोकशास्त्रेपूक्तमम-
ञ्जममेवेति भावः ॥ ३९ ॥

इदानीं लोकशास्त्रेषु शिवनिर्माल्यभोजिनां निन्यत्वमुक्तम-
त्रोन्मत्तस्तद्विरुद्धं प्रलपति ।

शिवे निवेदितं सर्वं शिवनिर्माल्यतां गतम् ।

तद्भुनाक्ति पवित्रात्मा शिवनिर्माल्यभोजनः ॥ ४० ॥

शिव इति । हे शिष्य ज्ञानिना सर्वं समस्तं जगच्छिवे प्र-
क्षामिन्ने प्रत्यगात्मनि निवेदितं तन्माद्यतयाऽवलोकितं तच्छिव-
निर्माल्यतां शिवस्वत्त्वं गतं प्राप्तं तच्च जगद्विषयजातं यावत्मा-

रन्ध्रशेषं भुनक्ति अवलोकयति यः स शिवनिर्माल्यभोजनः प-
वित्रात्मा शुद्धान्तःकरणः सन् मुच्यते मुक्तो भवति अतो लो-
कशास्त्रे शिवनिर्माल्यभोजनां दुर्गतिरुक्ता तदसमञ्जसमेवेति
भावः ॥ ४० ॥

किञ्चाऽन्यशास्त्रेषु स्त्रीभोगो निषेधितः पातिसहेतुत्वाद्ब्र-
ह्मचारिणामत्र तून्मत्तस्तद्विपरीतं प्रलपति ।

ब्रह्मचर्यं गतो भुङ्क्ते सर्वा नगरनायिकाः ।

लिप्यते न स पापेन चित्रं वेदान्तदर्शनम् ॥ ४१ ॥

ब्रह्मचर्यमिति । हे शिष्य यः पुरुषो ब्रह्मचर्यं ब्रह्मणि
चरतीति ब्रह्मचरो ब्रह्माभिन्नः प्रत्यगात्मा तस्येदं ब्रह्मचर्यं
स्वस्मिन्ब्रह्माभिन्नस्फूर्तिरूपं कर्म गतः प्राप्तः सन् सर्वाः समस्ता
नगरनायिका नगरं शरीरं तस्मिन्नायिकाः स्वविषयान्भोक्तारं
प्रतिप्रापिका वृत्तयस्ता भुङ्क्तेऽनुभवीति स उक्तलक्षणो ब्रह्म-
चारी पापेन किल्बिषेण न लिप्यते सम्बद्धो न भवति, नन्वेवं
लोकविरुद्धं शास्त्रविरुद्धं चैतत्कथं सम्भाव्यमित्याशङ्क्याह चि-
त्रमिति, वेदान्तदर्शनं दृश्यते ज्ञायते ब्रह्मानेनेति दर्शनं शास्त्रं वे-
दान्तनामकं दर्शनं शास्त्रं चित्रमत्पाश्चर्यमस्ति वेदान्तशास्त्र-
स्याभ्यर्थरूपत्वात्तदर्थस्याप्याभ्यर्थरूपत्वमत उक्तं ये सम्भावना
कार्येति भावः ॥ ४१ ॥

किञ्च लोकशास्त्रेषूच्छिष्टभोजनं निषेधितमत्र तून्मत्तस्तद्वि-
रुद्धं प्रलपति ।

योगिनामवधूतानां शुकादीनां मुखाच्च्युतम् ।

किञ्चिदुच्छिष्टमास्वादय मुच्येदुच्छिष्टभोजनः ॥ ४२ ॥

योगिनामिति । हे शिष्य योगिनां जीवात्मैक्यानुभविनां

अन एवावधूतानां वर्णाश्रमतद्धर्मातीतानां शुकादीनां शुको
व्यामपुत्र आदिः मथगो येषां दत्तभरतप्रभृतीनां सुखाद्वदना-
च्छ्रुतं निमृत्तमुच्छिष्टं तदनुभवस्य सर्वस्यावर्णनीयत्वात्तदनुभव-
स्योच्छिष्टरूपं वाक्यजातं किञ्चित्स्वल्पमपि आस्वाद्य तदनुभवम-
ङ्गीकृत्य वर्त्तमानः स तादृश उच्छिष्टभोजन उच्छिष्टस्य भोजनं
भोगो यस्य स तादृशो मुच्येन्मुक्तो भवेदतो लौकिकशास्त्रे-
पूक्तमुच्छिष्टभोजिनां पातित्यमसंप्रजसंप्रवेति भावः ॥ ४२ ॥

किञ्च लोकशास्त्रेषु ।

‘स्वदत्तां परदत्तां वा हरेत् सुरविमयोः ।

स पाति नरके योरे पावदिन्द्राश्चतुर्दशेति ॥

ब्राह्मणवृत्तिहारिणां नरकपातो वर्णितोऽत्र तून्मत्तस्तद्विरुद्धं
प्रलपति ।

ब्रह्म जानाति तस्यैव ब्राह्मणस्य स्वचेतसः ।

वृत्तिलोपः कृतो येन स धन्यो वृत्तिलोपकृत् ॥ ४३ ॥

ब्रह्मेति । यः पुरुषो ब्रह्मदेशकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्यं प्र-
त्यगभिन्नं वस्तु जानाति अर्होऽस्ति चेति तस्य स्वचेतसः स्व
आत्मैव चेतोऽन्तःकरणं यस्य तस्य तादृग्विधस्यैव मुख्यस्य
ब्राह्मणस्य ब्रह्मविदो येन तदुपदेष्टा वृत्तिलोपोऽन्तःकरणस्या-
सम्बन्धदर्शनेन तद्वृत्तीनां लोपो विनाशः कृतोऽसत्त्वं सम्पादित-
मित्यर्थः, स उक्तलक्षणो ब्राह्मणस्य वृत्तिलोपकृद्ब्रह्मज्ञानी लो-
पो विनाशस्तस्य कृत्कर्त्ता धन्यः कृतकृत्योऽस्तीति ज्ञेयम्, अतो
ब्राह्मणवृत्तिहारिणां नरकप्राप्तिर्भवतीति यदुक्तं तदयुक्तमेवे-
ति भावः ॥ ४३ ॥

किञ्च पुराणेषु वृन्ताकदग्धात्रकालञ्जयवृजनादिभक्तकाणां
भगवत्प्राप्तिर्दूरेति पातपादितमत्र तून्मत्तस्तद्विरुद्धं प्रलपति ।

यस्तु वृन्ताकदग्धान्नं कलिञ्जादि यदृच्छया ।

लब्धमश्नाति हि मुनिस्तस्यादूरतरो हरिः ॥ ४४ ॥

यांस्त्विति । यस्तु ज्ञानिषु प्रसिद्धो मुनिर्मननवान्विहिता-
वसम्पादनेन मनने विक्षेपबाहुल्यदर्शनाद्यदृच्छयाऽयत्रतो लब्धं
मांसं वृन्ताकदग्धान्नं वृन्ताकन्दग्धमन्नं च स्थालीपुरीषं तयोः
समाहारस्तत्कलञ्जाद कलञ्जमाद मुख्यं यस्य तत्तथोक्तमा-
दिष्वेन लघुनगृञ्जनादिकमपि अश्नाति भक्षति तस्य निषिद्ध-
वृन्ताकादिभोजिनो हरिः सर्वद्वैतहरणशील आत्माऽदूरतरो न
दूरतरोऽतिसन्निकृष्ट इत्यर्थः, अस्ति भूतो लोकशास्त्रेषु कलञ्जा-
दिभक्षकाणां भगवत्पदं दूर इति यदुक्तं तदयुक्तमिति भावः ॥४४॥

किञ्च धर्मशास्त्रे वारुणीपानेन नरकमाप्तिर्भवतीति प्रति-
पादितमत्र तून्मत्तस्ताद्विपरीतं प्रलपति ।

भृगवे वरुणेनोक्ता ब्रह्मविद्या तु वारुणी ।

तद्वारुणीरसास्वादमत्तानामुत्तमा गतिः ॥ ४५ ॥

भृगव इति । हे शिष्य भृगवे भृगुनामकाय वरुणयुत्राप
तमेव वरुणं क्षरणगताय वरुणेन प्रचेतसोक्ता कथिता या
ब्रह्मविद्या ब्रह्मणो देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्यस्य वस्तुनो
विद्या ज्ञानमस्ति सा तु मैव वारुणी वारुणीनाम्न्यस्ति
वरुणेन प्रोक्त्वा 'चेन प्रोक्तमि'त्यण् 'सैषा भार्गवी वारुणी विद्या
परमे व्योमन्यतिष्ठिते'ति श्रुतेः, तद्वारुणीरसास्वादमत्तानां सो-
क्तब्रह्मणा या वारुणी वारुणीनाम्नी मदिरा तस्या रसः
सुखं 'रसौ वै स'इति श्रुतेस्तस्यास्वादोऽनुभवस्तेन मत्ता उन्म-
नीभावं प्राप्तास्तेषामुत्तमा श्रेष्ठा गतिः स्थातिर्भवति, यद्वोद्वतं
निवर्त्त तमोऽज्ञानलक्षणमान्ध्र्यं यस्याः सकाशादित्युत्तमा

स्वयंप्रकाशात्मस्वरूपा स्थितिर्भवतीत्यर्थः, अतो भर्मशास्त्रेषु वारुणीपानेन नरकपातो भवतीत्युक्तमसमञ्जसमेवेति भावः॥४५॥
अस्यैवार्थ स्पष्टयति ।

परागवृत्तिं परित्यज्य या प्रत्यक्सा तु वारुणी ।

तदाभ्यासरतानां च न दूरे परमं पदम् ॥ ४६ ॥

परागवृत्तिमिति । हे शिष्य परागवृत्तिं पराधी वाह्यदृश्य-
विषया या वृत्तिरन्तःकरणस्य साभासोऽस्तां परित्यज्य वि-
हाय या प्रसिद्धा ज्ञानिषु मत्पगन्तरात्मविषयिष्यपरो-
क्षानुभूतिरित्यपरपर्यायाऽस्तं सा तु लोकप्रसिद्धवृत्तिर्विल-
क्षणोक्तलक्षणा वृत्तिरेव वारुणी वरुणेन प्रोक्ता वारुण्य
स्तु ततः किं गत्यत आह तदिति, तदाभ्यासरतानां तस्या
उक्तलक्षणाया अहंब्रह्मास्मीति वृत्तेर्योऽभ्यासः पुनःपुनरा-
वर्त्तनं तत्र ये रता रममाणस्तेषां च तेषामेव नान्येषामित्यर्थः,
परमं कार्यकारणातीतं पदं स्वरूपं न दूरे नैव दूरदेशेऽस्ति
किन्तु मयीपमेवास्ति आत्मत्वात्तद्वृत्तिमत्वाच्च तेषामिति भावः॥४६॥

किञ्च शास्त्रेषु अजितेन्द्रियाणां मोक्षो नास्तीत्यापादित-
मत्र तून्मत्तस्त्रादिरुद्ध मलपति ।

सुन्दरीं वीक्ष्य चित्कान्तामिन्द्रियेश्वरमिन्द्रियम् ।

मानसं स्खलितं येषां ते मुक्ता अजितेन्द्रियाः॥४७॥

सुन्दरीमिति । हे शिष्य येषां ज्ञानिनां सुन्दरीं सुखस्व-
रूपां चित्कान्तां कमनीयां चिद्रूपां वीक्ष्य साक्षादवलोक्य
चिद्रूपां सुमुमुक्षुकामनाविषयामनुभूषेत्यर्थः, इन्द्रियेश्वरं सप्त-
न्द्रियाणामध्यक्षांमिन्द्रियमन्तःकरणरूपं मानसं मनः स्खलितं
सप्तमसत्त्वं संपन्नमित्यर्थः, लोकेपि स्खलितेन्द्रियाणामजिते-

न्द्रियत्वमसिद्धैस्त उक्तनक्षणा स्खलितेन्द्रिया अजितेन्द्रिया
न जितं वशीकृतमिन्द्रियमन्तःकरणं यैस्ते तपोक्ता मनसो-
ऽसत्त्वात्तद्वशीकारस्यापि तथात्वादजितेन्द्रियत्वं युक्ता मोक्षं
प्राप्ता इत्यर्थः, मनोनाशस्यैव मोक्षत्वमसिद्धेरतोऽजितेन्द्रियाणां
मोक्षो नास्तीत्युक्तिरयुक्तोक्तं भावः ॥ ४७ ॥

किञ्च आरूढपतितानामशुचित्वं लोकशास्त्रे प्रतिपादित-
मत्र तून्मत्तस्तद्विरुद्धं प्रलपति ।

योगभूमिं समारुह्य गम्भीरे ब्रह्मसागरे ।

पश्चान्निपतितो लीन आरूढपतितः शुचिः ॥ ४८ ॥

योगभूमिमिति । हे शिष्य यः कोपि पुरुषः पूर्वं योग-
भूमिं योगो जीवब्रह्मैक्यज्ञानं तस्य भूमिं भुवं तुर्याभिधां स-
प्तमभूमिमित्यर्थः, समारुह्य सम्यगारुह्य संप्राप्येत्यर्थः, पश्चादनन्तरं
गम्भीरे निम्ने ब्रह्मसागरे ब्रह्मदेशकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्यं
वस्तु तदेव सागरः समुद्र इव तस्मिन्निपतितो योगभूमितो
ब्रह्मणि स्खलितः सङ्घोर्निस्तत्रैव लयं प्राप्तः स तथाविध आ-
रूढपतितः पूर्वमारूढः पश्चात्पतितः पातं प्राप्तः स शुचिः शु-
द्धोऽस्ति अत आरूढपतितानां यत्पातित्वं प्रतिपादितं तदमङ्ग-
समेवेति भावः ॥ ४८ ॥

किञ्च लोकशास्त्रे कर्मनाशानदीजलस्पर्शो निषेधितोऽत्र
तून्मत्तस्तद्विरुद्धं प्रलपति ।

चिद्विद्याकर्मनाशार्था नद्यां स्नानं मया कृतम् ।

कर्मनाशाजलस्पर्शात्कर्मबन्धो निवर्त्तते ॥ ४९ ॥

चिद्विद्येति । हे शिष्य मया साधिष्ठानबुद्धिस्यचिदाभासेन,
चिद्विद्याकर्मनाशार्थां चितो विद्या ज्ञानं मत्पगभिन्नब्रह्मैक्यवन्धो-

ज्ञापिकाहं ब्रह्मस्मीतिप्रमाणया वृत्तिरत्र ग्राह्या, सैव कर्म त्रिवि-
धमपि सञ्चितप्रारब्धक्रियामाणारूपं नाशयतीति सा तथोक्ता
तस्यां नद्यां सन्तत प्रवाहवत्त्वेन नदीवत्तस्यां स्नानमवगाहनं
कृतमाचरित'क्षीपन्ते चास्य कर्माणी'ति श्रुतेः, 'ज्ञानाग्निः सर्वक-
र्माणीति स्मृतेः, ततश्च किंफल प्राप्तं तत्राह कर्मनाशेति, कर्मना-
शाजलस्पर्शान्कर्मणां नाशिका या विद्या तस्या यज्जल रसशब्द-
वाच्य ब्रह्मसुख तस्य स्पर्शोऽनुभवस्तस्माद्, यद्वा ढलयोरभे-
दात्कर्मनाशया सह यो जडस्य जाल्याशस्य स्पर्शो योगस्न-
स्मात्कर्मबन्धः कर्मभिः कृतो यो बन्धो बन्धनमकर्त्रात्मानं क-
र्तुर्भोक्तृत्वरूपः स निवर्त्तते विनश्यतीत्येवं मत्कर्मबन्धनिवृत्त्या
निश्चितमतः कर्मनाशाजलस्पर्शो न कर्त्तव्य इति लोकशास्त्रेपू-
क्तमसमञ्जसमेवेति भावः ॥ ४९ ॥

किञ्चाङ्गवद्भाविनिपिद्धदेशेषु वासे कृते पुनः संस्कारः
कर्त्तव्य इति लोकशास्त्रेपूक्तमत्र तन्मत्तस्ताद्विरुद्धं मलपति ।

अङ्गवद्भक्तलिङ्गेषु सौराष्ट्रमगधेषु च ।

सर्वत्र परिपूर्णोऽहं पुनः संस्कारवर्जितः ॥ ५० ॥

अङ्गवद्भेति । हे शिष्य अङ्गवद्भक्तलिङ्गेषु अङ्गश्चाङ्गनामको
देशविशेषो वद्भश्चा वद्भनामको देशविशेषः कलिङ्गश्च कलिङ्गनाम-
को देशविशेषस्तथा सौराष्ट्रमगधेषु च सौराष्ट्रश्चैतन्नामको देश
स्तेषु अनुक्तसमुच्चयार्थशब्दः सर्वत्रोक्तानुक्तेषु सर्वेषु निपि-
द्धदेशेषु श्रुद्धदेशेष्वपि अहमहपदलक्ष्यो ब्रह्माभिन्नः मत्पगात्मा
परिपूर्णः व्याप्तोऽहं तस्यापि पुनः संस्कारवर्जितः पुनर्भूयः
संस्कारो व्रतबन्धाविरूपस्तेन वर्जितो रहितः, किञ्च पुनर्वारं वारं
यः संस्कारो जन्मादिकारणीभूतो वासनारूपस्तेनापि वर्जितो ही-
नोऽस्मि निर्विकारब्रह्मरूपत्वादतो वद्भाविनिन्दस्थानात्पुनः-

संस्काररूपं प्रायश्चित्तमभिहितं तदयुक्तमेवेति भावः ॥ ५० ॥

किञ्च गृहस्थानां स्वगृहं त्यक्त्वाऽन्यगृहवामो निषेधितो
लौकिकशास्त्रेषु अत्र तून्मत्तस्तद्विरुद्धं प्रलपति ।

निजं गृहं परित्यज्य रमते परमन्दिरे ।

स गृहस्थो गतिं गच्छेत्परामिति विदां मतम् ॥ ५१ ॥

निजमिति । हे शिष्य यो गृहस्थो निजं स्वीयं गृहं गृह्यते
स्वात्मतयाऽङ्गीक्रियत इति गृह शरीरत्रयं परित्यज्य विसृज्य श-
रीरत्रये स्वत्वं स्वीयत्वं चोभयमाप्येवहागेत्यर्थः, परमन्दिरे पर-
कार्यकारणातीतं परिपूर्णस्वरूपं च यद्ब्रह्माभिन्नं मत्तयात्मवैत-
न्यं तदेव मन्दिरं गृहमिव सर्ववासत्वान्तास्मिन्नब्रह्माभिन्ने मत्तया-
त्मनि रमते क्रीडति स उक्त लक्षणो गृहस्थो लोकदृष्ट्या व्यव-
हारदशायां गृहस्थो गृहे शरीरत्रये स्थः स्थितोऽपि परामतिश्रंष्टा
गतिं ब्रह्माभिन्नप्रसगात्मरूपा स्थितिं गच्छेत्प्राप्नुयादित्येवं वि-
दां ज्ञानिनां मतं निश्चितमस्ति अर्थाल्लौकिकशास्त्रे परगृहेषु रमतां
स्वगृहसागेन गृहस्थानां नरकमाप्तिरिति वार्ष्णेय यत्तदज्ञानम-
तमेवेति भावः ॥ ५१ ॥

किञ्च न जातु कामान्नभयान्न लोभाद्धर्म सजेज्जीवित-
स्यापि हेतोरास्मादना लौकिकशास्त्रेषु सुखलोभेन सुकृतलक्षणो
धर्मो न त्याज्य इत्युक्तमत्र तून्मत्तस्ताद्वपरीतं प्रलपति ।

आत्मनः सुखलोभेन सुकृतं येन हारितम् ।

स एव सुकृती शेषः सुकृत्यपि हि दुष्कृती ॥ ५२ ॥

आत्मन इति । हे शिष्य येन पुरुषेणाऽऽत्मनो ब्रह्माभिन्नम-
त्यात्मनाऽभेदेऽपि भेदव्यपदेशेन षष्ठी राहोः शिर इति व-
दात्मनः स्वरूपभूतमित्यर्थः, यत्सुखं 'आनन्दो ब्रह्मेति व्यजाना-

दुःखविज्ञानमानन्दं ब्रह्म, यो वै भूमां तत्सत्त्वं, रमौ वै स, इत्यादि-
श्रुतिभ्यस्तस्य सुखस्यानन्दस्य लोभेनाऽलंबुद्धयभावेन
निमित्तेन मुकृतं पुण्यकर्मापि हारितं विनाशितमसत्त्वं दृष्टयाना-
दृतं, यद्वा हारितमश्वरे समर्पितं 'नान्यतोऽस्ति द्रष्टे'त्यादिश्रुतेः
परमात्मनः सकाशात्कर्तृत्वस्य पृथगसत्त्वेन स्वकर्तृकं मुकृतं च-
त्प्रतीयते तन्न स्वस्य किन्तु शिवस्यैव हेतुं परात्मनस्तन्न धमेति
निश्चितमिति भावः, स एवोक्तलक्षणः मुकृतत्याग्येव मुकृती
मुकृतं पुण्यकर्मास्यास्तीति स तथोक्तः सर्वपुण्यफलभूतात्ममुख-
लोभवत्त्वाच्चेष्टदन्तः काश्चित्मुकृत्यपि हि लौकिकशास्त्रेषु प्र-
सिद्धो लोकदृष्ट्यापि पुण्यकर्मा प्रतीयमानोऽपि अस्मद्दृष्ट्या
दुष्कृती दुष्कृतं पापकर्मास्य विद्यते स तथाभूतोऽस्ति संसा-
रलक्षणनरकमाप्तिहेतुत्वाद्भौतिकपुण्यकर्मणोऽनः सुखलोभ-
कामाभ्यां जन्ममरणादिविमोक्षारभपहेतुकत्वात्तदिहापि सर्वदा
सद्रूपस्थितिरूपजीवनहेतुत्वेन मुकृतत्वागादेव मुक्तिमिच्छेन
जातिवत्यादिपूक्तमुन्मत्तमलपितमेवेति भावः ॥ ५२ ॥

किञ्च लोकशास्त्रेषु ज्ञानस्यैव ज्ञानत्वं विवेकस्यैव विवेक-
त्वमद्वैतरूपस्यैव कैवल्यत्वं प्रतिपाद्यतेऽत्र उन्मत्तस्तादृशरीतं प्रत्य-
पत्ति ।

अज्ञानमेव विज्ञानमविवेको विवेकिता ।

सर्वात्मकत्वं कैवल्यं येषां ते सिद्धसत्तमाः ॥ ५३ ॥

अज्ञानमेवेति । हे शिष्य अज्ञानमेव न विद्यते ज्ञानं यस्मा-
न्तदज्ञानमुत्तमं ज्ञानं, यद्वा न विद्यते ज्ञानं ज्ञेयविषयीकरणं यस्मि-
न्तदज्ञानं चेत्परहितं चिन्मात्ररूपं प्रत्यगाभन्नं ब्रह्मचरनन्वं नदव-
विज्ञानं निशिष्टं ज्ञानं येषां, किञ्चाऽविवेको विवेकताऽविवेको
विविक्तस्वरूपत्वाद्द्विवेकसदृशोऽविवेको. विवेकिता येषामस्ति

सर्वद्वैतात्यन्तासत्त्वाद्वात्मैवाविवेकशब्देन ग्राह्य उभयत्र नञ्कार्युदा-
 सार्थो न ब्राह्मणोऽब्राह्मण इति वाद्वैवेकिता विवेकित्वं
 विवेकफलमित्यर्थः, येषामस्ति किञ्च सर्वात्मकत्वं समस्तस्य
 जगतो द्वैतस्य 'सर्वं खल्विदं ब्रह्मे'ति श्रुतिदृष्ट्या सर्वबाधेनाऽऽत्म-
 कत्वं ब्रह्माभिन्नमक्षगात्मत्वं केवलत्वं केवलस्याखण्डरसात्मन आ-
 त्मकत्वं येषामस्ति त उक्तलक्षणवन्तः सिद्धसत्तमाः सिद्धेषु
 स्वात्मसाक्षात्कारवत्सु मध्ये सत्तमा अतिश्रेष्ठा ज्ञेयाः, अतो
 लोकशास्त्रे ज्ञानस्य ज्ञानत्वं विवेकस्य विवेकत्वमद्वैतस्य केवलत्वं
 यदुक्तं तदसमञ्जसमेवेति भावः ॥ ५३ ॥

किञ्च लोकशास्त्रेषु विपरीतकारिणां नरकपातो वर्णितोऽत्र
 नूतनस्तद्विपरीतं प्रलपति ।

बोधो यदवधानेन तन्मनो नाशयन्ति ये ।

विपरीतकृतां तेषां मुक्तिरित्याह शङ्करः ॥ ५४ ॥

बोध इति। ये ज्ञानिनो यदवधानेन यस्य मनसो मनः कर्तृकमव-
 धानमनुसन्धानं तेन कृत्वा बोधः श्रवणादिना जीवब्रह्मैक्यज्ञानं
 जायते तत्स्वोपकारकं मनश्चित्तं नाशयन्ति आत्मनः पृथगस्त-
 त्वदृष्ट्याऽवलोकयन्ति तेषामुक्तविधानां विपरीतकृतां विपरीत-
 कारिणां मुक्तिर्गोप्तो भवतीति एवं शङ्करः सर्वजगत्सुखमदः
 शिव आह कथयामास शङ्करपदेन तद्वचने प्रमाणना सूचिता,
 एवं वदतामेव च शङ्करत्वमपि अनो विपरीतकारिणां नरकपातो
 भवतीत्यममञ्जसमेवेति भावः ॥ ५४ ॥

किञ्च लोकशास्त्रे स्वधर्मकीर्तनं निषिद्धमत्र नूतनस्तद्विप-
 रीतं प्रलपति ।

वेदान्तपाठरूपेण स्वधर्माः कीर्तिता मया ।

स्वधर्मकीर्त्तिनादेव सायुज्यं पदमर्जितम् ॥ ५५ ॥

वेदान्तेति । हे शिष्य मया ज्ञानवता वेदान्तपाठरूपेण वेदान्तानामुपनिषदादिग्रन्थानां पाठः पठनं तदेव रूपं स्वरूपं पश्य तेन स्वधर्माः स्वस्वात्मनो ये धर्मा अमङ्गलविकारत्वादिस्वभावाः कीर्त्तिताः कथिताः सन्ति तेन च किं फलं प्राप्तं तदाह स्वधर्मेति, स्वधर्मकीर्त्तिनात्स्वस्वात्मनो ये धर्माः स्वभावास्तेषां कीर्त्तनं कथनं तस्मात्सायुज्यं ब्रह्मणा सहैक्यं पदमेवाऽर्जितं सम्पादितमतो धर्मशास्त्रे स्वधर्मकीर्त्तननिषेधोऽप्युक्त एवेति भावः ॥ ५५ ॥

किञ्च द्विभार्यब्राह्मणस्य पूर्वपतिव्रताभार्यात्पागेन द्वितीयभार्यानिषेधो धर्मशास्त्रेऽभिहितो ऽत्र नूनमत्तः स एव बिहित इति प्रलपति ।

द्विभार्यो ब्राह्मणो यस्तु त्यजेत्पूर्वीं पतिव्रताम् ।

परस्या गुणलोभेन स याति परमां गतिम् ॥ ५६ ॥

द्विभार्यं इति । हे शिष्य यस्तु यो ज्ञानिषु प्रसिद्धो लोकविप्रब्रह्मणो द्विभार्यो द्वे भार्ये जाये यस्य स तथोक्तः प्रवृत्तिनिवृत्त्याख्ये भार्ये अत्र वक्ष्यमाणे ब्राह्मणो ब्रह्मवेत्ता परस्या द्वितीयभार्याया गुणलोभेन गुणानां शान्तिदान्तादिधर्माणां लोभेनेच्छया पूर्वा प्रथमभूतां पतिव्रतां पत्युः कर्तृरूपस्य व्रतं निषम्य इव निषमो व्रतं यस्यास्तां त्यजेज्जन्मात्म उक्तलक्षणः पूर्वभार्यायागी परमां श्रेष्ठां मुक्तिरूपां गतिं स्थितिं याति प्राप्नोति ॥ ५६ ॥

एतच्छ्लोकस्वार्थं स्वमुखेनैव प्रतिपादयितुं गद्येन प्रतिजानीते ।

एतस्यत्रिवरणम् ।

एतस्मेति । एतस्यास्य श्लोकस्य विवरणं व्याख्यानं कियत
इति शेषः, तत्प्रतिज्ञातमेवाह ।

प्रवृत्तिश्चानिवृत्तिश्च द्वेभार्ये वेदबोधिते ।

प्रथमा कर्मनिष्ठा स्याद्ब्रह्मनिष्ठा तथाऽपरा ॥ ५७ ॥

प्रवृत्तिश्चेति । हे शिष्य ब्रह्मविदो ब्राह्मणस्य प्रवृ-
त्तिश्च प्रवृत्तिनाम्न्येका निवृत्तिश्च निवृत्तिनाम्न्यपरेत्येवं
द्वे उभे भार्ये जाये 'तज्जाया जाया भवति यदस्यां
जायते पुनरिति' श्रुतेः प्रवृत्तिस्त्रिधा प्रवृत्तरूपेण स्वात्पत्ते-
निवृत्तिस्त्रिधा च निवृत्तरूपेण स्वात्पत्तेश्चानुभूयमानत्वात्प्रवृत्त-
निवृत्तयोश्च पोषकत्वेनाप्युभयोर्भार्यात्वं प्रवृत्तिनिवृत्तोरिति श्रुत्यं,
ते एते भार्ये वेदबोधिते वेदेन श्रुत्या बोधिते प्रतिपादिते स्तः,
तयोः स्वभावभेदेनापि नामान्तरे आह प्रथमेति, प्रथमा प्रवृत्ति-
नाम्नी भार्या कर्मनिष्ठा कर्मणि निहितकिपायां निष्ठा महजमी-
तिर्यस्याः सा तयोक्ता स्यान्भवेत्तथा तद्वत्परा निवृत्तिनाम्नी
भार्या ब्रह्मनिष्ठा ब्रह्मणि देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्य आ-
त्मवस्तुनि निष्ठा महजं प्रेम यस्याः सा तथाविधाऽस्ति भवति
एते उभे गती अत्र ग्राह्ये ॥ ५७ ॥

स्वभावान्तरभेदेनापि तयोर्नामभेदान्तरमाह ।

कर्कशा रसिका चेति तयोर्नामान्तरं क्रमात् ।

कर्कशा कर्मकाण्डस्था रसिका ब्रह्मवादिनी ॥ ५८ ॥

कर्कशेति । हे शिष्य तयोः प्रवृत्तिनिवृत्तयोः कर्कशा दुःख-
प्रदत्वात्कर्कशा कठोरा रसिका च सुखप्रदत्वाद्रामिका सुखदे-
त्येवं क्रमात्क्रमेण नामान्तरमन्यदपि नामान्तरं नामभेदोऽस्ति
जागित्वादिकवचनं तयोः स्थाने अप्याह कर्कशेति, हे शिष्य

कर्कशा कर्कशानाम्नी भार्या कर्मकाण्डस्था कर्मणः प्रतिपादकं
यत्काण्डं वेदभागः तस्मिन्नेव तिष्ठतीति सा तथोक्ताऽस्ति,
प्रवृत्तिनाम्न्याः भार्यायाः कर्मकाण्डमेव स्थानं तत्रैव तत्स्थितेरु-
पलभ्यमानत्वादिति भावः, किञ्च रसिकैतन्नाम्नी भार्या
ब्रह्मवादिनी देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्यमात्मनस्तु वदितुं
शीलमस्याः सा तथोक्ताऽस्ति ब्रह्मप्रतिपादकोपनिषद्भागे
तदुपलब्धेस्तदेव तत्स्थानमिति भावः ॥ ५८ ॥

ननु कर्कशा भार्या दुःशीलत्वाद्ग्रन्थभिचारिणी स्यादतस्त्वा-
ज्यैव सेत्याशङ्क्य द्वयोरपि पातिव्रतमाह ।

कर्कशा रसिका चेति यद्यपि द्वे पतिव्रते ।

रसिका स्वपतिं भुङ्क्ते कर्कशा कष्टभागिनी ॥ ५९ ॥

कर्कशेति । हे शिष्य कर्कशा प्रवृत्तिनाम्नी भार्या रसिका
च निवृत्तिनाम्नी भार्यापीत्येवम्प्रकारे द्वे उभे पतिव्रते पत्युः
प्रवृत्तस्य निवृत्तरूपं च प्रमातुर्घृतं नियमः कर्मप्रवृत्तिज्ञानप्रवृत्ति-
रूप इव व्रतं नियमो ययोस्ते तथोक्ते स्नो यद्यपि सत्यमेवैतत्त-
थापि रसिका निवृत्तिभार्या स्वपतिं हारयाः पतिः पालको ब्र-
ह्मात्मनः प्रत्यगात्मा तमेव सर्वदा भुङ्क्तेऽनुभवति किञ्च कर्कशा
प्रवृत्तिभार्या कष्टभागिनी कष्टं दुःखं संसाररूपं भजते सेवते
तच्छीलाऽस्ति एवं तयोरन्तरं ज्ञेयम् ॥ ५९ ॥

अन्यमप्युच्चस्वनीचस्वरूपं भेदमाह ।

कर्मनिष्ठा तु दासीव गृहकर्मरता सदा ।

ज्ञाननिष्ठा महाराज्ञी राजसिंहासने स्थिता ॥ ६० ॥

कर्मनिष्ठत्वात् । हे शिष्य कर्मनिष्ठा तु कर्मणि विहितक्रि-
यायां निष्ठा सहजमीतिर्यस्याः सा तथोक्ता प्रवृत्तिभार्या तुपदे-

नास्या निवृत्तिभार्यातो महन्नीचत्वं सूचितं, तदेव स्पष्टयति दा-
सीव यथा दासी सदैव गृहकर्म लेपनसंमार्जनादिकं करोति
सम्पादयति तद्वत्सर्वदा सर्वकालं गृहकर्मरता गृह्यते स्वात्मतया-
ऽङ्गीक्रियत इति गृहं शरीरं तस्य यत्कर्म स्वस्ववर्णाश्रमावाहृतं
सन्ध्यावन्दनादि नित्यं नैमित्तिकं च जातेष्ट्यादिकं तत्र रता-
ऽऽसक्ता भवति, ज्ञाननिष्ठा ज्ञाने जीवब्रह्मैक्यवापे निष्ठा सह-
जमीतिर्यस्याः सा तथोक्ता निवृत्तिभार्या महाराष्ट्री महानप-
रिच्छिन्नरूप आत्मैव राजा स्वयम्प्रकाशत्वात्तस्येयं महाराष्ट्री
स्वयम्प्रकाशात्मविषयिणीत्यर्थः, अतः सा राजसिंहासने राज्ञः
स्वयम्प्रकाशात्मनः सिंहासने हिंसाति सर्वं द्वैतापाति सिंहं सर्वद्वैताप-
वादरूपमासनं स्थितिस्तस्मिन्नेव स्थिता वर्त्तत इत्यर्थः ॥६०॥

ननु कर्कशापि स्वपत्यर्थमेव कर्म करोति अतस्तस्याः कुतो
दासीसादृश्यमुच्यते तत्राह ।

पतिहेतोर्दिवा नक्तं गृहकर्म करोतु सा

पतिं नालिङ्ग्य निद्राति कथं सौभाग्यभागिनी ॥६२॥

पतिहेतोरिति । मा कर्कशा भार्या पतिहेतोः पतिः प्रमाता
तस्य हेतुः प्रयोजनं तस्मादिवा नक्तं दिवमे रात्रौ च सर्वकाल-
मित्यर्थः, गृहकर्म गृहं स्वात्मतया गृह्यतेऽङ्गीक्रियत इति गृहं शरीरं
तस्य कर्म सन्ध्यावन्दनादिरूपं वैदिकं लौकिकं भोजनादिकं च
'शरीरं गृहमुच्यत' इत्युक्तेः करोतु निर्वर्त्तयतु तथापि यतः
कारणात्पतिं पातीति पतिः स्वमत्ताप्रदानेन पालको बुद्धेरात्मा
तं नालिङ्ग्य न परिरभ्य तेन सहैक्यमप्राप्येत्यर्थः, निद्राति निद्रां
माप्नोतीत्यर्थः, मयश्चास्फुरणपूर्वमात्मास्फुरणरूपा निद्रामनुभव-
तीति भावः, यद्वा मयश्चास्फुरणपूर्वमात्मास्फुरणरूपा मित्यर्थः,
तस्याऽपि अवास्तवत्वात्तद्वत्त्वमेव या निशा सर्वभूतानां तस्यां

जागर्ति मयमी । यस्यां जाग्रति भूतानि सानिशा पश्यतो मुनेरि'-
ति भगवद्रचनात्ततो हेतो मा कर्कशा मौभाग्यभागिनी सु शो-
भनं भगमैश्वर्यमसद्भानन्दाद्वयाद्विरूपं मुभगमेव सौभाग्यं स्वार्थे
प्यत्तद्गजते तल्लीला कथं केन प्रकारेण स्यान्न कथमपी-
त्यर्थः ॥ ६१ ॥

किञ्च ।

रसरीति न जानाति कर्कशा कर्मवादिनी ।

पतिव्रता स्वभावेन भर्तारं स्तौति केवलम् ॥ ६२ ॥

रसरीतिमिति । कर्कशा प्रवृत्तिभार्या रसरीति रमस्य सुख-
स्य रीतिराचरणं 'रमो वै स' इति श्रुतेस्तां न जानाति न वेत्ति,
किन्तु कर्मवादिनी कर्म क्रियामेव वदितुं प्रतिपादयितुं शीलमस्याः
सा तथाभूताऽस्ति, किञ्च पतिव्रता पत्युः प्रमात्वरूपस्य स्वामिनो
व्रतं नियम इव व्रत नियमो यस्याः सा तथा विधा यद्यपि त-
थापि सा स्वभावेन स्वस्या भावः स्नेहस्तेन कृत्वा भर्तारं स्व-
पोषकं प्रमात्तारं कर्तृत्वारोपेण तस्मिन्केवलं स्तौत्येव प्रशंसत्येव
नतु तत्तात्त्विकरूपज्ञानेन तत्सुखमनुभवतीत्यर्थः ॥ ६२ ॥

इदानीं प्रवृत्तिभार्यायाः सकाशान्निवृत्तिभार्याया यदन्तरं
तत्प्रदर्शयति ।

ज्ञाननिष्ठा तु रसिका तत्तत्संस्कारलक्षणैः ।

आनन्दयति भर्तारं तमेवाश्लिष्य खेलति ॥ ६३ ॥

ज्ञाननिष्ठा त्विति । हे शिष्य ज्ञाननिष्ठा तु ज्ञाने जीवग्रह-
वपवो धे निष्ठा सहजप्रीतिर्यस्याः सा तथाविधा निवृत्तिभार्या
तुपदेन प्रवृत्तिभार्यायाः सकाशादस्या महद्वैलक्षण्यं सूचितं, तदेव
विशदयति रसिकेति, रसिका रसमात्ममुखं जानातीति रस-

काऽस्ति अतस्तत्तत्संस्कालक्षणैस्ते च ते शान्तिदान्वादयाः
संस्कारा वासनाविशेषाभ्यान्पेन लक्षणानि चिह्नानि तैः कृ-
त्वा भर्तारं स्वयंपेकं ज्ञानात्मानमानन्दयति भुक्तीकरोति तमेव
केवलं सुखात्मानमेव न तु दुःखितं संसार्यात्मानमित्यर्थः, आ-
श्लिष्यामिद्भ्य तेन सहैक्यं प्राप्स्येत्यर्थः, खेलाति क्रीडतीत्यर्थः,
जीवन्मुक्तस्वभावेन व्यापृणोतीति भावः ॥ ६३ ॥

किञ्च ।

आसने शयने याने भोजने सा तदन्विता ।

क्षणं न तिष्ठति स्वामी तां विना रसलालसः ॥ ६४ ॥

आमनोत । मा निवृत्तिभार्याऽऽसने स्थाने शयने पर्गङ्गादां
शयने च याने यात्रायां भोजनेऽन्नादिभक्षणं विषयभोगे वा
क्रियमाण इत्यादिसर्वक्रियासु तदन्विता तेन सुखरूपेणात्मना-
ऽन्विता युक्ता भवतीति शेषः, आत्मापि तां त्यक्त्वा क्षणमन्यत्र न
तिष्ठतीति तथोरभेदज्ञानायाह क्षणमिति, स्वामी निवृत्तिभार्यायाः
पतिश्चिदात्मेत्यर्थः, रसलालसः सन् रसो मुक्तिमुखं तस्मिन्ला-
लमा यस्य स तथाक्तः सन् तां निवृत्तिवनितां विना कृते क्षणं
क्षणमात्रकालमापि न तिष्ठति न वर्त्तते निवृत्तिवनिताया निवृ-
त्तात्मनश्चैकरूपेणावभासमानत्वादिति भावः ॥ ६४ ॥

अतो ज्ञानी प्रवृत्तिवनितायां नैव रमेतेत्याह ।

यस्तु जानाति चातुर्यान्महदन्तरमेनयोः ।

त कथं तत्र मूढायां रमेत किमु तत्सुखम् ॥ ६५ ॥

यांस्त्विति । हे शिष्य यस्तु यः कोपि ज्ञानी तुपदेनाज्ञा-
नितोऽस्य महदन्तरं सूचितं, चातुर्याच्चतुरः कुशलस्तस्य भाव-
श्चातुर्यं तस्मादेनगोरुक्तविधयोः प्रवृत्तिनिवृत्तिर्भाष्योर्मह-

व्यन्तमन्तरं भेदं जानाति वेत्ति सं ज्ञानी तत्र तादृशदुःखरूप-
पभार्यायां तत्र हेतुर्मूढायामज्ञानरूपायां प्रवृत्तिर्भायायां कथं केन
हेतुना प्रकारेण वा रमेत रमतां ज्ञानाज्ञानयोस्तमःप्रकाशयो-
रिवैकत्र स्थितसम्भवान्न तथाः केनापि प्रकारेण क्रीडा मम्य-
वतीति भावः, किमु तत्सुखं तादृशमूढस्त्रीभागजन्यं सुखं किमु
किं तत्र किमपीत्यर्थः, असत्त्वादुदुःखमिश्रितत्वाच्च न तत्सुखमे-
वेति भावः ॥ ६५ ॥

तर्हि तत्र केन रतिः कार्येत्यत आह ।

यस्तु कश्चिन्महामूढः पामरः पशुधर्मवान् ।

कर्कशायां रमते रसिकांच न विन्दति ॥ ६६ ॥

यस्तिवति । हे शिष्य यस्तु यः पमिद्धः कोपि पुरुषो म-
हामूढो महान्तन्तं मूढो मूर्खोऽज्ञानित्वाद्दुःखदपदार्थसेवने
कदाचिज्जातेऽपि तज्जन्यदुःखानुभवेन तस्यागोऽपि स्यात्तस्य तु त-
दनुभवेपि तत्रैव पुनः पुनरासक्तत्वान्महामूढत्वमत एव पा-
मरो ग्रामीणस्तत्रापि पशुधर्मवान्पशूनां आदीनां मैथुनसमये शि-
श्रस्य योन्यन्तरवरोधनेन लोककुतस्ताडनजन्यदुःखस्यानुभूयमा-
नत्वेपि तत्रैव पुनः पुनः प्रवृत्तिरूपो धर्म इव धर्मः प्रवृत्तिर्विद्य-
ते यस्य स तथोक्तः स उक्तलक्षणो मूर्खस्तत्र कर्कशायां प्रवृ-
त्तिरूपायां भार्यायां रमते क्रीडति, किञ्च म रसिकां च सुख-
प्रदां निवृत्तिवनितामपि न विन्दात नैव प्रामोति ॥ ६६ ॥

तस्यां च दुःखमाप्ती तथा सह नित्यं च कलहे च जाय-
मानेपि तां न विच्छजतीत्याह ।

तस्यां च दुःखमाप्तीति प्रत्यहं कलहायते ।

भूयस्तामेव भजते दौर्भाग्यं स्यत तादृशम् ॥ ६७ ॥

तस्यां चेति । सोऽतिमूढस्तस्यां प्रवृत्तिभार्यायां दुःखं
 क्लेशं ग्रामोति लभते प्रसहं चेत्पुनरप्यन्वयि निशमेव कलहापते
 कलहं करोति तथापि भूयः पुनरपि तामेव प्रवृत्तिभार्यां दुःख-
 रूपामेव भार्यां भजते सेवते, ननु दुःखानुभवे सति पुनस्तत्रैव
 प्रवृत्तिः कुत इत्याशङ्क्याह दौर्भाग्यामिति, तस्यातिमूढस्य तादृशं
 दुःखानुभवे सति पुनः पुनस्तत्रैव प्रवृत्तीच्छारूपं दौर्भाग्यमेव ज-
 न्मान्तरीयं दुःखमर्दं कर्मैव तत्र प्रवृत्तीच्छाजनकं द्वेषम् ॥ ६७ ॥
 इदानीमस्य द्विभार्यश्लोकविवरणस्य विषयं स्पष्टयति सौर्धेन ।

अत्र द्विभार्यशास्त्रार्थे त्रिषयोऽयं व्यवस्थितः ।

निवृत्तिवनितां त्यक्त्वा प्रवृत्तो नरकं व्रजेत् ॥ ६८ ॥

अत्रेति । हे शिष्य अतास्मिन् द्विभार्यशास्त्रार्थे द्वे
 लभे भार्ये जाये तयोः शास्त्रार्थे निर्णयेऽयं वक्ष्यमाणो विषयः
 मिद्धान्तो व्यवस्थितो निश्चितोऽस्ति तमेव व्यक्तं दर्शयति नि-
 वृत्तीति । निवृत्तिवनितां निवृत्तिरूपा या वनिता भार्या तां त्यक्त्वा
 विहाय प्रवृत्तः प्रवृत्तिभार्यागामी नरकं संसारलक्षणां नरकं व्र-
 जेतप्राप्नुयात्संसारम्य नरकत्वे निगलम्योपनिषच्छ्रुतिः 'को न-
 रक इति, असत्संसारविषयिजनसंसर्ग एव नरक' इति ॥ ६८ ॥

प्रवृत्तिवनितां न्यत्क्वा निवृत्तो माक्षमश्रुते ।

विषमोप्येष शास्त्रार्थः प्रमाणं व्यासवाक्यतः ॥ ६९ ॥

किञ्च प्रवृत्तिवनितां प्रवृत्तिनाम्नी या वनितां भार्या तां
 त्यक्त्वा विहाय निवृत्तो निवृत्तिभार्यागामी मोक्षं मुक्तिमश्नुते प्रा-
 प्नोति नन्वेतच्छास्त्रविरुद्धं स्वकपोलकल्पनयोक्तं कथमङ्गीका-
 र्यमित्याशङ्क्याह विषमोपीति, एषोऽयं द्विभार्यशास्त्रविषयः

शास्त्रार्थो निर्णयोऽपि यद्यपि विषयो विरुद्धस्तथापि व्यास-
वाक्यतो व्यासः पाराशर्यस्तस्य वाक्येन प्रमाणं प्रामाणिकोऽस्ति
व्यासवाक्यं च 'गुणदोषद्विर्दोषो गुणस्तूभयवर्जित इति, गुण-
दोषशब्दाभ्यां विभिनिषेधरूपा प्रवृत्तिरेवाभिहिता तस्याग ए-
वोभयवर्जितपदेनाभिहितस्तस्यैव च गुणत्वप्रतिपादनं मुक्तिप्रा-
प्तिहेतुत्वाच्च ।

‘सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज ।

अहं त्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः’ ॥

इति च, श्रुतिरपि ‘इत्यागैकैकं अमृतत्वमानश्चरि’ति ॥६९॥

एवं द्विभार्यश्लोकार्थं व्याख्यायात्र तत्समाप्तिं सूचायतुं
गद्येनाह ।

इति प्रवृत्तिनिवृत्तिशास्त्रविवरणम् ।

इतीति । प्रवृत्तिनिवृत्तिशास्त्रविवरणं प्रवृत्तिः कर्मसु प्रवर्त्तनं नि-
वृत्तिश्च मोक्षेच्छया ततो निवर्त्तनं तयोः शास्त्रमनुशासकं वाक्यं
‘द्विभार्यो ब्राह्मण’ इत्यादिरूपं तस्य विवरणं व्याख्यान मिति अत्र
समाप्तं ज्ञेयम्, इत उत्तरं प्रकृतमुन्मत्तप्रलापनमेवेति ज्ञापयितुमाह ।

अथान्यदपि ।

अथेति । अथ प्रवृत्तिनिवृत्तिशास्त्रविवरणानन्तरमन्यदपि
पूर्वोक्तोन्मत्तप्रलापादन्यदितरदुन्मत्तप्रलापनमेवोच्यते इति
शेषः, तत्र प्रथमं लोके कस्य चिद्भूतवाधायी सत्यां तस्यैहिक-
पातस्तीक्ष्णपातुत्समाप्त्यभूतसर्वात्म्यनुष्ठानात्सम्भवेत्, योऽसमाप्त्यभूत-
नहेतुश्रवणाद्यनुष्ठानासम्भवेन च सर्वसुखाभाप्त्या निन्द्यत्वं प्र-
सिद्धमत्र तून्मत्तस्तद्विपरीतं प्रलपति ।

एकौ त्रिण्णुर्महद्भूतं व्यासेनोक्तं लगेद्यदि ।

तन्महाभूतसञ्चारे न दूरे परमं पदम् ॥ ७० ॥

एक इति । हे शिष्य एकः स्वगतसजातीयविजातीयभेदरहितो विष्णुर्व्यापनशीलः परमात्मा महद्देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्यं ब्रह्मरूपं भूतं सम्प्राप्तं पिशाचं चेति व्यासेनोक्त बादरायणेन कथितमस्ति तद्यदि यर्हि लगेच्छरीरे सञ्चरेत्तर्हि तदा तन्महाभूतसंचारे तद्यव्यासेनोक्तं महाभूतं ब्रह्मस्वरूपभूतं पिशाचमदृश्यत्वे सति सर्वप्राणिशरीरेषु सञ्चारित्वात्तस्य सञ्चारे प्रवेशे जाते सति परमं कार्यकारणातीतं पदं स्वरूपं न दूरे दूरदेशे नास्ति किन्तु समीप एव वर्त्तते लांके हि ब्रह्मभूतस्य प्रबलत्वमदृश्यरूपेण शरीरप्रवेशकारित्वं प्रसिद्धमिति तत्सादृश्येन विष्णोरापि ब्रह्मभूतत्वमतस्तत्कृतवाधावतोऽप्योजकं जीवनमिति यदुक्तं तदसमञ्जसमेवेति भावः ॥ ७० ॥

किञ्च डाकिनीमन्त्रजापकानां लोकशास्त्रे नरकपात उक्तोऽत्र तुन्मत्तस्राद्विपरीतं प्रलयति ।

डाकिनीसिद्धमन्त्रोऽयं ब्रह्मास्मीत्यक्षरात्मकः ।

भावनामात्रतो यस्य सद्यस्तद्रूपतां व्रजेत् ॥ ७१ ॥

डाकिनीति । हे शिष्य अपमेप ब्रह्मास्मीत्यक्षरात्मकोऽऽपहंपदलक्ष्यः कूटस्थश्चिदात्मा, स एव ब्रह्म देशाद्यपरिच्छिन्नमस्मि यवापीत्येवमात्मब्रह्मैक्यबोधकानि अक्षराणि वर्णा एवात्मा स्वरूप यस्य स तथोक्तो डाकिनीसिद्धमन्त्रो डाकिनीनां सिद्धो मन्त्रो यथा भावनामात्रेण डाकिनीत्वमापको भवति स इवास्ति, कुत इत्यत आह भावनेति, यस्य ब्रह्मास्मीति मन्त्रस्य तत्पर्यार्थस्य च भावनामात्रतः केवलं भावनपैव सद्यस्तद्रूपमेव तद्भावकस्तद्रूपतां तस्य ब्रह्मणो रूपं स्वरूपं

तस्य भावस्तथा तां व्रजेत्प्राप्नुयादतो ढाकिनीमन्त्रसाहचर्या-
दस्य ढाकिनीमन्त्रत्वमस्य च भावनया परमपदप्राप्तिदर्शनाद्वा-
किनीसिद्धमन्त्रजापकानां नरकपातो भवतीत्युक्तमसमञ्जसमे-
वेति भावः ॥ ७१ ॥

किञ्च लोके कस्मिन्नपि पदार्थे ममत्वाभिनिवेशो न कार्य-
इत्युक्तमत्र तून्मत्तस्तद्विपरीतं प्रलपति ।

गुरुशास्त्रप्रसादेन संप्राप्य परमं पदम् ।

ममैवेदं मया प्राप्तमिति प्राह स उत्तमः ॥ ७२ ॥

गुरुशास्त्रेति । हे शिष्य गुरुशास्त्रप्रसादेन गुरोर्महावा-
क्योपदेष्टुः शास्त्रस्य च वेदान्तस्य मसादः प्रसन्नता तेन कृत्वा
परमङ्कार्यकारणातीतं पदं स्वरूपं संप्राप्योपलभ्य यः पुरुष इदं
स्वरूपं ममैव मत्पगात्मनोऽहम्पदलक्ष्यस्यैवास्ति मया मत्पगा-
त्मना चिदाभासेनेवांर्मात साक्षात्प्राप्तं लब्धमित्येवं प्राह क-
थयति स पुरुष उत्तमः श्रेष्ठोऽन्योऽयमोऽस्ति अतो
गीतावा'मिदमद्य मया लब्धमि'त्यादिनोक्तमिदं ममेदं मया लब्ध-
मित्येव जल्पनमासुरीसम्पत्त्वेन निगद्यमिति तदयुक्तमेवेति
भावः ॥ ७२ ॥

किञ्च लोको हि यत्किञ्चनवस्तुनः प्राप्तेरेव प्राप्तिरिति
मन्यतेऽत्र तून्मत्तस्तद्विरुद्धं प्रलपति ।

यत्तु जन्मशताभ्यस्तत्रिज्ञानैरपि वस्तुतः ।

न किञ्चिदपि सम्प्राप्तं तस्य प्राप्तिर्महीयसी ॥ ७३ ॥

यदिति । हे शिष्य यत्तु यच्च लोकमभिद्ववस्तुविलक्षणं
वस्तु जन्मशताभ्यस्तत्रिज्ञानैरपि जन्मनां जनीनां शतानि श-

तकानि अनन्तशतकानीत्यर्थः, तेष्वभ्यस्तानि अभ्यासेन सम्पादितानि यानि विज्ञानानि तः कृत्वापि नस्तुतः पारमार्थिकदृशा किञ्चिदपि किमपि न प्राप्तं न लब्धमात्मस्वरूपस्य नित्योपलब्धत्वेन स्वयंप्रकाशत्वेन च ज्ञानमाप्न्यत्वाभानादिति भावः, अतोऽलब्धमेवात्मस्वरूपं तस्यात्मस्वरूपस्याऽऽत्माऽलभ्य इति ज्ञानवतो वा प्राप्तिरूपलब्धमहीयस्यतिश्रेष्ठाऽस्ति अतः किञ्चिद्वस्तुप्राप्तवतो लाभोऽप्राप्तवतोऽलाभ इति यदुक्तं तदसमञ्जसमेवेति भावः ॥ ७३ ॥

किञ्चातिमूक्ष्मस्यातिमूक्ष्मत्वं महतो महत्त्वं दृश्ये दृश्यत्वमदृश्येऽदृश्यत्वं परं परत्वं स्वे स्वत्वं च येन ज्ञायते तत्प्रामाणिकं ज्ञानमित्युच्यतेऽत्र तून्मच्चक्ष्णाद्विपरीतं प्रलपति ।

अणीयसो महीयस्त्वं नेदीयस्त्वं दवीयसः ।

परस्य निजरूपत्वं यत्प्रत्येति प्रमा हि सा ॥ ७४ ॥

अणीयस इति । हे शिष्य अणीयसोऽतिमूक्ष्मस्य वस्तुनो महीयस्त्वमतिमहत्त्वमतिशयितं महन्महीयस्तस्य भावस्तत्त्वमिति निग्रहः, दृश्यत्वाभावादतिमूक्ष्मस्य वस्तुनो देशाद्यपरिच्छिन्नत्वेन ब्रह्मत्वादतिमहत्त्वं यद्यया प्रमया प्रत्येति अनुभवति, किञ्च दवीयसोऽतिशयेनादृश्य दवीयस्तस्य प्रसङ्गभ्रमब्रह्मणो नेदीयस्त्वं नेदीयः समीपतया साक्षादातिदृश्यं तस्य भावस्तत्त्वं दृग्विषयत्वमिवादृश्यस्यात्मनः स्वत्वस्वप्रकाशत्वाभ्यामतीव दृश्यत्वं यद्यया प्रमया प्रत्येति अनुभवति, किञ्च परस्य कार्यकारणातीतस्य परमात्मनो निजरूपत्वं निजं स्वीयं रूपमाकृतिस्तस्य भावस्तत्त्वं व्यवहारावस्थायां परोक्षमत्यसत्त्वाभ्यां सर्वशक्तिश्चक्ष्णत्वाभ्यां जगदधिष्ठानव्यप्यद्द्वाराधिष्ठानत्वाभ्यां परिपूर्णसांद्रनीयत्वाभ्यां च स्वपरत्वरूपमेदे प्रतीयमानेपि भागसप्तम्या विरु-

द्वांशत्यागेनाविरुद्धांशचिन्मात्रस्यैक्यात्परमात्मनः स्वस्वरूपत्वं
यद्यया प्रमया प्रत्येति अनुभवति सोक्तप्रकारा त्रिविधरूपाणि
प्रमा प्रमाणरूपा वृत्तिरास्ति हीत्येवं विद्वत्सु प्रसिद्धमत एताद्वि-
परीतप्रमायाः प्रमात्वं यदुक्तं तदसमञ्जसमेवेति भावः ॥ ७४ ॥

किञ्च लोके शास्त्रे च लौकिकं दृश्यपदार्थविषयं यज्ज्ञानं
तत्सत्यमित्युच्यतेऽदृश्यपदार्थविषयकज्ञानस्य च मिथ्यात्वमत्र
उन्मत्तद्विपरीतं प्रलपति ।

यद्दृश्यते तत्तु मिथ्या तत्सत्यं यन्न दृश्यते ।

एतत्प्रामाणिकत्वं हि महोपनिषदां मतम् ॥७५॥

यदिति । हे शिष्य यत्पदार्थजातं दृश्यते ज्ञायते तत्तु प-
दार्थजातं मिथ्याऽभवति यच्चात्मस्वरूपं न दृश्यते न ज्ञा-
यते तदात्मरूपं सत्यमवाध्यं वस्तु अस्ति एतदुक्तलक्षणं प्रा-
माणिकत्वं प्रमाणमिदं ज्ञानं तस्य भावस्तत्त्वं हि प्रसिद्धं महो-
पनिषदां महत्यः श्रेष्ठा या उपनिषद् उप समीप एव निषण्णं
स्थितं श्रेयः कल्याणं मोक्षरूपं यामु ता उपनिषदो वेदाशि-
रोभागास्तासां सर्वश्रेष्ठात्मज्ञानप्रतिपादकत्वाद्गुपनिषदां म-
हत्त्वमिति ज्ञेयं, मतमिष्टं दृश्यस्यासत्त्वे श्रुतयस्त्रावद् 'अतोऽन्य-
दार्तप, अथात आदेशो नेति नेति, नेह नानास्ति किञ्चन, त-
देतज्जडं मोहात्मकं मायामात्रमि'त्याद्याः, आत्मनोऽदृश्यत्वे च
श्रुतयः, 'यत्तद्देश्य, यच्चक्षुषा न पश्यति येन चक्षुरपि पश्यति,
न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनमि'त्याद्याः, अदृश्यरूपस्यात्मनः सत्त्वे
चापि श्रुतयः 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्सत्त्वं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे'-
त्याद्याः, अतोऽदृश्यासत्त्वदृश्यसत्त्वज्ञानस्य प्रामाणिकत्वं यदु-
च्यते तदसमञ्जसमेवेति भावः ॥ ७५ ॥

किञ्च लोके जगद्गतविचित्रपदार्थेषु नीरसत्वमतीतिमतः
पुरुषस्य किञ्चित्कालं जीवने प्रतीयमानेष्वपि भिषग्भिर्मृतत्वमेव
निश्चितमित्येवं वदन्तीति प्रसिद्धमत्र तुन्मतस्तद्विपरीतं प्रलपति ।

विचित्रा यस्य रचना समस्ता भाति नीरसा ।

जीवन्मृतकतुल्योऽसौ जीवन्मुक्तः श्रुतौ स्तुतः ॥ ७६ ॥

विचित्रेति । हे शिष्य इयं दृश्यमाना समस्ता सकला
विचित्राऽनेककृपा रचना जगद्धटना नीरसा रसः सुखं निर्गतौ
निवृत्तौ यस्याः सा तथाभूता यस्य पुरुषस्य भाति भासते
असौ पुरुषो जीवन्मृतकतुल्यो लोकदृष्ट्या किञ्चिज्जीवन्मृतकः
मेतस्तेन तुल्यः सदृशाऽस्ति तथाप्यसौ श्रुतौ वेदे जीवन्मुक्तो
लोकदृशा जीवन्मन्परमार्थदृशा मुक्तो मुक्ततां प्राप्त इमेवं
स्तुतः प्रशंसितोऽस्ति अतस्तादृशस्य जीवन्मृतकत्वं यदुच्यते
लोके तदसमञ्जसमेवेति भावः ॥ ७६ ॥

किञ्च यस्य जन्मान् हितमहितं वा किमपि न प्राप्तं स्वे-
नान्येन वा न च स्वहितं परहितं वा ज्ञातं किमपि तस्य जन्म-
व्यर्थमिति वदन्ति लोके लौकिकशास्त्रे चात्र तुन्मतस्तद्विरुद्धं
प्रलपति ।

स्वयमेव प्रकाशेत दीपः शून्यालये यथा ।

तस्य व्यर्थप्रकाशस्य सार्थकं जन्म वर्णितम् ॥ ७७ ॥

स्वयमेवेति । हे शिष्य यथा यद्वच्छून्यालये शून्यं दीप-
प्रकाशव्यवहर्तृजनहीनं यदालयं गृहं तस्मिन्स्वयमेवान्यव्यव-
हारजनरहित एव प्रकाशेत प्रकाशमानस्तिष्ठति तथा तद्वयः
पुरुषः शून्यालये शून्यं मातृपितृबन्धुमांगनीमार्यापुत्रसुहृन्मि-
त्रादीहीनं यदालयं गृहं तस्मिन्स्वयमेवैकाग्र्येणोक्तमावृष्यादि-

हीन एवेत्यर्थः, प्रकाशेत दृश्येत तस्योक्तविषयस्य व्यर्थप्रकाशस्य
व्यर्थो धर्मार्थकाममोक्षाख्यार्थचतुष्टयहीनः प्रकाशो दृश्यत्वं
यस्य तस्य जन्म जननं सार्थकं सफलमप्येवमस्म्यन्ते वर्णितं
कथितमस्तीति लोकार्थः, परमार्थस्तु यथा यद्गृहदीपः मदीपः
शून्यालये शून्यं दीपप्रकाशव्यवहर्तृजनहीनं यदालयं तस्मिन्स्व-
यमेव स्वप्रकाशव्यवहर्तृजनरहित एव प्रकाशेत प्रकाशमानो
वर्त्तेत तथा तद्वयः पुरुषो जन्मान्तरीयसाधनैः कस्माच्चित्त-
तिवन्नात्पूर्वजन्मनि अमाप्नुवात्तात्कारः सन्तेनैव प्रतिबन्धन
कस्य चिद्गृहस्थस्य गृहे हस्तामस्तकादिरिव माप्नुजन्मा सन्-
अत्रैव जन्मनि मातृपित्रादिमन्वन्धरहितत्वाच्छून्ये गृहे स्वय-
मेव वास्तवपितृपात्रादिसंबन्धरहित एव प्रकाशेत दृश्येत त-
स्योक्तविषयस्य व्यर्थप्रकाशस्य निगतो निवृत्तोऽर्थोऽर्थका-
मधर्ममोक्षाख्यार्थस्तेषां मिथ्याभूतत्वाद्यस्मात्प्रकाशात्स ता-
दृशः प्रकाशो यस्य तस्य पुरुषस्य जन्म जननं सार्थकं सफलं
परमप्रयोजनमोक्षस्य सिद्धेरित्येवं वर्णितं कथितम्, उक्तावधान्य-
स्यैव निरर्थकं जन्मेत्यर्थः, यद्वा यः प्रमाता शून्यालये दीप इव
शून्यालये पितृपात्रादिसंबन्धरहितं सन्यासगृहणेन सर्वमन्वन्ध-
रहितं यद्गृहपालयं तस्मिञ्छरीरे स्वयमेवैकाग्र्येव प्रकाशेत
दृश्येत तस्योक्तावयवस्यार्थप्रकाशस्यैककारण्योक्तिकार्थहीनः प्र-
काशो ज्ञानं यस्य तस्य जन्म जननं संन्याससत्तत्त्वं लोक-
प्रसिद्धं वा जन्म यस्मिन्नेतादृशः संन्यासः साधितस्तन्मार्थकं
सफलं वर्णितं कथितं शास्त्रेऽपि, यद्वा यः साधिष्ठानो बुद्धि-
स्थितिदाभासः शून्यगृहदीप इव शून्यालयो शून्यं कर्तृत्वमो-
क्षत्वरागदिमन्वन्धहीनं यदालयं ज्ञानेन बाधितत्वं सर्वदेव
सीतमार्थं शरीरत्रयं तस्मिन्नेव स्वयमेव कूटस्थादिभिरत्रैव सत्य

ज्ञात्वा स्वयंशदवाच्यकूटस्थाभिन्न एव नान्य इत्यर्थः, प्रका-
 शेत् स्वयं प्रकाशमानस्तिष्ठति तस्योक्तविषयस्य व्यर्थप्रकाशस्य
 मिथ्यात्वाद्विगता निवृत्ता अर्था धर्माद्याश्चत्वारो यस्मात्त
 तथाभूतः प्रकाशो ज्ञानं यस्य तस्य प्रमातुरस्मद्दृष्ट्या यत्-
 जन्म लिङ्गशरीर आविर्भावलक्षणं जननं तत्सार्यकं कर्माचर-
 णेन लोकसंग्रहरूपो सुमुखूणां ज्ञानमाप्तिरूपश्च योर्थः फलं तेन
 सहितमेवास्तीत्येवं वर्णितं कथितं शास्त्रेष्विति शेषः, यद्वा यः
 कूटस्थ आत्मैव शून्यालये दीप इव शून्यालये शून्यमस्य-
 दालयं कालत्रयेऽपि नष्टमायं शरीरं तस्मिन्स्वयमेवान्यविदा-
 भासवाधेनानन्य एव प्रकाशेत् प्रकाशितो भवेत्तस्योक्तविषयस्य
 व्यर्थप्रकाशस्य विगतो निवृत्तोऽर्थः प्रकाश्यरूपो द्वैतमपञ्चो
 यस्मात्त तथाविधः प्रकाशो ज्ञानमात्रस्वरूपं यस्य तस्य कूट-
 स्थात्मनो जन्माऽसङ्गनिर्विकारसच्चिदानन्दस्वरूपाविर्भावलक्षणं
 जननं सार्यकमर्थः सद्रूप आत्मैव तेनारोहतमेव तन्न तु लो-
 कमासिद्धमिव जन्म तदिति वर्णितं कथितं विद्वद्भिर्निरति शेषः,
 यद्वा यस्तत्त्वंपदार्थयोः परमात्मकूटस्थयोर्भागश्यागलसंशया
 विरुद्धांशसागेनाविरुद्धचिन्मात्ररूपमैक्यमनुभूय वर्तमानः स्व-
 यमेव मत्स्यगात्माभिन्नब्रह्मरूप एव नान्य इत्यर्थः, शून्यालये दीप
 इव शून्यालये शून्यमस्यद्वैतं तस्यालये 'नेह नानास्त किञ्चने'-
 आदिश्रुतिभिः कृत्वा भाषे सति प्रकाशेत् सर्वलयावधि रूपेण
 प्रकाशमान इत्यर्थः, स्यात्तस्य प्रज्ञाभिन्नमज्ञगात्मनो व्यर्थप्रका-
 शस्य सतोऽपि विगतो निवृत्तो द्वैतरूपोऽर्थः प्रयोजनं यस्मात्त
 तथाविधः प्रकाशश्चेतनं यस्य स तथाविधस्तस्य जन्म द्वैतरूपे-
 णाविर्भावलक्षणं जननं सार्यकमर्थो जीवन्मुक्तिप्रसङ्गः पुरु-
 षार्थस्तेन साहितमेव तदिदमेवं वर्णितं कथितमित्यलमतिविस्त-

रेण, अतस्तद्व्यस्य अन्म निरर्थकमित्युक्तिर्युक्तैवेतिभावः ।

सुव्यक्तस्यास्य पद्यस्य पञ्चाशः कथिता मया ।

यथाबुद्धिं विचिन्वन्तु सन्तोऽर्थं विहरन्तु च ॥७७॥

किञ्च लोके ज्ञानदीपस्यैव ज्ञानदीपत्वं वर्णयतेऽत्र तुन्मत्तस्त-
द्विपरीतं प्रलपति ।

न बोधयति भावानामात्मनो भेदमप्यपि ।

अबोधदीपि एत्रायमस्माकं बोधदीपकः ॥ ७८ ॥

न बोधयतीति । हे शिष्य यो दीपो भावानां जगद्गतपदा-
र्थानामात्मनः स्वस्मात्सकाशावयवापि सूक्ष्ममपि भेदं पार्थक्यं
न बोधयति न प्रकाशयति किं वक्तव्यं स्यूतभेदं न प्रकाशयतीति,
आत्मनः सर्वस्य पृथगसत्त्वात्तस्योभयस्योभयमतिर्योगिको भेदो-
प्यसदेवातस्तज्ज्ञानस्याप्यसत्त्वादिति भावः, अतः स तादृशोप्य-
यमस्मत्प्रत्यक्षोऽबोधदीप एवान्यदृष्ट्याऽज्ञानसादृश्यादबोधो-
ऽज्ञानरूप एव दीप इव प्रकाशमानोऽस्ति यद्यपि तथापि स
वक्तव्यतोऽबोधदीपोऽस्माकमस्मदादीनां ज्ञानिनां बोधदी-
पको बोधो ज्ञानं तत्स्वरूपः सन्दीपक इव स्वयंप्रकाशानोऽस्ति
अतस्तार्किकादिभिरात्मनोऽचिद्रूपत्वं प्रतिपादयते यत्तदसमञ्जस-
मेवेति भावः ॥ ७८ ॥

किञ्च चिकित्साशास्त्रे राज्ञौ जागर्णं दिवा निद्रा चेत्येते
रोगहेतुत्वाभिप्रेषितेऽत्र तुन्मत्तस्तद्विपरीतं प्रलपति ।

निशायामेव जागर्मि निद्रामि सकलं दिनम् ।

न च रोगा प्रबाधन्ते मा जरामरणादय ॥ ७९ ॥

निशायामेवेति । हे शिष्य अहं साधिष्ठानबुद्धिस्थश्चिदा-

भासो निशायमिव महावाक्यविवेकेन तत्त्वं पदार्थयोः कूटस्थ-
परमात्मनोर्भागसामगलसंख्यया विरुद्धप्रत्यक्परोक्षार्थं तत्पत्त्या त-
दैक्यरूपायां रात्रौ सर्वमाणिभिस्तत्र सुसत्त्वाद् ।

‘या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी’ ।

इति भागवदुक्तेर्जागर्ति जागृतिमानस्मि, किञ्च स-
कलं सप्रसन्नं दिवसं दिवसं प्रति कार्यकारणरूपो व्यवहारो-
ऽज्ञानिनां दिवसस्तस्मिन्निति भावः, निद्रामि स्वपामि ।

‘यस्यां जाग्रति भूतानि मार्त्तिना पश्यतो मुनेरित्युक्तेः,

आत्मस्वरूपे जागर्ति प्रपञ्चे निद्राभीसाशयः, किञ्चैतादृशविपरी-
तकारिणमपि मा मां जरामरणादयो जरा वार्धक्यं मरणं च मृत्यु-
स्तावादी येषां जन्मादीनां ते तथोक्ता रोगाः पीडाहेतुत्वाद्या-
वपस्ते न त्व वायन्ते नैव पीडयन्ति, अतो भिषक्शास्त्रे यदुक्तं
रात्रौ जागरणं दिवा निद्रा च न कर्तव्या रोगहेतुत्वादिनां
तदयुक्तमेवेति भावः ॥ ७९ ॥

किञ्च बुद्धिमत् एव बुद्धिमत्त्वं लोके शास्त्रे च प्रतिपाद्यतेऽत्र
तन्मत्तो भगवता निबुद्धेरेव बुद्धिमत्त्वमर्जुनं प्रत्युपदिष्टमिति त-
दुपहसन्मलपति ।

उत्तमाधममध्यानां भेदभानं धियां फलम् ।

ताभिर्हीनस्य हरिणा प्रोक्ता पण्डितराजता ॥ ८० ॥

उत्तमेति । हे शिष्य उत्तमाधममध्यानामुत्तमः श्रेष्ठोऽधमो
नीचो मध्यः मध्यमस्तेषां भेदभानं भेदस्य पार्यवयस्य भानं प्र-
तीतिरेव धियां बुद्धीनां फलं प्रयोजनमस्तीति सर्वलोकेषु प्रसि-
द्ध गीतायां तु ताभिर्बुद्धिभिर्हीनस्य रहितस्य पुरुषस्य हरिणा
सर्वजगत्संहासरीक्षेन श्रीकृष्णेन पण्डितराजता पण्डिता बुद्धिम-

न्तस्तेषां राजेभ्यः शोभमानस्तस्य भावस्तच्चा प्रोक्ता कथिता ।
उपहसनपक्षे कृष्णस्य—

कालोऽस्मि लोकक्षयकृत्प्रवृद्धो लोकान्समाहर्तुमिह प्र-
वृत्त' इत्यादिवाक्यैर्लोकानां सयकर्तृत्वप्रतिपादनं प्रसिद्धमत
इवार्जुनाय विरुद्धमुपदिशंस्तन्मिथेनैव तत्प्रहितसर्वजगन्नाशे प्र-
वृत्त इति हरिपदार्थाशयेनोपहसनं, प्रलयनञ्च निर्बुद्धेर्बुद्धिमत्त्वं
विरुद्धमिति । वस्तुतस्तु विषमबुद्धिनिरासेनात्माकारसमबुद्धिमर्जु-
योपदिशन्मुक्तिपक्षत्वेन समस्तदुःखहरणशीलत्वाद्दरिद्रितना-
नाम्नोऽन्वयकतेति भावः ॥ ८० ॥

किञ्च लोकशास्त्रे लोके च बुद्धियुक्तस्यैव बुद्धियुक्तत्वं प्रति-
पाद्यतेऽत्र तून्मत्तो गीतायां भगवता जटस्यैव बुद्धियुक्तत्वं प्रति-
पादितमित्येव तमुपहसनमलपति ।

जडेन येन संत्यक्ते उभे सुकृतदुष्कृते ।

बुद्धियुक्तः स एवेति पार्थ प्राह जनार्दनः ॥ ८१ ॥

जडेनेति । हे शिष्य येन ज्ञानिसंमतेन लोकदृष्ट्या जडेन
मूढेन पुरुषेण साङ्गसाङ्ग्यज्ञानशून्यत्वाज्जडत्वमत एव सुकृत-
दुष्कृते सुकृतं पुण्यकर्म दुष्कृतं च पापकर्म ते उभे द्वे अपि संत्यक्ते
कालप्रयासत्त्वबुद्ध्या पुनरुत्पाद्येत्या न स्याच्चया विमृष्टे स एवो
क्तविधो जड एव बुद्धियुक्तो ज्ञानयुक्तो नान्य इत्येव ।

'बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते' इत्यादिवाक्यैर्ज-
नार्दनेन जनार्तः क्षीणस्तपस्यर्दनेन नतिरूपः श्रीकृष्णः पार्थ
पृथा कुन्ती तस्या अपत्यं पुमान्पार्थस्तं प्राहोक्तवाच्यं, जडे बु-
द्धियुक्तत्वकथनमनर्थकत्वाभासेन प्रलापः, जनार्दनपदेन स-
मस्तजीवानामेतादृशविरुद्धज्ञानोपदेशेन जनार्दननाम्नो निरर्थ-

कत्वेन प्रत्युत्पातकत्वेन च विरोधिलक्षणान्यायस्यात्र सम्भ-
वादभद्रायां भद्रा नामेवोपहसनं, पार्थपदेन च तथैव पृथापुत्रत्वे-
नातीव कातर्यवतोऽर्जुनस्य तथाकम्पनमतावि युक्तमेवाऽर्द्धधातो-
र्मतिकम्पनार्थवत्वादिति बोधहसनं, वस्तुतस्तु सुकृतदुष्कृतज्ञा-
नरहितज्ञानस्यैव मोक्षहेतुत्वेन तादृशज्ञानवत् एव बुद्धियुक्तत्व-
मित्येवमुपदेशेन पृथापुत्रत्वेनाधीरस्पर्जुनस्याधीरत्वनिरासेन
च मोक्षसाधनभूते ज्ञाने स्थिरीकरणज्जनार्दनाम्नोऽन्वयकथने-
न प्रमाणमेवैतदिति सुकृतिन एव लोके बुद्धियुक्तत्वं यदुच्यते
तदसमञ्जसमेवेति भावः ॥ ८१ ॥

किञ्च लोके तुच्छस्य तुच्छत्वमेव प्रतिपाद्यतेऽत्र तन्मत्त-
स्तद्विपरीतमर्जुनाय भगवतोक्तमिति प्रदर्शयन्नुपहसंश्च तं प्र-
लपति ।

कृताकृतैर्न यस्यार्थो नाश्रयो यस्य कुत्रचित् ।

पार्थसारिथिरित्याह स तुच्छः स्वच्छमुक्तिभाक् ॥ ८२ ॥

कृताकृतैरिति । हे शिष्य यस्य ज्ञानिनः कृताकृतैः कृता-
नि कर्मफलानि अकृतश्च मोक्षस्तैरर्थः प्रयोजनं न नास्ति,
किञ्च यस्य ज्ञानिन आश्रयोऽभिनिवेशः कुत्र चिदद्वैतेद्वैते
वा कचिदपि न नास्ति उभयस्यापि मिथ्यात्वात्स उक्तलक्षणः
पुरुषस्तुच्छ एव लोक उपेक्षाविषय एव यद्यपि तथापि पार्थ-
स्यार्थः पार्थस्यार्जुनस्य सारथिः सतः श्रीकृष्णः स स्व-
च्छमुक्तिभाक्स्वच्छा निर्मलाऽऽत्मस्थितिरूपा या मुक्ति
मोक्षस्तां भजते सेवते इति स तथाविधोऽस्तीत्येवमाह कथि-
तरानर्जुनायेति शेषः, तुच्छत्वलक्षणवतः परमपुरुषार्थमोक्ष-
प्राप्तिर्भवतीति तस्य श्रेष्ठत्वकथनेन विरोधाभासान्निरर्थकत्वे प्र-

लापत्वम्, असमञ्जसकथनेनासमञ्जसबोधेनैव सत्रकर्मसागात्सूत-
कर्मणि मृत्तिस्तत्रापि पृथापुत्रत्वेन सूचितकातर्यवतोऽर्जुनस्ये-
त्युपहसनं, वस्तुतस्तु तादृशलक्षक्षयवत् एवमुक्त्यधिकारित्वक-
थनाद्यपार्थमेवोक्तम्, एवं च लोके तादृशस्य तुच्छत्वं यदुच्यते
तदुक्तमेवेति भावः । तथाहि गीतायां-

‘नैव तस्य कृतेनार्यो नाकृतेनेह कश्चन ।

नचास्य सर्वभूतेषु काश्चिदर्थव्यपाश्रय’ इति ॥ ८२ ॥

किञ्च धर्माधर्मादिज्ञानशून्यानां लोकशास्त्रेषु मूढत्वमुच्यते-
ऽत्र तून्मत्तस्तद्विरुद्धमर्जुनायं भगवतोपदिष्टमित्युपहसनमलपति ।

धर्माधर्मौ न जानाति न जानाति शुभाशुभे ।

सुखदुःखे न जानाति स ज्ञानीति मतं हरेः ॥ ८३ ॥

धर्माधर्माविति । हे शिष्य यः पुरुषो धर्माधर्मौ धर्मो वेद-
मणिहितः स्वस्ववर्णाश्रमानुकूल आचारोऽधर्मश्च तद्विपरीत
आचारस्तौ न जानाति न वेत्ति सत्त्वनिश्चयेन नावलोकयती-
त्यर्थः, किञ्च शुभाशुभे पुण्यपापेपि न जानाति न वेत्ति, किञ्च
सुखदुःखे सुखं शर्मदुःखं पीडा ते अपि न जानाति न वेत्ति, स
उक्तविधोऽज्ञानी लोकदृष्ट्या प्रतीयमानोपि ज्ञानी ज्ञानवान-
स्तीत्येवं हरेः श्रीकृष्णस्य मतं निश्चितमस्तीति त्वं विद्धि,
अत्राहानिलक्षणवतो ज्ञानित्वकथनं निरर्थकत्वाभासेन प्रलयनम्,
अज्ञानिलक्षणवत् एव ज्ञानित्वकथनरूपविरुद्धोपदेशेन च सर्व-
जगन्नाशकधर्मवत्त्वादिति श्रीकृष्णस्योचितमभिधानमित्युपह-
सनं, वस्तुतस्तु पारमार्थिकाखण्डैकरसात्मविज्ञाने धर्माधर्मादि-
ज्ञानाभावाद्यपार्थमेवेति न लोकशास्त्रोक्तं धर्माधर्मादिज्ञानशू-
न्यानामज्ञानित्वं समञ्जसमिति भावः, भगवद्वाक्यानि च ‘गुण-
दोषद्वन्द्वोपो गुणस्तूभयवर्जितः, शुभाशुभफनैरेवं, सुखदुःखे समे

कृत्वे'त्यादीन्यत्रोद्धानि ॥ ८३ ॥

किञ्च शास्त्रे साकारचिन्तनं निराकारचिन्तनं च मोक्षसाधनत्वेन निरूपितमत्र तून्मत्तस्वद्विपरीतं प्रलयति ।

चिन्तनेनैव मुक्तिः स्यादिति सर्वत्र वर्णितम् ।

अस्माकं तु मते स्वस्मिन्न किञ्चिदपि चिन्तयेत् ॥ ८४ ॥

चिन्तनेनेति । हे शिष्य चिन्तनेनैव ध्यानेनैव मुक्तिर्माक्षः स्यान्मवेदित्वेवं सर्वत्र शास्त्रेषु 'तद्बुद्धयस्तदात्मानः, ज्ञानाद्बुद्धानं विंशत्यते, मामनुष्मर युध्य च, मां चिता मद्रतप्राणा' इत्यादिना गीतासु 'ध्यात्वा मुनिर्गच्छति भूतयोनिं समस्तसार्षि तमसः परस्तादि'ति श्रुतिषु च वर्णितं कथितम्, अस्माकं तु तुल्यदेन स्वमते ततो बलक्षय्य सूचितं, मते नांश्चतेषु स्वस्मिन्नात्मनि किञ्चिदनात्मरूपमात्मरूप वा न चिन्तयेन्नैव ध्यायेन्ध्येयध्यानध्यातृरूपत्रिपुटेर्मिथ्यात्वाद, अष्टावक्रोपपत्ताह ।

'अचिन्त्यं चिन्त्यमानोऽमौ चिन्तारूपं भजन्यसौ ।

अस्मा तद्भावनं तस्मादेवमेवाहमास्थित' इति ।

तस्मात्सर्वशास्त्रेषु ध्यानेन मुक्तिः स्यादित्येवं प्रतिपादितं यत्तदयुक्तमेवेति भावः ॥ ८४ ॥

तदेव स्पष्टयति सार्धेन ।

चिन्तनं सर्वशास्त्राणां मतमन्यन्मतं मम ।

न किञ्चिच्चिन्तनादेव स्वयं तत्त्वं प्रकाशते ॥ ८५ ॥

चिन्तनमिति । हे शिष्य सर्वशास्त्राणां सनांणि समस्तानि यानि शास्त्राणि तेषां चिन्तनं ध्यान मतमिष्टं मोक्षसाधनत्वेनाभिमतमित्यर्थः, मम मेऽन्यद्विन्नमेव मतं निश्चितास्ति किं तदित्यत आह नेति, न किञ्चिच्चिन्तनादेव किञ्चिच्छब्दवाच्यं द्वैतम-

द्वैतं वा तस्य चिन्तनं ध्यानं तद्भावात्रैकधेत्यादिवन्नवाब्दस्य
किञ्चिच्चिन्तनशब्देन सह समाप्तः, तस्मादेव कारणात्स्वयं,
स्वत एव तत्त्वमनारोपितं ब्रह्माभिन्नं मयगात्मरूपं प्रकाशते
प्रकाशितं भवति ॥ ८५ ॥

ततः किमित्यत आह ।

स्वयं प्रकाशिते तत्त्वे तत्क्षणात्तन्मयो भवेत् ।

स्वयमिति । तत्त्वेऽनारापितात्मस्वरूपे स्वयमनन्यद्रूपे प्रका-
शिते प्रकाशमाने सति तत्क्षणात्तत्त्वप्रकाशममकालमेव तद्-
न्यस्य सर्वस्य बाधितत्वात्तन्मयः स्वयंप्रकाशात्मस्वरूप एव
भवेत्स्याद् अत्रैच्छलोक्तव्याख्यानस्य समाप्तिं द्योतयति ।

इति सार्धश्लोकौ ।

इतीति । सार्धश्लोकावधेन महितौ श्लोकौ द्वौ श्लोकाविति
समाप्तावित उत्तरमन्यदेवेत्याशयः ।

इदानीं सगुणवर्णनं योग्यत्वाच्छ्लोके प्रशस्तमत्र तुन्मत्तः
श्रीकृष्णेन निर्गुणस्य गुणवर्णनं कृतमित्युपदशन्मनसि ।

एकोऽपि न गुणो यस्मिन्द्वौ तयो वा कुतः किल ।

गुणान्गायति गोविन्दो निस्त्रीगुण्यस्य तस्य हि ॥ ८६ ॥

एकोपीति । हे शिष्य यास्मिन्नात्मनि एकोऽपि मत्तं रजस्त
मो वा, एकत्वमंख्यारूपो वा गुणो धर्मो न नास्ति तत्रात्मनि
द्वौ गुणौ त्रयो वा गुणा द्वित्रिमंख्याश्च गुणा वा कुतः कार-
णाद्भवन्ति किनेति निश्चयेन नैव भवन्तीत्यर्थः, यद्वा य-
स्मिन्नात्मनि एकोऽपि एकत्वमंख्यारूपो धर्मो न नास्ति अद्वैत-
रूपो धर्मो नास्तीत्यर्थः, तत्रात्मनि द्वौ द्विरूपौ मरुत्रिगुणारूपौ

धर्मो त्रयो वा सत्त्वरजस्तमोभिधास्त्रयो गुणास्तदभिमानिनो ह-
रिविष्णुरुद्राख्याश्च तद्विषयाः संख्या अपि कुतः कस्मात्कार-
णात्किलेति निश्चयेन नैव सन्तीत्यर्थः, तस्योक्तलक्षणस्य हि प्र-
सिद्धस्य ज्ञानिनां निस्त्रैगुण्यस्य निर्गतं निर्वृत्तं त्रैगुण्यं त्रिगुणकार्यं
गुणाश्च त्रयो यस्मात्तत्तथोक्तं तस्यात्मनो गोविन्दो गोपालः
श्रीकृष्णो गुणान्धर्मान्नायति उपदिशति भर्जुनायेति शेषः, अत्र
च निर्गुणस्य गुणगानं विरोधाभासेन निरर्थकत्वमतिभासना-
त्मलपनं, निर्गुणस्य गुणकथनमयुक्तमिति विरुद्धभाषित्वेन गो-
विन्दनाम्नो ग्राभीणत्वार्थग्रहादन्वर्थकत्वमिति उपहसनं, वस्तु-
तस्तु निर्गुणस्यात्मनो गुणा असङ्गत्वसच्चिदानन्दादयो धर्मास्तेषां
कथनमुपदेशनं मुक्तिसाधनमतो निर्गुणस्य गुणकथने मूढत्वं
षट्कथ्यते तदसमञ्जसमेवेति भावः ॥ ८६ ॥

किञ्च कस्मिन्नपि कर्मणि ज्ञान उपासनायां चाधिकारित्वं
यस्य नास्ति धर्मार्थकाममोक्षे च तस्य लोके शास्त्रे च निन्द्यत्वं
श्रूयतेऽत्र तन्मत्तस्तादृशस्यैव मोक्षाधिकारोऽस्तीति भगवता प्र-
तिपादितमिति तमुपहसनमलपति ।

यस्य नैवाधिकारोऽस्ति कस्मिंश्चिदपि कर्मणि ।

मुख्योऽधिकारी कैवल्ये स गीतो नन्दसूनुना ॥ ८७ ॥

यस्येति । हे शिष्य यस्य पुरुषस्य कस्मिंश्चिदपि कुत्र चिदपि
कर्मणि क्रियायामधिकारो योग्यत्वं नैवास्ति नैव भवति स
उक्तलक्षणः सर्वत्रानधिकारवान्कैवल्ये मोक्षे मुख्यः प्रधानो-
ऽधिकारवान्प्रन्दसूनुना नन्दस्य नन्दनाम्नो गोपस्य सूनुः पुत्रः
श्रीकृष्णस्तेन गीतः प्रतिपादितः, अत्र च, कुत्राप्यनधिकारिणो
मोक्षे मुख्याधिकारित्वकथने विरोधाभासेनानर्थकत्वप्रतीत्या
प्रकटपत्वम्, एतादृशविरुद्धप्रतिपादनादेव नन्वसुतत्वं योग्यमित्यु-

पहासः, वस्तुवस्तु सर्वकर्मोपासनफलेषु विरक्तस्यैव मोक्षे सु-
ख्याधिकारित्वकथनं युक्तमिति सर्वत्रानधिकारवतो लोके शास्त्रे
च निन्द्यत्वं यत्प्रतिपाद्यते तदममञ्जममेवेति भावः ॥ ८७ ॥

किञ्च विरुद्धभाषिणो लोकेऽनार्यत्वमुच्यतेऽत्र तन्मत्त-
स्तादृशस्य भगवताऽऽर्यत्वं प्रतिपादितमिति तमुपहसन्प्रलपति ।

पश्यन्शृण्वन्स्पृशन्निघ्नन्त्यः प्रत्यक्षापलापकृत् ।

नैव किञ्चित्करोमीति तमार्यं प्राह केशवः ॥ ८८ ॥

पश्यन्निति । हे शिष्य यः पुरुषः पश्यञ्छ्रुद्वा निर्गता-
न्तःकरणवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्येन रूपजातमवलोकयन्सन् किञ्च
शृण्वञ्छ्रोत्रद्वारा निर्गतान्तःकरणवृत्त्युपहितचैतन्येन शब्दजातं
जानन्सन् किञ्च स्पृशन्स्वद्द्वारा निर्गतान्तःकरणवृत्त्यवच्छिन्नचैत-
न्येन स्पर्शविषयमनुभवन्सन् किञ्च निघ्नन्प्राणद्वारा निर्गतान्तः-
करणवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्येन गन्धजातमनुभवन्सर्लोकदृष्ट्या
मतीयमानोऽपि मसंज्ञापलापकृत्प्रत्यक्षस्य दृश्यमानस्यापलापो
विरुद्धवचनव्यवहारस्तस्य कृत्कर्ता कथमपलापं करोतीति
तत्राह नैवेति, अहमहम्पदलक्ष्यः मत्प्रत्यक्षमहमिच्छिद्रूप आत्मा कि-
ञ्चित्किमपि नैवकरोमि नैवाचरामीत्येवमपलापकृदस्ति केशवः
श्रीकृष्णस्तं तादृशं विरुद्धभाषिणमाऽऽर्यं यथार्थवक्तारं प्राह
कथयामासः । अत्र च विरुद्धभाषिणोऽविरुद्धभाषित्वलक्षणमार्य-
त्वकथनं विरुद्धमतीत्या प्रलापः, एतादृशानार्यत्वलक्षणवति पुरुष
आर्यत्वज्ञानवतो भगवतो भ्रान्तत्वादेव शयनायोग्ये जलोपल-
क्षिते सर्पे जल एव वा शयनेन केशव इति नाम योग्यमेवेत्पुपहासः,
वस्तुवस्तु अहम्पदलक्ष्यं कूटस्यात्मानगात्मत्वेन साक्षात्कृतवतः
पुरुषस्य कर्तृत्वादिव्याधेनान्तःकरणावच्छिन्नचिदाभासरूपेण
पावत्मारब्धं तन्निर्वाहाद्व्यवहारनिर्वाहस्य लोकदृष्ट्या दर्शना-

द्वयवहारे सत्यपि कूटस्थात्मानि तदसत्त्वादविरुद्धभाषिणस्तस्या-
र्थत्वकथनं युक्तमेवेति लोकशास्त्रे विरुद्धभाषिणामनार्थत्वकथनं
यत्तदयुक्तमेवेति भावः ॥ ८८ ॥

किञ्च ये स्वयमुत्तममार्गं जानन्तोपि ततो भ्रष्टानां तदवि-
दुषां सन्मार्गं न प्रदर्शयन्ति किञ्च प्रत्युततमेव मार्गं तदग्रे स्तुव-
न्ति तेऽमाधुनक्षणवन्तः खला इति लोकेशास्त्रं च वर्णिता,
अत्र तून्मत्तस्ते एव साधव इति भगवदुक्तत्वाच्च भगवतन्तमुपह-
सन्प्रलपति ।

जानन्तोपि न सन्मार्गं मूढायोपदिशन्ति ये ।

मूढमार्गं प्रशंसन्ति तान्साधूनाह माधवः ॥ ८९ ॥

जानन्तोपीति । हे शिष्य ये पुरुषाः स्वयं स्वतः सन्मार्ग-
मुत्तममार्गं मोक्षमार्गभूतं ज्ञानमित्यर्थः, जानन्तोपि विदन्तः
सन्तोपि मूढायाज्ञाय मोक्षमार्गमज्ञायेत्यर्थः, नोपदिशन्ति न
प्रदर्शयन्ति, किञ्च मूढमार्गं मूढानां ज्ञानानधिकारिणां मार्गः
पन्थाः स्वर्गादिस्वस्वेष्टसाधनभूतं कर्म बोधासनं वेत्यर्थः, प्रशंसन्ति
स्तुवन्ति तानुक्तलक्षणवतः खलानपि माधवः श्रीकृष्णः साधू-
न्दयावतः सज्जनानित्यर्थः, आहोक्तवान् गीतायामितिशेषः ।
अत्र च खलत्वलक्षणवता साधुत्वकथनं विरुद्धत्वेन निरर्थक-
त्वात्मलापः, तादृशखलत्वलक्षणवतां साधुत्वकथनं विरुद्धमपि
लोके यत्प्रमाणं मन्यते तत्तस्य श्रीमत्त्वादेव न प्रमाणत्वादित्यु-
पहासो माधवपदेनात्र ज्ञेयः, वस्तुतस्तु सन्मार्गपदवाच्यज्ञानान-
धिकारिणां ज्ञानमार्गप्रदर्शनं कर्ममार्गस्तवनं च मूढानां कल्या-
णकारकत्वाच्चत्कुर्वतां पुरुषाणां साधुत्वकथनं युक्तमेवेति लोके
शास्त्रे सन्मार्गज्ञानवतां तत्र भ्रष्टानां तमजानानां तमप्रदर्श-
यत्तत्तावकानामसाधुत्वं यदुच्यते तदसमञ्जसमेवेति भावः ॥ ८९ ॥

किञ्च चौरादिदुष्टमाणिमतो मार्गस्य माणिनां दुर्मरणेनाग्रे
नीचजन्ममापकत्वाच्चिन्त्यत्वमुच्यते लोके शास्त्रे चाऽत्र तून्मत्त-
स्तादृशमार्गस्यैव श्रैष्ठ्यं भगवता प्रोक्तमिति तमुपहसन्प्रल-
पति ।

यस्मिन्मार्गे प्रविष्टस्य भ्रष्टताऽग्रिमजन्मनि ।

तमेव योगिनां मार्गमस्तौपीत्पार्थसारथिः ॥ ९० ॥

यस्मिन्निति । हे शिष्य यस्मिन्निवेकिषु प्रसिद्धे मार्गे मो-
क्षमाप्तिसाधनभूते ज्ञाने, यद्वा यस्मिन्निवद्वत्प्रत्यक्षे मार्गे मार्गयन्ति
वैराग्यादिसाधनपूर्वं श्रवणाद्युपायैरान्विष्यान्ति सुमुत्तमो यं स-
मार्गो ब्रह्मानन्दस्नास्मिन्प्रविष्टस्य प्रवेशं कृतवतो योगेन ब्रह्मणि
समाहितस्य ज्ञानेन वा तद्वत्त्वं प्राप्तस्य वैत्यर्थः, आग्रिमजन्मनि
भाविजन्मविषये भ्रष्टता प्रच्युतिर्मुक्तिरित्यर्थः, भवतीति शेषः,
तमेव तादृशमेव योगिनां ज्ञानिनां मार्गमोक्षगतिमापकमुपायभूतं
ज्ञानं ब्रह्ममुखं वा पार्थसारथिः पार्थस्पर्जुनस्य सारथिः सौत्ये
कर्षणि स्थितः श्रीकृष्णोऽस्तौपीत् 'सुखमाप्नोति यत्तदि'-
त्यादिना ब्रह्ममुखं, 'सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिममाप्यते'
'इत्यादिना ज्ञानं च प्रशंसितवान्, अत्र च यन्मार्गप्रविष्टस्याग्रिमज-
न्मनि नीचयोनिं प्राप्नोत्तममार्गतो भ्रष्टता स्यात्तादृशदुष्टमार्गस्य
प्रशंसा विरुद्धत्वेन निरर्थकत्वात्प्रत्यापः, मार्गज्ञानिनामेव मार्-
गित्वमपि युक्तमत्र तादृशमार्गज्ञानिनः श्रीकृष्णस्य तत्सार-
थ्यमयुक्तमेवेत्युपहासः, वस्तुतस्तु ज्ञानमार्गप्रविष्टस्याग्रिमजन्मभ्रं-
शेन मोक्षप्रसिद्धेस्तत्प्रशंसनेनाधीरस्पर्जुनस्य तारकत्वेन तत्सार-
थित्वमुचितमेवेति पुराभाविजन्मभ्रंशकमार्गस्य निन्दा धर्मशास्त्रे
कृता साऽयुक्तेति भावः ॥ ९० ॥

किञ्च इदयोगिनां स्वाभाविकदेहेन्द्रियादिचेष्टावरोधो यु-

क्तिसाधनत्वेनाभिमतः, अत्र तून्मत्तस्तद्विरुद्धं प्रलयति ।

यथेष्टचेष्टारोधो हि सिद्धिदो हठयोगिनाम् ।

यथेष्टचेष्टा कैवल्यमस्माकं ज्ञानयोगिनाम् ॥९१॥

यथेष्टेति । हे शिष्य हठयोगिनां हठेन बलात्कारेण यु-
जन्ति आत्मानं परमात्मनि ते हठयोगिनस्तेषां यथेष्टचेष्टारोधो
यथेष्टाः स्वाभाविक्यो याश्चेष्टाः क्रियास्नातां रोधोऽवरोधनं
हि प्रसिद्धो योगशास्त्रे स सिद्धिदः सिद्धिर्भुक्तिस्तां दद्या-
तीति सिद्धिदोऽस्तीति मते तत्त्वयुक्तमेव, अस्माकं तु तेभ्यो-
ऽतीव विलक्षणं मतमिति तुपदेन सूचितम्, अस्माकं ज्ञानयोगिनां
ज्ञानमेव जीवब्रह्मेक्यविषयं ज्ञानं बोधस्तत्रैव योगो जीवब्रह्मे-
क्ययोगजनकं साधनं येषामस्ति तेषामस्मदादीनां यथेष्टचेष्टा
यथेष्टा स्वाभाविक्यायासरहितेत्यर्थः, चेष्टा देहादिनिर्वाहाप-
देहादिभिर्निर्वर्त्यमाना क्रिया सैव कैवल्यं मोक्षमस्ति तदुक्तं
'अप्रवेश्य' चिदात्मानं पृथक्पश्यन्नहंकृतम् ।

इच्छंस्तु कोटिबस्तूनि न बाधो ग्रान्थभेदत' इति ।

अतो हठयोगिमतमुक्तेः कादाचित्कत्वादसमञ्जसमेव तन्म-
तमिति भावः ॥ ९१ ॥

किञ्च सर्वप्राणिघातकस्य सङ्ख्या नरकप्राप्तिर्भवतीति ध-
र्मशास्त्रे प्रतिपादितमत्र तून्मत्तस्तद्विरुद्धं प्रलयति ।

हत्त्वापि य इमाँल्लोकान्न हन्ति न निबध्यते ।

अस्माकं तु मते तस्य सङ्गतिः शान्तिसाधनम् ॥९२॥

हत्त्वेति । हे शिष्य यः कोपि पुरुषः इमान्नत्यस्ताँल्लोकान्तो-
ष्यन्त दृश्यन्त इति लोकास्तान्प्रभूतानि भीतिकांश्च मह्यण्डा-
दीन्दरपानिग्रयः, हत्त्वापि स्वात्मनः पृथक्सत्त्वरहितान्कृत्वापि

यद्वा लोकात्मैव एवार्थः, तस्मिन्नपि कर्तृत्वभावेन सर्वमाणिनो
नाशयित्वापि न हन्ति न नाशयति विनाश्यलोकस्य तद्विनाश-
कस्य चोभयोरप्यमत्त्वादत् एव न निवध्यतेऽहमेषां घातक
इति जगन्नाशकर्तृविदाभासतत्साक्षिचिदात्मनोरन्योन्यारोपेण
स्वात्मनि घातकत्वं नानुभवतीत्यर्थः, किञ्च तद्वाचपूर्वमात्मनः
पृथगनुभवतीति भावः, तस्योक्ताविधघातकस्य सद्भातिः सद्गः
शान्तिसाधनं तन्मुखवाच्यश्रवणादिना शान्तेर्मोक्षस्य साधनं
साधिका भवतीत्येवमस्माकं तु अस्मदादीनामेव मनं निश्चित-
मस्तीति ज्ञेयमतो लोकघातकानां सद्भातिर्नरकमदेत्युक्तमस-
मञ्जसमेवेति भावः ॥ ९२ ॥

किञ्च गीतायां भगवतोक्तं ।

‘जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च ।

तस्मादपरिहार्येण न त्व शोचितुमर्हामि’ ॥

इति जन्ममरणयोरपरिहार्यत्वमत्र दुन्मत्तस्य द्विपरीतं प्रलपति ।

जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च ।

एतस्यापरिहार्यस्य परिहारो मतं मम ॥ ९३ ॥

जातस्येति । हे शिष्य हि लोके शास्त्रे च प्रसिद्धमेवेदं
जातस्योत्पन्नस्य मृत्युर्मरणं ध्रुवोऽवश्यंभावीत्यर्थः, मृतस्य च
मरणं प्राप्तस्यापि जन्म जननं ध्रुवमवश्यंभावी अस्ति एतस्य
भगवदुक्तस्यापरिहार्यस्य परिहर्तुं निवर्त्तयितुं योग्यं परिहार्यं
न परिहार्यमपरिहार्यं तस्यापि मम मे मतमिष्टमात्मस्वरूपमेव
परिहारो निश्चितिरस्ति जन्ममरणादिवदेहनादात्म्यनिरमने-
नात्मन आत्मत्वेनावस्थाने सति तपोः परिहारः स्यादिति त-
योरपरिहार्यत्वोक्तिरयुक्तेति भावः ॥ ९३ ॥

किञ्च कर्मभ्रष्टानामधोगातः श्रूयते धर्मशास्त्रेऽत्र तून्मत्त-
त्वादिपरीतं मलपातं ।

ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि कुरुते यस्य भस्मसात् ।

न तस्य कर्मभ्रष्टस्य कर्मठैर्लभ्यते पदम् ॥ ९७ ॥

ज्ञानाग्निरिति । हे शिष्य यस्य पुरुषस्य ज्ञानाग्निः सका-
रणसर्वमसारदाहकत्वाज्ज्ञानं जीवब्रह्मव्यविषयो बोध एवा-
ग्निर्योद्धः सर्वकर्माणि समस्तानि साञ्चितमारब्धक्रियमाणानि
भस्मसादबाधकत्वेन भस्मरूपाणि कुरुते सम्पादयति तस्यो-
क्तविधस्य कर्मभ्रष्टस्य कर्मभ्यो भ्रष्टस्य मुक्तस्य यत्पदं जी-
वन्मुक्तिस्वरूपं तत्कर्णैः कर्मिभिरनं लभ्यते न प्राप्यतेऽतः क-
र्मभ्रष्टानामधोगातमभवतीति धर्मशास्त्रं यत्प्रतिपादितं तदसमञ-
समेवेति भावः ॥ ९८ ॥

किञ्च सर्वकामहीनस्य लोके कुत्सितपुरुषत्वमुच्यतेऽत्र
तून्मत्तो भगवता तद्विपरीतमेव प्रतिपादितमिति तद्व्यपहसन्म-
लपातं ।

यस्तु कापुरुषः कामात्सर्वस्मादपि निर्गतः ।

स एव पुरुषार्थीति जगाद पुरुषोत्तमः ॥ ९५ ॥

यस्तिवति । हे शिष्य यस्तु मांसदः पुरुषः सर्वस्मादपि
मकलादपि धर्मार्थकाममोक्षाख्याविषयात्कामावभिलाषान्निर्गतो
निवृत्तांशस्त स कापुरुषः कुत्सितः पुरुषो लोकमते
नरो ह्येवस्तर्थाप पुरुषोत्तमः पुरुषेषु पुरुषार्थिपूतमः श्री-
कृष्णः न एवोक्तविधः सर्वकामहीन एव पुरुषः पुरुषार्थीति
पुरुषार्थो मोक्षाख्यो विद्यतेऽस्य स तथोक्तोऽस्तीत्येव जगादो-
वाच स्यष्टम, अत्र च कापुरुषस्य पुरुषार्थित्वकथनं विरुद्धत्वा-

त्यलपनमेव, तादृशस्य पुरुषार्थित्वप्रतिपादनेन पुरुषज्ञानहीन-
त्वात्पुरुषत्वस्याप्यसम्भवे सति पुरुषोत्तमनाम्नोऽपोग्यत्वमेवे-
त्युपहासः, वस्तुतस्तु सिद्धान्ते ।

‘न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः ।

न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता’ ॥

इति श्रुतेः सर्वपुरुषार्थानामना‘ऽऽत्मत्वेनात्मकाम’इति आत्म-
कामत्वप्रतिपादनात्तादृशात्मकामे पुरुषे सर्वकामानित्युपलब्ध्या
पुरुषार्थित्वप्रतिपादनं युक्तमेवति सर्वकामहीनस्य कापुरुषत्व-
प्रतिपादनमपोग्यमेवेति भावः ॥ ९५ ॥

किञ्च धर्मशास्त्रे तावन्मर्वधर्मत्यागिनां नरकप्राप्तिरेताभि-
हिताऽत्र तून्मत्तस्तादृशमर्वधर्मत्यागिनामेव सर्वपापनिर्द्धारितरिति
ताद्विरुद्धं प्रसूयति ।

विष्णुगीता मयाऽधीता निर्णयस्तत्र निर्गतः ।

सर्वधर्मपरित्यागी सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ९६ ॥

विष्णुगीतोक्तिः । हे शिष्य मया साधिष्ठानबुद्धिस्थचिदा-
भासेन साधनचतुष्टयसम्पन्नेन विष्णुगीता विष्णुना श्रीकृष्णेन
गीतोपादिष्ठाऽर्जुनाय शिष्यायेति शेषः, -साऽधीता पाठता
तत्र च निर्णयो निश्चयो निर्गतः प्राप्तोऽस्ति कोऽमाविश्वेसा-
यामाह सर्वधर्मेति, यः कोपि सर्वधर्मपरित्यागा सर्वे ममस्ता मे
धर्माः स्वस्ववर्णाश्रमोचितानि कर्माणि निषिद्धानि च तेषां
परित्याग आत्मकशरणत्वेनात्यन्त विसर्जनं सोऽस्यास्तीति स
तथोक्तः स सर्वपापैः सर्वेण ममस्तानि पापानि कल्पपाणि
सैः प्रमुच्यते मुक्तो भवति तस्यात्मत्वाद् ‘य आत्माग्रहतपाप्मे’ति
श्रुतेरिति, अतो धर्मशास्त्रे सर्वधर्मत्यागिनां पापप्रमाक्तिः प्रति-

पादिता साऽयुक्तैवेति भावः ॥ ९६ ॥

इदानीमेतत्प्रकरणस्योन्मत्तप्रलापत्वं स्पष्टीकर्तुं तावत्प्रलाप-
त्वं साधयति ।

असङ्गवस्तुविषये प्रलापोऽयं तु सङ्गतः ।

ध्यातो मुहुर्मुहुर्दद्यात्सतां पूर्णमिसङ्गताम् ॥ ९७ ॥

असङ्गेति । हे शिष्य अमङ्गवस्तुविषये न विद्यते सङ्गः केनापि
वाच्यधर्मेण सम्बन्धो यस्य तत्तादृशं यद्वस्तु ब्रह्म तस्मिन्विषये-
ऽस्य शतकस्य वर्णयितुं प्रवृत्तत्वादयं श्लोकश्चनकरूपः प्रला-
पोऽनर्थकवचनरूपः सङ्गतस्तु युक्त एवाऽस्ति, ननु तर्हि प्र-
लापत्वादुपेक्ष्यः स्यादित्याशङ्क्याऽमङ्गत्वस्फूर्तिलक्षणाफलस-
द्भावान्नोपेक्ष्य इत्याह ध्यात इति, अयं प्रलापो मुहुर्मुहुः पुनः
पुनर्ध्यातश्चिन्तितो विचारितः सन् सतां साधनसम्पन्ना-
नामेतच्चिन्तकानां पूर्णमिखण्डामसङ्गतामसङ्गात्मरूपां स्थि-
तिं दद्यात्समर्पयेदतो नोपेक्ष्यत्वमस्येति भावः ॥ ९७ ॥

नन्वस्य प्रलापत्वमस्त्यन्मत्तप्रलापत्वं कुत इत्यत आह ।

अगोचरविचारेऽस्य निन्द्यकामादिवर्त्मना ।

शतकस्य प्रवृत्तस्य व्यक्तोन्मत्तप्रलापता ॥ ९८ ॥

अगोचरेति । अस्य शतकस्यागोचरविचारे न गोचरं वि-
षयो मनावचसोः प्रत्यगभिन्नं ब्रह्म चैतन्यं तस्य विचारो विवेक-
स्तस्मिन् निन्द्यकामादिवर्त्मना लोकशास्त्रयोर्निन्द्या मार्गा ये का-
मादयस्त एव वर्त्म मार्गो द्वारमित्यर्थः, तेन प्रवृत्तस्य प्रवर्तमा-
नस्य शतकस्य शतश्लोकात्मकस्य प्रकरणस्योन्मत्तप्रलापतो-
न्मत्तस्य प्रमतस्य अप्रत्याननुमन्यानवत इत्यर्थः, प्रलापोऽनर्थ-
कवाग्व्यवहारस्तस्य भावस्तथा व्यक्ता स्पष्टवास्ति ॥ ९८ ॥

ननु तर्ह्यभयथाप्युपेक्ष्यत्वमस्येसाशङ्क्याह ।

अस्योन्मत्तप्रलापत्वादुपेक्षां तात मा कुरु ।

नूनमेतस्य भावार्थो दुर्बोधो विषयात्मभिः ॥ ९९ ॥

अस्योति । हे तात हे शिष्य अस्य प्रकरणास्योन्मत्तप्रलापत्वादुन्मत्तप्रलापनाममात्रेणोपेक्षामनादरं मा कुरु नैव कर्त्तव्या कुत इत्यत आह नूनमिति, एतस्यास्य प्रकरणस्य भावार्थस्तार्थ्यं विषयात्मभिर्विषयेषु भागेषु आत्माऽन्तःकरणं येषां तैः पुरुषैर्दुर्बोधो दुःखेनातिक्लेशेन बोद्धुं योग्यो न तु सुबोधो नूनमिति निश्चयेनास्तीत्यत इति योज्यम् ॥ ९९ ॥

अत एव तत्राग्रे मयैतन्निरूपितमिच्छाह ।

इत्युन्मत्तप्रलापोऽयं नाम्ना प्रोक्तो मया तव ॥ १०० ॥

इतीति । इत्यतो हेतोर्नाम्नाऽभिधानेनोन्मत्तप्रलाप उन्मत्तप्रलाप इत्येवं तव ते मया तद्विदितोपदेष्टा प्रोक्तः कथितोऽस्ति ॥ १०० ॥

तर्हि किं कर्तव्यमित्याशङ्क्यापमाह ।

नूनमेकान्तनिष्ठेन नित्यमेकाग्रचेतसा ।

इत्युन्मत्तप्रलापोऽयं विचार्यः कृतद्युद्धिना ॥ १०१ ॥

नूनमिति । हे शिष्य नूनं निश्चयेनैकान्तनिष्ठुनैकान्ते विजने देशेऽद्वितीयब्रह्मस्वरूप इत्यर्थः, लौकिकोप विजने देशे निष्ठा सहजपीतिर्यस्य तत्राभूमेन ब्रह्मणो विजनदेशसम्बन्धवाच्यत्वं आचार्यवचनम् ।

‘आदावन्ते च मध्ये च जने यस्मिन्न विद्यते ।

येनेहं सकलं व्याप्तं स देशो विजनः स्मृत’ इति ।

किञ्च नित्यं सर्वदैकाग्रचेतसैकं स्वगतादिभेदशून्यं ब्रह्मैराग्रे
स्फुरद्रूपं यस्य विषयभूतं तदेकाग्रं चेतोऽन्तःकरणं यस्य तेन
तथाभूतेन कृतबुद्धिना कृता संपादिता बुद्धिर्ब्रह्माहमिति प्रमा-
रूपा वृत्तिर्येन तादृशेन भवताऽन्येन वेति यत् उपेक्षा न
कर्तव्येत्यतो हेतोरयं मया त्वदग्रे निरूपितस्तथा च श्रुत एष
उन्मत्तप्रलाप उन्मत्तप्रलापनामकं गकरणं विचार्यो विचार-
णीयो न तृपक्षणीय इति भावः ॥ १०१ ॥

येषामुन्मत्तानामय प्रलापो यतश्चास्यानुपेक्षणीयत्वं तेषां
लक्षणमस्य च लक्षणमप्याह ।

अवस्थाया मनोन्मन्या उन्मत्ता ये महाधियः ।

निधिस्तेषांप्रलापोऽयं स्थाप्यो हृदयमन्दिरे ॥ १०२ ॥

इत्युन्मत्तप्रलापशतकर्मकोनपञ्चाशत्तमम् ॥ ४९ ॥

अवस्थाया इति । हे शिष्य ये लोकप्रसिद्धोन्मत्तेभ्यो वि-
लक्षणा मनोन्मन्या मनसोऽन्तःकरणस्योन्मनी मनोनाशरूपा
ब्रह्माकारा या वृत्तिलस्या अवस्थायाः स्थितेः कारणादु-
न्मत्ता नष्टमनस्का भूत एव महाधिपो महत्पारिच्छिन्नब्रह्म-
स्वरूपा धीर्बुधिर्येषां ते तथोक्तास्तेषामुन्मत्तानामयमेव प्रला-
पो भाषणं यथा निधिर्द्रव्यपूर्णं पात्रं गृहे गुप्तमेव स्थाप्यते त-
थाऽयमपि निधिर्निधीयते त्वचिन्त्यत ब्रह्मतत्त्वमस्मिन्निति नि-
धिरस्ति अतो हृदयमन्दिरे हृदयमन्तःकरणमेव मन्दिरं तस्मिन्
स्थाप्यः सन्धार्यो मुमुक्षुर्भिरिति शेषः ॥ १०२ ॥

इति धीनरहरितिप्पदियावरायरचितायां बोधसाराधंदीतायुग्म-
तप्रलापशतकाधंदकाव एकोनपञ्चाशत्तमम् ॥ ४९ ॥

अथ शिवपूजाशतकम् ।

एवमुन्मत्तप्रलापशतकं निरूप्येदानीं ज्ञानविनोदेन ज्ञानिनां कालातिक्रमणाय शिवपूजाशतकाख्यं शतश्लोकं प्रकरण-
मारभमाणो गद्येन प्रतिजानीते ।

अथ शिवपूजाशतकम् ।

अथेति । अथोन्मत्तप्रलापशतकनिरूपणानन्तरं शिवपूजा-
शतकं शिवस्य ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मगुरोः पूजाऽर्चा तत्स्मरणरूपा
तस्याः प्रतिपादक शतक शतश्लोकसमूहरूपं प्रकरणं निरूप्यत
इति शेषः, तत्र तावदेतत्प्रकरणप्रतिपाद्यशिवपूजायां रुचिं जन-
यितुं शिवपूजायास्तत्सङ्कल्पस्य च फलं दर्शयामि ।

शिवपूजात्मकं कर्म कर्मनिर्मूलनक्षमम् ।

सङ्कल्पः शिवपूजायाः सर्वसङ्कल्पदुःखहृत् ॥ १ ॥

शिवपूजेति । शिवपूजात्मकं शिवो महादेवस्तस्य पूजाऽ-
र्चा सैवात्मा स्वरूपं यस्य तत्तथाविधं यत्कर्म क्रिया तत्कर्म व-
न्धनहेतुभूता या क्रियास्ति तस्य निर्मूलनं मूलमज्ञानं तेन स-
हैव निवर्तनं तस्मिन्क्षमं समर्थमस्ति अन्तःकरणशुद्धिद्वारा
ज्ञानजननेनाज्ञानसहितकर्मनाशनसमर्थमिति भावः, किञ्च शि-
वपूजायाः शिवस्य महादेवस्य या पूजाऽर्चा तस्याः सङ्कल्पोऽ-
ध्यवसायः स सर्वसङ्कल्पदुःखहृत्सर्वे समस्ता ये सङ्कल्पा अ-
ध्यवसायास्तेश्वरो षडुःख पीडा तस्य हृद्दृष्टी भवतीति शेषः,
इति लौकिकार्थः । प्रकृतार्थस्तु शिवपूजात्मक शिवः सुस्वरूपः मे-
मास्पदत्वाद्ब्रह्माभिन्नः प्रत्यगात्मा 'यो वै भूमा तत्सुखं, विज्ञानं मा-
नन्दं वसन्त्यादिश्रुतेः, 'मेयोऽन्यस्माच्च सर्वस्मादान्तरतरायमा-
त्ये'ति श्रुतेः स पूज्यतेऽर्च्यतेऽनया सा तथोक्ता सर्ववृत्तिपुष्पै-

रात्मनः पूजेयर्थः, प्रगाढा ब्रह्मात्मविषया वृत्तिरिति भावः, सैवात्मा स्वरूपं यस्य तत्तथाविधं यत्कर्म कर्तृमापेक्षत्वाक्रिया तत्कर्मनिर्मूलनक्षमं कर्मणः समस्तवन्धनरूपाक्रियाया निर्मूलनं मूलमात्माज्ञानं तत्सहितं यत्कर्तृत्वं तेन सहितकर्मनिवर्तनं तस्मिन्क्षमं समर्थमस्ति ज्ञानस्वरूपत्वात् किञ्च शिवपूजायाः शिवस्य परमानन्दरूपस्यात्मनः पूजा पूर्वोक्तात्मविषया वृत्तिस्तस्याः संकल्पोऽध्यवसायः सर्वमङ्गुलदुःखहृत् सर्वस्य जगतो यः संकल्पो मननं 'म ईक्षत लोकान्नु सृजा' इति श्रुत्युक्तस्ततो यद्दुःखं पीडा तस्य हन्निवर्तको भवति अतः शिवपूजायां शिवपूजातंकल्पे च मुमुक्षुभी रुचिः कर्तव्येति भावः ॥ १ ॥

एवं शिवपूजायां रुचिमुत्पाद्येदानीं तत्रैव योग्यं मन्त्रमाह ।

शिवपञ्चाक्षरी दीक्षा शब्दब्रह्ममयी हिता ।

शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ २ ॥

शिवपञ्चाक्षरीति । शब्दब्रह्ममयी शब्दरूपं यद्ब्रह्म प्रणवाख्यं वाच्यवाचकयोरपेक्षोपचारात्मकवस्य ब्रह्मत्वम् 'ओमिसेते दक्षरमिदं सर्वमि'त्यादिश्रुतेस्तन्मयी तद्रूपा शिवपञ्चाक्षरी शिवस्यानन्दरूपस्यात्मनः पञ्चाक्षरी पञ्चाक्षरसमूहरूपा दीक्षा विद्या हिता मुमुक्षूणामिष्टा कर्तव्या ग्राह्यतया च विहितेति भावः, पञ्चाक्षराणां प्रणवरूपत्वं श्रीभैरवेण मार्कण्डेयं मत्प्रोक्तम् ।

‘ॐकारस्तु शिवः स्वात्मा नकारः शक्तिरुच्यते ।

मकार ईश्वरमाह्वी णः मूत्रात्मकतेजसौ ॥

वकारश्च विराड्विश्व एतन्महामकाशकः ।

मकारः पञ्चपो वर्ण्य ॐकारो बीजमुच्यते ॥

पञ्चाक्षरीयं प्रणवब्रह्मरूपा मकीर्तितेति ।

अस्तु पञ्चासरीविद्यायाः प्रणवरूपत्वं ततश्च किं त-
त्राह शब्दब्रह्मणीति, शब्दब्रह्मणि निष्णातः शब्दब्रह्म प्रण-
वस्तस्मिन्निष्णातस्तद्वाच्ये ब्रह्मणि ध्यानादिना रतश्चेत्तर्हि परं
कार्यकारणातीतं ब्रह्म देशाद्यनवाच्छिन्नं निरतिशयसुखस्वरूपं
वस्तु अधिगच्छति प्राप्नोति ब्रह्मैव भवतीत्यर्थः, अतो मुमुक्षुभिः
सैवाङ्गीकर्तव्येति भावः । लौकिकार्थस्तु स्पष्ट एव ॥ २ ॥

एवं मन्त्रमभिधायेदानीं वक्ष्यमाणलक्षणपूजाधिकारार्थं मु-
मुक्षूणां लोकप्रसिद्धविभूतिरेखात्रयविलक्षणां रेखात्रयस्य वि-
भूतेर्विधारणं विधत्ते ।

तिस्रो रेखा विभूतेस्तु श्रद्धाभक्तिविरक्तयः ।

पूजाधिकारसिद्ध्यर्थं धार्याः स्वाङ्गेषु शाम्भवैः ॥ ३ ॥

तिस्र इति । विभूतेर्विशिष्टा जीवस्य ब्रह्मस्वरूपेण या मृति-
राविर्भासस्तस्याः साधनभूतास्तु लोकप्रसिद्धविभूतिरेखात्रय-
विलक्षणाः श्रद्धाभक्तिविरक्तयः श्रद्धा गुरुवेदान्तवाक्येषु वि-
श्वासरूपा वृत्तिस्रस्तस्या अपि जीवस्य स्वस्मिन्पा ब्रह्मत्वस्मृ-
तिस्रस्तस्याः साधनत्वं 'श्रद्धस्व सौम्ये'ति च श्रुतेः, भक्तिश्च गु-
रुब्रह्मात्मनामभेदे सहजप्रीतिलक्षणा पराऽत्र ग्राह्या, तस्या अपि
जीवस्य ब्रह्मरूपत्वस्मृतिसाधनत्वं 'निरुद्धव भक्त्या स्वगुरुं प्र-
णम्ये'ति श्रुतौ दर्शितं, विरक्तिश्चात्मव्यतिरिक्तविषयेषु विर-
सता तस्याश्चापि 'नाविरत' इति श्रुतौ जीवस्य ब्रह्मरूपत्वस्मृतौ
साधनता प्रतिपादिता, एतास्त्रिस्रसिद्धया रेखा ब्रह्माका-
रवृत्तेरंशम्भूताः सन्तीति श्रेयाः, शाम्भवैः शो सुखं
भवत्पस्मादिति शम्भुजस्य सकलजगदानन्दकरस्य पर-
मात्मन एते साधिष्ठानबुद्धिस्वचिदाभासा मुमुक्षवस्तैः
स्वाङ्गेषु स्वाङ्गभूताः प्रमादया अहंब्रह्मास्मीत्याकारा

वृत्तयस्तोसु स्वस्य चिदाशानस्य पूजाधिकारमिद्वयं ब्र-
ह्माभिन्नस्वात्मचिन्तनरूपा या वक्ष्यमाणलक्षणा पूजाऽर्चा त-
स्यामधिकारो योग्यता तस्य सिद्धिः प्राप्तिः साऽर्थः प्रयोजने
अस्यां क्रियायां यथा भवति तथा धार्या धारणीयाः ॥ ३ ॥

एवमलौकिकं विभूतिरेखात्रयधारणं विधायेदानीमलौकि-
करुद्राक्षमालाधारणमाप विधत्ते ।

रुद्राभरणमुद्रास्तु धार्या रुद्राक्षमालिकाः ।

देवो भूत्वा यजेद्देवमितीयं शाश्वती श्रुतिः ॥ ४ ॥

रुद्राभरणेति । हे शिष्य रुद्राभरणमुद्रास्तु रोदयति असङ्गा-
नन्दादिस्वभावं विस्मर्य दुःखीकरोति स रुद्रोऽहङ्कारस्तस्या-
भरणानि अलङ्कारभूताः ससङ्गदुःखित्वादिस्वभावं विस्मर्य-
मङ्गानन्दाद्यात्मवर्गस्फूर्तिकारणभूता इत्यर्थः, या मुद्राः शान्भ-
व्यादिनामन्यस्ता एव रुद्राक्षमालिकाः रुद्रस्याहङ्कारस्याक्षीणी
वाक्षीणि नेत्राणि स्वात्मदर्शनसाधनत्वात् तेषां धारणारूपाणां
मालिका मालाः सन्ततावृत्तिरूपा इत्यर्थः, धार्या अङ्गीकार्या
स्वाङ्गेष्वित्यावर्त्तनीयं प्रमुखवृत्तिष्वित्यर्थः, नन्वेतादृशं विभू-
तिरेखात्रयविधारणं रुद्राक्षमालाधारणं च शिव एव सम्भाव्यते
न तु तत्पूजके कापि दृष्टमित्यशङ्क्यास्यां पूजायां शिवः स्वयं
भूत्वैवाधिकारी नान्यथेत्यर्थं दर्शयितुं श्रुतिमुदाहरति देव इति,
हे शिष्य देवश्चिन्मात्ररूप आत्मा भूत्वा सम्भूय देवं चिन्मात्र-
रूपमात्मानं यजत्पूजयेदित्येवमियमेवा शाश्वती शाश्वतोपनि-
षत्स्या श्रुतिर्येद्ववागस्ति अतः, एवैतादृशविभूतिरेखात्रय-
रुद्राक्षमालाधारणेन शिवः सज्जिज्जवर्गवयेदिति भावः ॥ ४ ॥

एव पूजाधिकारमिद्वये साधनान्युपदिश्येदानीं तादृशाधि-
कारवतः पूजाक्रमं दर्शयितुमाह ।

अथ 'पूजाक्रमः' ।

अथेति । अथ पूजासाधननिरूपणानन्तरं पूजाक्रमः पूजा-
या अर्चाया क्रमोऽनुष्ठानं निरूप्यत इति शेषः, पूजनानुष्ठान-
प्रकारो वक्ष्यत इत्यर्थः, तत्रादौ मणिमवादिंलङ्गानि शिवपू-
जास्थातानि शैवतन्त्रेषु समाहात्म्यानि मतिपादितानि सन्ति
तेषु च मृण्मयस्यैव लिङ्गस्थातिविस्तृतमाहात्म्यनिरूपणान्मृण्म-
यमेवात्र लिङ्गं कर्तव्यं पूज्यं चेत्पाशयेनात्र पूजायां लौकिक-
मृद्विलक्षणां मृदं दर्शयति ।

आकाराः कल्पिता यस्य ब्रह्माद्याः स्थिरजङ्गमाः ।

तन्मृत्तिकामयं शैवैः शिवलिङ्गं प्रपूज्यते ॥ ५ ॥

आकारा इति । हे शिष्य यस्यां लौकिकमृद्विलक्षणायां
मर्दयति नाशयति सर्वं द्वैताभातं मृद्विति व्युत्पत्त्या निह नानास्ति
'किञ्चने'ति श्रुतिदृष्ट्या सर्वद्वैतबाधावधित्वेन मतिपादितं ब्रह्मे-
वात्र मृच्छब्देन ग्राह्यं, तस्यां ब्रह्माद्या ब्रह्मा स्वयंभूराद्यः प्र-
थमो येषां ते तथोक्ताः स्थिरजङ्गमाः स्थिरा स्थावराः पर्व-
तादयो जङ्गमाश्च गतिमन्तो मनुष्यादयस्ते ममस्ता आकारा
आकृतयो लौकिकमृदि घटादय इव रूपाणीत्यर्थः, कल्पिताः
कल्पनयोत्पादिताः सन्ति सा मृच्छैवेः शिवा एव शैवाः
स्वार्थेणतः शिवस्वरूपभूतराधिकारिभिस्तन्मृत्तिकामयं मोक्तलक्ष-
णायां मृत्सर्वद्वैतापमर्दकं ब्रह्म तन्मयं तद्रूप प्रत्यगान्मम्बरूप शिव-
लिङ्गं शिवो ब्रह्माभिन्नः प्रसगानन्दात्मा तस्य लिङ्गं लक्षकं चि-
ह्नमानन्दमयाद्यत्रमयान्तं बाह्यं च घटाद्याकाशान्तं च जगत्सर्वं
एतदिदं ब्रह्मे'ति श्रुतिदृष्ट्या प्रपूज्यत आर्द्रयने. यद्वा शिवस्य मु-
खरूपस्य ब्रह्मणो लिङ्गं सच्चिदानन्दादिचिह्नं स्वस्मिन्गत्यगा-

स्मिन् प्रपूज्यतेऽहं ब्रह्मास्मीति साक्षात्क्रियत इत्यर्थः, स्वस्मिन्नगतिं वा ब्रह्ममात्रत्वानुभव एवात्र पूजनामिति भावः ॥ ५ ॥

एवं मृत्तिकां निर्णीयेदानीं समन्वयकं मृद्ग्रहणं विधातुं मृद्ग्रहणमन्त्रं च दर्शयितुं च गद्येन प्रतिजानीते ।

तत्र प्रथमं हराय नम इति मृत्तिकाग्रहणम् ।

तत्रेति । पुजाक्रमनिरूपणे प्रथमपादी हराय नम इति हरांत सर्वं द्वैतमिति हरः समस्तद्वैतवाधावधित्वेनोपलक्षितः प्रत्यगभिन्नः परात्मा तस्मै नमोऽष्टमकृतिरूपाष्टाङ्गमहिनेश्वरसहितजीवत्ववाधरूपः प्रदीभावोऽस्त्विति शेषः, इत्येवंप्रकारं मन्त्रार्थानुमन्धानेवात्र मृत्तिकाग्रहणम् उक्तलक्षणेन मृच्छब्दवाच्यं ब्रह्मभावग्रहणं स्वस्मिन्कर्तव्यमिति भावः, तमिममर्थं श्लोकेनाह ।

मृत्सत्या यच्छरावास्तु श्रुता ब्रह्माण्डकोटयः ।

हराय नम इत्येव ग्राह्या सा मृत्तिका बुधैः ॥ ६ ॥

मृदितीति । सत्या कालत्रयावाध्यब्रह्मरूपा मृत्सर्वद्वैतोपमर्देकत्वान्मृन्नाम्नी ज्ञेया लोकप्रसिद्धमृत्साम्यमप्यस्यां दर्शयति यदि-ति ब्रह्माण्डकोटयो ब्रह्माण्डानां कोटयोऽनन्तकोटिब्रह्माण्डानीत्यर्थः, यच्छरावा यस्या ब्रह्मस्वरूपमृत्तिकायाः शरावाः शरावसदृशकार्यरूपास्तुपदेन लौकिकशरावैलक्षण्यमेतेषु सूचितं, श्रुताः श्रुतिभिः प्रतिपादिताः सन्ति अतो मृत्सादृश्यादपि ब्रह्मणो मृन्नामयोग्यतेति भावः, जगनो ब्रह्मकार्यत्वे श्रुतयः 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्त' इत्याद्याः, सोक्तलक्षणा मृत्तिका ब्रह्मरूपा स्थितिरित्यर्थः, बुधैर्विवेकिभिर्हरायनमः सर्वद्वैतवाधेनावाशिष्टस्वरूपः प्रत्यगभिन्नः परमात्मैव हरस्तस्मै तद्रूपं प्राप्तुं नमोऽष्टमकृतिरूपाष्टाङ्गसहितेश्वराभिन्नजीवत्ववाधरूपः प्रदीभावोऽस्तु

इत्येवं मन्त्रार्थानुमन्धानेन ग्राह्याऽङ्गीकार्योऽन्यथा तदङ्गीकारो
न स्यादिति भावः ॥ ६ ॥

एवं लोकपमिद्धमृद्ग्रहणविलक्षणं मृद्ग्रहणं समन्त्रकं प्रद-
र्शयेदानीमत्र तादृशमेव लिङ्गसङ्ग्रहणं विभजे तत्रादौ तन्मन्त्रमाह ।

महेश्वराय नम इति लिङ्गसङ्ग्रहणम् ।

महेश्वरायेति । महेश्वराय महान्मापोपाध्यनवच्छिन्नो य
ईश्वरोऽन्तर्गम्यारोपाधिष्ठानभूतः सर्वेश्वरः 'सर्वेश्वरत्वमेतत्स्या-
दन्तर्गमित्वतः पृथार्ग'नि विद्यारण्यस्वामिभिर्हक्तं ब्रह्म महेश्व-
रपदेनात्रोक्तः, श्रुति'श्चैष सर्वेश्वर'इति तस्मै नद्रूपत्वं प्राप्नुमि-
त्यर्थः, नम उक्तविधाष्टाङ्गसहितेश्वराभिन्नजीवत्वबाधलक्षणः म-
हीभावः कार्यः, इत्येवमर्थानुमन्धानमेवात्र लिङ्गसङ्ग्रहणं लिङ्गस्य
ब्रह्मलक्षकत्वेन तच्चिह्नभूतस्य जगतोऽहं ब्रह्मास्मीतिवृत्तेर्वा सङ्ग्र-
हणं तेन ब्रह्मणा महैक्यसंपादनं कार्योपगति शेषः ।

इममेव मन्त्रार्थं श्लोकेनापि संगृह्णात ।

ब्रह्मलोकस्त्वेन चिह्नभूतस्य जगतो वृत्तेर्वा ममाकृपायाः सं-
म्यग्यदृते पुनः पार्थिवं न स्यादित्येवं ब्रह्मणा सहैक्यसम्पा-
दनं भवति नान्यथेति भावः ॥ ७ ॥

१. एवमलौकिकं लिङ्गसंघटनं प्रदर्शयितुं तादृशल्लिङ्गप्रतिष्ठां
प्रदर्शयितुं तावन्मन्त्रमाह ।

१. शूलपाणये नम इति प्रतिष्ठापनम् ।

शूलपाणय इति । शूलपाणये शूलमज्ञानशत्रुभेदकत्वा-
च्छूलमिवान्न ज्ञानशूलं ग्राह्यं, वक्ष्यति हि ।

शान्तिवैराग्यबोधारूपैस्त्रिभिस्तैस्त्रिभिः ।

त्रिगुणत्रिपुरं हन्ति त्रिशूलेन त्रिलोचनः ॥

इति, तत्प्राप्तौ हस्ते यस्य स तयोक्तः, अनेनात्र स्वगु-
णागतमुमुक्षूणां ज्ञानमदौ गुरुरेव ब्रह्म ।

‘गुरुर्ब्रह्मा गुरुर्निष्णुर्गुरुर्देवो महेश्वरः ।

गुरुश्च परं ब्रह्म तस्मै श्रीगुरवे नमः’ ॥

इति स्मृतेश्चैव गुरुरूपब्रह्मत्वमाप्तये नमः पूर्वोक्तलक्षणः
महीभावो विशेष इत्येवं ब्रह्मस्वरूपगुर्वभेदचिन्तनं स्वस्मिन्पत-
देवाद्यां पूजायां प्रतिष्ठापनं प्रतिष्ठा ज्ञेया, तमिमंगलार्थं श्लो-
केनापि सगृह्य दर्शयति ।

त्यक्त्वाऽऽत्मभावनां तद्वद्विपरीतत्वभावनाम् ।

शूलपाणिः प्रतिष्ठाप्यः पीठे निष्ठामये बुधैः ॥ ८ ॥

सत्कृतं । हे शिष्य अमम्भावनां स्वगुरुब्रह्मणाशुक्ताभिन्नत्वे-
ऽऽत्मभावनामनिश्चयरूपां वृत्तिं त्यक्त्वा विद्युज्ज्वलद्रूपया विपरी-
तत्वभावनां स्वगुरुब्रह्मणा अभिन्नत्वनिश्चयरूपं विपरीतत्वं

तस्य भावनां स्फूर्तिं त्यक्त्वा निमृज्य बुधैः स्वगुरुब्रह्मणा-
मभिन्नत्वनिश्चयवद्भिर्निष्ठापयेत् स्वात्मगुरुब्रह्मणामखण्डरूपत्वे-
या निष्ठा महज प्रेम तन्मये तद्रूपे पीठ आत्मने शूलपाणि-
ज्ञानशत्रुभेदकत्वाच्छूलमिव शूलं तत्त्वबाधः पाणौ हस्त यस्य स
तथोक्तः साङ्ख्ययोगो निजो बाहू इत्युक्तत्वात्तु शूलपाणि-
ब्रह्माभिन्नात्मस्वरूपो गुरुः प्रतिष्ठाप्यो ब्रह्माभिन्नस्वात्माभिन्न-
त्वानुमन्धानं स्थिरीकृतव्य इदमेवात्र प्रतिष्ठापयतम् ॥ ५ ॥
एवंमर्त्ताकिकं प्रतिष्ठापनं निरूप्येदानीमस्मां पूजयाम-
र्त्ताकिकमेवावाहनं निरूपयितुं तावदावाहनमन्त्रमाह ।

पिनाकधृते नम इत्यावाहनम् ।

पिनाकधृत इति । पिनाकधृते 'पिनाकोऽजमेव धनुर्हिस्य-
रमिहाक्तेरजोत्र त्रिन्मात्ररूपः परमात्मा गच्छति तत्त्वज्ञानेन
निवृत्ता भवतीति गौरव माया प्रकृत्यपरपर्याया ग्राह्या तयोः स-
मूहस्य शबलं ब्रह्म प्रणवार्थमूत्रमजगत् पिनाकनागक तद्वाचकः
प्रणवश्चाभदेनात्र ह्याहः, प्रणवस्य धनुष्टे श्रुतिः 'प्रणवो धनुः
शरो ह्यात्मे'ति स पिनाकस्तस्य घृदारकस्तदाधिष्ठानभूतं परं
ब्रह्म तद्रूपो गुरुश्च तस्मै तदर्थं नत्स्वरूपमाप्तय इत्यर्थः, नमः
पूर्वोक्तलक्षणः प्रह्वीभावो विषेय इत्येवंमन्त्रार्थानुमन्धानमे-
वावाहनमत्र शिवस्वरूपगुरुस्वात्मनोः सामीप्यकारणमिति भा-
वः, इममेव मन्त्रार्थं श्लाकेन स्पष्टयति ।

सर्वगस्यापि देवस्य भक्तिरावाहनं तत्र ।

आवाहयामि भक्त्या त्वामित्यावाहः पिनाकधृता ॥ १ ॥

सर्वगस्येति । सर्वगस्यापि सर्वत्रानुस्यूतस्यापि अस्तिमा-
तिप्रियरूपेण सर्वत्र विद्यमानत्वाद्देवस्य त्रिन्मात्ररूपस्य शि-

वस्य मक्तिः सेवा सच्चिदानन्दरूपेणाङ्गीकार इत्यर्थः, आवा-
हनं समीपवापणं भवेत्स्यादताहं प्रमाता तं सच्चिदानन्द-
रूपेण सर्वत्रानुस्यूतं शिवमावाहयामि समीपे प्रत्यक्षं करो-
मीत्येवं पिनाकधृतात्पिनाकस्य पिनाकनाम्नाऽजगदनुपः म-
णवस्य तद्वाच्यशवलब्रह्मणो वा धारक आधारभूतं ब्रह्म यो-
गहस्ते च मणवतद्वाच्यशवलब्रह्मधृतवदत्र लक्ष्यं स आवाहः
सर्वदा स्वमत्पक्षत्वेनानुभवणीयः ॥ ९ ॥

एवमसौकिकमावाहनं मदर्थेदानीं तथाविधं ध्यानं दर्श-
यितुं सर्वलोकप्रसिद्धमेव ध्यानश्लोकमुदाहरन्नाह ।

अथ ध्यानम् ।

अथेति । अथावाहननिरूपणानन्तरं ध्यानं चिन्तनं नि-
रूपयति इति शेषः, तमेव प्राप्तुं ध्यानश्लोकमुदाहरति ।
ध्यायेन्नित्यं महेशं रजतगिरिनिभं चारुचन्द्रावतंसं
रत्नाकल्योज्ज्वलाङ्गं परशुमृगवराभीतिहस्तं प्रसन्नम् ।
पद्मासीनं समन्तात्स्तुतममरगणैर्व्याघ्रकृत्तिं वसानं
विश्वाद्यं विश्ववन्द्यं निखिलभयहरं पञ्चवक्त्रं त्रिनेत्रम् ॥ १० ॥

ध्यायेदिति । अस्यार्थः—षोडशश्लौकैर्ग्रन्थकारो निरूपयिष्य-
त्यतः संक्षेपेणात्र वर्णयामि हे शिष्य रजतगिरिनिभं रजतगि-
रिणा रौप्यपर्वतेन निभं सहस्रं चारुचन्द्रावतंसं चारुः सुन्दरो
यश्चन्द्रः सोमः सोऽवतंसश्चूडाभूषणं यस्य तं रत्नाकल्यो-
ज्ज्वलाङ्गं रत्नत्र्यष्टैश्चञ्चलं प्रकाशमानमङ्गं शरीरं यस्य स त
थाविधस्तं परशुमृगवराभीतिहस्तमेकास्मिन्हस्ते परशुः कुठारोऽ-
परं च मृगस्तदन्ये च वरश्चतुर्थहस्ते चाभीतिर्भयनिवर्त्तनं क-
मेण यस्य तं प्रसन्नं हास्यमुखं पद्मासीनं पद्मे कमल आसीनं -

स्थितं समन्तात्मवतः स्थितैरिति शेषः, अमरगणैर्देवसमूहः
स्तुतं प्रशंसितं व्याघ्रकृत्ति व्याघ्रस्य शार्दूलस्य कृत्तिश्चर्म तद्ग-
सानं परिदधानं विश्वाद्यं विश्वस्य जगत आद्यं तत्कारणभूतमत
एव विश्ववन्द्यं विश्वस्य वन्द्यं नमनार्हं निर्गलभयहरं निर्गलं
समस्तं यद्रूपं समस्तानां वा भयं भीतिस्तस्य हरं नाशकं पञ्च-
वक्त्रं पञ्चसंख्यानं वक्त्राणि वदनानि यस्य स तथोक्तस्तं त्रिने-
त्रं त्रिसंख्यानं नेत्राणि लोचनानि यस्य तं नित्यं सद्रूपं महेश-
ं शिवं ध्यायेत्तच्चिन्तयेदिति लौकिकार्थः ॥ १० ॥

इत्यनेनैवं ध्यानं कर्त्तव्यमिति शेषः । प्रकृतपूजोपयुक्तम-
स्यार्थं निरूपयिष्यमाण आह गद्येन ।

अथाऽस्य विवरणम् ।

अथेति । अथ ध्यानश्लोकोदाहरणानन्तरमस्य ध्यानश्लो-
कस्य विवरणं व्याख्यानं क्रियत इति शेषः ।

तत्र ध्यायेदित्यादिपदत्रयस्य विवरणम् ।

एवं ध्यानश्लोकव्याख्याननिरूपणं प्रतिज्ञायेदानीमादौ
ध्यायेन्नित्यं महेशमिति पदत्रयस्य तात्पर्यं निरूपयिष्यमाद्येनाह
तत्रेति । तत्र ध्यानश्लोकविवरणे नित्यं महेशं ध्यायन्तीति पदत्र-
यस्य विवरणं व्याख्यानं क्रियत इति शेषः । तदेव श्लोकेनाह ।

अनित्ये नित्यं त्रिरसा नित्ये नित्यं धृतव्रताः ।

नित्यं महेशं ध्यायन्ति नित्यानित्यविवेकिनः ॥ ११ ॥

अनित्य इति । हे शिष्य अनित्ये कालत्रयेऽप्यसद्रूपे-
ऽत्तात्मभूते द्वैतप्रपञ्चे नित्यं सर्वदा त्रिरसा विगतो रसः
सुखं येषां तथाभूताः, किञ्च नित्ये कालत्रयेऽप्यबाध्य आ-
त्मस्वरूपे नित्यं सर्वदेव धृतव्रता धृतं गृहीतं व्रतं श्रव-

णाद्यनुष्ठाननियमो यैस्ते तथोक्ता नित्यानित्यविवेकिनो
 नित्यं कालत्रयाबाध्यमात्मचैतन्यमनित्यमनात्मरूपं द्वैतं ते
 विविच्येते अननेति नित्यानित्यविवेक आत्मानात्मपृथक्कज्ञानं
 गेषामास्ते ते तथाभूनाः नित्यं कालत्रयाबाध्यमात्मस्वरूपं महेश-
 मन्तर्गम्यारोपाधिष्ठानं सर्वेश्वरं, यद्वा नित्यं सर्वदेव यथा
 भवति तथा ध्यायन्ति चिन्तयन्ति अनित्यान्नित्यमात्मान पृथक्कृत्य
 नित्यात्मस्वरूपस्य प्राप्तये सर्वदा श्रवणाद्यनुष्ठाननियमवन्तो नि-
 त्यात्मस्फुरणपूर्वकं श्रवणाद्यावृत्तैव कालमतिक्रामन्ति तदेवात्र
 ध्यानशब्देन विवक्षितमिति भावः ॥ ११ ॥

एवं ध्यायेन्नित्यमहेशपदानां तात्पर्यमभिधायेदानीं रजतगि-
 रिनिभमिति पद व्याख्यास्यन् गद्येन प्रतीजानीते ।

अथ रजतगिरिनिभमित्यस्य विवरणम् ।

अथेति । अथ ध्यायेन्नित्यं महेशमितिपदत्रयव्याख्यानानन्तरं
 रजतगिरिनिभमिति पदस्य विवरणं क्रियते इति शेषः । तदेव
 पद्येनाह ।

रजतस्य गिरिः शंभुः शाम्भवानां परं धनम् ।

धनं तेन पूर्णानां दरिद्रत्वं न विद्यते ॥ १२ ॥

रजतस्येति । रजतस्य यथा रूपं प्रपञ्चनिर्वाहकं सर्वेषां
 सुखजनकं च भवतीति प्रसिद्धं तथाऽऽनन्दोपि 'आनन्दाद्ध्येव
 खल्विमानि भूतानि जायन्ते' इत्यादिश्रुतिभिः सर्वजगन्निर्वाह-
 कत्वप्रतिपादनाद् 'एष ह्येवानन्दयाति, एतस्यैवानन्दस्यान्यानि
 भूतानि मात्रामुपजीवन्ती'सादिश्रुतिभिश्चानन्दत्वानिरूपणाच्चा-
 नन्दस्य रजतसाम्यतया स रजतपदेनात्र ग्राह्यः, तस्य गिरिरिव
 गिरिः पदेन आनन्दममूहकः शिवोऽन एव शंभुः शं सुख

भवत्यस्मादिति शम्भुः सपस्तसुखगदः परमात्माऽस्ति अतः
स शम्भुवानां शम्भोरेव हिना ये सेवकास्तेषां, यद्वा शम्भुरेव
शम्भवास्तेषां हितार्थे स्वार्थे वा तद्धितः, परमुत्कृष्टं धनं द्रव्य-
मस्ति द्रव्यसाम्यमेव दर्शयति घनेनेति, तेन प्रत्यगभिन्नब्रह्मस्व-
रूपेण घनेन द्रव्येण प्रीतिविषयेणेश्वर्यः, पूर्णानां तृप्तानां विदुषां
वरिद्रत्नं दारिद्र्यं दुःखप्रदा दुर्गतिस्तस्य भावस्तत्त्वं न विद्यते
नास्ति अत एव रजतवत्सुखमाधनत्वादुःखस्वरूपद्वारद्रनिवर्तक-
त्वाच्चानन्दसमूहरूपत्वादपि आनन्दात्मनः शिवस्य रजतगिरि-
साम्यं प्रतिपादितमिति भावः ॥ १२ ॥

एवं रजतगिरिनिभमिति पदस्य नात्पर्यमभिधायेदानीं
चारुचन्द्रावतंसमिति पदतात्पर्यं दर्शयितुं गद्येन प्रतिजानीते ।

अथ चारुचन्द्रावतंसमित्यस्य विवरणम् ।

अथेति । अथ रजतगिरिनिभमितिपदव्याख्यानभिरूपणानन्तरं
चारुचन्द्रावतंसमित्यस्य चारुचन्द्रावतंसमित्येव रूपं यत्पदं तस्य
विवरणं व्याख्यानं क्रियत इति शेषः । तदेव श्लोकेनाह ।

शुद्धात्मा शीतला कान्ता सूक्ष्मा बोधकला परा ।

वक्रायते दुरापेयं चन्द्रचूडो विभर्ति ताम् ॥ १३ ॥

शुद्धेति । हे शिष्य शुद्धात्मा शुद्धः प्रपञ्चरागादिकलङ्कशून्य आत्मा
स्वरूप यस्याः सा तथोक्ताऽत एव शीतला तापत्रपानवर्त्तिनी
स्वतश्च तापत्रपहीनाऽत एव कान्ताऽऽनन्दरूपत्वात्कमनीया
सूक्ष्मा सूक्ष्मात्मविषयत्वाद्बृहत्पन्तराविषयत्वाच्च तन्वी परा सर्वो-
त्कृष्टाऽऽत्मविषयत्वात्स्वतश्च सर्ववृत्तिभ्य उत्कृष्टत्वाच्च परा प्रप-
ञ्चादन्या, एवं विधा या बोधकला बोधरूपं प्रत्यगभिन्न ब्रह्मचैतन्यं
कलयति अनुभवतीति सा तथोक्तेयमुक्तलक्षणा विद्यारूपा

वृत्तिर्दुरापा दुःखेन क्लेशेनाऽप्नोतीति सा तथाभूताऽत एव
वक्रायते वक्रमिवाचरतीति सा तथा भवति दुरापत्वमेव तस्या
वक्रभाव इति भावः, तामुक्तलक्षणां ज्ञानकलामाह्लादकत्वाच्च-
न्द्रत्वं तस्यास्तां विभर्ति धरति अतः शिवस्तथा बोधकला-
धारणया चन्द्रचूडश्चन्दयति स्वसंसृष्टं प्रमातारमाह्लादयतीति
चन्द्रो बोध इच्छायां चूडोपलसितमस्तुके यस्य स तथोक्तः प्र-
सिद्धोऽस्तीति शेषः ॥ १३ ॥

एवं चारुचन्द्रावतन्समिति पदस्य तात्पर्यमभिधायेदानीं
रत्नाकल्पोज्ज्वलाङ्गमिति पदस्य तात्पर्यमभिधातुं गद्येन प्रति-
जानीते ।

अथ रत्नाकल्पोज्ज्वलाङ्गमित्यस्य विवरणम् ।

अथेति । अथ चारुचन्द्रावतन्समिति पदस्य तात्पर्यनिरूप-
णानन्तरं रत्नाकल्पोज्ज्वलाङ्गमिति पदस्य विवरणं व्याख्यानं
क्रियते इति शेषः । तदेव श्लोकेनाह ।

योगदीक्षामयान्येव बोधरत्नानि कानि चित् ।

दधाति शंकरोऽतोऽस्य रत्नाकल्पोज्ज्वलाङ्गता ॥ १४ ॥

योगदीक्षेति । हे शिष्य योगदीक्षामयानि योगः कूटस्थ-
प्रसन्नोर्भागत्यागलक्षणया विरुद्धाश्लेषाग्निं चिन्मात्ररूपेणैक्यं
तस्य दीक्षा संस्कारो वासनेत्यर्थः, तन्मयानि तत्पञ्चुराणि कानि
चिदनिर्वचनीयानि बोधरत्नान्येव बोधा जीवब्रह्मैक्यविषयाणि
ज्ञानान्येव रत्नानि स्वप्रकाशरूपेण रत्नसादृश्याद्भवानीव दधाति
विभर्ति अत एव शङ्करस्तैरेव ज्ञानार्थैः समस्तस्वशरणागतजी-
वानां शं मुखं करोतीति शङ्करः, अनेन स्वज्ञानमदो गुरुरेव पर-
मात्मरूपतया पूज्य इति ध्वनिव्रगतो बोधरत्नधारणादेवाऽस्य

ब्रह्मात्मगुहाशिवस्य रत्नाकल्पोज्ज्वलाङ्गता स्वप्रकाशत्वेन रत्नतु-
ल्यबोधैरुज्ज्वलमङ्ग स्वरूपं यस्य स्वप्रकाशेन बोधप्रकाशेन चा-
त्यन्त प्रकाशस्वरूप इत्यर्थः, तस्य भावस्तत्ताऽस्तीति ज्ञेया ॥ १४ ॥

एवं रत्नाकल्पोज्ज्वलाङ्गमिति पदस्य तात्पर्यं निरूप्येदानीं
परशुहस्तपदस्य तात्पर्यमभिधातुं गद्येन प्रतिजानीते ।

अथ परशुहस्तपदविवरणम् ।

अथेति । अथ रत्नाकल्पोज्ज्वलाङ्गमिति पदस्य व्याख्यानान-
न्तरं परशुहस्तपदस्य विवरणं व्याख्यानं क्रियत इति शेषः-
तदेव श्लोकेनाह ।

येन मोहवनं छिन्नं कदाचिन्न प्ररोहति ।

स बोधः परशुस्तीक्ष्णो हस्ते रुद्रस्य वर्त्तते ॥ १५ ॥

येनेति । इ शिष्य येन जीवप्रज्ञाव्यभिचारेण बोधपरशुना
मोहवनं मोहोऽज्ञानं तदेव वनमण्यं कामादव्याघ्रनिवामर्त्येन
भयहेतुत्वादरण्यस्थं मोहस्येति भावः, तच्छिन्नं यच्चिन्नं सत्क-
दाचित्कास्मिन्नपि समये कालत्रयेपीत्यर्थः, न प्ररोहति तावद्यते
स उक्तलक्षणः परशुः परमाभक्ष आत्मानि भेदकारणभूतं पाया
तत्कार्यं च शातयति खण्डयतीति परशुस्तीक्ष्णो भेदकारणाङ्गा-
नादिभेदेन नीचो बोधा ज्ञानमेव ज्ञेयः, स रुद्रस्य रोदयात्
स्वमम्बुदं जीवमिति रुद्रहङ्कुलास्तं सति 'नेह नानास्त किञ्चने'ति
श्रुतिदृष्ट्या प्राधितत्वात्स्वात्ममात्रत्वेनाद्वीकरोमीति रुद्रः परमा
त्मस्वरूपो गुरुस्वस्य हस्ते पाख्ययोगी निर्जा बाहू इत्युक्तत्वा-
त्ताख्यपाख्यहस्ते वर्त्तने तिष्ठति ॥ १५ ॥

एवं परशुहस्तत्वं व्याख्यायेदानीं शृङ्गहस्तत्वं व्याख्यातुं
गद्येन प्रतिजानीते ।

अथ मृगहस्तपदविवरणम् ।

अपेति । अथ पशुहस्तत्वव्याख्यानानन्तरं मृगहस्तत्वविवरणं मृगहस्तत्व व्याख्यानस्योक्तं तस्य व्याख्यानं विवरणं क्रियत इति शेषः । तदेवश्लोकेनाह ।

धर्तुं न शक्यते धीरैर्यो धृतोऽपि पलायते ।

लीलयैव धृतो हस्ते शम्भुना स मनोमृगः ॥ १६ ॥

धर्तुमिति । हे शिष्य धीरैर्ब्रह्मचर्यादिसाधनसम्पन्नैर्विद्वद्भिः पराभूतावपि मनसः स्थैर्यसम्पादने योगाभ्यासादपरावृत्तैश्चापि मनोमृगो मृग्यन्ते विषया अनेनेति मृगो मनोरूपो मृगो धर्तुं स्वाधीनीकर्तुं न शक्यते न मगर्ध्वते, किञ्च कदाचिद्यो मनोमृगा धृतोपि स्वाधीनीकृतोपि पलायते दृग्दृग् गच्छति स उक्तमनो मनोमृगो मनाश्चतं तदेव मृगयति विषयानिति मृगो मन एव मृगः । अत्र ब्राह्मणं, शम्भुना शम्भुनास्यस्माज्जगतो मुमुक्षूणां च स शम्भुभूतेन, एतन्न ज्ञानयोगाभ्यां मुमुक्षूणां मुक्तिप्रदः परब्रह्मस्वरूपगुरुशिवो ब्राह्मणः, गुरुर्ब्रह्मेत्यादिस्मृत्यैः, 'एष ह्येवानन्दयाती'ति श्रुतेश्च ब्रह्मात्मगुरोः शम्भुत्वं ज्ञेयं, लीलयैव क्रीडयैव हस्ते योगारूपहस्ते धृतो भूतः स्थिरत्वं सम्पाद्य वशीकृत इत्यर्थः ॥ १६ ॥

एवं मृगहस्तत्वं व्याख्यायेदानीं बरहस्तत्वं व्याचिख्यामुर्गधेनाह ।

अथ बरहस्तत्वविवरणम् ।

अपेति । अथ मृगहस्तत्वव्याख्यानानन्तरं बरहस्तत्वविवरणं शिवे यद्बरहस्तत्वं मोक्तं तस्य विवरणं व्याख्यानं क्रियत इति शेषः । तदेव पद्येनाह ।

वरार्थिभिर्वरेण्याय वृत्तो यैस्तु वरः स तम् ।

वरं ददाति हस्तेन वरदस्तेन शंकरः ॥ १७ ॥

वरार्थिभिर्गति । हे शिष्य यैर्मुमुक्षुभिर्वरार्थिभिर्वरं जीवन्नैक्यभानलक्षणं मोक्षमर्थन्त इच्छन्ति ते तथोक्तास्तै-
मोक्षस्यैव धर्माद्यर्थेषु श्रेष्ठत्वाद्दरेण्याय वरेण्यं सर्वजनैः प्रार्थनीयं
ब्रह्ममुखं तत्प्राप्तुं वृत्तो याचितः सेविता वा यः शिवः स दू-
क्तलक्षणो ब्रह्मरूपो गुरुरेव तं वरं ब्रह्मभावलक्षणं श्रेष्ठमर्थं हस्तेन
वेदान्ताविरुद्धसांख्यहस्तेन ददात्यर्पयति स्वात्मन्येवासदृत्वादि-
लक्षणमदर्शनेन ब्रह्मभावगाकत्वान्गोप्तं ददातीत्यर्थः, तेन कारणेन
वरदो वरं मोक्षं ददानीति वरदोऽत एव शङ्करः समस्तस्वश-
रणागतमुखकरो ऽस्तीति ज्ञेयः ॥ १७ ॥

एवं वरदहस्तत्वं व्याख्यायेदानीमभीतिहस्तत्वं व्याख्यातुं
गद्येन प्रतिजानीते ।

अथाऽभीतिहस्तत्वविवरणम् ।

अयेति । अथ वरहस्तत्वविवरणानन्तरमभीतिहस्तत्वविवर-
णमभीतिहस्तमिति पदस्य विवरणं व्याख्यात क्लियत इति शेषः ।
तदेव पद्येनाह ।

मृत्योर्विभेति ब्रह्मापि मृत्युरेव भयं महत् ।

तस्मादमृत्युरभयं हस्ते मृत्युञ्जयस्य तत् ॥ १८ ॥

मृत्योर्विति । हे शिष्य ब्रह्मापि मृत्युभूरापि किन्पुनरितर
इत्यपिशब्देन सूचनं, मृत्योर्मरणाद्विभेति भीतिं प्राप्नोति अतो
महदुत्कृष्टं भयं भीतिर्मृत्युरेव मरणमवाप्ति तस्मादेतो-
रमृत्युर्न विद्यते मृत्युर्मरणं यत्र माऽमृत्युर्मोक्षोऽभयं भयं
मरणं नास्ति यस्मिन्तदस्ति तदभयाख्य पदं मोक्षरूपं मृत्युज-

यस्य मृत्युर्भरणं जयति स्ववशं सम्पादयतीति 'मृत्युञ्जयोत्र-
ह्माभिन्नमसगात्मरूपो गुरुस्तस्य ब्रह्मस्वरूपत्वाद्वशीकृतमृत्योर्नि-
ति भावः, हस्ते योगाख्ये करे वर्त्तते मृत्युरूपद्वैतामतीतिस्तु यो-
ग एवर्त्तते इति भावः ॥ १८ ॥

एवं पशुमृगवराभीतिहस्तमिति पदं चतुर्भिः श्लोकैर्व्या-
ख्यायेदानीं प्रसन्नमिति पदं व्याख्यातुं पद्येन प्रतिजानीते ।

अथ प्रसन्नमित्यस्य विवरणम् ।

अथेति । अथ पशुमृगवराभीतिहस्तमिति व्याख्यानानन्तरं
प्रसन्नमित्यस्य प्रसन्नमिति पदस्य विवरणं व्याख्यानं क्रियते
इति शेषः । तदेव श्लोकेनाह ।

सिद्धिमेकामपि प्राप्य कश्चिदन्तः प्रसीदति ।

निधानं सर्वसिद्धीनां प्रसन्नः सर्वदा हरः ॥ १९ ॥

सिद्धिमिति । हे शिष्य कश्चित्कोपि जीव एकामाकाशग-
मनादिषु गौणमिद्धिषु आणमादिषु प्रधानसिद्धिषु वा काश्चनैकां
मिद्धिं विभूतिं प्राप्नोष्वनभ्याऽन्तरन्तःकरणे प्रसीदति प्रसन्नो
भवति तर्हि सर्वसिद्धीनां सर्वाः समस्ता याः सिद्धयो विभूत-
यस्तामां निधानं निधीयन्ने स्थाप्यन्तेऽस्मिन्सिद्धय इति
निधानमाधारः शिवोऽगः सुखरूपः प्रत्यगभिन्नब्रह्मगुरुरस्ति
अतः सर्वदा सर्वकालं प्रसन्नः सुखरूपोऽंस्त अतो मुक्त्यादिप-
र्यासादप्रदो गुरुरेव प्रत्यगभिन्नब्रह्मरूप इत्यर्थः ॥ १९ ॥

एवं प्रसन्नमिति पदं व्याख्यायेदानीं पद्मासीनमिति पदं
व्याख्यातुं पद्येन प्रतिजानीते ।

अथ पद्मासीनमित्यस्य विवरणम् ।

अथेति । अथ प्रसन्नमिति पदविवरणानन्तरं पद्मासीनमि-

त्यस्य विवरणं व्याख्यानं क्रियत इति शेषः । तदेव पद्येनाह ।

सतां हृदयपद्मेषु यदासीनः सदाशिवः ।

अत एव हि वेदेषु पद्मासीन इतीरितः ॥ २० ॥

सतामिति । हे शिष्य यद्यस्मात्कारणाच्छिवो ब्रह्मा-
भिन्नप्रत्यगानन्दरूपो गुरुः सतामात्ममासात्कारवताम्, 'अस्ति
ब्रह्मेति चेद्वेद सन्तमेनं ततो विदुरि'ति श्रुतेः, हृदयपद्मेषु हृदया-
न्यन्तःकरणान्येव पद्मानि कमलानीव तेषु, यद्वा हरति सर्वं
द्वैतमिति हृत्सर्वद्वैतनिषेधः—'अथात आदेशो नेति नेति, नेह ना-
नास्ति किञ्चने'त्यादिश्रुतिक्लृप्तस्तमयते प्रकाशयतीति हृदयं
समस्तजगदयन्ताभावप्रकाशकं चैतन्यं तदेव पद्मानि पद्यते ग-
म्यते श्रवणादिसाधनैः प्राप्यत इति पद्मब्रह्माभिन्नं प्रत्यगात्म-
चैतन्यं माति साक्षात्करोतीति पद्मं जीवब्रह्मैक्यविषयो बोध
आदरे बहुवचनं तेषु तत्रैव सर्वदा प्रतीतेरासीनः स्थितोऽत
एवास्मादेव कारणाद्वेदेषु श्रुतिषु 'हृत्पुण्डरीकं चिरजं वि-
शुद्धमि'त्यादिषु हि मसिद्धमेतद्विद्वत्स्वपि पद्मासीनः पद्मे स-
तां हृदयकमले उक्तविधजीवब्रह्मैक्यविषयकबोधे वाऽऽसीनः
स्थित इत्येवमीरितः कथित इति निश्चेतव्यम् ॥ २० ॥

एवं पद्मासीनमिति पदं व्याख्यापेदानीं समन्तात्स्तुतम-
मरगणैरिति पदत्रयं व्याख्यातुं गद्येन प्रतिजानीते ।

अथ समन्तात्स्तुतममरगणैरित्यस्य विवरणम् ।

अपेति । अयं पद्मासीनमिति पदव्याख्यानन्तरं समन्ता-
त्स्तुतममरगणैरित्येवं यत्पदत्रयं तस्य विवरणं व्याख्यानं क्रि-
यत इति शेषः । तदेव श्लोकेनाह ।

स्तुवन्ति देवान्मनुजास्ते देवा देवनायकान् ।

देवदेवो महादेवः स्तूयते देवनायकैः ॥ २१ ॥

स्तुवन्तीति । मनुजा मनुष्या देवान्मरुत्प्रभृत्यमरान् स्तु-
वन्ति मशंसन्ति ते मनुष्यैः स्तुता देवा मरुत्प्रभृत्यमरा देव-
नायकान्देवानां मरुदाद्यमराणां ये नायका ईश्वरा इन्द्र-
ह्यादयस्तान्स्तुवन्ति मशंसन्ति देवदेवो देवानां मरुत्प्रभृत्य-
मराणां तदीश्वराणामिन्द्रब्रह्मादीनां देवः प्रकाशात्मस्वरूप-
त्वात्मकाशकः प्रत्यगभिन्नब्रह्मचैतन्यरूपो गुरुरत एव महा-
देवो महानपरिच्छिन्नात्मस्वरूपो यो देवश्चिन्मात्रस्वरूपः स्व-
यंप्रकाशः स देवनायकैर्देवानां मरुदाद्यमराणां ये नायका
ईश्वरा इन्द्रब्रह्माद्यास्तैः स्तूयते मशस्यते सर्वदेवानामात्मत्वा-
त्सर्वदेवैः शिव एव स्तुत्य इति भावः ॥ २१ ॥

एव समन्तात्स्तुतममरगणैरिति पदत्रयं व्याख्यापेदानीं
व्याघ्रकृत्तिं वसानमिति पदद्वयं व्याख्यातुं गद्येन प्रतिजानीते ।

अथ व्याघ्रकृत्तिं वसानमित्यस्य विवरणम् ।

अथेति । अथ समन्तात्स्तुतममरगणैरिति पदत्रयव्याख्या-
नानन्तरं व्याघ्रकृत्तिं वसानमिति पदद्वयस्य व्याघ्रकृत्तिं वसान-
मिमेवं पदयोर्गद्द्वयं युग्मं तस्य विवरणं व्याख्यानं क्रियत इति
शेषः । तदेव श्लोकेनाह ।

शङ्करेण किरातेन मोहव्याघ्रो निपातितः ।

कटौ कृत्तिस्वरूपेण पश्य तस्य निदर्शनम् ॥ २२ ॥

शङ्करेणेति । हे शिष्य शङ्करेण शं सुखं करोतीति श-
ङ्करः सकलजगदानन्दकरः परमात्माभिन्नः प्रत्यगात्मा तेन—‘एष
होवा नन्दयाती’ इति श्रुतेः किरातेन वक्ष्यमाणलक्षणव्याघ्रघात-
कत्वेन । किरातेन व्याघ्रभूतेन, यद्वा किराति स्वात्मसुखसाक्षा-

त्काररूपं धर्मं वर्धतीति किरौ धर्ममेघारूपः समाधिस्तमात-
नोति विस्तारयतीति किरातः स्वात्मसाक्षात्कारसाधनभूतो जी-
वब्रह्मैक्यविषयो बोधस्तदुपदेशेन कृत्वा धर्ममेघारूपममाधिवि-
स्तारको गुरुरूपः परमात्मा तेन स्वरूपेण मोहव्याघ्रो मोह-
यति विस्तारयतीति स्वात्मानं स मोह एव दुःखदत्ताद्धीति-
हेतुत्वाच्च व्याघ्रः शार्दूल इव स मोहव्याघ्रो निपातितो घातित
इति निश्चेतव्यम्, इत्थं कुतो निश्चेतव्यमित्यत आह कटांवाति ।

तस्योक्तस्य मोहव्याघ्रघातस्य निदर्शनं चिह्नं कटौ कटांति
आवृणोति स्वात्मानमिति कटिरहङ्कारस्तास्मिन्नत्वात्मानं कृत्तिस्व-
रूपेण कृत्तिश्चर्म तदिव स्वसम्बद्धव्याघ्रमूचकं यथा तथा स्वका-
रणमोहमूचकं बाधितं देहद्रव्यसहितं चिदाभासरूपं कृत्तिसाह-
स्यादत्र कृत्तिपदेन ग्राह्यं, यद्वा कृन्तति भिनत्ति स्वात्मानमिति
व्युत्पत्त्याऽऽत्मनि भेदमतीतिहेतुर्देहद्रव्यसहितश्चिदाभामो मोह-
व्याघ्रस्य बाधित्वेन चर्मबाधशिष्टोऽत्र ग्राह्यः, मैव स्वरूपं यस्य
तेन पञ्चावलोक्य तेनैव चिह्नेन मोहव्याघ्रो घातितः स्वात्मशिव-
गुरुणेति निश्चेतव्यमिति भावः ॥ २२ ॥

एवं व्याघ्रकृत्तिं वसानमिति पदद्वयं व्याख्यायेदानीं वि-
श्वाद्यं विश्वबन्धमिति पदद्वयं व्याख्यातुं गद्येन प्रतिजानीते ।

अथ विश्वाद्यं विश्वबन्धमित्यस्य विवरणम् ।

अथेति । अथ व्याघ्रकृत्तिं वसानमिति पदद्वयव्याख्यानान-
न्तरं विश्वाद्यं विश्वबन्धमित्यनयोर्व्याख्यानं विवरणं क्रियत
इति शेषः । तदेव गद्येनाह ।

विश्वकृद्विश्वरूपोऽसौ विश्वहृद्विश्वपालकः ।

विश्वाद्यो विश्ववन्द्यश्च विश्वेशो गिरिजापतिः ॥२३॥

विश्वकृदिति । हे शिष्य असौ शिवः प्रसंगभिन्नः परमात्मा विश्वकृद्विश्वं जगत्करोति उत्पादयतीति विश्वकृत्समस्तजगत्कर्तुरन्तर्यामिणस्तदाधारभूतचिदखण्डैकरसात्पृथगसत्त्वात्, किञ्च विश्वरूपो विश्वं जगदेव रूपमाकरो यस्य, यद्वा विश्वं जगद्रूप्यते प्रकाश्यतेनेनेति विश्वरूपो जगत्प्रकाशकः, तथा विश्वद्विश्वं समस्तं जगन्मायातत्कार्यरूपं हरति विनाशयतीति स तथोक्तो जगत्प्रलयकर्तुरहङ्कारस्य तदधिष्ठातृ रुद्रस्य च प्रसंगभिन्नब्रह्मणः पृथगसत्त्वात्तथा विश्वपालको विश्वस्य जगत्पालको रक्षकः स्वसत्ताचितिमुत्पार्षणेन प्रसिद्धजगत्पालकस्याऽपि विष्णोस्ततः पृथगसत्त्वादपि तथा विश्वेशो विश्वस्य जगत ईशो नियन्ता तस्यापि ततः पृथगसत्त्वाच्च गिरिजापतिर्गिरिति विनश्यति तत्त्वज्ञानादिति गिरिर्मोहस्तत्कार्यरूपो विशेषश्च तस्माज्जातोत्पन्ना गिरिजाऽहं ब्रह्मास्मीति प्रमा वृत्तिस्तस्याः पतिः पालकस्तं विना तस्या जीवनासिद्धेः प्रसिद्धं च वृत्तेर्विषयाधिष्ठानशरीरानं जीवनमत एवंभूतत्वाद्विश्वाद्यो विश्वस्य जगत आद्य आदौ भवः समस्तजगत्कारणमित्यर्थः, अत एव विश्ववन्द्यश्च विश्वस्य जगतो वन्द्यो वन्दनार्होऽपि अस्तीति निश्चेतव्यम् ॥ २३ ॥

एवं विश्ववन्द्यमिति पदे व्याख्यायेदानीं निखिलभयहरमिति व्याख्यातुं गद्येन प्रीतिजानीते ।

अथ निखिलभयहरमित्यस्य त्रिवरणम् ।

अथेति । अयं विश्वाद्यं विश्ववन्द्यमिति पदव्याख्याना-
नन्तरं निखिलभयहरमित्येतस्य निखिलभयहरमिति पदस्य

विवरणं व्याख्यानं क्रियत इति शेषः । तदेव श्लोकेनाह ।

श्रुतिर्भयमिति ग्राह्यं 'द्वितीयादौ भयं भवेत्' ।

हरो हरति भक्तानां मुक्तिदो निखिलं भयम् ॥२४॥

श्रुतिरिति । हे शिष्य 'द्वितीयादौ भयं भवेद्द्वितीयं द्वैतं तस्माद्धेतोर्भयं भीतिर्भवेत्स्यादौ इति निश्चय इत्येवं श्रुतिर्वेदो भयं भयकारणं द्वैतं माहोक्तवान्, किञ्च मुक्तिदो मुक्तिं मोक्षं ददातीति मुक्तिदोऽद्वैतस्वरूपमुक्तिप्रद इत्यर्थः, अत एव हरो हरति सर्वं द्वैतामिति हरः समस्तभक्तलेशनिवारक इत्यर्थः, प्रत्यगभिन्नब्रह्मस्वरूपो गुरुर्भक्तानां स्वसेवकानां मुमुक्षूणामित्यर्थः, निखिलं समस्तं भयं भयकारणं द्वैतं हरति विनाशयति ॥२४॥

एवं निखिलभयहरमितिपदं व्याख्यापेदानीं पञ्चवक्त्रमिति पदं व्याख्यातुं गद्येन प्रतिजानीते ।

अथ पञ्चवक्त्रमित्यस्य विवरणम् ।

अथेति । अथ निखिलभयहरमिति पदव्याख्यानानन्तरं पञ्चवक्त्रमिति पदस्य विवरणं व्याख्यानं क्रियत इति शेषः, । तदेवं पद्येनाह ।

ध्यायन्ति भक्ताः सर्वत्र सर्वेषामपि सन्मुखः ।

उन्मुखो विमुखानां यस्तस्य सा पञ्चवक्त्रता ॥ २५ ॥

ध्यायन्तीति । हे शिष्य भक्ताः सेवका मुमुक्षव इत्यर्थः, सर्वत्र चतुर्दिक्षु स्थिताः सन्तो ब्रह्माभिन्नप्रसगात्माशयगुरुं ध्यायन्ति चिन्तयन्ति तेषां पञ्चचिन्तकानां सर्वेषामपि भयस्तानामपि यः प्रत्यगभिन्नपरमात्माशयगुरुः सन्मुखः प्रत्यक्षत्वेन प्रतीयमानो भवति, किञ्च विमुखानां स्वस्मिन्पराङ्मुखानां च

उक्तलक्षणः परमात्मशिवगुरुमुखः पराङ्मुखो भवति सा
सर्वपदवाच्यवतुर्द्विक्स्थभक्तसान्मुख्येन चतुर्मुखता पराङ्मुखेण
च पराङ्मुखता, एवं प्रकारा तस्य प्रत्यगभिन्नब्रह्मशिवगुरोः
पञ्चवक्त्रता पञ्चसङ्ख्यगुणवत्त्वं भवतीति ज्ञेया ॥ २५ ॥

एवं पञ्चवक्त्रमिति एवं व्याख्यायेदानीं त्रिनेत्रमिति एवं
व्याख्यातुं गद्येन प्रतिजानीते ।

अथ त्रिनेत्रमित्यस्य विवरणम् ।

अथेति । अथ पञ्चवक्त्रमितिपदव्याख्यानानन्तरं त्रिनेत्रमि-
त्यस्य त्रिनेत्रमितिपदस्य विवरणं व्याख्यानं क्रियत इति शेषः ।
तदेवं पथेनाह ।

कर्मोपास्ती उभे नेत्रे ज्ञानं नेत्रं तृतीयकम् ।

ललाटे राजते यस्य त्रिनेत्रस्तेन शङ्करः ॥ २६ ॥

कर्मोपास्ती इति । हे शिष्य प्रत्यगभिन्नपरात्मशिवगुरुं विना
निर्वाहाभावात्तस्यैव कर्मोपास्ती कर्मज्ञानमुपासनाज्ञानं चेत्ते
उभे द्वे नेत्रे नयने स्तस्तृतीयकं तृतीयं नेत्रं नयनं ज्ञानं ज्ञापते
साक्षात्क्रियते ब्रह्माऽनेनेति ज्ञानं जीवब्रह्मैक्यविषयको बोधो
ज्ञेयं, पितृलोकदेवलोकमोक्षप्रापकत्वादेतेषां नेत्रत्वांमिति भावः,
तत्तृतीयं ज्ञाननेत्रं यस्य प्रसगात्मशिवगुरोर्ललाटे भालवदेक-
देशे यस्मात्कारणाद्वाजते प्रकाशते तेन कारणेन शङ्करः स-
कलनगदानन्दकरः परमात्मगुरोस्त्रिनेत्रस्त्रीणि नेत्राणि न-
यनानि यस्य स तथोक्तोऽस्ति कर्मोपासनज्ञानाधिकारिणां
तत्तत्फलप्रापकत्वात्कर्मोपासनज्ञानानां नेत्रत्वं तेषां चाधेया-
नामाधारत्वाच्चिवगुरोश्च सेवन्धित्वं ज्ञेयांमिति भावः ॥ २६ ॥
एवं ध्यानश्लोकं व्याख्यायेदानीं तत्प्रसङ्गादेव तदुपयोगितया

चोपकरणानां विचारं कर्तुमस्मां पूजार्था तद्व्याख्यानं निरूप-
यितुं पूर्वोक्तस्योत्तरवक्ष्यमाणस्य चासङ्कराद्योपसंहरति गद्येन ।

इति ध्यानम् ।

इतीति । ध्यानविवरणं ध्यानस्य ध्यानप्रतिपादकश्लोकस्य
विवरणं व्याख्यानमिति एवं कथितम्, एवं ध्यानश्लोकं व्याख्या-
येदानीमुपकरणानां विचारं निरूपयितुं गद्येन प्रतिजानीते ।

अथोपकरणविचारः ।

अथेति । अथ ध्यानव्याख्यानानन्तरमुपकरणविचार उप-
करणानामुपाङ्गानां विचारो विवेको ध्यानोपकारकाङ्गानां विवेक
इत्यर्थः, क्रियत इति शेषः । तेषु प्रथमं शुद्धस्फटिकसङ्काशतां
व्याख्यातुं गद्येन प्रतिजानीते ।

तत्रादौ शुद्धस्फटिकसङ्काशताविचारः ।

तत्रेति । तत्र प्रतिज्ञात उपकरणविचार आदौ प्रथमं शुद्धस्फ-
टिकसङ्काशताविचारः शुद्धो निर्मलो यः स्फटिकः स्फटिकना-
माश्मा तेन सङ्काशता सादृश्यं यच्छिवे निरूपितं तस्य विचारो
विवेकः क्रियत इति शेषः । तामेव शुद्धस्फटिकसङ्काशतां विचार-
यन्गद्येनाह ।

निर्मले सर्वमेवेदं यदस्मिन्प्रतिबिम्ब्यति ।

शुद्धस्फटिकसङ्काशो नीरागः सोऽयमीश्वरः ॥२७॥

निर्मेन इति । हे शिष्य यद्यस्मात्कारणान्निर्मले निर्गतं
माया तत्कार्यजगद्रूपं मलं यस्मात्ततोक्त तस्मिन्नास्मिन्स्वयं प्र-
काशत्वेन सदेवापरोक्षरूपे प्रत्यगभिन्नपरमात्मोऽश्वगुरौ सर्वमेव
समस्तपदीदं जगत्प्रातबिम्ब्यति जीवा ईश्वरश्च ताभ्यां सहितं

अत्यगात्मशिवगुरावाभामत इत्यर्थः, स जगत्प्रतिबिम्बवानप्ये
स्वयं प्रकाशत्वेन नित्यापरोक्षरूपः प्रत्यगभिन्नपरमात्मशिवेशु-
र्नीरागः परिमार्थिकरागशून्योऽत एवेदं उक्तलक्षणैदवर्षसं-
पन्नोऽस्ति अतः शुद्धो निर्मलो यः स्फटिक एतन्नामाश्मा तेन
सङ्काशः सदृशो ज्ञेयः, यथा स्फटिकाश्मानि नीलपीतादिरागप्र-
तिबिम्बवत्स्योप मनीयमाने सति वस्तुतो रञ्जनारहित एव तिष्ठ-
ति तद्वत्प्रत्यगभिन्नपरमात्मशिवगुराव जगत्प्रतिबिम्बवानिव म-
नीयमानोऽप्यवस्तुतस्तद्रहित एव विद्वद्भिरनुभूयतेऽतः स्फटिक-
सङ्काशत्वं प्रतिपाद्यत इति भावः ॥ २७ ॥

एवं शुद्धस्फटिकसङ्काशत्वं विचार्येदानीं कर्पूरगौरतां व्या-
चिख्यामुर्गधेन प्रतिजानीते ।

अथ कर्पूरगौरताविचारः ।

अथेति । अथ शुद्धस्फटिकसङ्काशत्वविचारानन्तरं कर्पूरगौ-
रताविचारः शिवे कर्पूरगौरता या निरूपिता तस्या विचारो
विवेकः क्रियत इति शेषः । तदेव पद्येताह ।

यद्वासनाप्रसादेन सर्वा दुर्वासना गता ।

स्वभावशीतला सेयं शिवे कर्पूरगौरता ॥ २८ ॥

यद्वासनेति । हे शिष्य यद्वासनाप्रसादेन यस्य शिवस्य स-
म्बन्धिनी या वासना भावना तस्याः प्रसादः प्रसन्नतोत्पत्ति-
रित्यर्थः, तेन कृत्वा सर्वा समस्ता दुर्वासना दुष्टा स्वसंस्पृष्टनीवा-
ना दुःखदात्री या वासना संस्कारः समस्तजगद्विषयिणी जीवा-
नां बन्धकारणभूता वासनेति भावः, गता निवृत्ता भवति सो-
क्तसप्तगा स्वात्मशिवविषयिणी वासनेयं विद्वत्सु प्रत्यक्षा-
ऽनुभूयमाना स्वभावशीतला स्वभावेनाकृतिमरूपेण शीतला

तापत्रयनिवर्तयिष्यस्ति, लोकेऽपि कर्पूरे गौरता शीतलता चा-
भिन्नाऽनुभूयते तथात्र प्रत्यगभिन्नपरमात्मशिवगुरुविषयवासना-
यामपि तापत्रयनिवर्तकत्वेन शीतलत्वं शुद्धत्वेन गौरत्वं चा-
भिन्नमनुभूयतेऽत इमेव कर्पूरगौरता कर्पूरस्य गौरत्वेव गौरता
ज्ञेया शिवे प्रत्यगभिन्नपरमात्मशिवगुरौ विषये ॥ २८ ॥

एवं कर्पूरगौरतां विचार्येदानीं दिगम्बरतां विचारयितुं ग-
द्येन प्रातजानीते ।

अथ दिगम्बरताविचारः ।

अथेति । अथ कर्पूरगौरताविचारणानन्तरं दिगम्बरता-
विचारः शास्त्रे लोके च या दिगम्बरतोच्यते तस्या विचारो
विवेकः क्रियत इति शेषः । तमेव विचारं गद्येनाह ।

निरावरणविज्ञानस्वरूपो हि स्वयं हरः ।

स्वैरं चरति संसारे तेन प्रोक्तो दिगम्बरः ॥ २९ ॥

निरावरणेति । हे शिष्य हि यस्मात्कारणाद्धरो हरति
सर्वं द्वैतमीति हरः प्रत्यगभिन्नपरमात्मशिवगुरुः स्वयं स्वतो
निरावरणचैतन्यस्वरूपो निर्गतं निवृत्तमावरणं ब्रह्मात्मा न
भाति नास्तीत्येवंरूपव्यवहारकारणं कारणाविद्यासहितं य-
स्मात्तत्तथोक्तं यच्चैतन्यं चिन्मात्रं तदेव स्वमत्ताधारणं रूपं य-
स्येति स तथोक्तोऽस्ति, किञ्च स तथाविधोऽपि संसारे समष्टि-
व्यष्टिदेहत्रयरूपे प्रपञ्चे स्वैरं स्वेच्छं यथा भवति तथा चरति
वर्तते विधिनिषेधातीतः मन्मसारे तिष्ठतीति भावः, तेन हेतुना
दिगम्बरो निरावरणत्वान्नग्नः प्रोक्तस्तदेतादृशं दिगम्बरत्वं मूढ-
जनैर्नग्नत्वेन प्रतिपाद्यत इति भावः ॥ २९ ॥

एवं दिगम्बरत्वं विचार्येदानीं भस्मोद्धूलनं व्याख्यातुं

गद्येन प्रतिजानीते ।

अथ भस्मोद्धूलनविचारः ।

अथेति । अथ दिगम्बरत्वविचारानन्तरं भस्मोद्धूलनविचारो भस्मनो विभूतेर्यदुद्धूलनं लेपनं लोके लौकिकशास्त्रे च शिवे प्रतिपाद्यते तस्य विचारो निर्णयः क्रियत इति शेषः । तदेव पद्येनाह ।

ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते किल ।

तेनैव भस्मना गात्रमुद्धूलयति धूर्जटिः ॥ ३० ॥

ज्ञानाग्निरिति । हे शिष्य ज्ञानाग्निर्ज्ञानं जीवब्रह्मैवयविवर्षं महावाक्यजन्मपरोक्षं तदेव सकलकर्मदाहकत्वादाग्निरिव स यस्य मत्सर्गाभिन्नपरमात्मशिवगुरोः समाष्टव्याष्टिदेहद्वयसहितविदाभासेऽहंमतीत्या कृतानि यानि सर्वकर्माणि सञ्चितमारब्धक्रियमाणारूप्यानि क्रियापरपर्यायाणि भस्मसाद्भस्मरूपाणि कुरुते कुरोति किलेति निश्चये एवं निश्चये श्रुतिषु 'क्षीयन्ते चास्य कर्माणी'ति श्रुतेः, तेनैव तादृशेनैव भस्मना बाधितसर्वकर्मणामकिञ्चित्करत्वाद्भस्मसादृश्यं न त्वन्येनेत्यर्थः, गात्रं गा बुद्धीन्द्रियाणि बुद्धीश्च त्रायते पालयतीति गात्रं सच्चिदानन्दं ब्रह्म मत्सर्गाभिन्नमुद्धूलयति मालिनं लोकदृष्टौ दर्शयति बाधितसर्वकर्मणां मत्सर्गाभिन्नपरमात्मशिव एवापिष्टानां धष्ट्वेत्वेन लोकदृष्टौ प्रतीयमानतैव भस्मोद्धूलनत्वेनोपचर्गते इति भावः, अतः शिवगुरुर्धूर्जटिर्धूम्रवर्णा जटा यस्य स तथोक्तः, अत्र वेदान्तसाङ्ख्ययो गारुडो जटा ग्राह्याः ॥ ३० ॥

एवं भस्म विचार्येदानीं तादृशभस्मनः शिवस्य च मृददृष्टौ मनीषमानं भेदं निरस्यात् ।

भासते भिन्नभावानामपि भेदो न भस्मनि ।

स्वस्वभावस्वभावेन भस्म भर्गस्य बल्लभम् ॥ ३१ ॥

भासतेति । हे शिष्य भिन्नभावानां भिन्नोऽन्योन्यत्र व्या-
वृत्तो भावोऽन्तःकरणं सत्ता वा येषां तेषां भेदः प्रत्यगभिन्न-
परमात्मशिवगुरोः सकाशात्पृथक्त्वं बाधितकर्मकर्तृरूपमपञ्च-
विभूतौ यद्यपि भासते प्रतीयते तथापि न भेदः प्रत्यगभिन्नब्रह्म-
शिवगुरोः सकाशाद्भस्मनि बाधितकर्त्तादिप्रपञ्चरूपविभूतौ न
नास्ति, कुत इत्यत आह स्वस्वभावेति, भर्गस्य भर्जति संमारवीजं
दहतीति भर्गः प्रत्यगभिन्नपरमात्मशिवगुरुस्तस्य स्वस्वभावस्वभा-
वेन स्वस्यात्मनो यः स्वभावो धर्मो जगद्बीजभर्जकरूपः स इव स्व-
भावो धर्मो यस्य भस्मनस्तेन कारणेन भस्मोक्तलक्षणा वि-
भूतिरबाधरूपत्वाद्वल्लभं मियमस्ति, अत आत्माशिवस्य बाधि-
तकर्मरूपभस्मनश्च न भेद आत्मत्वेनैव मियत्वस्योपलभ्यमान-
त्वादिति भावः ॥ ३१ ॥

एवं भस्मोद्भूतत्वं विचार्येदानीं शिवे या चन्द्रचूडनोच्यते
लोके शास्त्रे च तर्हि विचारयितुं गद्येन प्रतिजानीते ।

अथ चन्द्रचूडताविचारः ।

अयेति । अथ भस्मोद्भूतविचारानन्तरं चन्द्रचूडतावि-
चारः शिवे या चन्द्रचूडता निरूपिता तस्या विचारो विवक्षः
क्रियत इति शेषः, तमेव पद्येनाह ।

नश्यन्त्यस्य कलाः सर्वाः सा कला नैव नश्यति ।

याऽर्पिता शङ्करे भक्त्या चन्द्रचूडस्तया हरः ॥ ३२ ॥

नश्यन्तीति । हे शिष्य अस्यान्तःकरणोपाहितचैन्यस्य च-

न्द्रस्य सर्वाः समस्ताः कला अवयवा नश्यन्ति नष्टा भवन्ति पञ्चज्ञानेन्द्रियपञ्चकमेन्द्रियपञ्चमाणमनोरूपाः षोडश कला ज्ञेयाः, तद्वत्त्वेन पुरुषस्य चन्द्रसादृश्याच्चन्द्रत्वं चेति भावः, किञ्च मोक्षलक्षणकलासु मध्ये काप्येका नैव नश्यति नैव नष्टा भवति सा केस्यपेक्षायां तां दर्शयति येति, चिदाभासरूपचन्द्रेण भक्त्या प्रत्यगभिन्नपरमेशिवगुरुविषयकप्रेम्णा शङ्करे सकलजगदानन्दकरे प्रत्यगभिन्नपरमात्मविश्वगुरौ या कला कापि अर्पिता तदाकारत्वेन संपादिता सेति योज्यम्, अतः शिवाकाराकारितायाश्चित्तवृत्तेः शिवस्वरूपत्वेनाविनाशात्तया प्रत्यगभिन्नपरमात्माकारवृत्त्यैव हरो हरति सर्वं द्वैतामिति हरः सर्वद्वैतहरणशीलः प्रत्यभिन्नपरमात्मा चन्द्रचूडश्चन्द्रश्चन्द्रकला चूडायां शिखायामिवैकदेशे यस्यास्ति स तथाविध उक्तो लोके शास्त्रे चेति ज्ञेयम् ॥ ३१ ॥

एवं चन्द्रचूडतां विचार्येदानीं जटाजूटं विचारयिष्यन्नाद्येन प्रतिजानीते ।

अथ जटाजूटविचारः ।

अथेति । अथ चन्द्रचूडताविचारानन्तरं जटाजूटविचारः शिबस्य यो जटाजूटो लोके शास्त्रे च प्रतिपाद्यते तस्य विचारो निर्णयः कियत् इति शेषः । तदेव पद्येनाह ।

विश्रामोऽयं सुनीन्द्राणां पुरातनवटो हरः ।

वेदान्तसाङ्ख्ययोगाख्यास्तिस्रस्तज्जटयः स्मृताः ॥ ३२ ॥

विश्राम इति । हे शिष्य अयं स्वयंप्रकाशत्वेन नित्यापरोक्षः प्रत्यगभिन्नः परमात्मा हरो हरति सर्वं द्वैतामिति हरो गुरुः सुनीन्द्राणां सुनीनां ज्ञानिनां य इन्द्रा श्रेष्ठाः पञ्चम्यादिभूमिषु स्थितास्तेषां विश्रामो विश्राम्यनेऽस्मिन्निति विश्रामोऽपि-

करणे घञ् 'हलश्चे'ति सूत्रेण, आवासस्थानमित्यर्थः, अतः पुरा-
तनवटोऽनादिकालस्थितो वट इव स ज्ञेयः, किञ्च वेदान्तसा-
ङ्ख्ययोगाख्या वेदान्तो वेदान्तशास्त्र साङ्ख्य च साङ्ख्यनामकं
शास्त्रं योगो योगशास्त्रमेता आख्या आह्वयासां तास्तथोक्ता-
स्तिस्रस्त्रिभंग्यास्तज्जटयस्तस्य प्रत्यगभिन्नपरमात्मशिवगुरोर्ज-
टयो जटा इव तदलङ्कारत्वाज्ज्ञेयाः ॥ ३३ ॥

एवं जटाजूटं विचार्येदानीं गङ्गाधरत्वं विचारयन्नाद्येन प्र-
तिजानीते ।

अथ गङ्गाधरत्वविचारः ।

अथेति । अथ जटाजूटविचारानन्तरं गङ्गाधरत्वविचारो
गङ्गाधरत्वं यच्छिवस्योक्तं तस्य विचारो निर्णयः क्रियत इति
शेषः । तदेव पद्येनाह ।

ब्रह्मलोका च या गङ्गा सुपुम्णा शीतलद्रवा ।

मस्तके राजते यस्य तेन गङ्गाधरो हरः ॥ ३४ ॥

ब्रह्मलोका चेति । हे शिष्य या विद्वत्प्रसिद्धा ब्रह्मलोका
ब्रह्म देशकामवस्तुकृतपरिच्छेदशून्यं वस्तु तस्य लोका प्रका-
शिकाऽहंब्रह्मास्मीति प्रमाख्या शक्तिः सैव शीतलद्रवा शीतल
स्तापत्रयनिवर्त्तको द्रव आनन्दरूपो रगो यस्याः सा तथोक्ता
उत एव सन्ततगमनवत्त्वाज्जीतलद्रवत्त्वेन च गङ्गासादृश्याद्गङ्गा
सुपुम्णा च सुपुम्णा नाडी च नादशब्दशेषणविशष्टत्वेन गङ्गा-
सादृश्याद्गङ्गेव यस्य प्रत्यगभिन्नपरमात्मशिवगुरोर्मस्तके मस्तक
इवैकदेश उच्यमाने च सर्वादर्शवत्त्वाद्वाजते प्रकाशत
तेन हेतुना हरो हरति सर्वं द्वैतमिति हरः सर्वद्वैतवाधावधित्वेन
प्रकाशमानः प्रत्यगभिन्नब्रह्मशिवगुरुर्गङ्गाधरो गङ्गाया अहं-

ब्रह्मास्मीति प्रमादपवृत्तेः सुषुम्णानाख्याश्च धरो धारकोऽस्तीति
लोके शास्त्रे च प्रतिपाद्यत इति भावः ॥ ३४ ॥

एवं गङ्गाधरत्वं निर्णयिदानीं त्रिनेत्रतां विचारयिष्यन्मयेनाह ।

अथ त्रिनेत्रताविचारः ।

अपीति । अथ गङ्गाधरत्वविचारानन्तरं त्रिनेत्रताविचारः शि-
वस्य वा त्रिनेत्रता प्रतिपादिता तस्या विचारः कियत इति
शेषः । तमेव पद्येनाह ।

आप्यायनस्तमोहन्ता विद्यया दोषदाहकृत् ।

सोमसूर्याग्निनयनस्त्रिनेत्रस्तेन शङ्करः ॥ ३५ ॥

आप्यायन इति । हे शिष्य आप्यायनः आप्यायति तर्प-
यति जगत्स्वानन्ददानेनेति स तथोक्त आप्यायन आनन्दो-
ऽतः स सोम इव, किञ्च तमोहन्ता तमसोऽज्ञानस्य हन्ता ना-
शकोऽज्ञानतमसो नाशयित्री चित्ताञ्च ग्राह्या, अतः मा सूर्य इव,
किञ्च विद्यया दोषदाहकृद्विद्यया ज्ञानरूपव्या दोषदाहकृदोषा-
रागादयस्तेषां दाहो दहनं तस्य कृत्कर्त्ता तेन धर्मेणाग्निसादृश्या-
दांप्रतिव सः, अत एव सोमसूर्याग्निनयन उक्तविधसोमसूर्याग्नि-
नयनोऽस्ति तेनोक्तविधसोमसूर्याग्निनयनवत्त्वेन शङ्करः समस्त-
जगत्सुखकारकस्त्रिनेत्रस्त्रिनेत्रत्वेन लोके शास्त्रे च प्रतिपादितो
न तु लोकप्रसिद्धमत्र सोमसूर्याग्निनयनवत्त्वं ललाटस्थिताग्निनेत्रेण
वा त्रिनेत्रत्वं प्राप्तामिति भावः ॥ ३५ ॥

एवं त्रिनेत्रत्वं विचार्येदानीं नीलकण्ठत्वं विचारयितुं मयेन
प्रतिजानीति ।

अथ नीलकण्ठताविचारः ।

अपीति । अथ त्रिनेत्रताविचारानन्तरं नीलकण्ठताविचारः

शिवस्य या नीलकण्ठता प्रतिपाद्यते तस्या विचारो निर्णयः क्रियते इति शेषः । तमेव पद्येनाह ।

कण्ठे ब्रह्माण्डनभसां गिलितानामनेकधा ।

छाया स्फटिकसङ्काशे नीलकण्ठत्वकारणम् ॥ ३६ ॥

कण्ठ इति । हे शिष्य स्फटिकसंकाशे स्फटिकनामाश्मा-
यया नीलपीतादिद्रव्यसामीप्येन तत्प्रतिबिम्बवत्त्वेन नीलपीता-
दिरूपः प्रतीयमानोऽपि वस्तुतस्तु शुद्ध एव तेनानेन धर्मेण तुल्यः
शिवः प्रत्यगभिन्नः परमात्मा जगत्तत्कारणमायासन्निधानेन श-
बलः प्रतीयमानोऽपि वस्तुतश्चेत्परहितचिन्मात्ररूपत्वाच्छुद्ध एवातः
स्फटिकतुल्ये तस्मिन्नेवैकदेशे सर्वब्रह्माण्डानां स्थितेः कण्ठ एक-
देशे गिलितानां निगीर्णानां ब्रह्माण्डनभसां ब्रह्माण्डेषु जगत्सु
पानि लोकदृष्टौ प्रतीयमानानि भ्रान्त्या नीलान्पाकाशानि तेषां
छाया प्रतिबिम्बोऽस्ति स नीलकण्ठत्वकारणं प्रत्यगभिन्नब्रह्म-
गुरुशिवे नीलकण्ठत्वं यदुच्यते लोके शास्त्रे च तस्य कारणं कीजं
क्वेयं नान्यदित्यर्थः ॥ ३६ ॥

किञ्चोक्तधारणानधिकारिणां द्वितीयं नीलकण्ठत्वका-
रणमाह ।

यद्ब्रह्माण्डशरीरस्य श्यामलं पार्वतीपतेः ।

कण्ठदेशे स्थितं व्योम नीलकण्ठस्ततो हरः ॥ ३७ ॥

यदिति । हे शिष्य ब्रह्माण्डशरीरस्य ब्रह्माण्डं जगदेव
शरीरं देहो यस्य शिवस्य तस्यात एव पार्वतीपतेः पार्वणि
तमोमोहादिरूपाणि पञ्च ननोति विस्तारयति असीं पर्वतो म-
हामोहस्रस्त्राद्रुत्पन्ना पार्वती ब्रह्माण्डाहंबुद्धिस्तस्याः पतिः पा-
लकस्तस्य विराजः कण्ठदेशे कृकस्थाने पत्यसिद्धं सर्वलोक-

दृष्ट्वा श्यामलं श्यामत्वं स्थितं वर्त्तमानं प्रतीयते शास्त्रतश्च ज्ञा-
यते तद्योपाकाशमेव श्यामरूपेण भासते ततो हेतोर्हरः सर्वद्वै-
तहरणशीलः प्रत्यमभिन्नपरमात्मशिवगुरुनीलकण्ठो विराटरूपेण
श्यामगलाऽस्तीति निश्चेतव्यम् ॥ ३७ ॥

साकाराश्रयापासकान्भाति कत्कारणं दर्शयति ।

शङ्करेणाभ्रशुभ्रेण यद्विषाम्बु दयालुना ।

कण्ठे धृतमतः कण्ठेः नवाम्बुधरसुन्दरः ॥ ३८ ॥

शङ्करेणाति । हे शिष्य दयालुना सर्वपाणिषु दयावताऽ-
भ्रशुभ्रेणाऽभ्रं शरत्कालीनो निर्मलो मेघस्तदच्छुभ्रेण श्वेतरू-
पेण शङ्करेण शं मुखं करोतीति शङ्करो जगज्जीवनमदस्तेन
यद्यस्मात्कारणाद्विषाम्बु समुद्रस्य मधनसमये विपरुषं जल निः-
सृतं तत्कण्ठे गले धृतं स्थापितमतः कारणाच्छिवः कण्ठे गले
नवाम्बुधरसुन्दरो नरो नवीनो योऽम्बुधरो मेघस्तद्वत्सुन्दर क-
मनीषो दृश्यते इति शेषः ॥ ३८ ॥

किञ्च ।

शुद्धस्फटिकसङ्काशः स्थितोऽयं मन्दराचले ।

इन्द्रनीलाचलच्छाया नीलकण्ठत्वकारणम् ॥ ३९ ॥

शुद्धात् । हे शिष्य अपि साकारः शिवः शुद्धस्फटिकसङ्काशः
शुद्धो निर्मलः स्फटिकनामाश्रमा तेन सङ्काशस्तुल्योऽस्ति, कि-
ञ्चाऽयं शिवो मन्दराचले मन्दरनाम्नि पर्वते स्थित उपेतो
ऽत एव तस्मिच्छिवकण्ठे इन्द्रनीलाचलच्छायेन्द्रनीलमणि-
रूपमन्दरपर्वतस्य छाया प्रतिबिम्बो भवतीति शेषः, तदेव नी-
लकण्ठत्वकारणं शिवस्य मनीलकण्ठत्वं तस्य कारणं धीजं
निश्चेतव्यम् ॥ ३९ ॥

इदानीं भक्तेरेव श्रेष्ठ्यं मन्यमानान्मनाह ।

रामोऽस्य परमो भक्तः शङ्करो भक्तवत्सलः ।

रामरत्नं धृतं कण्ठे नीलकण्ठत्वकारणम् ॥ ४० ॥

राम इति । हे शिष्य रामो दाशरथिः परमः श्रेष्ठोऽस्य शिवस्य भक्तः सेवको मुख्यसेवक इत्यर्थः, अस्ति किञ्च शङ्करो भक्तानां सुखकर इत्यर्थः, भक्तवत्सलो भक्तेषु वत्सलः प्रीतिमानस्तीति तत्ततो हेतो रामरत्नं रामो दाशरथिरेव रत्नं नीलमाणस्तत्कण्ठे गले धृतं स्थापितं शिवेन तन्नीलकण्ठत्वकारणं शिवस्य यन्नीलकण्ठत्वं तस्मिन्कारणं हेतुरतः कर्मज्ञानाभ्यां भक्तेरेव श्रेष्ठ्यमिति भावः ॥ ४० ॥

एवं नीलकण्ठत्वकारणं विचार्येदानीं भुजङ्गभूषणतां व्याख्यातुं गयेनाह ।

अथ भुजङ्गभूषणताविचारः ।

अयेति । अयं नीलकण्ठत्वकारणविचारानन्तरं भुजङ्गभूषणताविचारो भुजङ्गाः सर्पा भूषणमलङ्कारो यस्य तस्य भावस्तथा तस्या विवेको विचारः क्रियत इति शेषः । तदेव पद्येनाह ।

योगिनः पवनाहारास्तथा गिरित्रिलेशयाः ।

निजरूपे धृतास्तेन भुजङ्गभरणो हरः ॥ ४१ ॥

योगिन इति । हे शिष्य पवनाहाराः पवनः प्राणनामा वायुराद्विपते वशीक्रियते, यैस्ते तथोक्ताः, तथा तद्वद्विरिषिलेशया गिरावे पतति तत्त्वज्ञानेनेति गिरिर्देवसमूहः स एव विलं छिद्रं तस्य वा विलमवकाशं तस्मिञ्छयाः श्वेत इति

शया निद्रिता स्वाभिन्ने परमात्मनि जागरिता इत्यर्थः, अतः
पवनाहारविलेशयत्नाभ्यां योगिभुजद्वयोः सादृश्याद्योगिनां
भुजद्वपदेनात्र ग्रहणमिति भावः, ते योगिरूपा एव भुजद्वौ नि-
जरूपे स्वस्वरूपे प्रत्यगभिन्ने परमात्मनीत्यर्थः, घृताः स्वाभिन्न-
त्वेन स्थापितास्तेन कारणेन हरो हरति सर्वं द्वैतामिति हरः प्र-
त्यगभिन्नपरमात्मशिवगुरुर्भुजद्वौ भरण सर्पभूषणः उक्तः, यद्वा
भुजाभ्यां माह्वद्योगो गहस्ताभ्यां गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति स्वस्वरू-
पमिति व्याख्येयम् ॥ ४१ ॥

योगरीत्यापि तद्विचारमाह ।

का चित्कुण्डलिनी शक्तिः शङ्करेण वशीकृता ।

कुण्डलिन्या कुण्डलिनो देहाभरणतां गताः ॥ ४२ ॥

काचिदाति । हे शिष्य काचित्सूक्ष्मनाडीरूपा कुण्डलिनी
कुण्डलिनीनाम्नी शक्तिर्जीवशक्तिः सर्वशरीरेषु वर्तते सा श-
ङ्करेण शिवेन वशीकृता वशत्वेन सम्पदिता तथैव कुण्डलिन्या
वशीकृतकुण्डलिनीशक्त्या तस्या एव सर्वसर्पेष्वपि स्थितत्वा-
दित्यर्थः, कुण्डलिनः सर्पाणां कुण्डलाकारत्वप्रमिद्वेः सर्पा
देहाभरणता देहस्य शरीरस्याभरणतां भूषणत्वं गताः प्राप्ता
इति योगमतेन निश्चेतव्यम् ॥ ४२ ॥

साकारोपागमतेनापि तद्विचार्यमाह ।

अनन्तवासुकी शम्भोः कर्णकुण्डलतां गतौ ।

तत्प्रधानतयाऽन्येपि ख्याताः कुण्डलिसंज्ञया ॥ ४३ ॥

अनन्तेति । हे शिष्य अनन्तवासुकी अनन्तानाम सर्पो
वासुकिनामा च सर्प एतां शम्भोः शिवस्य कर्णकुण्डलतां क-
र्णयोः श्रवणयोः कुण्डलतां कुण्डलनामकभूषणत्वं गतौ प्रा-

सौ कुत एतन्निश्चेतव्यमित्यत आह तदिदं, तत्प्रधानतया तथो-
रनन्तवामुकिनामरूपयोः प्रधानता मुख्यता तथा च्छिन्न्याये-
नेत्यर्थः, अन्येषां सर्पाः कुण्डलिमञ्जपा कुण्डलिरिति मञ्ज-
नाम तथा रूपाताः प्रसिद्धाः सन्तीत्यतो हेतोरित्यर्थः ॥ ४३ ॥

एवं भुजङ्गभूषणत्वं विचार्येदानीं त्रिशूल विचारयान्मय-
नं प्रतिजानीते ।

अथ त्रिशूलविचारः ।

अथेति । अथ भुजङ्गभूषणत्वरूपारूपानातन्तरं त्रिशूलवि-
चारः शिवस्य हस्ते यस्मिंश्चूलोऽस्तीत्युच्यते तस्यायुधविशेषस्य
विचारो निर्णयः कियत इति शेषः । तमेव पद्येनाह ।

शान्तिवैराग्यबोधारूपैस्त्रिभिस्तैस्तरस्त्रिभिः ।

त्रिगुणत्रिपुरं हन्ति त्रिशूलेन त्रिलोचनः ॥ ४४ ॥

शान्तीति । हे शिष्य शान्तिवैराग्यबोधारूपैः शान्तिरू-
परतिरष्टाङ्गयोगमाधनजन्या जगद्व्यापाररूपा व्यवहाराभाव-
कार्येति लक्षणलक्षिता, तदुक्तं 'यमादिर्धीनिरोधश्च व्यवहारास्य
संक्षयः । स्मृतेत्वाद्या उपरतेरिति । वैराग्यं च दोषदृष्टजन्य सर्व-
विषयस्यागेन्द्रारूपं भोग्यादैन्याभावकार्यं चेति लक्षितं, तदुक्तं-
दोषदृष्टिनिहासा च पुनर्भोग्येष्वदीनता ।

अपाधारणहेत्वाद्या वैराग्यस्य तयोप्यपीति ॥

बोधश्च ज्ञानं श्रवणादिजन्यं सत्यमिध्याविषेचनरूपं चिदा-
त्माहङ्कारैकत्वोपलक्षितग्रन्थपुत्पन्नभावकार्यमित्युपलक्षितं, तदुक्तं-
श्रवणादिष्वपि तद्वत्तत्त्वमित्यपि विवेचनम् ।

पुनर्ग्रन्थेरनुदयो बोधस्यैते त्रयो मताः । इति ।

एता आह्वा येषां तैस्तरस्त्रिभिरज्ञानतत्कार्यभेदेन वेगवन्नि-

स्त्रिभिस्त्रिसंख्याकै रयैः फलैरूपलाक्षितेन त्रिशूलेनोक्तसप्तगानि श्री-
णिशूलानि फलानीव यस्य स तथाविधस्तेन प्रत्यगभिन्नब्रह्मबोधेन
त्रिलोचनः पूर्वोक्तलक्षणत्विनेत्रः प्रत्यगभिन्नब्रह्माशिवगुरुशिवगुणत्रि-
पुरं त्रयोरजःसत्त्वतमोऽभिधा ये गुणाः प्रकृतेर्भिकारास्तान्तत्कार्यं
च त्रयाणां पुराणां समाहारस्त्रिपुरं स्थूलसूक्ष्मकारणाख्यं
देहत्रयमित्यर्थः, 'नवद्वारे पुरे देहीत्युक्तेः, हन्ति नाश-
यति ॥ ४४ ॥

एवं त्रिशूलं विचार्येदानीं डमरुं विचारयन्गद्येनाह ।

अथ डमरुविचारः ।

अथेति । अथ त्रिशूलविचारनिरूपणानन्तरं डमरुविचारः
शिवस्य हस्ते यो डमरुः प्रसिद्धस्तस्य विचारो निर्णयः कल्पित
इति शेषः । तदेव पद्येनाह ।

टण्टङ्कारच्छलेनासौ शैवानां मुक्तिहेतवे ।

नेति नेति मुहुः प्राह डमरुः शाम्भवो हि सः ॥ ४५ ॥

टण्टमिति । हे शिष्य टण्टङ्कार इति डमरुध्वनेरनुकरणं
तादृशध्वनिरेव च्छलं मिथं तेन कृत्वाऽसौ शास्त्रेषु प्रतिपादितः
परोक्षतया श्रूयते शाम्भवः शाम्भोर्जगत्सुखमदस्य प्रत्यगभिन्न-
परमात्मशिवगुरोरयं शाम्भवो वेदो वेदशिवपोः प्रतिपाद्यम-
तिपादकसम्यग्बोधेन सम्बन्धवत्त्वं, हि विद्वत्सु प्रत्यगभिन्नः सोवि-
द्वत्सु परोक्षतया श्रुतो डमरुर्डमरुत्वेन कल्पितः शैवानां शिव-
स्यैते शैवाः प्रत्यगभिन्नब्रह्मांशभूता जीवास्तेषां मुक्तिहेतवे
मुक्तिमोक्षः स एव हेतुः प्रयोजनं तस्मै तत्प्राप्त्यर्थमित्यर्थः, मुहुः
पुनः पुनर्नेति नेतीति निरूपितं यद्वैतं तत्र नास्तीत्येवं प्राहोप-
दिशति, अथ वेदस्य डमरुत्वम्, 'अथाताऽऽदेशो नेति नेती'त्यादी

नां सर्वद्वैतनिषेधकवाक्यानां ध्वनित्वं च निवसितमिति भावः ॥ ४५ ॥

एवं दमरुं विचार्येदानीं मुण्डमालां विचारयन्नाद्येन प्रतिजानीते ।

अथ मुण्डमालाविचारः ।

अथेति । अथ दमरुविचारनिरूपणानन्तरं मुण्डमालाविचारो मुण्डमालायाः शिवे या प्रोक्ता मुण्डमाला तस्या विचारो निर्णयः क्रियत इति शेषः । तमेव प्रतिज्ञातं पद्येनाह ।

अनन्तमृतब्रह्माण्डमुण्डमालाविधारणे ।

अनाद्यनन्तरूपत्वात्समर्थः शिव एव हि ॥ ४६ ॥

अनन्तेति । हे शिष्य अनन्तमृतब्रह्माण्डमुण्डमालाविधारणेऽनन्तानि अपरिमितानि मृतानि नष्टानि यानि ब्रह्माण्डानि तेषु चापरिमितानि यानि मुण्डानि कपालानि तेषां माला स्रक्तस्याः विधारणे परिधानेऽनाद्यनन्तरूपत्वात्तस्माद्विषयस्य तदनादि न विद्यतेऽन्तो नाशश्च यस्य तदनन्तमनादि यद्यनन्तमेतादृशं रूपं स्वरूपं यस्य स तथोक्तस्तस्य भावस्तत्त्वं तस्माच्छिव एव प्रत्यगाभिन्नपरमात्मगुरुरेव समर्थः प्रभुरस्ति हि एतद्विद्वत्सु प्रसिद्धमित्यर्थः ॥ ४६ ॥

एवं मुण्डमालाविधारणं निर्णीयेदानीं वृषवाहनत्वविचारं प्रतिजानीते गद्येन ।

अथ वृषवाहनविचारः ।

अथेति । अथ मुण्डमालाविधारणनिर्णयनिरूपणानन्तरं वृषवाहनविचारः शिवस्य वृषवाहनं निरूपितं शास्त्रेषु तस्य विचारः क्रियत इति शेषः । तमेव श्लोकेनाह ।

ब्रह्माद्या यत्र नारूढास्तमारोहति शङ्करः ।

समार्धि धर्ममेघाख्यं तेनायं वृषवाहनः ॥ ४७ ॥

ब्रह्माद्या इति । हे शिष्य ब्रह्माद्या ब्रह्मा विरञ्चिराद्यो
मुख्यो येषां ते तथोक्ता यत्र समाधौ नारूढा न स्थितिं
प्राप्ताः शङ्करः समस्तजगत आनन्दकरः परमगभिन्नः परमात्मा
तं शास्त्रेषु प्रसिद्धं धर्ममेघाख्यं धर्मवृष्टिकर्तारं समार्धि 'सणमेकं
कतुशतस्यापी'ति श्रुतेः, आरोहति आरोढो दृश्यते तत्रैव तद्गु-
णनव्येस्त्वेन हेतुनाऽयं परमगभिन्नपरमात्मशिवगुरुवृषवाहनो वृषः
सर्वश्रेष्ठः समार्धिधर्ममेघाख्यो वाहनं गमनसाधनं यस्य स
तथाविधोऽस्ति न त्वत्र लौकिकं वृषवाहनत्वं ग्राह्यम्, उपा-
सनायां 'मनो ब्रह्मेत्युपासीते'ति श्रुतेर्मनसि ब्रह्मत्वबुद्धिरिव
नन्विनि वृषे धर्ममेघसमार्धिबुद्धिः शिवे च ब्रह्माभिन्नमत्यगात्म-
गुरुबुद्धिश्च कार्येति भावः ॥ ४७ ॥

एवं वृषवाहनत्वं विचार्येदानीं कैलासविचारं गृह्येन प्रति-
जानीते ।

अथ कैलासविचारः ।

अथेति । अथ वृषवाहनविचारनिरूपणानन्तरं कैलासवि-
चारः कैलासनाम्नः पदार्थस्य विचारो निर्णयः क्रियत इति
ज्ञेयः । तमेव पद्येनाह ।

कैवल्ये लसते रुद्रस्तञ्जक्ता अपि सर्वदा ।

तत्कैवल्यविलासेन कैलासं शम्भुमन्दिरम् ॥ ४८ ॥

कैवल्यइति । हे शिष्य रुद्रो रोदयाति मायया दुःखीकरो-
ति जीवयामाति रुद्रः परमात्मा कैवल्येऽखण्डकारस आत्मनि

ब्रह्माभिज्ञे लभते स्वयंपकाशमानो वर्तते तद्भक्ता अपि
तस्य प्रत्यगात्मनोऽभिन्नपरमात्मशिवगुरोर्भक्तः सेवकास्तीक्ष्ण-
काश्च सर्वदा सर्वकालं तस्मिन्नेव कैवल्ये लभन्ति स्वयंपकाश-
माना वर्तन्ते तत्कैवल्यविलासेन तादृशकैवल्यविलसनेन कै-
लासपखण्डैकरसस्वयंपकाशनमेव शम्भुमन्दिरं शोभत्यस्मादि-
ति शम्भुः समस्तजगत्सुखकारणं मत्पगभिन्नब्रह्मशिवगुरुस्तस्य
मन्दिरमिव वासस्थानं ज्ञेयम् ॥ ४८ ॥

एवं कैलासं निर्णीयेदानीं मन्दरं विचारयन्गद्येनाह ।

अथ मन्दरविचारः ।

अथेति । अथ कैलासविचारनिरूपणानन्तरं मन्दरविचारो
मन्दरस्य मन्दरनाम्नः पर्वतस्य विचारो निर्णयः क्रियत इति
शेषः । तमेव पद्येनाह ।

मथितो मुक्तिरत्नार्थं येनार्थं भवसागरः ।

स बोधो मन्दरो नाम मन्दिरं शङ्करस्य तत् ॥ ४९ ॥

मथित इति । हे शिष्य येन बोधिनाऽयं सर्वलोकप्रत्यक्षो
भवसागरो भवत्यस्यासंसार इति बोधोऽविद्यातत्कार्यरूपः
प्रपञ्चो गिरति भसतीति गरो मृत्युप्तेन सह वर्तत इति स
एव सागरः स्वार्थेण, यद्वा गरो विषं विषयरूपं तत्स्पर्शेन तद्भो-
गेन च मरणसम्भवाच्चेन सहितः सागरः स एव सागरः स
मुक्तिरत्नार्थं मुक्तिर्गोष्ठः स एव रत्नमिव तस्मै तं प्राप्तुं मथित
आलोडितः स उक्तविधो बोधः प्रत्यगात्मपरमात्मैक्यविषयं
ज्ञानं मन्दरो मकारवाच्यं कारणशरीरमज्ञानं समष्टिष्यष्टिरूपं
तदुपहितौ प्राज्ञेश्वरौ च ददाति त्रिनाशयतीति व्युत्पत्त्या मन्दरो
नाम प्रसिद्धोऽस्ति । तत्त बोध एव शङ्करस्य शं मुक्तं क-

रोति स शङ्करो जगदानन्दकरः प्रत्यगभिन्नपरमात्मशिवगुरु-
स्तस्य मन्दिरं वासस्थानं ज्ञेयं तत्रैव तत्प्राप्तेः प्रसिद्धत्वादित्यर्थः,
उपासनापक्षे 'मनो ब्रह्मे'ति श्रुत्या मनसि ब्रह्मत्वचिन्तनमिव
लोकमभिद्धमन्वरपर्वते बोधरूपत्वचिन्तनं तत्रस्थे शिवे च प्रत्य-
गभिन्नब्रह्मगुरुरूपत्वचिन्तनं च कार्यमिति भावः ॥ ४९ ॥

एवं मन्दिरं निर्णयेदानीं लोके शास्त्रे च शिवस्य श्मशान-
वासोऽभिहितस्तन्निर्णयं गद्येन प्रतिजानीते ।

अथ श्मशानविचारः ।

अथेति । अथ मन्दिरविचारोन्निरूपणानन्तरं श्मशानस्य
श्रेतावामस्य विचारो निर्णयः क्रियत इति शेषः । तमेव पद्येनाह ।

नित्यं क्रीडति यत्रायं स्वयं संहारभैरवः ।

तत्र श्मशाने संसारे शिवः सर्वत्र दृश्यते ॥ ५० ॥

नित्यमिति । हे शिष्य स्वयं स्वतः सिद्धोऽयं प्रत्यगभि-
न्नपरमात्मशिवगुरुर्विद्वत्पुंसः संहारभैरवः सन्संह्रियते वि-
नाशयते विश्वमनेनेति संहारो मृत्युः सर्वजगद्गमाभिष्टानमित्यर्थः,
अतः सर्वमपहेतुत्वादेव भैरवो भीतिप्रदः सन् यत्र संसारे जग-
ति नित्यं सर्वदा क्रीडति रमते, तत्रोक्ताविधे संसाररूपे स-
र्वदा मद्गलरूपत्वाच्छ्मशाने सर्वत्र सर्वपदार्थेषु सर्वकाले च
शिवः प्रत्यगभिन्नब्रह्मगुरुदृश्यतेऽवलोक्यते ज्ञानिभिरिति शेषः,
उपासनापक्षे श्मशानं संसारत्वं तत्र शिवप्रत्यगभिन्नगुरुरूपत्वं-
च ध्येयमिति भावः ॥ ५० ॥

एवं श्मशानं निर्णयेदानीं गणान्विचारयितुं गद्येनाह ।

अथ गणविचारः ।

अथेति । अथ श्मशानविचारनिरूपणानन्तरं गणाविचारो
गणानां विचारो निर्णयः क्रियत इति शेषः । तमेव पद्येनाह ।

आनन्दसागरः शम्भुस्तच्छक्तिर्द्रव उच्यते ।

शीकरा इव सामुद्रास्तदानन्दकणा गणाः ॥ ५१ ॥

आनन्देति । हे शिष्य शम्भुः शं सुखं भवत्पस्मादिति
शम्भुः प्रत्यगानन्दाभिन्नब्रह्मानन्दशिवगुरुरानन्दसागर आ-
नन्दानां चतुर्विधानां विद्यानन्दानां विषयानन्दानां च जल-
स्थानीयानां सागरः समुद्र इव ज्ञेयः, तस्याऽनन्दसागरस्य
शक्तिर्जगज्जननसामर्थ्यं द्रव आद्रितोच्यते कथ्यते मुनिभिरिति
शेषः । तदानन्दकणास्तस्यानन्दरूपस्य प्रत्यगभिन्नपरमात्मशि-
वगुरोर्ये कणा अंशा विषयानन्दास्ततः समीपे वर्तमाना वि-
द्यानन्दाश्च सामुद्राः समुद्रसम्बन्धिनः शीकरा इवाम्बुकणा
इव सन्ति तेषां च समूहरूपत्वेनोक्तविधाशिवसांनिध्येन च
गणाः सेवका इव ज्ञेयाः । उपासनापक्षे च शिवे प्रत्यगभिन्नपर-
मात्मगुरुपत्वं पार्वत्यां च तच्छक्तिरूपत्वं तद्गणेषु च विद्यानन्द-
विषयानन्दरूपत्वं च द्येयमिति भावः ॥ ५१ ॥

ननु शिवगणेषु जगद्विलक्षणत्वं स्वभावाकृतिभिरुक्तं पुरा-
णेषु श्रुतं तदत्र कथं सम्भाव्यं तत्राह ।

जगद्विलक्षणाः स्वामी स्वरूपाकृतिलक्षणैः ।

जगद्विलक्षणा एव गणास्तस्य किमद्भुतम् ॥ ५२ ॥

जगद्विलक्षणा इति । हे शिष्य उक्तलक्षणानां विद्यानन्दा-
द्विरूपगणानां स्वामी सच्चिदानन्दादिसमर्पणेन पाठकः प्रत्य-
गभिन्नपरमात्मशिवगुरुर्जगद्विलक्षणो जगतोऽसज्जदद्भुःस्वरू-
पात्मपञ्चाद्विलक्षणो विपरीतलक्षणवान्स्वरूपाकृतिलक्षणैः स्वे-

नैव रूपते प्रकाश्यत इति स्वरूपं स्वप्रकाशं जगत्तु परमकाशम्,
 आकृतिर्निराकाररूपा जगत्तु साकाररूपम्, लक्षणं च सच्चिद्रूपं
 जगतस्तु असञ्जददुःस्वरूपं लक्षणं तैः प्रत्यगभिन्नब्रह्मणो जग-
 तश्च वैलक्षण्यमस्ति यदि तर्हि तस्य प्रत्यगभिन्नब्रह्मानन्दस्य
 गणा उक्तविधा विद्यानन्दादिरूपाः सेवका जगद्विलक्षणा एव
 जगन्त गच्छन्तीति जगन्ति विषयानन्दास्तेभ्यो विलक्षणा
 विपरीतलक्षणा एव निश्चयेन सन्ति, अत्रार्थे किमद्भुतं किमार्थ्यं
 न किमपीत्यर्थः ॥ ५२ ॥

एवं साधारणच्छिद्वगणान्निर्णीयेदानीं योगिनीगणविचा-
 रितुं गद्येनाह ।

अथ योगिनीगणविचारः ।

अथेति । अथ गणनिर्णयनिरूपणानन्तरं योगिनीगणविचारो
 योगिनीनां योगिनीनामदेवतानां यो गणः समूहः शिवसमीपेऽ-
 स्तीति शैवपुराणेषु श्रूयते तस्य विचारो निर्णयः क्रियत इति
 शेषः । तमेव पद्येनाह ।

यैव यैव मनोवृत्तियोगाभ्यासेन योगिनाम् ।

सा समीपं गता शम्भोः सैवायं योगिनीगणः ॥ ५३ ॥

यैव यैवेति । योगिनां योगेन प्राप्तजीवब्रह्मैक्यभावानां
 योगाभ्यासेन योगस्य निरोधलक्षणस्य योऽभ्यासः पुनः पुनराव-
 र्त्तनं तेन यैव यैव या या च प्राप्तद्धा रुद्धा मनोवृत्तिर्मन-
 सोऽन्तःकरणस्य वृत्तिः साभासांशरूपाऽस्ति, सा सेत्यावृत्तिः
 कतेच्या सा मा वृत्तिः शम्भोर्जगदानन्दकरस्य प्रत्यगानन्द-
 पद्मात्मनः समीपं निकटदेशं गता प्राप्ताऽस्ति सैवोक्त-
 लक्षणवृत्तिसमूहरूप एवायं विद्वत्प्रत्यक्षो योगिनीगणो योगि-

न्यो निरोधारूपयोगवत्पो वृत्तपस्तासां गणः समूहो द्वेषः । उपा-
सनापक्षे योगिनीगणे निरुद्धचित्तवृत्तित्वं शिवे च तद्धेतुप्रत्यग-
भिन्नब्रह्मगुह्यं च चिन्त्यमिति भावः ॥ ५३ ॥

ननु लोके शास्त्रे च शिवगणानां पिशाचत्वं श्रूयत इत्याश-
ङ्क्य तेषु पिशाचत्वबुद्धिर्मूढानामेवेत्याह ।

सखायः शङ्करस्यैते योगिनीभैरवादयः ।

जीवन्मुक्ता जडैरुक्ता भूतप्रेतपिशाचकाः ॥ ५४ ॥

सखाय इति । हे शिष्य एत उक्ता वक्ष्यमाणाश्च गणा-
दयः शङ्करस्य जगदानन्दकरस्य प्रसंगभिन्नपरमात्माचारगुरो-
र्योगिनीभैरवादयो योगेन निरुद्धवृत्तयो योगिन्यो भैरवश्च ज-
गद्भयजनको मृत्युश्चादी मुख्यौ येषां ते तथोक्तास्ते सखायः सु-
खरूपत्वेनात्मसुखभाषनस्वेनेष्टा जीवन्मुक्ता जीवन्त एव मुक्ता
ब्रह्मभावं प्राप्ता भवत एव विधिनिषेधातीतास्ते जडैर्मूढैर्भू-
तंप्रेतपिशाचका भूता भूतनामानः मेनाः मेननामानः पिशा-
चकाः पिशाचनामान इति जातिभेदान्नामभेदेनोक्ताः क-
थिता इति द्वेषः ॥ ५४ ॥

एवं योगिनीगणं निर्णीवेदानीं कालभैरवविचारं गयेन
प्रतिजानीते ।

अथ कालभैरवविचारः ।

अथेति । अथ योगिनीगणविचारनिरूपणानन्तरं कालभै-
रवविचारः शिवमयीषे यः कालभैरवो गणोऽस्तीति लोके शा-
स्त्रे च प्रसिद्धस्तस्य विचारो निर्णयः कृणुत इति शेषः । त-
मेव पद्येनाह ।

विचर्चितजगज्जालः कालोऽस्य द्वारपालकः ।

कालाद्विभेति यद्विश्वं स गणः कालभैरवः ॥ ५५ ॥

विवर्तितेति । हे शिष्य विवर्तिजगज्जालो विवर्तितं वि-
परीतरूपत्वेन कल्पितं जगद्रूपं जालमिव जीवबन्धनकारणं येन
स तथाविधः कालः कल्पति जगदिति व्युत्पत्त्या कालः सर्व-
जगत्कल्पक ईश्वरोऽस्य प्रत्यगभिन्नपरमात्मशिवगुरोर्द्वारपा-
लको द्वारं प्रत्यगभिन्नपरमात्मत्वप्रापकं प्रत्यगात्मपरमात्मैक्यवि-
षयं ज्ञानं तस्य पालको रक्षकोऽस्ति कालपदं व्याख्या-
य भैरवपदं व्याख्यास्पन्नाह कालादिति, यद्यस्मात्कालादीश्व-
राद्विश्वं समस्तं जगद्विभेति भयं प्राप्नोति अतः स ईश्व-
रोऽनन्तब्रह्माण्डोपेक्षयाऽनन्तेश्वराणां गणः समूहरूपः कालभै-
रवः कालभैरवनामाऽस्तीति ज्ञेयम्, उपासनापक्षे तु कालभै-
रवनाम्नि शिवगणे जगत्कल्पकत्वसर्वभयहेतुत्वोपलक्षितमीश्वरत्वं
शिवे च प्रत्यगभिन्नब्रह्मरूपत्वं च समारोप्य ध्येयमिति भावः ॥५५॥

एवं कालभैरवं निर्णयिदानीं दण्डपाणिनिर्णयं गद्येन
प्रतिजानीते ।

अथ दण्डपाणिविचारः ।

अथेति । अथ कालभैरवविचारनिरूपणानन्तरं दण्डपा-
णिविचारो दण्डपाणिनामको यः शिवस्य गणो लोके शास्त्रे च
प्रोक्तस्तस्य विचारो निर्णयः क्रियत इति शेषः । तमेव पद्येनाह ।

मनसो दण्डनेनैव दण्डपाणिर्गणो भवेत् ।

तादृशा एव देवस्य गणत्वमुपयान्ति हि ॥ ५६ ॥

मनस इति । हे शिष्य मनसः सङ्कल्पात्यक्तान्तःकरणवृ-
त्तिर्मनस्तस्य दण्डनेनैव निरोधलक्षणवण्डनेन शामनेनैव ना-
न्यमाधनेनेत्यर्थः, दण्डपाणिर्दण्डो मनोनिग्रहाय निरोधालयः

समाधिः पशूनां निग्रहार्थं दण्ड इव पाशावनात्मरूपं द्वैतं सत्का-
 ऽऽत्मस्वरूपब्रह्मग्रहणकरणत्वादष्टाङ्गयोगोऽत्र पाणिग्रहस्तस्मि-
 न्यस्य स तयोक्तो गणः सेवकस्तेषां ब्रह्माण्डबहुत्वापेक्षया ब-
 हुत्व तेषां समूहो वा भवेत्स्वादेवं सम्भाषना कार्येति भावः,
 ततश्च किमित्यत आह तादृशा इति तादृशा एवोक्तलक्षण-
 दण्डपाणिषदृशा एव इदानीन्तना अपि ये भवन्ति ते एव
 नान्य इत्यर्थः, देवस्य मत्तगभिन्नवस्त्वैतन्न्यरूपगुरोरंगत्वं से-
 वकत्वमुपयान्ति माप्नुवन्ति हि प्रमिद्धमेतद्विद्वत्सु अतोऽत्र वि-
 श्वासः कार्यं इति भावः ॥ ५६ ॥

एवं दण्डपाणिं विचार्येदानीं क्षेत्रपालान्विचारयितुं ग-
 धेन प्रतिजानीते ।

अथ क्षेत्रपालविचारः ।

अधोति । अथ दण्डपाणिविचारानन्तरं क्षेत्रपालविचारः
 क्षेत्रपालनामको यः शिवस्य गणः प्रोक्तस्तस्य विचारः क्रियत
 इति शेषः । तमेव पथेनाह ।

परमात्मा स्वयं शम्भुस्तदंशाः क्षेत्रपालकाः ।

अंशादिभावभेदेन क्षेत्रपालैर्वृतो हरः ॥ ५७ ॥

परमात्मेति । हे शिव शम्भुः तं सुखं भवसम्प्राप्तिं
 शम्भुर्जगदानन्दकरः परमात्मा कार्यकारणातीत आत्मा स्वयं
 स्वतः सिद्ध एव, ऽस्ति किञ्च तदंशास्त्वस्य मत्तगभिन्नपरमा-
 त्मशिवगुरोरंशाः प्रतिविम्बा जीवाः क्षेत्रपालकाः क्षेत्राणि
 समोष्ट्यष्टमूर्खमशरीराणि समोष्ट्यष्टमूर्खमशरीराणि च तेषां
 पालका रक्षितारो भवन्ति अतः अंशादिभावभेदेनांशा
 जीवा अंशी च मत्तगभिन्नशम्भुशिवगुरुशरीरारोपतत्पामां

आरोपितं यत्तत्त्वं तस्मिन्यो भेदः सोऽप्यारोपित एव तेन कृ-
त्वाऽऽरोपावस्थायां क्षेत्रपालेर्जीवैर्हरः सर्वद्वैतहरणशीलोऽद्वै-
तरूपो वस्तुतः सन्नपि मत्सगभिन्नः परमात्मा हत आवृतत्वेन
व्यवहिपतेऽनोऽत्र क्षेत्रपालपदेन जीवा ग्राह्याः । उपासनापक्षे
तु शिवक्षेत्रपालगणेषु जीवत्वं शिवे च मत्सगभिन्नब्रह्मरूपत्वं स-
मारोप्य ध्येयमिति भावः ॥ ५७ ॥

एवं क्षेत्रपालान्निर्णीयेदार्णो नान्दिगणविचारं गद्येन प्र-
तिजानीते ।

अथ नन्दिगणविचारः ।

अथेति । अथ क्षेत्रपालविचारानन्तरं नन्दिगणविचारो
नन्दिनामा यो गणः सेवकस्तस्य विचारो निर्णयः क्रियत
इति शेषः । तमेव पद्येनाह ।

यस्योपरि स्फुरद्रूपो दृश्यते परमेश्वरः ।

स बोधः शुद्धभावात्मा गीयते नन्दिकेश्वरः ॥ ५८ ॥

यस्येति । हे शिष्य यस्य बोधस्य उपरि ऊर्ध्वं परमेश्वरः
परमः कार्यकारणाभ्यामतीत ईश्वरः सर्वेश्वरः मत्सगभिन्नप-
रमात्मशिवगुरुः स्फुरद्रूपः स्फुरत्तत्काशमानं रूपं यस्य स त-
थाग्रतो दृश्यते साक्षादनुभूयते स उक्तस्तक्षणः शुद्धभावात्मा
शुद्धो पायात्तत्कार्यरहितोऽयो भावः भेदसहितः जीवब्रह्मैक्य-
बोधः स एवात्मा स्वरूपं यस्य स नन्दिकेश्वरो नान्दिक
आनन्दात्मविषयत्वान्नन्दिनामक ईश्वरविषयत्वादीश्वररूप-
त्वाच्चेश्वर एतन्नामको गणः सेवको गीयते कथ्यते विवेकि-
यिरिति शेषः । उपासनापक्षे तु मत्सिद्धनान्दिगणे तमेवमजीवब्रह्म-
व्यविषयकबोपारोपं कृत्वा शिवे च तद्विषयजीवब्रह्मैक्यं समा-

रोप्य ध्येयमिति भावः ॥ ५८ ॥

एवं नान्वकेश्वरं विचार्येदानीं शृङ्गिनामानं गणं विचारयितुं गयेनाह ।

अथ शृङ्गिविचारः ।

अथेति । अथ नन्दिगणविचारानन्तरं शृङ्गिविचारः शिवस्य यो शृङ्गीनामा गणः प्रोक्तस्तस्य विचारो निर्णयः क्रियत इति शेषः । तदेव पथेनाह ।

यः कीटशृङ्गभावेन भक्तः सारूप्यमागतः ।

स एव खण्डपरशोऽशृङ्गिनामा गणः किल ॥ ५९ ॥

य इति । हे शिष्य यः कोपि भक्तः सेवकः कीटशृङ्गभावेन शृङ्गे भ्रमरविशेषे भावः प्रेम्णा भवेन स्मरणं कीटसंबन्धि कीटकृतं भ्रमरस्य चिन्तनमित्यर्थः, तेन तादृशेन भावेन सारूप्यं रूपयते प्रकाशयति इति रूपं स्वयंप्रकाशचिन्मात्रं तेन सह वर्तत इति सरूपं प्रत्यगात्मरूपं ब्रह्मणोऽभिन्नं तस्य भावः सारूप्य प्रत्यगाभिन्नब्रह्मत्वमागतः प्राप्तः स एव प्रत्यगाभिन्नब्रह्मानुभववानिव खण्डपरशोः खण्डयति नाशयति भ्रष्टानं तत्कार्यं चेति खण्डो बोधः । स एव परशुः कुटारो यस्य स तयोक्तस्तस्य येन मोहनं छिन्नमित्युक्तत्वात्तस्य प्रत्यगाभिन्नपरमात्मशिवगुरोः शृङ्गिनामा शृङ्गिनाम्ना प्रसिद्धो गणः सेवकः किलेति निश्चयेन ज्ञातव्यः । तेन सेवकसेव्ययोर्व्यवहारदृष्ट्या भेदः पारमार्थिकदृष्ट्याऽभेद इति निश्चेतव्यम् ॥ ५९ ॥

एवं शृङ्गिगणं निर्णयिदानीं महाकाळं विचारयितुं गयेन प्रतिजानीते ।

अथ महाकालविचारः ।

अथेति । अथ भृङ्गीविचारनिरूपणानन्तरं महाकालविचारः शिवस्य यो महाकालनामको गणोऽस्ति तस्य विचारो निर्णयः क्रियत इति शेषः । तमेव पद्येनाह ।

कालेन भक्षितं विश्वं कालो बोधेन भक्षितः ।

बोधात्मा कालकालोऽयं महाकालो परो गणः ॥ ६० ॥

कालेनेति । कालेन सर्वं द्वैतं कलयति नाशयतीति कालो मृत्युस्तेन विश्वं जगद्भक्षितं ग्रस्तं स कालो मृत्युर्जगन्मिथ्यात्वेन तदसत्त्वाद्बोधेन ज्ञानेन भक्षितो ग्रस्तोऽतोऽयं विद्वत्प्रसक्तो बोधात्मा बोधो जीवब्रह्मैक्यविषयं ज्ञानं जगदसत्त्वेन मृत्युविषयासत्त्वज्ञानं चात्मा स्वरूपं यस्य स तथोक्तः कालकालो मृत्योरपि मृत्युरतः स एव परोऽन्यो महाकालो महामृत्युनामको गणः सेवकोऽस्तीति निश्चेतव्यम् । उपासनायां तु प्रसिद्धमहाकाले जीवब्रह्मैक्यजगन्मिथ्यात्वविषयबोधत्वं समारोप्य चिन्तनीयमिति ज्ञेयम् ॥ ६० ॥

एवं महाकाळं निर्णीपेदानीं स्कन्दं निर्णेतुं गद्येन प्रतिजानीते ।

अथ स्कन्दविचारः ।

अथेति । अथ महाकालविचारानन्तरं स्कन्दविचारः स्कन्दः कार्तिकेयस्य विचारो निर्णयः क्रियत इति शेषः । तमेव पद्येनाह ।

बोधस्त्वसेनया येन मोहस्य स्कन्दनं कृतम् ।

स बुद्धिमान्महासेनः स्कन्दो नाम शिवात्मजः ॥ ६१ ॥

षोषेति । येन प्रत्यगात्मरूपस्कन्देन बोधस्वप्नेनवा बोधः स्वपरमात्माभेदविषयः स एव स्वस्य प्रत्यगात्मस्कन्दस्य सेना चमूस्तया मोहस्य स्वपरमात्मनोरभेदाज्ञानस्य स्कन्दनं नाशनं कृतं संपादितम्, अज्ञानशत्रुनिबर्हणसाधनत्वाद्बोधस्य सेनात्वं ज्ञेयं, स उक्तलक्षणः प्रत्यगात्मेव बुद्धिमान्स्वपरमात्मैक्यविषयिणी बुद्धिर्मतिर्षस्य विद्यते स तथोक्तोऽत एव महासेनो महती बृहती तादृश्यज्ञानशत्रुजयसामग्रीरूपा मतिः सेनेव यस्य स तथाभूतोऽत एव स्कन्दो नाम स्कन्दनामकः भूमिर्द्धः शिवस्य परमात्मशिवगुरोरात्मजः पुत्र इवात्मेत्यर्थः, 'आत्मा वै पुत्रनामासीति' श्रुतेर्वैष्णवस्वरूप एवेत्यर्थः । उपासनापक्षे तु भक्तिस्कन्दे प्रत्यगात्मत्वं शिवे च परमात्मत्वं स्कन्दसेनार्या प्रत्यगात्मपरमात्मनोरभिन्नविषयमतित्वं च समारोप्याभेदेनैतत्तत्पदयेयमिति भावः ॥ ६१ ॥

एवं स्कन्दं विचार्येदानीं गणेशविचाराय गद्येनाह ।

अथ गणेशविचारः ।

अथेति । अथ स्कन्दविचारानन्तरं गणेशविचारो गणेशस्य गणेशनामकाश्विषयस्य विचारो निर्णयः क्रियते इति शेषः । तदेव पद्येनाह ।

सुतोऽन्यो विघ्नराशिघ्नः सर्वविद्याविशारदः ।

आनन्दतुन्दिलः साक्षात्सिद्धिदाता गणेश्वरः ॥ ६२ ॥

सुत इति । हे शिष्य अन्यः स्कन्दादन्य उक्तलक्षणस्कन्दाद्गुणैर्विलक्षणो न त्वात्मतया वक्ष्यमाणलक्षणैर्लक्षितः सुतः पुत्र आत्मेत्यर्थः, 'आत्मा वै पुत्रनामामीति' श्रुतेः, तान्येव लक्षणाभ्याम् विघ्नेत्यादिभिः, विघ्नराशिघ्नो विघ्नताः परिपन्थिभूता

भोक्तृमात्रेण भूते ज्ञाने रागादयस्तेषां राशिः समूहस्तं इति-
 नाशयतीति स तयोक्तो वैराग्यलक्षणेन लक्षित इति भावः । तत्र
 हेतुमाह सर्वेति, सर्वविद्याविशारदः सर्वाः समस्ता या विद्या
 ज्ञानानि रागादिदोषनिवर्तकानि तेषु विशारदः कुशल इति भा-
 वः, अत एवानन्दतृप्तिरन्विता निक्षेपहेतुरागादिशून्यत्वेन विद्यान-
 न्दपूर्णोदरत्वाद्वृद्धदुदर इव लक्षितः साक्षात्सिद्धिदाता प्रसक्तं य-
 या भवति तथा सिद्धेर्मुक्तेर्दाता प्रापकोऽव्यधानेन मुक्ति-
 प्रद इत्यर्थः, यः प्रत्यगभिन्नपरमात्मविषयबोधोपलक्षितः प्रत्य-
 गात्मा सोऽत्र गणेश्वरो गणस्य शान्तादिममूहस्पेश्वरः स्वामी
 स्वाधीनीकृतशान्त्यादिदृष्टिरित्यर्थः, अस्ति, सोऽत्र गणेशो ज्ञेयः ।
 उपासनायां तु रागादिसमूहे विघ्नराशित्वं तन्निवर्तकविष-
 यदोषज्ञानेषु विद्यात्वं समारोप्य ताभिश्च करणैरुक्तविषयवि-
 घ्ननाशकत्वेनोपलक्षितो विक्षेपराहित्येन पुष्ट आनन्दस्तं गणे-
 शोदरे समारोप्य मुक्तिदातृत्वं च प्रत्यगात्मत्वं च गणेशे स-
 मारोप्योपास्यमिति भावः ॥ ६२ ॥

एवं गणेशं विचार्येदानीं शिवरात्रिं विचारयितुं गणेश-
 प्रतिजानीते ।

अथ शिवरात्रिविचारः ।

अथेति । अथ गणेशविचारानन्तरं शिवरात्रिविचारः
 शिवस्य या रात्रिर्निशा प्रोक्ता तस्या विचारो निर्णयः क्रियत
 इति शेषः, इदानीं लोकमसिद्धशिवरात्रिविलक्षणं शिवरात्रिं
 तस्यां तल्लोकमसिद्धजागरणविलक्षणं च तत्फलं च तावदर्शयति ।

या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।

जागर्ति शिवरात्रौ यः शिवस्तस्मिन्प्रसीदति ॥ ६३ ॥

यानिषेति । हे शिष्य सर्वभूतानां सर्वाणि समस्तानि यानि
भूतानि तेषां या शास्त्रमसिद्धा निश्चा यथा रात्रौ व्यवहारो-
पसंहारस्तथा यस्यामात्मस्थितौ सर्वपाणिनां व्यवहारोपसं-
हारः, किञ्च सर्वपाणिनां रात्रौ निद्रया व्यवहाराद्धानं तथा
त्राप्यात्माद्धानं लक्ष्यतेऽतोऽत्र सर्वपाणिनामात्मैव निशा-
त्वेन ग्राह्यः सैवात्र मोक्षकारणत्वेन मुख्यभाषनत्वाच्चिरात्रि-
गिति भावः, नन्वस्यां रात्रौ को जागर्ति लोकमसिद्धाशिव-
रात्रौ तु बहवो जागरकर्तार उपलभ्यन्त इत्यत आह तस्या-
मिति, हे शिष्य यद्यपि सर्वपाणिनोऽस्यां जागरणं न कुर्वन्ति
तथापि तस्यामुक्तलक्षणापामात्मस्थितिरूपायां शिवरात्रौ संप्रमी
संप्रम्यन्ते बुद्धिदृष्टयोऽस्मिन्निति सयमो निरोधनामको योगः-

‘तच्चिन्तनं तत्कथनमन्योन्यं सत्यवाचनम् ।

एतदेकपरत्वं च ब्रह्माभ्यासं विदुर्बुधाः ॥

इत्युक्तलक्षणो ब्रह्माभ्यासो वा विद्यते यस्य स
योगाभ्यासवान्ब्रह्माभ्यासवान्वा जागर्ति जागरणं करोति
सर्वपाणिनां व्यवहारमतीतिरिव ज्ञानिनामात्ममतीतिरेव
जागरणशब्देनात्र ग्राह्येति भावः, नन्वत्रैवंविधजागरणे कृते
च किं फलं भवतीत्यत आह जागर्तीति, हे शिष्य यः कोपि
पुरुष इदानींतनो योगाभ्यासेन ब्रह्माभ्यासेन वा शिव-
रात्रावुक्तलक्षणायां शिवरात्रौ मुख्यस्वरूपायां लोकव्यवहारा-
भातरस्यामात्मस्थितावित्यर्थः, जागर्ति जागरणं करोति सर्व-
देवात्मस्वरूपमनुभवतीत्यर्थः, तस्मिन्स्वात्मानुसन्धानवति बु-
द्धिगतचिदाभासे शिवस्तच्चिन्तितो ब्रह्माभिन्नमत्पगात्मांशव-
शुद्धः प्रसीदति प्रसन्नो भवतीत्यर्थः, निर्मलत्वेन स्फुरती-
ति भावः ॥ ६३ ॥

ननु लोकप्रसिद्धशिवरात्रेश्चतुर्दशीत्वं प्रसिद्धमस्यानु त-
त्सम्भवः कथमित्याशङ्क्य तदस्यामपि सम्भावयितुमाह ।

पञ्चकर्मेन्द्रियाण्येव पञ्चज्ञानेन्द्रियाणि च ।

मनोऽहंकृतिचित्तानि त्रीणि बुद्धिश्चतुर्दशी ॥ ६४ ॥

पञ्चेति । कर्मेन्द्रियाणि क्रियासाधनानि करणानि पञ्च
पञ्चसङ्ख्यानि सन्ति तु पुनर्ज्ञानेन्द्रियाणि ज्ञानकरणानि पञ्च
पञ्चमङ्ख्यानि सन्ति एवं तानि दशैव भवन्ति मन एकमहं-
कृतिरहङ्कारश्चैकचित्तं चैकमेतानि पूर्वोक्तदशेन्द्रियैः सह
तानि त्रीण्येतानि त्रयोदश भवन्ति एतेषां बोधरूपा बुद्धिश्च साक्षी
पूर्वत्रयोदशापेक्षया चतुर्दशी चतुर्दशसंख्यापूरकत्वाच्चतुर्दशीत्वं
ज्ञेयम्, अन्तःकरणान्तर्गतबुद्धेस्तु त्रयोदशस्वन्तर्भावं मत्वा बुद्धि-
पदवाच्योऽत्र बोधात्मा चतुर्दशत्वेन ग्राह्यस्तस्य च पुंस्त्वे प्रतीते-
ऽपि लोकप्रसिद्धशिवरात्रेर्वाचकचतुर्दशीशब्दस्य स्त्रीलिङ्गम-
सिद्धेस्तत्सारपरमात्रोक्तस्य बुद्धित्वं चतुर्दशीत्वं स्त्रीत्वं चेति
निर्दिष्टानि, यद्वा ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्माविषयकबुद्धिवृत्तेरेव ब्रह्माह-
मस्मीति प्रभाषाः पूर्वत्रयोदशापेक्षया चतुर्दशीत्वं ज्ञेयमिति
भावः ॥ ६४ ॥

मन्त्रस्या बुद्धिवृत्तेर्बोधात्मनो वा शिवरात्रित्वं न कापि
शास्त्रे प्रतिपादितमित्याशङ्क्य ज्ञानिण्येवास्याः शिवरात्रित्वं
प्रसिद्धमज्ञानिनां तु लोकप्रसिद्धशिवरात्रयेव शिवरात्रित्व-
मित्याशयेनाह ।

इयं तु शाम्भवेः प्रोक्ता शिवरात्रिचतुर्दशी ।

निराहारतया तत्र वृत्तिरोधी भवेद्बुधः ॥ ६५ ॥

इयं त्विति । हे शिष्य शाम्भवेः शम्भयस्मादिति श-

ममूर्जगदानन्दकरः परमात्मा तस्यैते शाम्भवास्तदात्मभूता
ज्ञानिन इत्यर्थः, 'ज्ञानी त्वात्मैव मे मतमि'ति भगवदुक्तेः, तै-
रियं तु मदुक्तैव लोकप्रसिद्धशिवरात्रिविधलक्षणा शिवरात्रिच-
तुर्दशी शिवरात्रिनाम्नी चतुर्दशी मुख्यस्वरूपत्वाच्छिवा व्यापा-
राभावाद्वात्रिः कर्मोन्मत्तादित्रयोदशत्रिपुटीप्रकाशकत्वेन तदपे-
क्षया चतुर्दशी मोक्ता कथिता, लोकप्रसिद्धा तु शिवरात्रिच-
तुर्दशी मूढजनार्थेति भावः । ननु लोकप्रसिद्धाशिवरात्रावुपवासी
विहितः सोत्र कथं कार्य इत्याशङ्क्यात्रापि विशिष्टमुपवासं
विधत्ते निराहारतयेति, पुनो ज्ञानी तत्रोक्तलक्षणायां शिव-
रात्रौ निराहस्तयाऽऽहिमन्त उपभुञ्जन्ते विषया यैस्त आ-
हारास्तत्तद्वाचिभिस्तत्तद्विषयोपयोगास्ते निर्गता निवृता यस्मात्स
निराहारो विषयासेवनमसत्त्वेन विषयतद्भोगभोक्तृणां अव-
लोकनमित्यर्थः, तस्य भावस्तथा तथा वृत्तिलोपी वृत्तीनां ज्ञा-
नविरुद्धकामादिदृतीनां लोपो नाशः सोऽस्यास्तीति तथाविधो
भवेत्स्यादभवेवास्यां शिवरात्रावुपवासः कार्य इति भावः॥६५॥

ननु शिवरात्रिसामान्याल्लोकप्रसिद्धायामेव शिवरात्रौ प्रवृ-
त्तिरस्तु किमप्रसिद्धायामस्यां प्रवृत्तेः आशङ्क्या मुमुक्षूणामत्रैव प्रवृत्ति-
रुत्पत्त्यादनायास्यामेव शिवमीति रधिकेति ज्ञानिनामत्रैव प्रवृ-
त्तिरित्याह ।

शिवभक्तैः कृता पूर्वं शिवस्यात्यन्तवल्लभा ।

शिवरात्रिरियं पुत्र शिवसायुज्यदायिनी ॥ ६६ ॥

शिवभक्तैरिति । यतः कारणादियं मदुक्ता शिवरात्रिः
शिवस्य मत्प्रगभिन्नब्रह्मानन्दगुरोरत्यन्तं वल्लभाऽत्यन्तप-
तिशयेन वल्लभा प्रियाऽऽत्मत्वात् 'मेयोऽन्यस्याश्च सर्वस्मादान्-
तरोरयमात्मै'ति श्रुतेः, अतः शिवभक्तैः शिवस्य मत्प्रगभिन्न-

ह्यगुरोर्ये भक्ताः सेवकाः प्रत्यगभिन्नब्रह्माचिन्तकाश्चिदाभासा
इत्यर्थः, तैः पूर्वं प्राक्काले कृतोपासिताऽस्ति कुत इत्यत आह
पुत्रेति, हे पुत्र हे शिष्य इयं शिवरात्रिः कृता सत्पुपासिता
सती शिवमाधुज्यवाग्निनी शिवेन प्रत्यगभिन्नब्रह्मगुरुणा सह
साधुज्यमैक्यं तस्य दायिनी दात्री चिदाभासस्येत्यर्थः, भव-
तीति शेषः ॥ ६६ ॥

नन्वन्यदेवानां दिनमेव पूजादिकर्मणं गृहीतं शिवस्य तु
रात्रिरेव गृहीतेत्यत्र किं कारणमित्याशङ्क्याह ।

निशीथ एव मध्याह्नौ रात्रिरेव दिनं विभोः ।

न यत्र किञ्चित्काशेत स प्रकाशस्तु शाम्भवः ॥ ६७ ॥

निशीथ इति । हे शिष्य विभोर्व्यापकस्य सर्वत्र विशेष-
ेषु कार्पकारणरूपेषु सामान्यरूपेणानुवृत्तस्य प्रत्यगभिन्नब्र-
ह्मगुरो रात्रिरेव सामान्यप्रकाशत्वेन विशेषप्रकाशाद्वात्रि-
रेव आत्मप्रकाशरूपा सर्वव्यवहारोपसंहारवत्त्वाद्वात्रित्वमात्म-
प्रकाशस्य दिनं विवसोऽस्ति प्रकाशरूपत्वाद्वातो निशीथ
एव लोकव्यवहारसाधनभूतकार्यकारणादिरूपमपञ्चात्यन्ता-
स्फुरणोपलसितोऽर्थरात्र एव मध्याह्नौ मध्यदिनमस्तीति
ज्ञेयं, ननु दिवसे मध्याह्ने च प्रकाशोऽनुभूयते लोके तस्याभा-
वादत्र रात्रेर्दिनत्वमर्थरात्रस्य मध्याह्नत्वं च कथं संभाव्यं त-
त्राह नेति, यत्र यस्मिन्सामान्याचिद्रूपे प्रकाशे किञ्चित्किमपि
विशिष्टं वस्तुजातं न काशेत प्रतीयेत स उक्तविधः शा-
म्भवः शाम्भवत्पस्मादिनां शम्भुर्जगदानन्दकरो ब्रह्माभि-
न्नप्रत्यगात्मगुरुस्य तद्रूप एव शाम्भवः प्रकाशो ज्ञानं ज्ञेयः,
अतो रात्रेर्दिनत्वमर्थरात्रस्य मध्याह्नत्वमुक्तं सम्भाव्यमि-
ति भावः ॥ ६७ ॥

एवं शिवगतौ व्याख्यायेदानीं शिवताण्डवं निर्णेतुं ग-
येन प्रतिजानीते ।

अथ शिवताण्डवविचारः ।

अथेति । अथ शिवरात्रिविचारनिरूपणानन्तरं शिवता-
ण्डवविचारः शिवस्य महादेवस्य यत्ताण्डवं नृत्यं यच्चैवपुराणो
निरूपितं तस्य विचारो निर्णयः क्लिप्त इति शेषः । तदेव
पद्येनाह ।

यस्यानन्दलयेनैव नन्दिता नारदादयः ।

तदानन्दविनोदाख्यं शाम्भवं विद्धि ताण्डवम् ॥६८॥

यस्येति । यथा लोके नृत्यं लयसारं कथञ्च स्वरगानता-
लमुदङ्गादिवाद्यपादमण्डपहावभावानां समत्वं तस्मिन् सति त-
द्गुणानां समाजः सुखितो भवति तद्वदत्र यस्य प्रसङ्गमिन्द्रब्रह्म-
रूपगुरोरानन्दलयेनैव 'स एको ब्रह्मण्य आनन्दः, यो वै भू-
मा तत्सुखं, रसो वै सः' इत्यादिभिः श्रुतिभिर्वै आनन्दः प्र-
तिपादितस्तस्मिन्यो कथः साम्यं सर्वे वेदादिशब्दा गानं तत्त-
दुक्तक्रियोपासनाज्ञानाख्याः पादविशेषास्तत्तत्फलवासनापूर्व-
कावेशाश्च हावभावास्तेषां सर्वेषामानन्दप्रयोजकत्वेनानन्दे सा-
म्यं पर्यवसानं तेनैव क्रियादीनामिच्छापूर्वकत्वादिच्छायाश्च सु-
खविषयत्वाद् 'वरेण्यमि'ति श्रुतेः, ब्रह्मानन्दस्यैव 'नाल्लो सुखम-
सी'ति श्रुत्या विशेषमुखे सुखनिषेधात्सुखत्वसिद्धेश्च ब्रह्मसु-
खस्यैव सुखत्वमनस्तामिन्नेव सर्वक्रियादिनृत्यसाम्यमिति भा-
वत्तेनैव तादृशनृत्येनैव नारदादयो नागदो ब्रह्मपुत्र आदि-
मुख्यो येषु ते नारदचतुःसननादिभृकदत्तमभृतयस्तादृशनृत्यस्य
स्वस्मिन्नाविर्भावितेन नन्दिता नन्दो ब्रह्मानन्दः सजात चत्पन्नो

येषां ते वयोक्ताः सन्तीति शेषः, ब्रह्मानन्दं प्राप्ता इत्यर्थः, 'र-
सः खेवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवती'ति श्रुतेस्तदुक्तविषयानन्दवि-
नोदाख्यमानन्दाय यो विनोदः क्रीडा स आख्या आह्ला-
यस्य तदानन्दपूर्वको वा यो विनोदोऽनायासेन कर्मो-
'पामनाज्ञानानुष्ठानरूपं रमणं साऽऽख्याऽऽह्ला यस्य तत्त-
थाभूतं शाम्भवं शाम्भवत्यस्मादिति शम्भुः सकलजगदानन्द-
करो ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मशिवगुरुस्तस्येवं शाम्भवं ताण्डवं नटनं
विद्धि जानीहि 'ताण्डवं नटनं नाट्यं लयः साम्प्रमयांस्त्रया-
मिति चामरसिंहः ॥ ६८ ॥

एवं शिवताण्डवं निर्णयेदानीं शिवे स्मरहरत्वं यल्लोके
शास्त्रे च प्रतिपाद्यते तादृचारयिष्यन्माद्येनाह ।

अथ स्मरहरत्वविचारः ।

अथेति । अथ शिवताण्डवविचारानन्तरं स्मरहरत्ववि-
चारः स्मरहरनाम्नो विचारो निर्णयः क्रियते इति शेषः । तमेव
पथेनाह ।

हते स्मरे हता एव षडप्येते स्मरादयः ।

स्मरादिहरणादेव देवः स्मरहरो हरः ॥ ६९ ॥

हत इति । हे शिष्य स्मरे स्मरति जगदिति स्मरो जग-
द्विषयको बोधस्तस्मिन् हते 'नेह नागास्ति किञ्चने'त्यादिश्रुति-
दृष्ट्योपसंहते सति बाधिते सतीत्यर्थः, षडपि षट्सङ्ख्याका
अपि स्मरादयो जगत्स्मरणरूपमनस उत्पन्नः काम आदिर्द्वेषां
ते कामक्रोधलोभमोहमत्सरालोपा विकारा हता एव उपसं-
हता एव तेषां विषयस्य जगतो बाधितत्वेन तेषां बाधिताः
स्युरिति भावः । यतोऽतः स्मरादिहरणादेव स्मरः काम आ-

दिर्भुर्यो येषां तेषां हरणादेव तत्कारणजगद्रोधघातेनैव तेषां
कामादीनामपि धायेतत्वात्केवलं देवश्चिन्मात्रस्वरूपो हरो ह-
रति सर्वं द्वैतमिति हरोऽद्वैतलक्षणो ब्रह्माभिन्नः प्रत्यगात्मशि-
वगुरुः स्मरहरः स्मरस्य जगद्रोधस्य हरो नाशकोऽस्ति न तु
केवलं लोकप्रसिद्धकामदाहकत्वेनैव स्मरहरत्वं संभाव्यमिति
भावः । उपासनापत्ते तु लोकप्रसिद्धशिवेऽद्वैतब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्म-
शिवगुरुत्वं समारोप्य ध्येयमिति भावः ॥ ६९ ॥

एवं स्मरहरत्वं विचार्येदानीं गौरीं विचारयन्नाद्येन प्रति-
जानीते ।

अथ गौरीविचारः ।

अयेति । अयं स्मरहरत्वविचारानन्तरं गौरीविचारो गौरी
पार्वती तस्या विचारो निर्णयः क्रियत इति शेषः । तत्रैतद्द्वादश-
भिः पदैर्निरूपयितुं तस्याः स्वरूपं तावदर्शयति ।

सा स्वभावेन वामैव मनोवाचामगोचरा ।

वामाङ्गी वामदेवस्य वामे गौरी विराजते ॥ ७० ॥

सेति । हे शिष्य येत्यध्याहार्यं या प्रसिद्धा मोक्षशास्त्रे विद्व-
त्सु च मनोवाचा मनसो वार्चा च नामरूपातीतब्रह्मविषयत्वा-
दगोचरा न गोचरा विषया भवति अहं ब्रह्मास्मीति प्रमारूपा
वृत्तिः सोक्तविधा स्वभावेनैव स्वरूपेणैव वामा कम्पनीया सु-
न्दरी सुखरूपत्वादित्यर्थः, गौरी शुद्धा मायाविद्यारहितब्रह्माभिन्न
प्रत्यगात्मविषयत्वाच्छुद्धत्वमस्या अतो गौरीनाम्ना साऽत्र
प्राप्तेति भावः, तस्याः स्थानमाह वामदेवस्य वामः सुख-
रूपत्वात्कम्पनीयो यो देवश्चिन्मात्रस्वरूपो ब्रह्माभिन्नप्रत्यगा-
त्मशिवगुरुस्य वामे कम्पनीये सुखस्वरूपेऽत्र इत्यर्थः, विराजते

प्रकाशत आनन्दमात्रविपगतया स्फुरतीत्यर्थः, अत एव वामा-
ऽङ्गी वामं कमनीयं सुखरूपगङ्गं स्वरूपं यस्याः सा तथोक्ता प्र-
सिद्धा लोके शास्त्रे च ज्ञेया न केवलं देहमात्रसौन्दर्येणेति भावः ॥७०॥

तस्या एव श्रेष्ठत्वं कारणसहितं दर्शयति ।

सा ब्रह्मवादिनां श्रेष्ठा भवानी ब्रह्मवादिनी ।

या कटाक्षेण सर्वत्र शिवाख्यं ब्रह्म वीक्षते ॥७१॥

सेति । हे शिष्य साऽहं ब्रह्मास्मीति प्रमाणाया पार्वती यतो
भवानी भवन्त्यस्मिंश्चिदाभासरूपा जीवा इति भवः प्रत्यगभिन्नः
परमात्मा तमानिति जीवयति सा भवान्यसद्रूपं जीवेश्वरत्वं
मरणतुल्यं निरस्पापब्रह्मभावस्मारकत्वेन जीवकत्वमस्या
इति भावः, तत्रहेतुब्रह्मवादिनी जीवे ब्रह्मत्वं वदते तच्छीला-
ऽत एव ब्रह्मवादिनां ब्रह्मवादिनं निरूपयितुं शीलं येषां तेषां
मध्ये श्रेष्ठा महत्यस्ति अनयैव हेतुभूतया सर्वेषामपि ब्रह्मवादि-
त्वमिद्धीरिति भावः, नन्वस्या ब्रह्मवादित्वं ब्रह्मजीवकत्वं ब्रह्म-
वादिश्रेष्ठत्वं च कुतः संभाव्यमित्याशङ्क्याह येति, हे शिष्य या
वियेकिषु प्रत्यक्षा ब्रह्माकारवृत्तिरूपा गौरी कटाक्षेण कटाक्षं दृ-
ष्ट्यैकदेशेनावलोकनं तदिव चिदाभासमहितवृत्तिदृष्ट्या चिदा-
भासस्य निष्फलत्वात्केवलवृत्तिमात्रस्यैकदेशत्वतया, यद्वा कटति
वर्षति धर्माति कटं धर्ममेघाख्यसमाधिरूपमेवाऽक्षं नेत्रमिव ब्र-
ह्मदर्शनसाधनं तेनेत्यर्थः, सर्वत्र जाग्रदाद्यवस्थामु तत्रापि सर्व-
पदार्थेषु शिवाख्यं सुखस्वरूपत्वाच्चिद इत्याख्याऽऽह्वयस्य त-
द्ब्रह्म देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्यं वस्तु 'शिवमद्वैताम'ति श्रुतेः
प्रत्यगभिन्नं ब्रह्मत्यर्थः, वीक्षते साक्षादनुभवतीत्यर्थः, अत इति
योग्यम् ॥ ७१ ॥

इदानीं तस्यां सर्वत्र ब्रह्मानुभवं सम्भावयंस्तस्या ब्रह्मवि-
पपमेवनिष्पन्नपूर्वकं कृतकृत्यतामाह ।

मम प्रियो मम स्वामी ममाऽऽत्मा मे गृहेश्वरः ।

इति यस्याः शिवे भावः सा धन्या शैलकन्यका ॥ ७२ ॥

ममेति । हे शिष्य यस्याः प्रत्यगभिन्नब्रह्मविपपकवृत्तेर्विद्व-
त्सु मसिद्धाया मम मे प्रत्यगभिन्नब्रह्मविपपवृत्तिर्गौर्मा एव
मुत्तरत्र त्रिष्वपि ममशब्देषु व्याख्येयं मिव इष्ट आनन्दरूपत्वात्
किञ्च मम मे स्वामी पालको मम तत्सत्तयैव सत्त्वात् किञ्च मम
म आत्मा पारमार्थिकं रूपं तं विना ममासत्त्वान् किञ्च मे मम
गृहेश्वरो गृहते स्वात्मतयाऽद्वैतिन्यत इति गृहं प्रत्यगभिन्नब्रह्म-
त्वस्वीकरणमित्यर्थः, तस्येश्वरो नियन्ता ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मशि-
वगुरुरेव स्वस्मिन्यद्ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मत्वस्वीकरणमात्रं तदधीन-
मेवेत्यर्थः, इत्येवं शिव आनन्दरूपेऽद्वैतात्मनि भावः मेमा-
ऽस्ति सोक्तलक्षणा ममाकृपा वृत्तिः शैलकन्यका पार्वती धन्या
कृतकृत्याऽस्ति शिलति दुःखपतीति शिलः स एव शैलो मोह-
स्तस्य कन्यका मृतेति व्याख्येयं तज्जलात्तस्या इति भावः ॥७२॥

पुनरपि तदेव द्रष्टव्यं तस्याः सर्वदेसणादिभिस्तद्विषयीक-
रणमेवाह ।

स ईक्षितः स आश्लिष्टः स भुक्तः स च पूजितः ।

स एव हृदये ध्यातः पार्वत्या परमेश्वरः ॥ ७३ ॥

स इति । हे शिष्य पार्वत्याः पर्वणि पञ्च तपोमोक्षादीनि
तनोति विस्तारयतीति पर्वणोऽक्षानं तत्कार्यभूतो वा तनुविस्तार
इति घातो'रन्येभ्योपि दृश्यते' इति ङः प्रत्ययः, 'दिति चे'ति टे-
लोपे पर्वत इति सिद्धं तस्यादुत्पन्ना पार्वती तत एवोत्पन्ना तथा

ममारूपया दृष्टाऽहं ब्रह्मास्मीत्येवं रूपया स तद्रूपयत्वेनोक्तः
परमेश्वरः परमः कार्यकारणातीतो य ईश्वरः प्रत्यगभिन्नः पर-
मात्मोक्तोऽवलोकिताः 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म, नेह नानास्ति
किञ्चने'त्यादिश्रुतिभिर्नात्त्वस्य निषेधेन प्रत्यगभिन्नब्रह्ममात्रं
साक्षात्कृतमित्यर्थः, अतः स उक्तलक्षणो ब्रह्माभिन्नः प्रत्य-
गात्मैवाऽऽश्लिष्ट आच्छिन्नः स एव मुक्तोऽनुभूतः स चो-
क्तलक्षण एव प्रत्यगात्मा ब्रह्माभिन्न एव पूजित आहृतः किञ्च
स एव प्रत्यगभिन्नः परमात्मैव हृदये सर्ववापनकाशे ध्याताश्चि-
न्तितो नान्यः ॥ ७३ ॥

ननु सर्वशस्त्रेषु लोके च पार्वत्याः सौभाग्यं प्रोक्तं लो-
केषु सौभाग्यार्थं पूज्यते च तदत्र कथं संभाव्यमित्याशङ्क्यात्रापि
तत्संभावयति ।

शिवं भजति भावेन पातिव्रत्येन पार्वती ।

अतः सौभाग्यमेतस्या लोके वेदे च गीयते ॥७४॥

शिवोपेति । हे शिष्य पार्वती पञ्चपर्वविस्तारकमोहजन्माहं
ब्रह्मास्मीति वृत्तिः पार्वती पातिव्रत्येन पातिरहं ब्रह्मास्मीति
वृत्तेः स्वविषयत्वेन सत्त्वदानेन च पालको ब्रह्माभिन्नः प्रत्यगा-
त्मा तस्य व्रतमखण्डैकरसत्वेनावस्थानरूपो नियम इव नियमो
यस्या विद्यते तस्या भावः पातिव्रत्यमखण्डैकरसस्थितिरूपं
तेन भावेन प्रेम्णा तद्रूपावस्थानेन वा शिवं सुखस्वरूपं ब्रह्मा-
भिन्नं प्रत्यगात्मानं भजति सेवते यतोऽतः कारणादेतस्या
विद्वत्प्रत्यक्षायाः प्रमावृत्तेः सौभाग्यं तु शोभनं भगवैश्वर्यं स-
विदानन्दसमवस्थितिरूपं तदेव सौभाग्यं लोक ऋषिप्रणीतशास्त्रे
वेदे च श्रुतौ च गीयते वर्ण्यते तद्वारा च जनेष्वपि वर्ण्यते ॥७४॥

ननु शास्त्रेषु पार्वत्यादिव्ययोगिनीत्वं प्रोक्तं तदत्र कथं सं-
भाव्यमित्याशङ्क्य तदप्यत्र संभावयति ।

योगेश्वराणां योगोऽयं भुज्यते यन्महेश्वरः ।

तेन योगेन सम्पन्ना भवानी दिव्ययोगिनी ॥ ७५ ॥

योगेश्वराणामिति । हे शिष्य यद्यतो योगाज्जीवब्रह्मैक्यवि-
षयकज्ञानादित्यर्थः, महेश्वरो महान्मायोपाध्यनवच्छिन्नः प्रत्यग-
भिन्नब्रह्मरूप एवेश्वर ईश्वरत्वारोपाधिष्ठानभूतो भुज्यतेऽनुभूयते
सोऽयं प्रत्यक्षो योगेश्वराणां योगो जीवब्रह्मैक्यविषयं ज्ञानं
तस्येश्वराः स्वाधीनज्ञाना इत्यर्थः, यस्योपर्यनुग्रहं कुर्वन्ति तस्य
योगं समर्पायतु समर्पा इति भावः, तेषां ब्रह्मादीनां योगो यु-
ज्यते जीवो ब्रह्मणा सहैकीक्रियत इति योगो ज्ञानमस्ति तेन
तादृशेन योगेन जीवब्रह्मैक्यज्ञानेन सम्पन्ना युक्ता भवानी सर्व-
संसारोत्पात्तकारणभूतप्रत्यगभिन्नब्रह्मजीवनहेतुभूतेव प्रभारूपा
वृत्तिरेव दिव्ययोगिनी दिव्योऽलौकिको योगो ज्ञानं विद्यते-
ऽस्याः सा तथोक्ता शास्त्रेषु प्रोक्ता ॥ ७५ ॥

ननु शैवशास्त्रेषु पार्वत्याः पुरतः शिवो नृत्यतीत्युक्तं तदत्र
न सम्भवतीत्याशङ्क्यास्यां तदपि सम्भावयति ।

नित्यं नृत्यति पार्वत्याः पुरतः परमेश्वरः ।

यदन्तस्तादृशं प्रेम तदग्रे किं न नृत्यतु ॥ ७६ ॥

नित्यमिति । हे शिष्य परमेश्वरः परमः कार्यकारणातीत
ईश्वरो ब्रह्माभिन्नमत्पगात्माशिवगुरुः पार्वत्याः पञ्चपर्वविस्तार-
कपोदजन्यायाः प्रमावृत्तेः पुरतोऽग्रभागे नित्यं सर्वदा नृत्य-
ति नृत्यं करोतीव स्फुरतीत्यर्थः, कुतः इत्यत आह ॥

दन्तरिति, हे शिष्य यदन्तर्यस्याः प्रमारूपवृत्त्या अन्तरन्तरे तादृशं शिवस्य साक्षात्स्फुरणनृत्ययोग्यं पूर्वत्र मम प्रिय इत्यादिश्लोकद्वयोक्तं प्रेम प्रीतिरस्ति तदग्रे तस्यास्तादृशप्रेमवत्त्याः प्रमापार्वत्या अग्रे पुरो भागे किं कृतो न नृसत् नर्तनं न करोतु किन्तु नृत्यत्वेवेत्यर्थः, संभावनायां लोह सर्वदैव स्फुरन्त्विति भावः ॥ ७६ ॥

इदानीं ब्रह्माकारवृत्तेर्ब्रह्मणश्च भिन्नत्वेन प्रतीतावपि तयोर्वास्तवमेकत्वं निश्चित्य तदनुसन्धाय च तौ प्रणमति ।

एकात्मभावसम्पन्नौ स्थितौ भिन्नात्मकाविव ।

भवानीशङ्करो वन्दे ब्रह्मविद्ब्रह्मणी यथा ॥ ७७ ॥

एकास्मेति । हे शिष्य यथा यद्वैकात्मभावसम्पन्ने एकोऽद्वितीयो य आत्मा तत्त्वं तस्य भावस्तादात्म्यं तत्सम्पन्ने अपि प्राप्ते अपि भिन्नात्मके भिन्नावात्मानौ स्वरूपे ययोस्ते तथोक्ते अत एव ब्रह्मविद्ब्रह्मणी ब्रह्मवेत्ता ब्रह्म च तज्ज्ञानविषय इत्येवमर्थवाचकशब्दाभ्यामुच्येते तथा तद्वैकात्मभावसंपन्नावेकोऽद्वितीयः सच्चिदानन्दरूप आत्मा स्वरूपं ययोस्तौ तथोक्तौ वस्तुतो विद्यमानावपि भिन्नात्मकौ भिन्नः पृथगात्मा स्वरूपं ययोस्तौ तथाभूतौ लोकदृष्ट्या प्रतीतौ भवानीशङ्करो भवत्यस्मान्माया तत्कार्गं च प्रपञ्चयेति भवो ब्रह्माभिन्नः प्रथगात्मा तमनिति जीवमांत अमद्रूपं जीवेश्वरभाव रूपं मरणं याधित्वा सच्चिदानन्दस्फोरकत्वेन जीवयतीति भवानी ब्रह्मास्मानि प्रमारूपा ब्रह्माकारा शंखः शङ्खश्च जगदानन्दकरो ब्रह्माभिन्नो प्रथगात्मा तावहं माधनमपन्नः साधिष्ठानांश्चदाभासो वन्दे प्रणमामि चिदाभासस्य सतस्तदग्रे

स्फुराणाभावेन बुद्धिदृश्यधीनत्वाद्ब्रह्माकारवस्तुत्तरणेनैव
ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मनादात्म्यं स्वास्मिन्ननुमन्दधामीसमिप्रापः ।
लौकिकार्थेषु पूर्वयोत्तरत्र च स्पष्ट एवांत न दर्शितः स स्व-
बुद्ध्यैवानुसन्धेयः ॥ ७७ ॥

एवं ब्रह्मविद्वद्ब्रह्मणी परमार्थत एकत्वेन लौकिकदृष्ट्या च
भिन्नत्वेन लक्षयित्वेदानीं ब्रह्मणि तु सर्वदेव प्रपञ्चाभाव इति
शुक्तिमुखं वृत्तावेवेति वृत्तावादरे विशिष्टं विधातुं ब्रह्माभिन्न-
प्रत्यगात्मनः सकाशाद्ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्माकारवृत्तरेव श्रेष्ठ्य-
माह चतुभिः तत्रादायुमयोरुभयत्र प्रेम्णोऽतिशयेन स्वेष्टब्रह्म-
तोपि तद्विषयकवृत्तावेवादरः कर्तव्य इत्याशयेन वृत्तरेव स्तु-
तियोग्यत्वं विशेषतो ब्रह्मत इत्याह ।

प्रकारद्वितयेनापि पार्वती स्तुतिमर्हति ।

यदस्याः शङ्करे प्रेम यदस्यां प्रेम शारङ्करम् ॥७८॥

प्रकारेति । हे शिष्य प्रकारद्वितयेनापि प्रकारस्य घर्मस्य
द्वितयं द्वयं तेन हेतुनापि पार्वती पञ्चपर्वविस्तारकमोहजन्यापि
अहं ब्रह्मास्मीति ब्रह्माकारा वृत्तिः स्तुति स्तवनं आदरमित्यर्थः,
अहंति पुनक्ति स्तुति योग्या भवतीति भावः, किं तत्प्रकार-
द्वयमित्यपेक्षायां तद्वर्णयति, यदिति यदलौकिकं प्रेम स्नेहो-
ऽस्या ज्ञानित्यपेक्षाया अहं ब्रह्मास्मीतिवृत्तेः शङ्करे सकल-
जगदानन्दकरे प्रत्यगभिन्ने ब्रह्मणि अस्तीत्येकः प्रकारः, यथा-
लौकिकं शङ्करं सकलजगदानन्दकरप्रत्यगात्माभिन्नब्रह्मसम्ब-
न्धि प्रेम स्नेहोऽस्यां प्रत्यगभिन्नब्रह्मविषयकविद्वत्प्रत्यक्षायां
वृत्तावस्तौत्येवं द्वितीयः प्रकारो ज्ञेयः ॥ ७८ ॥

आनन्दाधिक्यदेतत्त्वादां सामान्यानन्दरूपात्प्रत्यगभिन्न-

ब्रह्मणः सकाशाद्ब्रह्माकारवृत्तावेवादरो विधेय इत्याह ।

पूजनीया विशेषेण शङ्करादपि पार्वती ।

साक्षादानन्दरूपो यस्तस्याप्यानन्दवर्धिनी ॥ ७९ ॥

पूजनीयेति । हे शिष्य शङ्करादपि सकलजगदानन्दमदात्मत्यगभिन्नब्रह्मणोऽपि सकाशाद्विशेषेणातिशयेन पार्वती पञ्चपर्वविस्तारकाज्ञानोत्पन्नाऽप्यहंब्रह्मास्मीति वृत्तिः पूजनीयाऽऽदरणीया कुत इत्यत आह साक्षादिति, यो विद्वत्सखो ब्रह्माभिन्नमयगात्माऽऽनन्दरूपः सुखस्वरूपः साक्षात्स्वत एवास्ति 'को ह्येवान्वात्कः प्राण्याद्, यदैव आकाश आनन्दो न स्याद्, एव ह्येवान्ब्रह्मास्ति, यो वै भूमा तत्सुखमि'त्यादिश्रुतेस्तस्य तादृशस्यापि आनन्दवर्धिन्यानन्दं सुखं वर्धयतीति सा तथोक्ता स्वविषयब्रह्मानन्दस्वात्मानन्दोऽभ्यामानन्दद्वैगुण्यकारिणीति भावः, अस्तीति शेषः, अत इति पूर्वत्र योज्यम् ॥ ७९ ॥

ननु मुमुक्षुणां मत्पगभिन्नब्रह्मभाव एवेष्टः साक्षान्मुक्तिप्रदत्वाद्वास्तवत्वाच्चास्तु किमापातिकं यो हृत्पेत्ताशङ्क्य तस्या एव ब्रह्मत्वं सापेपात्तिकमाह ।

परब्रह्मस्वरूपैव पार्वती नात्र संशयः ।

यदस्यां प्रचुरप्रेमा ब्रह्मज्ञानी सदाशिवः ॥ ८० ॥

परमेष्टेति । हे शिष्य पार्वती पञ्चपर्वविस्तारकमोहोत्पन्ना मत्पगभिन्नब्रह्मविषयाऽहं ब्रह्मास्मीति ममाख्यावाङ्माः पार्वती परमस्वरूपैव परं कार्यकारणतीति ब्रह्मदेशकलनस्तु कृतपरिच्छेदरूपं षस्तु स्वमसाधारणं रूपमाकृतिर्गत्याः सा तस्याभूतेवास्तीति निश्चेतव्यम्, अत्र ब्रह्माकारवृत्तेर्ब्रह्मरूपत्वे संशयः सन्देहो न नास्ति कुत इत्यत आह यदिति, यद्यस्मात्कारणाद्ब्रह्मज्ञानी ब्रह्मणः म-

त्यगयिष्यब्रह्मणो ज्ञानं साक्षात्कारो विद्यते यस्य स तादृशोऽपि
अत एव सदाशिवः सर्वदा सुखस्वरूपः सन्नपि प्रत्यगभिन्न-
ब्रह्मशिवगुरुरस्यां प्रकृतायां ब्रह्माकारवृत्तौ पार्वत्यां प्रचुर
मेमा प्रचुरमुत्कृष्टं मेम स्नेहो यस्य स तयाविवर्धोऽस्ति अत इति
योज्यम् ॥ ८० ॥

ननु प्रत्यगात्मशिवगुरौ साकारे च शिवे वृत्तिमुखाभि-
लापेण स्त्रीभोगजन्यमुखाभिलापेण च विषयित्वमेव कृतो न
स्वात्कृतश्च ब्रह्मज्ञानित्वं तयोर्भिन्नेतव्यमित्याशङ्क्योभयत्र विष-
यित्वलक्षणाभावं दर्शयति ।

मन्दारास्तरवो वनेषु परिखातोयं सुधासागरो

द्वारेष्वष्टात्रैभूतयो निधिगणैरन्तःपुरे पार्वती ।

शूलं शस्त्रवरं वृषः प्रियसखा नारः कपालः करे

त्रैवेयं गरलं भुजेषु भुजगा भस्माङ्गरागे रुचिः ॥ ८१ ॥

मन्दारा इति । हे शिष्य साकारपक्षे यस्यैवध्याहार्यं, यस्य
शिवस्य वनेषु अरण्येषु आरामेषु वा मन्दारा मन्दारनामका-
स्तारवः कल्पवृक्षाः सन्ति अन्यकामिनां कामानुरूपफलप्रदत्वा-
द्यत्माप्तये कर्माद्यनुष्ठानं क्रियते ते कल्पवृक्षाः शिवस्यारण्ये
साहजिकाः स्थिता इति भावः, किञ्च यस्य शिवस्य परिखातोयं
परिखा शिवनगरस्य परितः स्नानरूपा तस्यास्तोयं जलं सुधासा-
गरोऽमृतसमुद्रोऽस्ति कामिनां विषयभोगाय बहुकालशरीरजी-
वनहेतुमृतममृतं काम्यमिति तत्प्राप्तये कर्माद्यनुष्ठानकेशस्त-
चस्य समुद्र इव शिवनगरपरिखाभूतं विद्यत इति भावः, किञ्च
द्वारेषु यस्य शिवस्य द्वार्यापि निधिगणैः सह निधयः पद्मशङ्खा-
बयो नव तेषां गणैः समूहैः सह साकपट्टविभूतयोऽष्टाव-

शृङ्खला विभूतयोऽणिमाद्याः सिद्धयः सन्ति सर्वकामसाध-
 नत्वान्ननिधिषु अष्टसिद्धिषु च कामिनां कर्मोपामनाद्यनुष्ठा-
 नप्रयासः प्रदृश्यते ते नव निधयस्ताश्चाष्टसिद्धयः शिवस्य नित्य
 प्राप्तत्वाद्नादरणीयत्वाच्च शिवदर्शनविघ्नरूपत्वेन द्वारे स्थापि-
 तांस्तुष्टुन्तीति भावः, किञ्च यस्य शिवस्याऽन्तःपुरेऽवरोधे
 पार्वत्यस्ति गौरी विद्यते सुन्दरस्त्रीलाभायान्यकामिभिः गौरी
 पूज्यते सैव शिवस्यानुकूला भार्येति भावः, एवं भोगसामग्र्यां
 विद्यमानायामपि शिवस्य कामित्वाभावे चिद्वाच्याह शूलमिति,
 शूलं त्रिशूलं तस्य शिवस्य शस्त्रवरं शस्त्रेषु आयुधेषु वरं श्रे-
 ष्ठमायुधमस्ति निर्धारणं पृष्ठी मत्तमी वा श्रेष्ठमायुधं यत्तमिसर्यः,
 कामिनां स्वल्पसम्पत्तावपि विद्यमानायां सत्यां धनुःखट्वादी-
 न्यायुधानि तेषां यस्य च सौन्दर्याय सुवर्णादिधातुभिश्चित्रिता-
 नीष्टानि दृश्यन्ते शिवस्य तु सर्वलोकारुचिविषयं लौहं सुव-
 र्णादिभिरुचित्रितं त्रिशूलं मान्यं शस्त्रमतस्तस्मिन्कामिलक्षणाभा-
 वात्कामित्वं नास्तीति निश्चेतव्यमिति भावः, किञ्च तस्य शि-
 वस्य मियमस्ता मिय इष्टः मत्ता मित्रमिष्टं वाहनमित्यर्थः, वृषो
 घलीवर्दोऽस्ति कामिनां तु स्वल्पायामपि सम्पाद माप्तायां स-
 त्पां कस्तिरुग्माद्यादियानानि सुवर्णादिभूषितानि दृश्यन्ते शि-
 वस्यैतादृशं संपाद विद्यमानायामपि लोकगर्ह्यं वृषवाहनमस्ति
 ततस्तस्मिन्कामिलक्षणाभावाच्च कामित्वमिति निश्चेतव्यमिति
 भावः, किञ्च शिवस्य करे हस्ते नारो तुर्मनुष्यस्यायं नारः
 कपालो नृकरोऽस्ति कामिनां तु किञ्चित्पद्मानामपि पा-
 नभोजनपात्राणि सुवर्णादिनिर्मितानि दृश्यन्ते शिवस्य तु पा-
 नभोजनार्थं मनुष्यशिरोस्थिभूतं लोकनिन्द्यं कपालमांस्त ततोपि
 कामिलक्षणाभावाच्च शिवे कामित्वमिति भावः, किञ्च शिवस्य

ग्रैवेयं ग्रीवामूपणं गरलं विषयांस्तु कामिनां स्वल्पायामपि संपादं विद्यमानायां सुवर्णरत्नादिनिर्मितानि ग्रीवामूपणानि दृश्यन्ते शिवस्य तु कण्ठभूषणं विषमतः कामित्वलक्षणाभावात् शिवे कामित्वं सम्भाव्यमिति भावः, किञ्च भुजेषु शिवस्य हस्तेषु भुजगाः सर्पाः सन्ति कामिनां तु किञ्चित्संपत्तौ विद्यमानायां यादृषु सुवर्णरत्नादिनिर्मितानि भूषणानि दृश्यन्ते शिवभुजेषु तु लोकभीतिमदाः सर्पा एव भूषणत्वेन धृता भवन्तश्च कामिलक्षणाभावात् शिवे कामित्वमिति भावः, किञ्च शिवस्य भस्माङ्गरागे भस्म विभूतिरेवादस्य शरीरस्य रागे रञ्जनद्रव्यं तस्मिन् रुचिः मीतिरस्तीति शेषः, कामिनां तु स्वल्पायामपि संपादं विद्यमानायां चन्दनकस्तूर्याद्यङ्गरागे रुचिर्दृश्यते शिवस्य तु सर्वलोकामिये भस्मन्येव मीतिरपि काऽतो न तस्मिन् कामित्वं किन्तु तस्मिन् वैराग्यलक्षणस्य विद्यमानत्वाद्ब्रह्मविष्यं तादृशब्रह्मज्ञानित्वे विद्यमानोप शिवस्य पार्वत्यापधिकमीतिदर्शनात् पार्वत्याः परब्रह्मत्वं पूर्वश्लोकोक्तं सम्भाव्यमिति भावः । प्रकृतार्थे तु प्रसन्नभिन्नब्रह्मशिवगुरोर्यस्य विद्वत्पत्न्यस्य वनेषु सम्भजनविषयेषु वेदान्तेषु वनयातोः सम्भजनार्थाद्वनशब्दनिष्पत्तेर्वनशब्देन मेवनयोग्या वेदान्ता अत्र ग्राह्या इति भावः, तरवस्तरन्ति भवसागरं ते तरवो ज्ञानिनो मन्दारा ममकारवाक्यं समष्टिव्यष्ट्यज्ञाने तदुपाधिकाशीश्वरमाज्ञौ चैतद्रूपं प्रपञ्चं दारयन्ति स्वस्यान्येषां च विनाशयन्ति ते तयोक्तास्तिष्ठन्ति यस्य शिवस्य स्वरूपज्ञानप्रतिपादकेषु वेदान्तेषु स्थिताः सन्तः स्वतो भवसागरं तीर्णा अन्येषामप्यज्ञाननिवारणेन तारका भवन्ति किं पुनस्तेषां कामित्वं नास्तीति तेषां कामित्वाभावे च किं पुनः प्रत्यगभिन्नब्रह्मशिवगुरो कामित्वं नास्तीति कामित्वाभावात् ब्रह्माका-

रश्चतौ प्रीत्यतिशयस्यानुभूयमानत्वाद्वह्नाकाररश्चतौ ब्रह्मत्वमुक्तं सम्भाव्यमिति भावः, किञ्च प्रत्यगभिन्नब्रह्मशिवगुरोः परित्वातोयं परितः स्वनति उन्मूलयत्यविद्यामात्रं परित्वा विद्या तस्यास्तोयं तोयमिव तृष्णानिवर्त्तकं सुखं विद्यानन्दशब्दवाच्यं सुधासागरः सुधा अमृतानि सुखानि मानुषानन्दादिब्रह्मानन्दान्तानि 'आशिष्ठो दृढिष्ठो बलिष्ठ' इत्यादिकथा 'स एको ब्रह्मण आनन्द' इत्यन्तया श्रुत्या प्रतिपादितानि उत्तरोत्तरं शतशतगुणितानि तेषां तोयस्थानीयानां सागर इव विद्यानन्दोऽस्ति ब्रह्मानन्दविद्यानन्दयोरभेदाद्ब्रह्मानन्द एव सुधासागरत्वेन ग्राह्यः, किञ्च द्वरिपि प्रत्यगभिन्नपरमात्मशिवगुरोः प्राप्तिकारणत्वाद्द्वारभूतं योगो ज्ञानं वा तस्मिन्नापि निधिगणैः सह निधीयन्ते स्थाप्यन्ते सिद्धयो येषु ते निधयस्तत्तत्सिद्धिमापका धारणाविशेषास्तेषां गणाः समूहास्तैः साकपट्टविभूतयोऽष्टसङ्ख्याः सिद्धयः सन्ति, किञ्च यस्य प्रत्यगभिन्नशिवगुरोरन्तःपुरेऽन्तःकरणे लिङ्गशरीरे पार्वती पञ्चपर्वविस्तारकमोहोत्पन्नापि अहंब्रह्मास्मीति प्रमादोत्तरस्ति, किञ्च यस्य प्रत्यगभिन्नशिवगुरोः शूलं शान्तिवैराग्यबोधधारणैरसादिश्लोकोक्तं प्रत्यगभिन्नब्रह्मविषयबोधरूपमेव विशूलं शत्रुभेदकामनाज्ञानशत्रुभेदकं शस्त्रवरं शंखनीयेषूपदेऽप्येषु शस्त्रेषु वरं श्रेष्ठस्ति, किञ्च वृषो ब्रह्माद्या यत्र नाकृदा इति श्लोकोक्तो धर्ममेघारुखः समाधिः श्रेष्ठत्वादृषः समियसरेष्टं मित्रमस्ति, किञ्च यस्य प्रत्यगभिन्नब्रह्मशिवगुरोः करे हस्ते योगारुखे साङ्ख्ययोगी निर्जी बाहू इत्युक्तेः, नारो नराति किञ्चिदपीति नरो वैराग्यादिसाधनसम्पन्नः प्रमाता तस्यायं नारः कपालः कं ब्रह्ममुखं पालयति रक्षतीति कपालो ब्रह्ममुखसाक्षात्कारोऽस्ति ब्रह्ममुखसाक्षात्कारस्य योगाधीनत्वाद्यो-

गहस्तेनैवान्येषामपि तत्प्राप्तिरिति भावः, किञ्च यस्य प्रत्यगाभि-
 भ्रन्नब्रह्मशिवगुरोर्ग्रेयं श्रीवायामिवैकदेशे स्थितं भूपणमिव वर्त्त-
 मानं गरलं गृणाति हितमुपदिशतीति गरो गुरुः, गिरति ग्रसति
 अज्ञानमिति गरो गुरुपदिष्टवाक्यकदम्बो वाऽज्ञानाद्यनर्धग्रासक-
 त्वात्तं लाति आदत्ते इति गरलं गुरुसेवनं गुरुपदिष्टवाक्याङ्गी-
 करणं वाऽस्तीति ज्ञातव्यं, किञ्च यस्य प्रत्यगाभिन्नब्रह्मशिवगुरो-
 र्भुजेषु द्वैताद्वैतत्यागादानहेतुत्वाद्विज्ज्ञा साङ्ख्ययोगावादर्शवहु-
 वचनं तेषु भुजगा भुजाभ्यां साङ्ख्ययोगाभ्यां गच्छन्त्यात्मान-
 मिति भुजगाः साङ्ख्येन योगेन वा जीनब्रह्मैक्यमाप्तात्कारा इति
 भावः, योगिनो विवेकिनश्च सन्ति, किं च यस्य प्रत्यगाभिन्नब्रह्म-
 शिवगुरो रुचिः प्रीतिर्भस्माङ्गरागे ज्ञानवाधितं प्रारब्धशेषप-
 र्यन्तं प्रतीयमानं जगत्तदेव भस्मत्तुल्यत्वाद्भस्मेव भस्म तदेवाङ्ग-
 रागः स्वरूपरक्षकं द्रव्यं तस्मिन्नस्तीति द्वेषम, एतैर्लक्षणैः प्रत्यग-
 भिन्नब्रह्मशिवगुरौ कामित्वाभावः सम्भाव्यस्तथा सत्पति स्वा-
 कारवृत्तौ प्रीतिप्रतिशपदर्शनाद्ब्रह्माकारवृत्तावेव ब्रह्मत्वं संभाव्य-
 मिति भावः ॥ ८१ ॥

ननु साकारे शिवे प्रत्यगाभिन्नब्रह्मशिवगुरौ च पार्वत्यां
 ब्रह्माकारवृत्तौ च प्रेमाधिक्यदर्शनात्कामित्वं तर्हि कुतः प्रीतिपा-
 दत इत्याशङ्क्य मूढजनानां तथा प्रतीतिरस्तु प्रत्यतीत्या तु न
 तथेत्याशयेनाह ।

चन्द्रादित्यशतप्रकाशजयिनी चन्द्रावतंसोज्ज्वला
 गङ्गागर्भजटाधरा त्रिनयना गङ्गाम्बुवन्निर्मला ।
 वामेभूधरकन्यका सहचरी भूत्या सदालंकृता
 स्वानन्दशितिकण्ठिनी पुरमिदो मूर्तिः पुरः स्फूर्जति ॥ ८२ ॥

चन्द्रादियेति । हे शिष्य साकारपक्षे चन्द्रादित्यशतप्रकाशज-
यिनी चन्द्राः सोमा आदित्याश्च सूर्याश्च तेषां शतानि शतक्रानि
तेषां प्रकाशः मभा तं जयति तच्छीलाऽतितेजस्विनीत्यर्थः; नि-
राकारपक्षेऽपि ।

‘न तद्भामयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः ।

यद्वत्वा न विर्तन्ते तद्भाम परमं ममे’ति भगवचनात् ।

न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रनारकम् ।

नेमा विद्युतो भान्ति कुतो यमपिः ॥

तमेव भान्तमनुभाति सर्वम् ।

तस्य भासा सर्वमिदं विभाती’ति श्रुतेश्च, ननु श्रुतौ
स्मृतौ चैकचन्द्रस्यैकसूर्यस्य च प्रकाशतिरोधानं तत्र न
तच्छतप्रकाशजेतृत्वं दृश्यते किञ्च तेषां शतकमपि लो-
कशास्त्रविरुद्धं च न सम्भवति सूर्यचन्द्रपरेकत्वस्योप-
लभ्यमानत्वादिति चेन्न सूर्यप्रकाश एकदीपप्रकाशतिरोधान-
मिवानेकदीपप्रकाशतिरोधानसम्भव इवैकैकसूर्यचन्द्रयोः प्रका-
शतिरोधाननिरूपणादनन्तचन्द्रसूर्यादीनां प्रकाशतिरोधानस्य
सम्भावितत्वादनन्तब्रह्माण्डापेक्षया च सूर्यचन्द्रादीनामनन्त-
त्वाच्चाऽनन्तचन्द्रादित्यप्रकाशजेतृत्वं सम्भाव्यं प्रसगात्माशिवगु-
णैः, तथा चन्द्रावतंसोज्ज्वला चन्द्रः सोम एवातंसश्चूडाभू-
षणं तेनोज्ज्वलाऽतिसोमायमाना; निराकारपक्षेऽपि शुद्धा-
त्पाशीतलाकान्तेत्यादिश्लोकोक्तमायाविद्यारहितत्वतापत्रयनि-
वर्तकत्वकमनीषत्वसूक्ष्मत्वदुष्प्रापत्वकार्यकारणातीतत्वलक्षणैर्ल-
सितो बोध एव चन्दयति आह्लादयतीति व्युत्पत्त्या च-
न्द्रपदेन ग्राह्यः सोऽवतंस इव शिरसा धार्यो मुमुक्षुणां
तेनोज्ज्वला निर्मलत्वेन प्रकाशमाना, तथा गङ्गागर्भज-

टांभरा गङ्गा विष्णुपत्नी गर्भ उदरे यासां तथाभूतानां ज-
टानां सदानां घरा धर्त्री; निराकारपक्षे तु ब्रह्मलोका
च या गङ्गेशशोक्ता ब्रह्मविषयिणी सन्ततं प्रवर्त्तमाना
वृत्तरेव योगपक्षे सुषुम्णा वात्र गङ्गापदेन ग्राह्या सा गर्भ उ-
दरे इवान्तःस्थिता यासां जटानां तासां विश्रामोयं मृतीन्द्राणां
मिश्राद्युक्तानां वेदान्तसाङ्ख्ययोगारूपानां जटानां घरा धात्र्या-
धारभूतेत्यर्थः, तथा त्रिनयना श्रीणि त्रिसङ्ख्यानि नयनानि
नेत्राणि यस्याः सा तथोक्ता; निराकारपक्षे तु श्रीणि त्रिसङ्ख्यानि
नयनानि प्रापकानि कर्मोपास्ती उमे नेत्रे इत्यत्रोक्तानि कर्मो-
पासनज्ञानारूपानि अन्तःकरणशोधनेन चितस्थैर्यसम्पादनेन
च साक्षात्प्रकाशनेनापि क्रमेण यस्याः सन्ति सा तथाभूता तथा-
गङ्गाम्बुवर्जमला यथा गङ्गाजले स्वतो यलरहितं सदन्येषा-
मपि मलानिवर्त्तकं भवति तथा निर्मला स्वतः पापरहिता सती
स्वशरणमुमुखूणामपि पापनिवर्त्तिका; निराकारपक्षे तु 'अपहृत-
पाप्मे'ति श्रुतेः स्वतः पापमायावशादिमलरहिता सती स्वसा-
क्षात्कारवती स्वशरणागतमुमुखूणां च पापस्य मायानिधादि-
मलानां च निवर्त्तयित्री, किञ्च यस्याः शिवभूतेर्भूत्या जाता-
वेकवचनमष्टावभूतीभिः सदा सर्वकालञ्चालङ्कृता भूषिता स-
हचरी सह साकं चरितुं वर्त्तितुं शीलमस्याः सा तथोक्ता
भूषककन्यका मुनः पृथिव्या घरः स्रम्भकः पर्वतो हिमाचलस्तस्य
कन्यका मुता पार्वती वामे वामपागेऽर्द्धः निराकारपक्षे तु य-
स्याश्चन्द्रमात्राकृतेर्भूत्याऽष्टविभूतभिः सदा सर्वकालमलङ्कृता
भूषिता सती ब्रह्माकारवृत्तावेव सर्वोपदेनामुपसन्त्येभूषक-
न्यका भवन्त्यस्या जीवा इति भूषणानं तत्कार्यं च विशेषः क्षेत्रा-
परपर्यायमन्तःकरणमित्यर्थः, अत्र भूपदेन ग्राह्यं तस्या धराऽव-

एवमकस्त्रस्य कन्यका मुतेव जीवब्रह्मैक्यसाक्षात्कारहेतुभूताः
 ब्रह्मास्मीत्याकारा वृत्तिर्वामे वामं सुन्दरं सुखरूपं तस्मिन्
 सुखविषयत्वादेव तस्या इति भावः, सहचरी सह साकं चोरितं
 स्वात्मसुखमनुभवितुं शीलमस्याः सा तथाभूताऽस्ति विषयत-
 द्रूपोः साहचर्यस्य साकं प्रसिद्धत्वादिति भावः, तथा स्वानन्दा
 स्व आत्मरूप आनन्दः सुखं यस्याः सा तथोक्ता न तु शिवः
 कामिवद्विषयसुखेन सुखीति भावः; निराकारपक्षे तु स्व आत्मैवा-
 नन्दः सुखं तद्रूपेत्यर्थः, न तु विषयसुखेन विद्यानन्देन च सुख-
 रूपेत्यर्थः, तथा शितिकण्ठिनी कण्ठे ब्रह्माण्डनभसामिति श्लो-
 कोक्तप्रकारेण निराकारपक्षे ययामकण्ठवस्त्वं व्याख्येयं, यद्ब्रह्माण्ड
 शरीरस्येत्यादिभि रामरत्नं धृतं कण्ठे नीलकण्ठत्वेकारणमित्यन्तैः
 श्लोकैरुक्तेषु नीलकण्ठत्वकारणेषु मध्ये यथावृत्ति साकारपक्षे
 नीलकण्ठत्वं व्याख्येयम्, एतादृशी पुरभिदः पुरं त्रिपुरम्भिनत्ति
 नाशयति असौ पुरभित् त्रिपुरहन्ता शिवस्तस्य मूर्तिराकृतिर्मे
 पुरोऽग्रे स्फूर्जति भासते; निराकारपक्षे तु पुरभिदः पु-
 राणि स्थूलसूक्ष्मकारणारूपानि समष्टिव्यष्टिरूपाणि शरीराणि
 भिनत्ति बाधतेऽसौ पुराभित्तस्य प्रत्यगभिन्नब्रह्मशिवगुरोर्मूर्ति-
 श्चिन्मात्ररूपाऽऽकृतिर्मे ब्रह्माभिन्नप्रत्ययात्मरूपस्य विदाभास-
 स्य पुरोऽग्रे प्रत्यक्षतयेत्यर्थः, स्फूर्जति प्रकाशतेऽतः कामि-
 भिः स्वमाह्वारोपेण साकारे निराकारे च पार्वत्यां वृत्तौ ब्र-
 ह्माकारायां वा शिवस्य ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मशिवगुरोश्च मेमाधि-
 क्यदर्शनात्कामित्वं प्रतिपादितं तन्मौढ्यविहितमेवेति कामि-
 त्वाभावेन ब्रह्मज्ञानिनः शिवस्य ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मशिवगुरोश्च
 पार्वत्यां प्रमारूपवृत्तौ च मेमाधिक्यदर्शनात्पार्वत्या ब्रह्माकारवृत्ते-
 श्चोक्तं ब्रह्मत्वं सम्भाव्यमिति भावः ॥ ८२ ॥

इदानीं निर्णीते सोपकरणं ध्यानमुत्तरत्रासङ्करायोपसंहरति गद्येन ।

इति सोपकरणं ध्यानम् ।

इतीति । सोपकरणमुपकरणं ध्यानानुकूलसर्वसामग्री तेन सहितं सोपकरणं ध्यानं चिन्तनरूपः पूजोपचार इति समाप्तम् ।

एवं ध्यानं निर्णीषेदानीमुत्तरपदशिष्टं पूजाकर्म निर्णेतुं तत्र प्रथमं स्नाननिर्णयाय स्नानमन्त्रं तावद्वर्णयति ।

पशुपतये नमः स्नानम् ।

पशुपतय इति । पशुपतये पशवोऽज्ञा • जीवा इ-
त्यर्थः, तेषां पतिः पालकः स्वमत्त्वचित्तवानन्दत्वदानेन रक्षको
जीवानां ब्रह्माभिन्नमत्पमात्मशिवगुरुस्तस्मै तत्स्वरूपमाप्तय इ-
त्यर्थः, नमः प्रहोभावोऽष्टपकृत्यष्टाङ्गसहितोऽष्टपकृतितद्रूपहि-
तजीववाधेन छय एवात्र प्रणामो विवक्षितः, अष्टाष्टा प्रकृतिश्च ।

‘भूमिरापो ऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ।

अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥

इति श्लोके गीतायां भगवतोक्ता, बाधश्च ‘नान्यो तोस्ति
द्रष्टा नान्यो तोस्ति श्रोते’त्यादिश्रुतिभिरष्टपकृत्युपहितकर्तृत्वभो-
क्तृत्वादिधर्मचिदाभाससत्त्वनिषेध रूप उक्तः प्रसिद्धत्वेन च
पशुत्वस्याग एव पशुपतिश्चन्द्रवाच्यो ब्रह्माभिन्नमत्पमात्मनैक्यमेव
मन्त्रायोऽत्र विवक्षित इति भावः, इममेवार्थं श्लोकेन स्पष्टयति ।

पशुत्ववासना त्याज्या ज्ञानगङ्गाम्बुधारया ।

पवित्रया शीतलया स्नाप्यः पशुपतिः शिवः ॥ ८३ ॥

पशुत्वेति । हे दिव्य ज्ञानगङ्गाम्बुधारया श्लाघते प्रय-
गमित्रं ब्रह्मानेनेति ज्ञानं बोधः स एव सन्तनगमनात्प-
वित्रत्वशारणाय गङ्गेव तस्या अम्बिवत् तापत्रयनिवर्तकत्वा-

द्विद्यानन्दोऽप्र ग्राह्यस्तस्य धारेवान्नाखण्डत्वं विवक्षितं तथा प-
वित्रया मायाविद्यारागादिमलनिवर्त्तकया शीतलया तापत्रनि-
वर्त्तयिष्या पशुत्ववामनाऽज्ञात्वात्पशोर्जीवस्य भावः पशुत्वं
तस्य वासनेच्छा त्याज्या त्यक्तुं योग्याऽस्ति तेनेत्यध्याहार्य
तेन पशुत्ववासनात्यागेन पशुपतिः पशूनामङ्गानां जीवानामिति
यावत् पतिः पालकः स्वसत्त्वं जीवेष्वारोप्य रसको ब्रह्माभि-
न्नप्रत्यगात्मशिवगुरुः शिवः सुखरूपः स्नाप्यः स्नापितव्यो ब्र-
ह्माभिन्नप्रत्यगात्मशिवगुरोर्जीवत्ववासनात्यागपुरःसरं जीव-
त्ववाध एवात्र पूजायां स्नाने कार्यमिति भावः ॥ ८३ ॥

एवं स्नानं निर्णयेदानीषुत्तरोपचारान्निर्णेतुं तत्समर्पणमन्त्रं
तावदाह ।

शिवाय नम इति पूजनम् ।

शिवाय नम इति । शिवाय शिवो ब्रह्माभिन्नः प्रत्यगात्मशि-
वगुरुस्तस्मै तत्स्वरूपमाप्तये नमोऽष्टप्रकृत्यष्टाङ्गसहितः साधि-
ष्ठानचिदाभामवाचरूपः प्रह्वीभावोऽस्त्विति प्रार्थनोक्तं मन्त्रार्थः,
इत्यनेन सर्वोपचारार्पणं ज्ञायत इति शेषः । तमेवार्थं श्लोकेनापि
स्पष्टपति ।

शिवो देवः शिवो जीवः शिवादन्यन्न विद्यते ।

एवं शिवे प्रकर्त्तव्यं भक्त्या चन्दनलेपनम् ॥ ८४ ॥

शिव इति । हे शिष्य देवः प्रत्यगभिन्नब्रह्माचिद्रूपो गुरुः
शिव आनन्दरूपोऽस्ति 'पो वै भूमा तत्सुखायाम'ति श्रुतेः, किञ्च
जीवोऽधिष्ठानकूटस्थचैतन्यमहितः प्राणोपाधिमान् बुद्धिस्य-
चिदाभासो जीवः स शिवः प्रत्यगभिन्नब्रह्मानन्द एवास्ति 'ना-
न्योनोस्ति द्रष्टे'त्यादिश्रुतीमर्जीववाधेन कूटस्थावशेषणादे-

तदेव षपीनरेकेणाप्याह शिवादिति, शिवाद्ब्रह्माभिन्नप्रत्यगानन्द-
गुरोः सकाशादन्यत्पृथग्जीवत्वं न विद्यते नास्ति ब्रह्माभिन्न-
प्रत्यगात्मनः सकाशाज्जीवसत्त्वाऽन्या नास्तीत्यर्थः, एवमित्थं भाव
एव शिवे ब्रह्माभिन्नप्रत्यगानन्दरूपे भक्त्या प्रेम्णा चन्दलेपनं
चन्दयति आह्लादयतीति चन्दनं विद्यानन्दस्तस्य लेपनं सं-
योजनं प्रकर्तव्यं प्रकर्षेण सम्प्राप्यमिति भावः ॥ ८४ ॥

एवमेवासत्तान्समर्थयितुं गद्येन मतिं जानीते ।

अथाक्षताः ।

अयेति । अयं चन्दनलेपननिर्णयानन्तरमक्षता लोके शिव-
पूजायां यथा सपर्यन्ते तेऽत्र पूजायां निर्णीयन्त इति शेषः । त-
मेव निर्णयं पद्येनाह ।

भजनादक्षता भक्ता देवस्तु स्वयमक्षतः ।

अतस्त्वक्षतया भक्त्या पूजनीयः शिवोऽक्षतैः ॥ ८५ ॥

भजनादिति । हे शिष्य भक्ता ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मत्वस्य
स्वस्मिन्निदाभासे सेवका अङ्गीकर्तारक्षिदाभासा एव भजना-
च्छादकं यत्स्वस्मिन्ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मत्वस्वीकारलक्षणं भजनं
सेवनं तस्माद्धेतोरक्षता न सता न नष्टा भवन्ति देवस्तु
ब्रह्माभिन्नप्रत्यक्षरूप आत्मापि स्वयं स्वत एवाक्षतो न सतो-
ऽविनाशी 'अविनाशी वा अरेऽयमात्मै'त्यादिश्रुतेः, एवं चोभयोः
स्वभावैक्याच्च परस्परं प्रीतिः सिद्धात भावः, अत एवोभयो-
रक्षतत्वेनैक्यादेकस्वभावत्वाच्च हेतोरक्षतेर्ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मत्व-
स्य स्वस्मिन्ब्रह्मीकारेणाविनाशित्वं प्राप्तैश्चिदाभासैरक्षतया न
क्षता नष्टा तथाविधा या भक्तिः प्रत्यगात्मत्वस्य स्वस्मिन्ब्रह्मीकारे
प्रेमलक्षणा दृष्टिस्तयाऽहंप्रेमसेवैक्यस्या दृश्येति भावः, शिवो

ब्रह्माभिन्नप्रसगात्मशिव गुरुः पूजनीय आदरणीयः इदमेवात्रा-
सतैः पूजनं ज्ञेयमिति भावः ॥ ८५ ॥

एवमसतार्पणं निर्णीयेदानीमर्कपुष्पार्पणं निर्णेतुं गद्येन प्र-
तिजानीते ।

अथार्कपुष्पविचारः ।

अथेति । अथासतार्पणनिर्णयानन्तरमर्कपुष्पार्पणनिर्णयो
लोके यदर्कपुष्पाणां शिवे समर्पणं क्रियते तस्यात्र शिवपूजायां
निर्णयो विचारः क्रियत इति शेषः । तमेव निर्णयं पद्येनाह ।

अर्कः पाशुपतो नाम देवः पाशुपतप्रियः ।

अतः पाशुपतार्कस्य पुष्पं पशुपतेः प्रियम् ॥ ८६ ॥

अर्क इति । हे शिष्य पाशुपतः पशुर्जीवस्तस्य पातः पाल-
कः स्वसत्त्वममारोपेण रक्तकः प्रत्यगभिन्नपरमात्मेत्यर्थः, तस्यायं
पाशुपतः प्रत्यगभिन्नब्रह्मविषयको बोधो नाम प्रसिद्धः स एव
प्रकाशरूपत्वादर्कः सूर्य इवास्ति अतः स बोधएवार्कोऽत्र ग्राह्यः,
किञ्च देवो ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मा पाशुपतप्रियः पशुपतिर्जीविर-
क्तकः प्रत्यगात्मा ब्रह्माभिन्नस्तस्य तद्विषयत्वेन तत्तन्मन्धी पा-
पाशुपतो बोधः प्रियः सुखकारणत्वादात्मत्वाच्चेष्टो यस्य स
तयोक्तोऽस्ति अतो जीवब्रह्मैवयवोऽधोप्रियत्वादेव पाशुपतार्कस्य
प्रत्यगभिन्नब्रह्मविषयकबोधस्य प्रकाशरूपत्वेनार्कस्य पुष्पं पुष्प-
मिव प्रफुल्लं मुक्तिसुखं पशुपतेः पशूनां जीवानां पतेः पालक-
स्य प्रत्यगभिन्नब्रह्मणः प्रियमिष्टं भवति न लौकिकार्कपुष्पमव पू-
जायां ग्राह्यमिति भावः ॥ ८६ ॥

ननु लोके तावदर्कनाम्ना वृक्षः प्रसिद्धोऽत्र तु अर्कपदेन
बोधः प्रतिपादिनस्तत्र वृक्षधर्मवत्त्वं कथं सम्भाव्यं तत्राह ।

कटुपत्रस्तरुः कोपि भक्तेन गिरिशेऽर्पितः ।

प्रकाशकस्तमोहन्ता स एवार्कत्वमागतः ॥ ८७ ॥

कटुपत्र इति । हे शिष्य भक्तेनाहं ब्रह्मास्मीति स्वस्मिन् ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्माशिवगुरुत्वाद्गीकारवता कोपि सत्त्वासत्त्वाभ्यामनिर्वचनीयः पूर्वमज्ञानावस्थायां कटुपत्रः कटूनि तीक्ष्णानि पत्राणि दलानि कामक्रोधादिवृत्तिरूपाणि यस्य स तथोक्तस्तरुर्ज्ञानावस्थायां तरांत मंसारसमुद्रमिति तत्त्वब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्माबोधो गिरिशे गिरन्ति नश्यन्ति तत्त्वज्ञानेनेति गिरयोऽज्ञानतत्कार्यरूपाः प्रपञ्चास्ताञ्छ्यातयाति स्वयंप्रकाशचिद्रूपेण तनूकरोति असौ गिरिशो ब्रह्माभिन्नः प्रत्यगात्मशिवगुरुस्तस्मिन्नर्पितस्तदभिन्नत्वेन निश्चितश्चेदित्यभ्याहार्यं, चेद्यदि तर्हि प्रकाशकः प्रकाशयिताऽत्मानात्मनोस्तमोहन्ता तमसोऽज्ञानस्य हन्ता नाशको यतो भवति अत एव स ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मविषयको बोध एवार्कत्व प्रकाशकत्वेनार्कनामत्वमागतः प्राप्त इति निश्चेतव्यम् ॥ ८७ ॥

ननु लोरुमसिद्धेऽर्के शिवमल्लीति नाम प्रसिद्धं तदत्र कथं सम्भाव्यं तत्राह ।

पुष्पङ्कुदलस्यास्य शम्भवेन निवेदितम् ।

शम्भुना स्वीकृतं तेन सा जाता शिवमल्लिका ॥ ८८ ॥

पुष्पमिति । हे शिष्य अस्य प्रत्यक्षस्य कटुदलस्य कटूनि तीक्ष्णानि दलानि कामादिरूपाणि पर्णानीव यस्य तस्यान्तःकरणान्छिन्नचिदाभामरूपबोधस्य प्रसंगभिन्नब्रह्मविषयस्य पुष्पं पुष्पमिव प्रकुल विद्यासुख शम्भवेन शं भवत्यस्मादिति शम्भुः सर्वजगदानन्दकरः प्रसंगभिन्नब्रह्माशनशुद्धस्यायं शा-

म्भवस्तदंशत्वाच्चिदाभासत्वेन शिवे प्रत्यगभिन्नब्रह्मणि निवे-
दितं समर्पितं ततः पृथगसत्त्वेन निश्चितमित्यर्थः, तच्छम्भुना
स्वीकृतं शम्भुर्जगदानन्दकरः पञ्चगभिन्नब्रह्माशिवगुरुस्तेन स्वी-
कृतमङ्गीकृतं स्वाभिन्नत्वेन सम्पादितमित्यर्थस्तेन कारणेन
साऽहं ब्रह्मास्मीति बोधरूपा वृत्तिः शिवमल्लिका शिवेन पञ्च-
गभिन्नब्रह्मणा सदैकीभूय मालते शोभत इति शिवमल्लिका-
नाम्नी जाता लोके प्रसिद्धाऽस्तीति ज्ञेयम् ॥ ८८ ॥

एवमर्कपुष्पार्पणं निर्णयिवानीं धत्तूरं निणेतुं गयेन प्र-
तिजानीते ।

अथ धत्तूरनिर्णयः ।

अयेति । अथार्कपुष्पनिर्णयानन्तरं धत्तूरनिर्णयो लोके धत्तू-
रः शिवे-समर्प्यते तस्य निर्णयो विचारः क्रियत इति शेषः । त-
मेव निर्णयं पञ्चधत्तूरनामनिरुक्त्या पञ्चभिः श्लोकैराह, तत्र
तावद्धत्तूर इति धत्तूरनामनिरुक्त्योभयोः स्वभावसाम्यदर्श-
नेन समाह ।

ईश्वरस्य प्रसादेन भासतेऽन्यादृशं जगत् । .

स्वसमानगुणत्वेन धत्तूरः शिवबल्लभः ॥ ८९ ॥

ईश्वरस्येति । हे शिष्य ईश्वरस्य शिवस्य प्रसादेन मज्जनाद्युपायैः
स्वस्मिन्स्वदाविर्भावलक्षणेन जगद्विश्वमन्यादृशं पूर्वं सद्रूपेण यत्प्र-
सीतं न देव ततो विपरीतमसद्रूपं भासते दृश्यते धत्तूरस्यापि सेवनेन
तत्सेवके धत्तूराविर्भावलक्षणेन धत्तूरस्य प्रसादेनापि जगदन्यादृशं
विपरीतं भवतीत्यतः स्वसमानगुणत्वेन स्वस्य शिवस्य गुणेन स्वभा-
वेन समानस्तुल्यो गुणः स्वभावो यस्य धत्तूरस्य तस्य भावस्तत्त्वं तेन

धत्तूते लोक उन्मत्तद्वसः शिववल्लभः शिवस्य महादेवस्य वल्लभः
प्रियोऽस्ति । मकृतार्थे तु ईश्वरो ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मशिवगुरुस्तस्य
प्रसादेन प्रसादो विवेकेन चिदाभास आविर्भावलक्षणत्वेन तस्यैव
स्वात्मसाक्षात्कारवत्तद्विद्याभासस्य जगद्विश्वमन्यादृशं 'सर्वं खल्विदं
ब्रह्मे'ति दृष्ट्या जगत्स्वरूपेण ब्रह्मस्वरूपं भासते प्रतीयत इत्यतः
स्वसमानगुणत्वेन स्वेन प्रत्यगभिन्नब्रह्मणा समानस्तुल्यो गुणः
स्वभावो यस्य स तथोक्तः स्वात्मतादात्म्येन स्वात्मसेवकाचिदा-
भासेष्वविर्भावे सति जगदन्वयाप्रतीतिकरणगुणसाम्यवांस्त-
स्य भावस्तत्त्वं तेन तेनोपलक्षितः पुरुषो धत्तूरः शिववल्लभः
शिवस्य प्रत्यगभिन्नब्रह्मगुरोर्वल्लभः प्रिय आत्मत्वाद्भव-
तीति ज्ञेयम् ॥ ८९ ॥

इदानीमुन्मत्तनापनिरुक्त्यापि तत्तात्पर्यमाह ।

उन्मत्त्या स्वयमुन्मत्त उन्मादयति शाम्भवान् ।

अत एव प्रियं शम्भोः पुष्पमुन्मत्तसम्भवम् ॥ ९० ॥

उन्मत्त्येति । हे शिष्य स्वयं शिव उन्मत्त्या मनोऽलयाप-
रपर्याययोन्मत्यावस्थयोन्मत्त उन्मादं प्राप्तः सञ्छाम्भ-
वाञ्छम्भुः शिवस्तस्यैते शाम्भवाः शिवभक्तास्तानुन्माद-
यति उन्मत्तान्करोति यतः कारणादत एवानेनैव कारणेन
शम्भोः शिवस्योन्मत्तसम्भवं धत्तूरोत्पन्नं पुष्पं कुसुमं प्रियमिष्टं
ज्ञेयम् । परमार्थस्तु स्वयं ब्रह्माभिन्नविद्यात्मोन्मत्त्या 'नेह नाना-
स्ति किञ्चने'ति श्रुत्या सर्वस्यात्मभिन्नस्य वस्तुनो बाधितत्वेन
मनसोऽत्यन्ताभावरूपया मुक्तावस्थयोन्मत्त उन्मत्त इव विधि-
निर्देशातीतः प्रतीयते तथा सञ्छाम्भवाञ्छम्भुः सकलजगदान-
न्दकरः प्रत्यगभिन्नो ब्रह्मान्दस्तस्यैते शाम्भवा ब्रह्माभिन्नप्रत्य-
गात्मत्वं प्राप्ताविद्याभासाः प्रमातार इत्यर्थः, तानुन्मादयति

मनोनाशेन विधिनिषेधातीतान्करोति मुक्तान्करोति यतः कार-
णादत एवैवंस्वभावादेव शम्भोः सकलजगदानन्दकरस्य ब्र-
ह्माभिन्नप्रत्यगात्माशिवगुरोरुन्मत्तमम्भवं वाधितमनसश्चिदा-
भासात् सम्भव उत्पतिर्यस्य तच्चादृशं पुष्पमिव विकसितं ज्ञानं
ज्ञानरूपा वृत्तिः प्रियमिष्टमास्त न धत्तूरपुष्पमिति ज्ञेयम् ॥ ९० ॥

इदानीं कितवनामनिरुत्त्यापि तदद्रढयति ।

कैतवं कितवस्यास्य सर्वगोऽयं न लिप्यते ।

अतः कितवधूर्त्तस्य कैतवं कुसुमं प्रियम् ॥ ९१ ॥

कैतवमिति । हे शिष्य अस्य प्रत्यगाभिन्नब्रह्माशिवगुरोः कित-
वस्य सर्वगत्वे सति अलिप्तत्वं कपटं तेन पुक्तत्वात्कपटिनो यज्ज्ञा-
निषु प्रसिद्धं सर्वगः सर्वत्रानुस्यूतः मननं लिप्यते लिप्तो न भ-
वति सर्वोत्पत्तिलयादिना तद्वाञ्छ भवतीति तदिदं कैतवं कपटं ज्ञेयं
यतोऽतः कारणात्कपटवत्त्वादित्यर्थः, कितवधूर्त्तस्य सर्व-
गत्वे सति अलिप्तत्वेन कितवः कपटः कामादिधूर्त्तवञ्चकत्वेन
धूर्त्तो वक्ष्यमाणो वञ्चकः प्रत्यगाभिन्नब्रह्माशिवगुरुस्तस्य, यद्वा
स्वस्मिन्सर्वगत्वेनालिप्तत्वं कामादिवञ्चकत्वं च साक्षा-
त्कृतवानुप्रमाता तस्य कैतवं तस्मादुत्पन्नं कुसुमं पुष्पमिव प्रफुल्ल-
मलिप्तत्वमर्षगत्वकामादिवञ्चकत्वोपलक्षितं प्रत्यगाभिन्नपरमात्म-
शिवगुरुविषयकं ज्ञानं विद्यानन्दाविकामवमिति भावः, प्रियमिष्टं
नान्पादित्यर्थः । लौकिकार्थे तु अस्य प्रत्यक्षस्य कितवस्य रज्जलि-
नो यत्प्रसिद्धं सर्वगः समप्यहंभावाधिष्ठातृत्वेन समस्तपदा-
र्थेषु व्याप्तः सन्नपि न लिप्यते लिप्तो न भवतीत्येवं कैतवं
कापट्यमस्ति अतः कारणात्कितवधूर्त्तस्य कपटेनोक्तविधेन धू-
र्त्तस्य सर्ववञ्चकस्य स्वस्वभाववत्त्वेन कैतवं धात्तूरसम्यन्धि कुसुमं

पुष्पं मियमिष्टम् ॥ ९१ ॥

इदानीं धूर्तनामानिरुक्त्यापि तद्वदयति ।

कामादयो महाधूर्ता धूर्तितं यैर्जगत्त्रयम् ।

तान्धूर्तयति यो युक्त्या स धूर्तो धूर्जटिप्रियः ॥ ९२ ॥

कायावप्य इति । हे शिष्य कामादयः कामोऽभिवाप आदिर्मुख्यो येषु क्रोधादिषु ते महाधूर्ता महान्तः श्रेष्ठा धूर्ता वञ्चकाः सन्ति तत्रोपपत्तिमाह धूर्तितमिति, यैः कामादिभिर्जगत्त्रयं जगतां लोकानां त्रये त्रिकं धूर्तितं वञ्चितमस्ति ते कामाद्याः शिवेन ब्रह्माभिन्नमत्पगात्मशिवगुरुणा धूर्तितास्तत्तद्विषयवाचनेन वञ्चिताः सन्तीति हेतोरयं तादृशकामादिवञ्चकः प्रत्यक्षो धूर्तः सर्वकामादिवञ्चको ज्ञानी चिदाभासो धूर्तबलमो धूर्तकामादिवञ्चकस्य प्रत्यगभिन्नपरमात्मन आत्मत्वाद्बलमः मियोऽस्ति न तु लौकिकधूर्त इत्यर्थः । लौकिकार्थे त्रययोः स्वभावैकपाष्ठौलिकधूर्तमिषः शिवः, शेषं समानम् ॥ ९२ ॥

इदानीं कनकाह्वयनामनिरुक्त्यापि तदेवाह ।

अर्पितं शङ्करे धूर्तपत्रं कनकपुष्पदम् ।

अनेन हेतुना जातो धत्तूरः कनकाह्वयः ॥ ९३ ॥

अर्पितमिति । हे शिष्य शङ्करे जगदानन्दप्रदे प्रसगभिन्नब्रह्मशिवगुरावर्पितं तत्तत्तात्पर्येण प्रसगात्प्राप्तेन संपादितं धूर्तपत्रमुक्तसत्पणकामादिवञ्चकस्य चिदाभासस्य पत्रमिव वृत्तस्यागभूतमहंब्रह्मास्मीति ज्ञानं कनकपुष्पदं कनकस्य सुवर्णस्यापेणेन यत्पुष्पं सुकृतं तद्वदतीति तथाभूतं भवति अनेनैतेन

१ धूर्तबलमः ।

हेतुना कारणेन धत्तुरो जगदन्यथाभासक उक्तलक्षणो ज्ञानी
 कनकाढ्यः कनकं सुवर्णमित्यादयं नाम यस्य स तयोक्तो जातो
 वेदेषु प्रतिपादितः सुवर्णं धर्मं परिवेदनमि'त्यादिष्वित्यर्थः । लौ-
 किकार्थे तु धूर्त्तपत्रं धूर्त्तस्य धत्तूरस्य पत्रं पर्णं शङ्करे शिवेऽर्पितं
 सत्कनकपुण्यत्वं सुवर्णार्पणपुण्यफलप्रदं भवतीति शैवपुराणेषु प्र-
 तिपादितमनेन हेतुर्नैतेन कारणेन धत्तूरः कनकाढ्यः कनक
 इति नामको जातो लोके प्रसिद्धः ॥ ९३ ॥

एवं धत्तूरं निर्णयेदानीं कण्टकारिकां निर्णेतुं गद्येन प्रति-
 जानीते ।

अथ कण्टकारिकानिर्णयः ।

अथेति । अथ धत्तूरनिर्णयानन्तरं कण्टकारिकानिर्णयो
 लोके वा कण्टकारिका शिवे ममर्ष्यते तस्या निर्णयो निश्चयोऽत्र
 क्रियत इति शेषः । तमेव पद्येनाह ।

भक्त्या भक्तेन चेद्वृत्तिर्मनसः शङ्करेऽर्पिता ।

सकण्टकस्वभावापि जाता साऽकण्टकारिका ॥ ९४ ॥

भक्त्येति । हे शिष्य भक्तेन जीवग्रहैक्यमेवता माधिष्ठा-
 नशुद्धिस्थविदाभामेनाधिकारिणा मनमथेतमो हृत्तिस्तरत्वंप-
 दार्थशोधनेन शुद्धतत्त्वंपदार्थयोः कूटस्थग्रहणोरैक्यविषयाऽहं-
 ग्रह्यास्मीतिरूपा भक्त्या प्रेम्णा तद्विषयकस्तहेनेत्यर्थः, शङ्करे स-
 कलजगदानन्दकरे मत्पगभिन्नग्रहणशिवगुरावर्पिता तदाकारा-
 कारिता पृथगसत्त्वेनावलोकितेत्यर्थः, चेद्यादि तर्हि तदर्पणात्पूर्वं
 सा हृत्तिरेव सकण्टकस्वभावापि कण्टका इव पीडाहेतवः फा-
 मादिविकारा अत्र ग्राह्यास्तैः सहितो युक्तः स्वभावो यस्याः सा
 तयोक्तापि कामादिविकारैः संवृत्तापीत्यर्थः, केवलग्रह्यानन्दा-

तिशयेनाकण्टकारिका न विद्यन्ते कण्टका दुःखकारणभूताः
कामादिविकारा यस्यां सा तथाभूता केवलं सुखमात्रानुसन्धा-
नवतीत्यर्थः, जाता सम्पन्ना । लोकमसिद्धार्थेषु, यद्यपि कण्ट-
कैः सह वर्तमाना कण्टकारिका वृहती भक्तिपूर्वकं शिवपूजके-
न शिवेऽर्पिता यदि स्यात्तर्हि शिवप्रमादद्वारा तत्प्रमर्षकायां
सुखमाप्तिहेतुत्वात्कण्टकरहितैव सम्पन्नेति शोध्यम् ॥ ९४ ॥

एवं कण्टकारिकां निर्णयेदानीं विल्वपत्राणि निर्णेतुं श-
येन प्रतिजानीते ।

अथ विल्वविचारः ।

अथेति । अथ कण्टकारिकानिर्णयानन्तरं विल्वनिर्णयः शि-
वस्य विल्वः प्रेषानिति लोके शास्त्रे च प्रसिद्धिरतोऽत्र विल्वस्य-
विल्वनाम्नो वृक्षस्यापि निर्णयो विचारः क्रियत इति शेषः ।
तमेव त्रिभिः पदैराह, तत्र तावच्छाण्डिल्य इति विल्वनामास्ती-
ति तन्निस्त्या ताद्विचारमाह ।

शिवभक्तिस्वभावेन शाण्डिल्यो हि महामुनिः ।

तन्नाम्नैव प्रियं शम्भोः पत्रं शाण्डिल्यसम्भवम् ॥ ९५ ॥

शिवप्रकीर्ति । हे शिष्य शिवभक्तिस्वभावेन शिवे प्रत्य-
गभिन्नवत्पगुरीं सा भक्तिः प्रत्यगाभिन्नप्रपञ्चस्वमेव न कृपा वृत्तिः
स एव स्वभावः शीत तेनोपलक्षितोऽन एव महामुनिर्मेहाज्ज्ञे-
ष्टो मुनिर्ज्ञानी शाण्डिल्यः शाण्डिल्यनामको हि 'मसिद्ध' अप्रा-
प्तनाशास्त्रेऽस्ति अतस्तस्मिन्प्रेम्णः शिवसम्बन्धिनः आशिवयद्-
र्शनात्तत्र च शिवमेमाधिक्ये द्रव्याविद्वत्पणोरभेदानिरूपणाद्व्या-
पिदि द्रव्यात्मत्वेन द्रव्यणः प्रेमाधिक्यं सम्भाव्यं 'प्रेमः पुत्रादि-
चात्मयोग्यस्माच्च सर्वस्मादान्तरतरोऽयमात्मे'त्यादिश्रुतेः शम्भोः

शम्भवत्यस्मादिति शम्भुब्रह्माभिन्नः प्रसगानन्दस्तस्य तत्प्र-
णीतमुपासनाग्राह्यं प्रसगभिन्नब्रह्मविपयिणी वृत्तिर्वा शाण्डि-
ल्याभिधान्मुनेः सम्भव उत्पत्तिर्यस्य तत्तथाविधं पत्रमिव वृक्ष-
स्यात्र ग्राह्यं तन्नाम्नैव शाण्डिल्य इति लोकमसिद्धदेहादिदृष्ट्या
नामाभिधानं तेनैवोपलक्षितं प्रियं प्रीतिविषयं भवतीति ज्ञेयं,
न तु प्रसिद्धविल्वपत्रमत्र शिवमियं ग्राह्यमिति भावः । लौकिका-
र्थेऽपि प्रसिद्धशिवभक्तशाण्डिल्यमुनिनामवत्त्वादेव विल्वपत्रं शि-
वांप्रपमिति योज्यम् ॥ ९५ ॥

इदानीं शैलूपनामनिरुक्त्यापि तन्निर्णयमाह ।

विश्वरूपो महादेवः स्वयं शैलूपलक्षणः ।

अतः शैलूपपत्राणां पूजया स प्रसीदति ॥ ९६ ॥

विश्वरूप इति । हे शिष्य महादेवो महानपरिच्छिन्नो दे-
वश्चिन्मात्ररूपो ब्रह्माभिन्नप्रसगात्मा यतो विश्वरूपो विश्वं स-
मस्तं जगद्रूपमाकृतिर्यस्य स तथाविधोऽस्ति अतः स्वयं ब्र-
ह्माभिन्नप्रत्यगात्मा शैलूपलक्षणः शैलूपस्य बहुरूपधारिणो
नटस्य लक्षणमिव लक्षणं चिह्नं यस्य स तथाविधोऽस्ति अतः
शैलूपलक्षणवत्त्वादेव हेतोः स उक्तविधो ब्रह्माभिन्नप्रसगा-
त्मशिवगुरुः शैलूपपत्राणां तादृशसमस्तजगद्रूपधारिणां तद्वाधेन
ब्रह्मस्वरूपधारिणां चिदाभासानां पत्राणीव ब्रह्माकारवृत्तय-
स्तासां कृतया पूजया कर्तरि पट्टी तामिः कृतयेत्यर्थः, ब्रह्माका-
रवृत्तिमनाह एवात्र पूजा तया प्रसीदति प्रसन्नो भवति न तु
लोकमसिद्धविल्वपत्राप्यत्र ग्राह्याणि लोकमसिद्धविल्वपत्रैः पूजनं
तु सांसारिकफलहेतुत्वान्मुमुक्षुभिर्नादरणीयमिति भावः ॥ ९६ ॥

इदानीं श्रीफलनामनिरुक्त्यापि तन्निर्णयमाह ।

जन्मनस्तु फलं श्रीमद्विल्वपत्रार्पणाच्छिवे ।

अतो निरूपितो वृक्षो विल्वः श्रीफलसंज्ञया ॥ ९७ ॥

जन्मन इति । हे शिष्य यस्मिन्नन्यनि देहद्वयाविर्भाव-
पूर्वं तादात्म्यमतीतिरूपे जन्मनि ब्रह्माभिन्ने मत्पगात्मशिवे सु-
स्वरूपे विल्वपत्रार्पणादुक्तविधौ यो विल्वश्चिदाभासस्तस्य
पत्रमिव पत्रमहंब्रह्मास्मीतिष्टोत्तरूपं तत्पार्पणं निवेदनं ब्रह्मा-
भिन्नमत्पगात्ममात्रत्वसम्पादनसंज्ञं तस्मादेतोस्तस्य जन्मनस्तु
देहद्वयसाहेतोचदाभासाविर्भावसंज्ञोत्पत्तेः फलं मयोजनं श्री-
मच्छ्रीसुक्तिसम्पत्तिर्विद्यतेऽस्य तत्तथोक्तं जायते यतोऽतः
कारणाद्विल्व उक्तविधौ ज्ञानी चिदाभास एव वृक्षस्तत्त्व-
ज्ञानेन वृक्षनीयो विनाशार्हः श्रीफलसंज्ञया श्रीफल इति नाम्ना
निरूपितो विशेषितो मुक्तिफलवत्त्वान्मुक्तनाम्ना निर्दिष्ट इति
भावः । लौकिकार्थे तु यस्मिन्नन्यनि शिवे विल्वपत्रं समर्पितं
तस्य जन्मनः फलं श्रीमत्सायुज्यादिषुक्तिप्राप्तिपद्भवति अतो
विल्वनामको वृक्षः श्रीफलनाम्ना लोके उपवाह्यत इति
भावः ॥ ९७ ॥

एवं विल्वपत्रार्पणं निर्णोपेदानीं शिष्टान्धूपादीन्द्रक्षिणा-
न्तानुपचारानपि निर्णय दर्शयति ।

धूपप्रदीपनैवेद्यफलताम्बूलदक्षिणाः ।

शिवाय नम इत्येव सर्वमेवास्य पूजनम् ॥ ९८ ॥

धूपेति । हे शिष्य धूपप्रदीपनैवेद्यफलताम्बूलदक्षिणा धूपश्च
वसोन्द्रिषाणि वैरम्यानले बग्ध्वा तव उत्पन्नो ब्रह्मात्मविषयक-
वासनारूपः कर्मज्ञानमयो यदिन्द्रियगण इत्यत्रोक्तः, मदीयश्च
जीववक्ष्येवविषयको ज्ञानस्वरूपो यस्मिन्नुज्ज्वलित इत्यत्रोक्तः,

नैवेद्यश्च द्वैतवाधरूपो यद्भक्ष्यं प्रियमस्पृशन्नोक्तः, फलं च भक्ति-
रूपं निष्कामोत्तमधर्ममम्भ्रमजुषामित्यत्रोक्तः, ताम्बूलं च मैत्र्या-
दिवृत्तिचतुष्टयाङ्गीकरणलक्षणं पन्मैत्र्यादिचतुष्टयमित्यत्रोक्तमेव,
दक्षिणा च मनश्चिन्तामणिसमर्पणलक्षणा सर्वस्वं मम तत्किमेत-
न्नोक्तं, एते सर्वेषुपचाराः शिवाय नम इत्येव शिवो देवः शि-
वो जीव इत्यत्रोक्तलक्षणेन प्रत्यगभिन्नपरमात्मशिवगुरोर्जीवस्य
पार्थक्यवाधनेन लाक्षिताश्चेत्स्युस्मर्द्धिं सर्वमेव समस्तमपि लौकिक-
कवैदिकनिपिद्धाचरणमपि अस्य प्रत्यगभिन्नब्रह्मशिवगुरोः पू-
जनं पूजा भवति तत्र किं वक्तव्यमेवादृशाचरणं पूजा भवती-
ति भावः ॥ ९८ ॥

एव दक्षिणान्तानुपचारान्विर्णीयेदानीं मन्त्रजपं निर्णेतुं
मन्त्रनिर्णयमाह ।

विद्यासु श्रुतिरुत्कृष्टा रुद्रैकादशिनी श्रुतौ ।

तत्र पञ्चाक्षरी श्रेष्ठा सा जप्या शिवतुष्टये ॥ ९९ ॥

विद्यास्त्विति हे शिष्य विद्यासु ज्ञानसाधनोपासनाभाषन-
मतिपादिकासु वाणीषु मध्ये श्रुतिर्वेद उत्कृष्टा प्रमाणशिरोभू-
तत्वाच्छ्रेष्ठाऽस्तीति ज्ञेयं, तत्र श्रुतौ वेदेपि रुद्रैकादशिन्येका-
दशानुवाकैर्नमकारारूपैश्चमकारारूपैश्चोपलक्षिता रुद्राध्यायरूपा
वाक्श्रेष्ठा ज्ञेया, तत्रापि नमः शिवाय चेति पञ्चाक्षर्याम्नाशादिप-
ञ्चभूतरूपवाच्यांश्चतुष्टयेन तत्साक्षिप्रत्यगभिन्नब्रह्मनिन्यात्रशिव-
गुरुलक्षिका शिवाय नम इति पञ्चाक्षरममूढरूपा वाक्श्रेष्ठोत्कृष्टा-
ऽस्ति, यद्वा पञ्चम्यर्थे सप्तमी तत्र ततोपि रुद्राध्यायरूपवाक्य-
जावादापि पञ्चाक्षरी पञ्चानामसराणां वर्णानां समाहाररूपा
वागदं ब्रह्मास्मीत्येवं रूपा श्रेष्ठेति व्याख्येयं, सोक्तविद्या शि-
वपञ्चाक्षर्यदं ब्रह्मास्मीति पञ्चाक्षररूपा शिवाय नम इत्येवंरूपा

वा शिवतृष्टये शिवो ब्रह्मामिन्नप्रत्यगात्मशिवगुरुस्तस्य तृष्टिः
सन्तोषः सुखमित्यर्थः, तस्य ब्रह्मानन्दप्राप्तये जप्त्वाऽऽवर्त-
नीया ॥ ९९ ॥

एवं मन्त्रं निर्णयिष्यामीमेकादशविल्वपत्रैः शिवम्पूजयितुं
तन्निर्णय गद्येन प्रोक्तजानीते ।

अथैकादशविल्वपत्रिकाः ।

अथेति । अथ मन्त्रनिर्णयानन्तरमेकादशविल्वपत्रार्पण-
मेकादशसङ्ख्यानि यानि पूर्वोक्तचिदाभासलक्षणस्य विल्वस्य
पत्राणीव वृत्तयस्तेषामपरां प्रत्यगामिन्नब्रह्मभावत्वानुसन्धाने त-
स्य निर्णयो विचारः क्रियत इति शेषः । तत्रादौ मयमविल्वप-
त्रार्पणं निर्णयि दर्शयति ।

द्रष्टा च दर्शनं दृश्यमिति पत्रत्रयान्विता ।

शिवे समर्प्या चिद्रूपे प्रथमा विल्वपत्रिका ॥ १०० ॥

द्रष्टाचेति । हे शिष्य द्रष्टा साधिष्ठानो बुद्धिस्थश्चिदाभासो
रूपसाक्षात्कारकरणभूतचक्षुषा रूपदर्शनवान्, दर्शनं च तस्यो-
क्तविषद्रष्टृ रूपज्ञानकरणभूतं चक्षुः, दृश्यं च रूपमित्येवं यानि प-
त्राणि वृत्तयस्तेषां त्रयमन्योन्यसापेक्षत्वात्तत्त्वं त्रिदलमित्यर्थः,
तेनान्विता युक्ता प्रथमा वक्ष्यमाणासु आदिभूता विल्वपत्रिका
सामान्यात्रिपुटीसाक्षिचिद्विपायिणी वृत्तिः शिवे चिद्रूपे भागत्या-
गलक्षणया लक्षिते चिन्मात्रस्वरूपे ब्रह्माभिन्नप्रत्यगानन्दशिवगुरौ
समर्प्या ततः पृथगसत्त्वात्तस्या वाचपूर्वमवलोकनीयेदमेवात्र सम-
र्पणमेवमग्रेऽपि दशसु शेषम् ॥ १०० ॥

इदानीं द्वितीयां तथाविधां विल्वपत्रीं दर्शयति ।

कर्त्ता कार्यं च करणमिति पत्रत्रयान्विता ।

शिवे समर्प्या चिद्रूपे द्वितीया विल्वपत्रिका ॥ १०१ ॥

कर्त्तेति । हे शिष्य कर्त्ता साधिष्ठानबुद्धिस्थिचिदाभास इन्द्रियजन्यक्रियाभिधानी, कार्यं चेन्द्रियै रूपादिसाक्षात्करणरूपो व्यवहारः, करणं च तत्तत्क्रियासाधनमन्तःकरणं बाह्येन्द्रियदशकं चेतिपत्रत्रयात्मिकेत्येवं यत्पत्राणां द्वाभ्यां त्रयं त्रिकं तदेवात्मा स्वरूपं यस्याः सा बुद्धिरेवात्र ग्राह्या, सोक्तविधा द्वितीया द्विसङ्ख्यापूरणी विल्वपत्रिका पूर्वोक्तचिदाभासलक्षणस्य विल्वस्य पत्रिकेवांशभूता पत्रिका त्रिदलरूपेत्यर्थः, चिद्रूपे चेत्यरहितचिन्मात्ररूपे शिवे ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मानन्दशिवगुरौ समर्प्या समर्पणीया तदभिन्नत्वेनावलोकनीयाति भावः ॥ १०१ ॥

हृदानीं तृतीयां विल्वपत्रीं दर्शयति ।

भोक्ता च भोजनं भोज्यमितिपत्रत्रयात्मिका ।

शिवे समर्प्या चिद्रूपे तृतीया विल्वपत्रिका ॥ १०२ ॥

भोक्तेति । हे शिष्य भोक्तेन्द्रियैरन्तःकरणवृत्तिभिश्च मापितविषयजन्यसुखानुभववानुत्सानन्दमयो विज्ञानमयः, भोजनं च तत्तत्सुखानुभवकरणरूपा वृत्तिः, भोज्यं च भोगविषयं सुखं चेतिपत्रत्रयात्मिकेत्येवं यत्पत्राणां द्वाभ्यां त्रयं त्रिकं तदात्मा स्वरूपं यस्याः सा तथाविधा बुद्धिस्तृतीया त्रिसङ्ख्यापूरणी विल्वपत्रिका विल्वस्य पूर्वोक्तचिदाभासलक्षण आण्डल्यस्य पत्रिका पत्री चिद्रूपे चिन्मात्ररूपे शिवे ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मशिवगुरौ समर्प्या तदभिन्नत्वेनावलोकनीया ॥ १०२ ॥

षतुर्धामाह ।

भूर्भुवश्च तथा स्वर्ग इतिपत्रत्रयात्मिका ।

शिवे समर्प्या चिद्रूपे चतुर्थी विल्वपत्रिका ॥ १०३ ॥

भूरिति । हे शिष्य भूर्भुवन्त्यस्या भूतानीति भूः पृथ्वी भुव-
श्चान्तरिक्षलोकस्तथा तद्वत्स्वर्गः स्वर्गलोक इतिपत्रत्रयान्वि-
तेत्येवंविधं पत्रत्राणां दलानां त्रयं त्रिकं तेनान्विता युक्ता-
बुद्धिश्चतुर्थी चतुःमङ्ग्यापूरणी विल्वपत्रिका विल्वस्योक्तवि-
धत्रिपुटीलक्षणात्रिदललक्षितचिदाभासस्य पत्रिका पत्रीच बुद्धि-
श्चिद्रूपे चेत्यरहितचिन्मात्ररूपे शिवे ब्रह्माभिन्नप्रसगात्मशिवगुरौ
समर्प्या समर्पणीया तद्रूपत्वेनानुभाव्येति भावः ॥ १०३ ॥

पञ्चमी दर्शयति ।

जाग्रत्स्वप्नस्तथा सुप्तिरितिपत्रत्रयान्विता ।

शिवे समर्प्या चिद्रूपे पञ्चमी विल्वपत्रिका ॥ १०४ ॥

जाग्रदिति । हे शिष्य जाग्रदिन्द्रियैरर्थोपलब्धिर्जागरित-
मित्युक्तलक्षणा जाग्रदवस्था, स्वप्नो जाग्रद्विषयवासनावसित-
बुद्धौ प्रातीतिकः प्रपञ्चः स्वप्न इत्युक्तलक्षणा स्वप्नावस्था, तथा
तद्वत्सुप्तिर्जाग्रत्स्वप्नविषयैः सह वृत्तिसहितबुद्धेर्लयेन कार-
णाद्यानमात्रस्थितिरित्युपलक्षिता सुषुप्त्यवस्थेत्येवं पत्रत्रया-
न्विता पत्राणां दलानां पञ्चयं त्रिकं तेनाऽन्विता युक्ता बुद्धिः
पञ्चमी पञ्चमङ्ग्यापूरणी विल्वपत्रिका विल्वस्योक्तविधत्रिद-
लोपलक्षितचिदाभासस्य पत्रिका पत्री चिद्रूपे चेत्यरहितचि-
न्मात्ररूपे शिवे ब्रह्माभिन्नप्रसगात्मशिवगुरौ समर्प्या समर्प-
णीया तद्रूपेणानुभाव्येति भावः ॥ १०४ ॥

षष्ठी दर्शयति ।

स्थूलं सूक्ष्मं कारणालयमितिपत्रत्रयान्विता ।

शिवे समर्प्या चिद्रूपे पट्टिका विल्वपत्रिका॥१०५॥

स्थूलमिति । हे शिष्य स्थूल पञ्चीकृतपञ्चभूतकार्यरूप
समष्टिर्वाष्टिस्थूलशरीर, सूक्ष्मपञ्चीकृतपञ्चभूतकार्यरूप सप्तद
शावयवक समष्टिलिङ्गशरीर, कारणारय स्थूलसूक्ष्मशरीरप्रकृ-
तिरूपमज्ञानममाष्टरूपीष्टरूप कारणशरीरमितिपत्रययान्विता-
इति उक्तविध यत्पत्राणा दलाना त्रय त्रिक तेनान्विता युक्ता
बुद्धिः पट्टिका पद्मद्वयापूरणी विल्वपत्रिका विल्वस्याक्त-
प्रकारविपुटीलक्षणत्रिदलोपलक्षितचिदाभासस्य पात्रिका पञ्ची
चिद्रूप चरगृहीतचिन्मात्ररूपे शिवे ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मशि-
गुर्गो समर्प्याऽर्पितव्या तन्मात्रत्वेनाऽनुभाव्येति भावः ॥१०५॥
इदानीं मसृमीं विल्वपत्रीं दर्शयति ।

अविद्या संसृतिर्जीव इति पत्रतयान्विता ।

शिवे समर्प्या चिद्रूपे सप्तमी विल्वपत्रिका॥१०६॥

अविद्येति । हे शिष्य अविद्या मलिनमत्त्वप्रधाना प्रकृ-
त्यशरूपा जीवत्वोपाधिभूता, मसृतिः मसरति मसरतीति स-
सृति समार', जीवो जीवयति ससार विपरीतज्ञानेति जीवः
प्राणोपाधिमान् ससारी चिदाभाम इतिपत्रययान्विता=इत्यत्र
यत्पत्राणा दलाना त्रय त्रिक तेनान्विता युक्ता बुद्धिः सप्तमी
सप्तमद्वयापूरणी विल्वपत्रिका विल्वस्याक्तावधात्रपुटीलक्षण-
त्रिदलोपलक्षितस्य चिदाभासस्य पात्रकवागच्छा चिद्रूप चे-
त्तरगृहीतचिन्मात्ररूपे शिवे ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मशिगुर्गो म
मर्प्या समर्पणीया तन्मात्रत्वेन चिन्तनीयनि भावः ॥ १०६ ॥

अष्टमीं विल्वपत्रीं लक्षयति ।

उत्पत्तिश्च स्थितिर्नाश इतित्रययान्विता ।

शिवे समर्प्या चिद्रूपे ह्यष्टमी विल्वपत्रिका ॥ १०७ ॥

उत्पत्तिरिति । हे शिष्य उत्पत्तिर्जगतः स्वस्य बोद्धवः, स्थितिश्च स्वधर्मस्थानलक्षणमर्यादापाननं स्वयं च तदाचरणं, नाशश्च संहार इतिपत्रत्रयान्विता—इत्येव यत्पत्राणां दलानां त्रयं त्रिकं तेनान्विता युक्ता बुद्धाश्चिद्रूपे चेत्यरहिताचन्मात्ररूपे शिवे ब्रह्माविष्णुमत्स्यगात्माशिवगुरावष्टम्यष्टमंरूपापूरणी विल्वपत्रिका विल्वस्योक्तात्रिपुटीलक्षणत्रिदशोपलक्षितचिदायामस्य पत्रिका पत्री समर्प्या समर्पणीया तन्मात्रत्वेनानुभावेत्यर्थः ॥ १०७ ॥

नवमीं पत्रिकां दर्शयति ।

ब्रह्मा विष्णुस्तथा रुद्र इतिपत्रत्रयान्विता ।

शिवे समर्प्या चिद्रूपे नवमी विल्वपत्रिका ॥ १०८ ॥

ब्रह्मा इति । हे शिष्य ब्रह्माविरिञ्चिः सर्वजगज्जनकंतेन प्रमिद्धः, विष्णुश्च जगत्पालकत्वेन प्रसिद्धो हरिः, तथा रुद्रद्रुद्रः सर्वसंहारकः शिव इतिपत्रत्रयान्विता—इत्येव यत्पत्राणां दलानां त्रयं त्रिकं तेनान्विता युक्ता बुद्धर्गवमी नवमंरूपापूरणी विल्वपत्रिका विल्वस्योक्तात्रिपुटीत्रिदशोपलक्षितचिदायामस्य पत्रिकेवांशरूपा चिद्रूपे चेत्यरहिताचन्मात्रस्वरूपे शिवे सृष्टरूप प्रत्यगभिन्नब्रह्मगुरौ समर्प्या समर्पणीया ब्रह्माविष्णुमत्स्यगात्माशिवगुरुमात्रतयाऽवलोकनीयेति भावः ॥ १०८ ॥

दशमीं विल्वपत्रीं लक्षयति ।

तमो रजस्तथा सत्त्वमिनिपत्रत्रयान्विता ।

शिवे समर्प्या चिद्रूपे दशमी विल्वपत्रिका ॥ १०९ ॥

तम इति । हे शिष्य तम आवरणात्पकं मोहस्रभावं स्वा-

स्मृतिनिर्माणमत्र तमःशब्देन ग्राह्यं, रजश्च चाञ्चल्यधर्मवत्त-
र्जगदुत्पत्त्यादौक्रियाकारणं लोभादिदृष्ट्युपलक्षणमत्र ग्राह्यं, त-
था तद्वत्सत्त्वं प्रकाशस्वरूपं सर्वजगज्ज्ञानकारणं धर्ममीत्याद्युपल-
क्षितमिति पत्रत्रयान्विता=इत्येवं प्रकारं यत्पत्राणां दलानां त्रयं-
त्रिकं तेनान्विता संयुक्ता बुद्धिर्दशमी दशसङ्ख्यापूरणी विल्व-
पात्रिका विल्वस्योक्तविधात्रपुटीत्रिदलोपाक्षतस्य चिदाभासस्य
पत्रिकेवाशभूता चिद्रूपे चेत्यरहितचिन्मात्ररूपे शिवे सुखस्वरूपे
ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मगुरौ समर्प्या समर्पणीया प्रत्यगभिन्नब्रह्म-
मात्ररूपेण भावनीयेति भावः ॥ १०९ ॥

एकादर्शी विल्वपत्री प्रदर्शयति ।

त्वन्ताऽहन्ता तथेदंत्वमितिपत्रत्रयान्विता ।

शिवे समर्प्या चिद्रूपे रुद्राख्या विल्वपत्रिका॥ ११० ॥

त्वेतेति । हे शिष्य त्वन्ता स्वभिन्नपुरुषविषयकस्वप्रत्यक्षता,
अहन्ता स्वानन्यदेहद्रव्यसहितसाधिष्ठानचिदाभासता, तथा तद्व-
दिदंस्व स्वानन्यस्वद्रव्यत्वांमितिपत्रत्रयान्विता=इत्येवंप्रकारं यत्प-
त्राणां दलानां त्रयं त्रिकं तेनान्विता युक्ता बुद्धी रुद्राख्या रुद्रा
एकादशेत्याख्याऽऽह्वा यस्याः सा तथोक्ता एकादशीत्यर्थः,
विल्वपत्रिका विल्वस्योक्तविधुटीत्रिदलोपलक्षितचिदाभासस्य
पत्रिकेवाशभूता चिद्रूपे चेत्यरहितचिन्मात्ररूपे शिवे सुखस्वरूपे
ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मगुरौ समर्प्या समर्पणीया ब्रह्माभिन्नप्रत्यगा-
त्मशिवगुरुस्वभावत्वेनानुभाव्येति भावः ॥ ११० ॥

इदानीमुक्तविल्वपत्रार्पणमुपसंहृत्य तत्फलं दर्शयति ।

एकादशैताः कथिताः शम्भवाः विल्वपत्रिकाः ।

एताभिरर्चितः शम्भु सद्यो मुक्तिं प्रयच्छति॥ १११ ॥

एकादशेति । हे शिष्य एता मया निरूपिता इमा एका-
दशैकादशमङ्कयाः शाम्भवाः शाम्भवसम्पादिति शम्भुः सकल-
जगदानन्दकरो ब्रह्माभिन्नप्रसगानन्दात्माशिवगुरुस्तस्यैताः शा-
म्भवास्तदर्पणेनोक्तविधेन तत्सम्बन्धीकृता विल्वपत्रिका वि-
ल्वस्योक्तत्रिपुटीलक्षणत्रिवलोपनक्षितचिदाभासस्य पत्रिकाः प-
त्राणीवांशभूताः सन्तिः ता मया ते कथिता निरूपिताः,
किञ्चैताभिराभिरैकादशसङ्ख्याविल्वपत्रिकाभिः कृत्वा शम्भुः श-
मुखं भवसम्पादिति शम्भुब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मशिवगुरुरर्चितः
पूजितस्तत्तद्वृत्तिलयेनाखण्डैकरसश्चिन्तितश्चेद्यदि तर्हि सद्यस्त-
त्कालमेव मुक्तिं मोक्षं प्रयच्छति ददाति ॥ १११ ॥

एवमेकादशविल्वपत्रार्पणं निर्णयिदानीमष्टमूर्तिपूजननिर्ण-
यनिरूपणं गद्येन प्रतिजानीते ।

अथाष्टमूर्तिपूजनम् ।

अथेति । अथैकादशविल्वपत्रिकाभिर्निर्णयनिरूपणानन्तर-
मष्टमूर्तिपूजननिर्णयोऽष्टाष्टसङ्ख्या याः शिवस्य मूर्तय
आकृतयः कथिताः शैवशास्त्रेषु सिद्धादिनाम्न्यस्ताभिः क्रियते
याञ्छिवस्य पूजनमर्चनं, यद्वा तासामेव पूजनं तस्य निर्णयो नि-
श्चयः क्रियत इति शेषः । तदेव सफल निरूपयति ।

शर्वो भवो रुद्र उग्रो भीमः पशुपतिस्तथा ।

महादेवस्तथेशान इति मूर्तिप्रपूजनम् ॥ ११२ ॥

शर्व इति द्वाभ्याप । हे शिष्य शर्वः शरान्वाति धारयतीति
शर्वः विशीर्यमाणदेहोपलक्षितप्राणिधारणोपलक्षिता पृथ्वीम-
कृतिदेहः, भवः सैव पृथ्वी भवत्यस्मादुत्पद्यत इति भवो जलम्-
'अम्भो मरीचीर्मरमाप' इत्यादिकया श्रुत्या 'अव्यः पृथिवी'ति

श्रुता च पृथिव्यादिद्युष्टेर्जलकारणत्वनिरूपणाज्जनमकृतिरूप
इत्यर्थः, रुद्रो दाहकत्वेन रोदयति सर्वं जगदिदं रुद्रोऽग्निप्रकृति-
रूपस्तेजोमूर्तिरित्यर्थः, उग्रस्तेजआदिभूतभौतिकानां शापकत्वाद्-
नोग्रो वायुर्वायुप्रकृतिमूर्तिरित्यर्थः, तथा भीमः सर्वबाह्यादिभू-
तभौतिकलयात्मकत्वेन सर्वभीतिहेतुरत्राकाशस्तत्प्रकृतिमूर्त्युपल-
सितः, तथा तद्वत्पशुपतिः पशु जीवं स्वोपाधितया पाति रक्षती-
ति पशुपतिरत्र मतःप्रकृतमूर्तिरिति भावः, महादेवो महान्मन-
सोऽपि श्रेष्ठो देवश्चिद्रूपो विज्ञानशब्दवाच्यत्वात्मवसंसारक्रीडा-
साधनभूतो बुद्धिप्रकृतमूर्तिरित्यर्थः, तथा तद्वदीशान ईष्टे जी-
वान्स्वशक्तित्वेन भेरयति असावीशानोऽहङ्कारप्रकृतिमूर्ति-
रित्येवं मूर्तिप्रपूजनमष्टौ प्रकृतय एवात्राष्टौ मूर्तिपक्षाभिरुपाधि-
भिस्तत्तत्वासित्वेनोपलसित प्रयगभिन्नब्रह्मचैतन्यं सर्वदेव चि-
न्त्यं तदेवात्राष्टमूर्तिप्रपूजनं न त्वन्यल्लौकिकमष्टमूर्तिप्रपूजन-
मिति भावः ॥ ११२ ॥

नन्वेतदष्टमूर्त्युपलसिताखण्डचिन्मात्रचिन्तारूपपूजनेन किं-
फलमिसाक्षच्छ्रुतदर्शयति ।

अष्टौ प्रकृतिरूपाणि कष्टान्यष्टैव देहिनः ।

स्वष्टं मूर्तिभिरष्टाभिरष्टमूर्तिर्हरत्यसी ॥ ११३ ॥

अष्टाविनि । हे शिष्य यानि अष्टावष्टाद्व्यानि प्रकृतिरूपा-
णि प्रकृतेः पराभिपायाः प्रकृतेः 'अपरेणमिनस्त्वर्गा प्र-
कृतिं विद्धि मे परामि'त्यादिना 'यथा सन्धार्यते जगदि'त्यन्तेन
वाक्येन भगवतोक्ताया रूपाणि प्राकृतयः सन्ति ।

‘भूमिगणो नद्यो वायुः स्व मनो बुद्धिरेव च ।

अहङ्कार इतीष मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा’ ॥

इति गीतोक्तानि देहिनः साधिष्ठानदेहद्रवमहितचिदा-
भामम्याष्टैवाष्टमह्यान्येव कष्टानि दुःखानि ज्ञेयानि स्पष्टमे-
तत्संगिद्धमेव तानि अष्टौ प्रकृतिरूपाणि दुःखानि अवावुक्त-
निघाऽष्टमूर्तिरात्माऽष्टमूर्तीनामष्टप्रकृत्युपाधीनां साक्षित्वेना-
ऽनुमान्यतो ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मशिवगुरुगुणाभिरष्टमङ्गु-
लिभिरूर्तिभिराकृतिभिर्हरांत निवारयति अष्टप्रकृत्यष्टमूर्त्युपल-
क्षिताष्टप्रकृतिसाक्षिप्रसंगाभिन्नब्रह्मचैतन्यशिवगुरुवृत्तसन्धानलक्ष-
णेन पूजनेनाष्टप्रकृतिबाधेन तत्तज्जन्यदुःखनिवृत्तिः फलं स्या-
दिति भावः ॥ ११३ ॥

एवमष्टमूर्तिपूजनं निर्णीयेदानीं प्रदक्षिणं निर्णेतुं यथेन
प्रतिजानीते ।

अथ प्रदक्षिणनिर्णयः ।

अथेति । अथाष्टमूर्तिपूजनानर्णयानन्तरं प्रदक्षिणनिर्णयः
शिवपूजायां प्रदक्षिणनामको य उपचारस्तस्यात्र पूजार्थं नि-
र्णयो विचारः क्रियत इति शेषः । तमेवाह यथेन ।

अपर्यन्तो महादेवस्तस्य कल्पशतैरपि ।

न स्यात्प्रदक्षिणं तेन शिवस्यार्थं प्रदक्षिणम् ॥ ११४ ॥

अपर्यन्त इति । हे शिष्य महादेवो महानपरिच्छिन्नो दे-
शकालवस्तुभिर्देवश्चिन्मात्ररूपो ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मशिवगुरु-
पर्यन्तो न विद्यते पारतः सर्वतोऽन्तोऽर्वाच्छतिर्यस्य न तथावि-
धोऽनन्त इत्यर्थः, अस्ति अत एव तस्य प्रत्यगाभिन्नब्रह्माश्व-
गुरोः कल्पशतैरपि कल्पानां द्विपराधोपलक्षितमहाकल्पानां
ज्ञानानि क्षणकानि अपरिमितानि क्षणकानीत्यर्थः, तैरपि त-
त्परिमितकालेनापीति भावः, प्रदक्षिणं सर्वप्रकारेण दक्षिण-

भागे कृत्वा गमनं चिदाभामस्य न स्यान्न भवेत्तेन हेतुना शिवस्य ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मशिवगुरोरर्थ एकदेश एव प्रदक्षिणं प्रकृष्टं दक्षिणं प्रयगभिन्नब्रह्माचिन्तने दक्षत्वमस्तीति ज्ञेयम्, अत एव लोकेपि सोममूत्रानुल्लङ्घनं चिदं दृश्यत इति भावः ॥ ११४ ॥

एवं प्रदक्षिणं निर्णीपेदानीं गल्लवाद्यं निर्णेतुं गद्येन प्रतिजानीते ।

अथ गल्लवाद्यविचारः ।

अथेति । अथ प्रदक्षिणविचारानन्तरं गल्लवाद्यविचारः शिवाग्रे यद्वल्लवाद्यं क्रियते तस्य विचारो निर्णयः क्रियत इति शेषः । तमेव पद्येन प्रदर्शयति ।

यथा स्वरूपं देवस्य तथा वक्तुं न शक्यते ।

स्तुतिर्वा गल्लवाद्यं वा तेन शम्भोर्द्वयं समम् ॥ ११५ ॥

यथेति । हे शिष्य देवस्य चिन्मात्ररूपिणो ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मशिवगुरोर्गथा यादृक्स्वरूपमाकृतिरस्ति तथा तादृक्वक्तुं वचनेन प्रातिपादयितुं न शक्यते न समर्थ्यते तेन वचनमात्रस्य शिवस्वरूपविषयीकरणेन निरर्थकत्वाच्छिवप्रसादहेतुत्वेन सार्थकत्वाच्च स्तुतिर्वा स्तोत्रं च गल्लवाद्यं वा कपोलवादनध्वनिरपीति द्वयं युग्मं शम्भोः शं सुखं भवसम्पादितं शम्भुः समस्तजगदानन्दकरो ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मशिवगुरुस्तस्य ममं तुल्यं ज्ञेयं गल्लवाद्योपलक्षणेन यावद्यत्ताव्यक्तशब्दजातस्य निरर्थक्येन समस्तगाहेतुत्वेन च सम्पगनुमन्यानेमेवात्र पूजार्थं गल्लवाद्यामात भावः ॥ ११५ ॥

एवं गल्लवाद्यं निर्णीपेदानीं नपेक्षारं निर्णेतुं गद्येन प्रतिजानीते ।

अथ नमस्कारविचारः ।

अथेति । अथ गण्डवाद्यनिर्णयानन्तरं नमस्कारनिर्णयो नमस्काराभिधोषचारस्य निर्णयो विचारः क्रियत इति शेषः । तमेव पद्येनाह ।

प्रेमनिर्भरभावेन दण्डवत्पतितैर्भुवि ।

महादेवो नमस्कार्यो गलितत्वादहङ्कृतैः ॥११६॥

मेमेति । हे शिष्य प्रेमनिर्भरभावेन प्रेम्णः स्नेहस्य यो निर्भरभावो निरतिशयत्वं तेन कृत्वाऽहङ्कृतेरहङ्कारस्य गलितत्वादिनष्टत्वाद्देतोर्भुवि भवत्यस्माज्जीवेश्वरत्वादिरूपः प्रपञ्च इति भूर्ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मशिवगुरुस्तस्मिन् दण्डवद्यथा दण्डः स्वाधारभूतभूमावभिमानरहितः पतति तद्वत्तत्र कालेन विळीनो भवति तथा पतितैरेकीभावं प्राप्तैश्चिदामासैर्महादेवो महानपरिच्छिन्नो ब्रह्मस्वरूपो देवः प्रत्येकन्यरूप आत्मशिवगुरुर्नमस्कार्यो नमस्कर्तुं योग्यो नान्यैरेतपर्यः, अहङ्काराद्युपाधिपरित्यागेन चिदामासानां प्रसंगभिन्नब्रह्मणा सहैक्यसम्पादनमेवात्र पूजायां नमस्कार इति भावः ॥ ११६ ॥

एवं नमस्कारं निर्णयिदानीं समापनं निर्येतुं गद्येन प्रतिजानीते ।

अथ क्षमापनम् ।

अथेति । अथ नमस्कारनिर्णयानन्तरं क्षमापननिर्णयः क्षमापनं समाधापनं तस्य निर्णयो विचारः क्रियत इति शेषः । तमेव पद्येनाह ।

मानुष्यमपि संप्राप्य पूजितो न महेश्वरः ।

अपराधो महाज्ञातः क्षमस्वेति मुहुर्वदेत् ॥११७॥

मानुष्यमिति । हे गिष्य मानुष्यं पनुष्यजन्मापि संपाप्य
लब्धापि महेश्वरो महान्देशाद्यपरिच्छिन्न ईश्वरो ब्रह्माभिन्नः
प्रसंगात्पेश्वरत्वारोपाधिष्ठानं न पूजितः सर्वं परिस्रज्य ना-
हतोऽयमेव पद्माच्छ्रेष्ठोऽपराधो आगो जातः सम्भूतस्तमिष-
मपराधं क्षमस्व सहस्वेति एवं मुहुः पुनः पुनर्वदेदद्रूपात्स्वा-
त्मानं प्रति ॥ ११७ ॥

एवं क्षमापनं निर्णीयेदानीं विमर्जनं निर्णेतुं गद्येन प्र-
तिजानीते ।

अथ विसर्जननिर्णयः ।

अथेति । अथ क्षमापननिर्णयानन्तरं विमर्जननिर्णयो वि-
सर्जनस्योद्गमनस्य निर्णयो विचारः क्रियते इति शेषः । तमेव
पद्येनाह ।

ज्ञत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वजीवत्वादिविसर्जनम् ।

एतस्यां शिवपूजायामेतदेव विसर्जनम् ॥ ११८ ॥

ज्ञत्वेति । हे शिष्य ज्ञत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वजीवत्वादिविस-
र्जनं ज्ञत्वं ज्ञानेन्द्रियान्तःकरणवृत्तिसहितत्वं, कर्तृत्वं कर्मेन्द्रिय-
माणक्रियामहितत्वं, भोक्तृत्वं भोग्यावयवजन्यसुखदुःखित्वं, जी-
वत्वं प्राणोपहितसारोपष्ठानोचदाभामत्वम्, एतानि आदीनि येषां
तेषां वर्गाणां विमर्जनं प्रत्यगात्मने ब्रह्माणि परिसामोऽत्य-
न्नाभातचिन्तनं यत्तदेतदेवैतस्यां पूजायामुक्तमकाराणां पूजा-
याप्ययां ब्रह्मापन्नपदगतात्मशिवगुरुचिन्तनरूपायामर्चायां त-
दाकारवृत्ताऽऽवररूपायामित्यर्थः, विसर्जनमुत्थापनं नान्य-
दित्यर्थः ॥ ११८ ॥

इदानीमेतत्पूजनमाहात्म्यमाह ।

आज्ञाकरत्वमायाति पुरुषार्थचतुष्टयी ।

यतोऽस्याः शिवपूजाया महिमा केन वर्ण्यताम् ॥ ११९ ॥

आज्ञाकरत्वमिति । हे शिष्य यतः कारणादुक्तविधया पूजया कृतया पुरुषार्थचतुष्टयी पुरुषार्थानां धर्मार्थकाममोक्षाख्यानां चतुष्टयी चतुष्कमाज्ञाकरत्वमाज्ञाकारित्वमायाति प्राप्नोति तद्वशा भवतीत्यर्थः, पुरुषार्थेषु मध्ये यस्मै यस्मै यं यं ददाति तस्य तस्य स लभत इति भावः, तत्तस्मात्कारणादस्या अत्रोक्तलक्षणायाः शिवपूजायाः शिवो ब्रह्माभिन्नमत्यगात्मगुरुस्तदाकाररूपादररूपाया अर्चया महिमा महत्त्वं केन वक्त्रा वाक्यपञ्चन वर्ण्यतां निरूप्यतां वागविषयत्वात्स्वतश्चानन्तत्वाच्च वर्णनाहेति भावः ॥ ११९ ॥

इदानीमस्यामधिकारिस्वरूपनिरूपणं तदौलम्भ्यनिरूपणपूर्वकमाह ।

तत्त्वतो यः शिवं वेद स वेद शिवपूजनम् ।

कस्तत्त्वतः शिवं वेद को वेद शिवपूजनम् ॥ १२० ॥

इति श्रीनरहरिकृतौ बोधसारे शिवपूजाशतक पञ्चाशत्तमम् ॥ ५० ॥

तत्त्वत इति । हे शिष्य यः कोऽपि पुरुषः साधनचतुष्टयसम्पन्नस्तत्त्वतो यायार्थ्येन शिवं ब्रह्माभिन्नमत्यगात्मशिवगुरुं वेद जानाति स पुरुषः शिवपूजनं शिवस्य मत्यगभिन्नब्रह्मशिवगुरोः पूजनमर्चनं तदाकाररूपादररूपमित्यर्थः, वेद जानाति तस्य च दौर्लभ्यं दर्शयति क इति, हे शिष्य कः पुरुषस्तत्त्वतो यायार्थ्येन शिवं ब्रह्माभिन्नमत्यगानन्दात्माशिवगुरुं वेद जानाति न कोपीत्यर्थः, अतः कः पुरुषः शिवपूजनं शिवस्य ब्रह्माभिन्नम-

सगानन्दात्मशिवगुरोः पूजनं तदाकारवृत्त्यादरूपमर्चनं वेद
जानाति न कोपि जानातीत्यर्थः, 'को अद्वा वेद क इह प्रवो-
चत्कृत आज्ञाता कुत इयं विसृष्टिः अर्वाग्देवा अस्य विसर्जने-
नाथाको वेद यत आवभूवेति श्रुतेः । अत्र ध्याननिर्णायकश्लो-
कस्य व्याख्यानरूपाणां षोडशश्लोकानां तद्व्याख्येये ध्यायेन्मित्रं
महेशमिति श्लोकेन्तर्भावेणास्य शतकत्वं ज्ञेयं, द्वयोश्च माहात्म्या-
धिकारिनिरूपकयोरपि तत्रैवान्तर्भावः ॥ १२० ॥

इति श्रीनन्दहरिशिष्यदिव्याकराचिरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ शि-
वपूजाशतकार्यप्रकाशः पञ्चाशत्तमः ॥ ५० ॥

अथ बोधसारप्रशंसा ।

एवं शिवपूजाशतकं निरूप्येदानीं मुमुक्षूणामत्रैव ग्रन्थे रच्यु-
त्पादनाय सर्वाऽन्यग्रन्थाननादित्यात्रैव प्रवृत्तये चास्य ग्रन्थस्या-
न्यग्रन्थेभ्यः श्रेष्ठ्य दिदर्शयिषुर्वोधसारमशसारूपमष्टश्लोकं प्रक-
रणमारभमाण आह गद्येन ।

अथ बोधसारप्रशंसा ।

अथेति । अथ शिवपूजाशतकनिरूपणानन्तरं बोधसारप्र-
शंसा बोधसारस्य बोधसारनामकस्यास्य ग्रन्थस्य प्रशंसा स्तुति-
रस्यां सा तथोक्ता—एतन्नामकं प्रकरणमित्यर्थः, निरूप्यत इति
शेषः । तत्रादावेतद्ग्रन्थस्य श्रेष्ठ्यं सहेतुकमाह ।

आदौ गुरुस्तवो यत्र प्रान्ते च शिवपूजनम् ।

मध्ये मुकुन्दस्मरणं बोधसारः स उत्तमः ॥ १ ॥

आदाविति । हे शिष्य यत्र बोधसारनाम्नि ग्रन्थ आदौ
प्रारम्भे गुरुस्तवो गुरोर्मोक्षसाधनभूतं ज्ञानमुख्यं जीवब्रह्मेक्यवि-
षयं तत्प्रतिपादकं महावाक्यं च तदुपदेष्टुर्वैशिकस्य स्तवः स्तु-

तिर्यस्मिन्स तथोक्त एतन्नामकं प्रकरणमित्यर्थः, अस्ति । मान्ते
चाञ्चसानेपि शिवपूजनं शिवस्य प्रत्यगभिन्नब्रह्मशिवगुरोः पू-
जनं तदाकारवृत्तिचिन्तनरूपं यत्र तत्तथोक्तं शिवपूजाशतकना-
मकं प्रकरणमित्यर्थः, अस्ति । किञ्च यत्र बोधभारनाम्नि ग्रन्थे
मध्ये मध्यभागे मुकुन्दस्मरणं तुरीयतुलसीपत्रपूजानिरूपणमि-
षेण मुकुन्दस्य मुक्तिदानुर्जीवब्रह्मैक्यज्ञानोपदेशद्वारा मुक्तिस-
मर्षकस्य प्रत्यगभिन्नब्रह्मशिवगुरोः स्मरणं चिन्तनं यस्मिन्स्तत्त-
थोक्तं तुरीयतुलसीपत्रपूजानामकं प्रकरणमित्यर्थः, निरूपितम-
स्ति एवमादिमध्यान्ते मङ्गलप्रतिपादनादत्र स उत्कलस्रणो मङ्ग-
लप्रयोजनबोधो बोधसारो बोधो जीवब्रह्मैक्यज्ञानं सारो मुख्या-
र्थो वर्णनीयो यत्र स तथाविध एतन्नामको ग्रन्थ उत्तमो-
ऽन्यग्रन्थेभ्यः श्रेष्ठ इत्यर्थः, अत्र भाष्यमम्पतिर्ध्वजलादीनि म-
ङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि च शास्त्राणि प्रथन्ते सिद्धार्थघोतका-
नि सिद्धार्थाध्येतृकाणि च स्युरिति अतोऽस्य महाशास्त्रत्वाद्
सिद्धार्थबोधनशक्तिमत्त्वाच्चैतत्पाठकानां सिद्धार्थमापकत्वादपि सु-
सुक्ष्णायमैव प्रवर्तितुं योग्यमस्तीति भावः ॥ १ ॥

उक्तं श्रेष्ठ्यमेव द्रढयितुं विशेषणैर्विशिनष्टि ।

सिद्धार्थः सुगमार्थश्च विशेषैर्वहुभिर्भुतः ।

अन्यस्त्वेतादृशस्तात न भूतो न भाविष्यति ॥ २ ॥

सिद्धार्थ इति । सिद्धार्थः सिद्धः स्वतः सिद्धो जीवब्रह्मैक्य-
रूपोऽर्थस्तात्पर्यतया वर्णनीयो यस्मिन् स तथोक्तः, कर्कशत्वं
निवारयति सुगमार्थश्च सुगमः सुबोधोऽर्थोऽभिप्रायो यस्य स
तथोक्तः, मनोरञ्जकत्वमाह विशेषैरिति, बहुभिर्भुतैर्विशेषै रूप-
कैर्दृष्टो मुक्तोऽस्ति, अतो हे तात हे शिष्य एतादृश एतन्मुख्यो

ग्रन्थः शास्त्रं न भृतो नैव केनापि कृतो न भविष्यति न कोपि
कारिष्यति अतो वर्धमानोप एतच्चुल्लपो ग्रन्थो नास्ति अतोऽयम-
तिश्रेष्ठत्वादादरणीय इति भावः ॥ २ ॥

ननु स्वरूप्यैव भवाद्भिरस्यातिप्रशंसा क्रियत इत्याशङ्क्याह ।

न स्तोमि न च निन्दामि कथयामि यथास्थितम् ।

एकैकस्मिन्निह श्लोके प्रोक्तः सिद्धान्तनिर्णयः ॥ ३ ॥

नेति । हे शिष्य अहमिदं ग्रन्थं न स्तौमि न प्रशंसामि च
पुनर्न निन्दामि न गर्हामि किन्तु यथास्थितं यथार्थमेव कथ-
यामि निरूपयामि तर्त्तिकं यथार्थमित्यत आह एकैकास्माश्नति,
इहास्मिन्ग्रन्थ एकैकस्मिन् एकैकैकश्वानपोः समाहार एकैकं त-
स्मिन्नेकैकस्मिन् श्लोके पद्ये प्रत्येकश्लोकमित्यर्थः, सिद्धान्तनिर्णयो
सिद्धान्तस्य जीवब्रह्मैक्यरूपस्य निर्णयो निश्चयः प्रोक्तः कथितो
ऽस्ति ममस्तशास्त्रतात्पर्यभूतं जीवब्रह्मैक्यमत्र श्लोके श्लोके नि-
रूपितमित्यतोऽयमत्यद्भुतो ग्रन्थ इति भावः ॥ ३ ॥

नन्वेकसहस्रमंख्यापरिमितानेकशास्त्रप्रतिपादिततात्पर्यस्यै-
कैकस्मिन् श्लोके कथं प्रतिपादनं कृतमिति सम्भाव्यमित्याशङ्क्या
सदृष्टान्तं तत्सम्भावयति ।

यथा ब्रह्माण्डसर्वस्वं पिण्डे पिण्डे निरूपितम् ।

तथा सिद्धान्तसर्वस्वं श्लोके श्लोके निरूपितम् ॥ ४ ॥

यथेति । हे शिष्य यथा यद्ब्रह्माण्डसर्वस्वं ब्रह्माण्डस्य स-
र्वस्वं सर्वपदार्थजातं ब्रह्मेन्द्रध्रुवसूर्यचन्द्रादिपिपीलिकान्तं पदार्थ-
जातं पञ्चाशत्कोटियोजनविस्तृतदेशस्थमपि पिण्डे पिण्डे प्रत्येक-
देहे समविनष्टिपरिमिते निरूपितं प्रतिपादितमस्ति तन्मूढानाम-
सम्भावितमपि योगिनां प्रत्यक्षमेवानुभूयते ज्ञानवतां च तथा

तद्वत्मिद्वान्तसर्वस्वं मिद्वान्तस्यानेकशस्त्रप्रतिपादितस्य तात्पर्य-
रहस्यस्य जीवब्रह्मैकरूपस्य सर्वस्वं स्वरूपं श्लोके श्लोके पद्ये पद्ये
निरूपितं कथितं तन्मूढानामसम्भावितमपि ज्ञानिना त्वन्नुभूयत
एवेति सम्भावनाऽत्र मुमुक्षुभिः कार्येति भावः ॥ ४ ॥

इदानीमविद्यानाशनेऽस्य प्रतापं दर्शयति ।

अविद्योन्मूलकुद्दालस्त्वविद्यादावपावकः ।

अविद्यामृगशार्दूलस्त्वविद्यागजकेसरी ॥ ५ ॥

अविद्यान्मूलकुद्दालं इत्यादिभिरविद्यास्वप्नजागर इत्यन्तै-
श्रवभिः पद्यैः । हे शिष्य अपं बोधसारो अविद्योन्मूलकु-
द्दालोऽविद्यैव पृथिवीस्थानीया तस्या उन्मूलनं खननं तत्र
खनिकरणाक्रियाकरणभूतः शस्त्रविशेषोऽस्ति, किञ्चायं बो-
धसारोऽविद्यादावपावकोऽविद्याऽज्ञानं तदेव दावो वनं तस्य
पावकोऽग्निरिव दाहको भवति, किञ्चाऽविद्यामृगशार्द-
ूलोऽयं बोधसारोऽविद्यैव मृगो हरिणस्तस्य शार्दूलो
व्याघ्र इव घातकोऽस्ति, किञ्चाऽयं बोधसारोऽवि-
द्यागजकेसरी=अविद्यैव गजस्थानीया तस्य केसरी सिंह इव
घातको भवति ॥ ५ ॥

अविद्याजीवगरलमविद्याकण्ठकृच्छुरी ।

अविद्यालवणस्याऽऽप अविद्याप्रलयार्णवः ॥ ६ ॥

अविद्येति । हे शिष्य अपं बोधसारोऽविद्याजीवगरलम-
विद्या मूलाज्ञानं तदेव जीवो जीवनं तस्य गरलं विषमिव नाशको
भवति, किञ्चायं बोधसारोऽविद्याकण्ठकृच्छुरी=अविद्याऽज्ञा-
नमेव कण्ठस्थानीया तं कृन्तति ज्येदयतीति स तयामृता
कृच्छुरी=एतज्जामक आयुषविशेषनामको भवति, किञ्चायं बोध-

सारोऽविद्यासवणस्याऽविद्याऽज्ञानमेव लवणस्यानीयं तस्याऽऽपो
जलीमेव नाशकोऽस्ति, किञ्चायं बोधसारोऽविद्याप्रलया-
र्णवोऽविद्यैव सृष्टिस्थानीया तस्याः प्रलयार्णवः प्रलयकालीनः
समुद्र इव नाशकोऽस्ति ॥ ६ ॥

किञ्च ।

अविद्याशैलदम्भौलिरविद्यान्धकशङ्करः ।

अविद्याकंसगोविन्दस्त्वविद्याचण्डचण्डिका ॥ ७ ॥

अविद्येति । हे शिष्य अयं बोधसारो अविद्याशैलद-
म्भौलिरविद्याऽज्ञानमेव शैलः पर्वतस्तस्य दम्भौलिरश्वनिरिव
नाशकोऽस्ति, किञ्चाऽयं बोधसारोऽविद्यान्धकशङ्करोऽविद्या-
ऽज्ञानमेवान्धकोऽन्धकनामासुरस्तस्य शङ्करः शिव इव
नाशकोऽस्ति, किञ्चायं बोधसारोऽविद्याकंसगोविन्दोऽ-
विद्याऽज्ञानमेव कंस औग्रसैनिकस्तस्य गोविन्दः कृष्ण इव ना-
शकोऽस्ति, किञ्चायं बोधसारोऽविद्याचण्डचण्डिकाऽविद्या-
ऽज्ञानमेव चण्डश्चण्डनामासुरस्तस्य चण्डिका दुर्गेव नाशको-
ऽस्ति ॥ ७ ॥

किञ्च ।

अविद्यादाहशीतांशुरविद्याध्वान्तभास्करः ।

तथैव बोधसारोऽयमविद्यास्वप्नजागरः ॥ ८ ॥

इति बोधसारप्रशंसा ॥ ५१ ॥

अविद्येति । हे शिष्य अयं बोधसारोऽविद्यादाहशीतांशु-
रविद्याऽज्ञानमेव दाहः सन्तापस्तस्य शीतांशुश्चन्द्र इव नाशको-
ऽस्ति, किञ्चायं बोधसारोऽविद्याध्वान्तभास्करोऽविद्याऽज्ञा-
नमेव ध्वान्तः तमस्तस्य भास्कर इव नाशकोऽस्ति, किञ्चायं

मत्कृतः प्रत्यक्षो बोधसारो बोधसारनामको ग्रन्थोऽविद्यास्व-
प्नजागरोऽविद्यैवाज्ञानमेव स्वप्नः स्वप्नावस्था तस्य जागरो जा-
गृतिरिव निवर्तकोऽस्ति, इत परं पुनः पश्चार्तिकं वक्तव्यमस्ति
न किमपीत्यर्थः ॥ ८ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरत्रिरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ
बोधसारप्रशंसार्थप्रकाश एकपञ्चाशत्तम ॥ ५१ ॥

अथ बोधसारोपासना ।

एवं बोधसारप्रशसा निरूप्येदानीं गुरोर्विवेकज्ञान्तमर्षपदा-
र्यानामस्मिन्ग्रन्थे समारोपणेनैतद्ग्रन्थावृत्तौ कृताया चित्तैकाग्र्य-
स्य सिद्धेरेतद्ग्रन्थनाम्नो बोधनारस्य बोधसारपदार्थयोर्जीवव्र-
ह्मणोर्विरुद्धाशं त्यक्त्वा भाग्यभागलक्षणया लक्षिते मयग्नैक्ये
साक्षात्कारज्ञानमुदेतीति मुमुक्षूणा मन्दगज्ञानामस्य ग्रन्थस्योपा-
सन विधातु बोधसारोपासनाख्य प्रकरणं नवश्लोकमारभमाण
आह गणेन ।

अथ बोधसारोपासना ।

अथेति । अथ बोधमारभमाणानिरूपणानन्तरं बोधसारो-
पासना बोधसारस्योपासनोपास्तिर्निरूप्यत इति शेषः । तत्रादौ
स्वगुरुत्व बोधसारे समारोप्य बोधसारपदलक्ष्य जीवव्रह्मैक्य-
मपि समारोप्योपासनं स्वकृतं शिष्यं प्रत्याययति ।

गुरुर्मे बोधसारोऽयं यतो ज्ञानप्रदो मम ।

शिष्यो मे बोधसारोऽयं यमुद्दिश्य वदाम्यहम् ॥ १ ॥

गुरुरिति । हे शिष्य अयं मत्प्रक्षो बोधसारो बोधसारनाम-
को ग्रन्थो मे मम गुरुर्जीवव्रह्मैक्यविषयकाहब्रह्मास्मीतिस्वरूपज्ञा-

नोपदेष्टाऽऽचार्योऽस्ति, कुत इत्यत आह यत इति, यतः कार-
 रणान्मम मेऽयं बोधसारो ज्ञानप्रदो ज्ञानस्य जीवब्रह्मैक्य-
 विषयकबोधस्याऽहंब्रह्मास्मीत्याकारस्य भवः प्रवृत्ताऽत इति
 योज्यं, लोकेऽपि ज्ञानप्रदातरेण गुरुत्वमभिदेः । अयमाशयः—गुरु-
 बोधमारयोगैक्यं विचिन्त्य बोधमारग्रन्थतत्प्रतिपाद्यजीवब्रह्मैक्य-
 योरैक्यं चिन्तनीयमिति, ननु गुरुबोधब्रह्मणामैक्यचिन्तनं भव-
 तु शिष्यं बोधयितुं प्रवृत्तस्य तस्मिन्ततो भेदप्रतीत्या तत्खण्डनं
 स्यादित्याशङ्क्य तत्रापि पूर्वोक्तं चिन्तनाखण्डत्वाय तस्यापि ते-
 न सहैक्यं सम्पाद्यमित्याशयेनाह शिष्य इति, अयं बोधसारो ग्र-
 न्थस्तत्प्रतिपाद्यं जीवब्रह्मैक्यं च मे मम शिष्यश्छात्रोऽस्ति
 कुत इत्यत आह यमिति, यत इत्यनुवर्त्तनीयं यतः कारणाद-
 ह्यमहम्पदलक्ष्यः प्रत्यगात्मा सन्नपि सकृधर्मवाचिदाभासो
 भूत्वाऽयं बोधमारं ग्रन्थं तद्वाच्य जीवब्रह्मैक्यं चोद्दिश्य बोध्य-
 स्त्वेन विषयीकृत्य वदामि कथयामि अतः शिष्येऽपि मम बोधमा-
 रग्रन्थत्वं गुरुत्वमाहने तत्प्रतिपाद्यं जीवब्रह्मैक्यं च समारोप्य
 शिष्यग्रन्थब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मनामभिन्नत्वानुसन्धानलक्षणं ध्या-
 नं न खण्डयामिति भावः ॥ १ ॥

ननु तर्हि स्वामिपतीतो तत्खण्डना स्यादित्याशङ्क्य तत्रापि
 तत्खण्डनाभावं दर्शयति ।

स्वामी मे बोधसारोऽयं मां पालयति यः सदा ।

सेवको बोधसारो मे मम सेवां करोति यः ॥ २ ॥

स्वामीति । अयं बोधमारो धर्मग्रन्थः प्रत्यगभिन्नप्रमाणा
 तत्प्रतिपादको ग्रन्थश्च मे मम स्वामी सेवकोऽस्ति कुत इत्यत
 आह मामिति, यतः कारणार्थो बोधसारस्तत्प्रतिपाद्यो ब्रह्मा-
 भिन्नप्रत्यगात्मा च मां तदनुसन्धानवन्तं चिदाभासरूपं ममा-

सारं स्वसत्तामदानेन सर्वकालं पालयति रक्षां अतः स्वामि-
सेवाकाले तत्पतीतौ सखा बोधसारोपास्तिखण्डना न स्यादिति
भावः, ननु तर्हि स्वसेवरूपनीतौ ताद्विच्छिन्नः स्यादित्याशङ्क्य त-
त्रापि ताद्विच्छिन्नभावं सम्भावयति सेवक इति, अयं प्रत्यक्षो बो-
धसारो ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मा तत्प्रतिपादका ग्रन्थश्च तदभिन्नो
मे मम मेवको भृत्योऽस्ति कुन इत्यत आह ममति, यतः कार-
णाद्यो बोधसारो ग्रन्थस्तत्प्रतिपाद्यो ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मा च मम
ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मात्रस्य चिदाभासस्य सेशमङ्गीकृतिं भजनं
च वा करोत संपादयति अतः सेवकरूपगभिन्नब्रह्मग्रन्थानामे-
कत्वानुसन्धानलक्षणं ध्यानं नानि नोपासनाखण्डन सम्भवतीति
भावः ॥ २ ॥

ननु तर्हि स्वदेशमम्बन्धिमुहृत्पतीतौ सा स्यादित्याशङ्क्य
तत्रापि ध्यानविच्छिन्नभावं दर्शयति ।

सुहृन्मे बोधसारोऽयं सर्वं जानाति मद्रतम् ।

सखा मे बोधसारोऽयं यस्मिन्हृष्टे सुखं मम ॥ ३ ॥

सुहृदिति । अयं प्रत्यक्षो बोधसारो बोधसारनामको ग्रन्थस्त-
त्प्रतिपाद्य प्रत्यगभिन्न ब्रह्म च मे मम सुहृत्सम्बन्धेन प्रीतिमा-
न्मयस्ति तत्रोपपत्तिमाह सर्वं जानाति, यतः कारणान्मद्वत ययि
ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मानि तदभिन्नचिदाभासेऽस्मच्छब्दव्यान्ने गत
विद्यमानं सर्वं समस्तमात्मत्वानात्मेन स्थितमृषयमपि जानाति
वेत्ति सामान्यरूपेणाऽन इति योज्यं पूर्वत्र, अत्र सुहृद्ग्रन्थमन-
गभिन्नब्रह्मणा क्रमतो व्युत्क्रमतश्चैक्यानुमन्धान न ध्यानविच्छि-
त्तिरिति भावः, ननु मित्रे मित्रत्वपतीतौ ताद्विच्छेदः स्यादित्या-
शङ्क्य तत्रापि तदभावं दर्शयति सखेति, अयं प्रत्यक्षो बोधसारो

बोधसारनामको ग्रन्थो ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मा च मे मम सखो-
पकारि मित्रमस्ति तत्रोपपत्तिमाह यस्मिन्निति, यतः कारणाद्य-
स्मिन्बोधसारग्रन्थे तत्प्रतिपाद्ये प्रत्यगभिन्नब्रह्मणि च दृढेऽव-
लोकिते सति मे मम ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्माभिन्नस्य मे चिदाभा-
सस्य सुखमानन्दो भवति अत इति योज्यम्, अत्र च मित्रग्रन्थ-
तत्प्रतिपाद्यप्रत्यगभिन्नब्रह्मणां क्रमव्युत्क्रमाभ्यामैकयानुसन्धानेन
नोपास्तिखण्डनेति भावः ॥ ३ ॥

ननु गृहकर्मणि आवश्यकं तत्प्रतीत्योपास्तिविच्छेदो भवे-
दित्याशङ्क्य तत्रापि तदभावं साधयति ।

गृहं मे बोधसारोऽयं यत्रैव निवासाभ्यहम् ।

आरामो बोधसारो मे विहारो यत्र मामकः ॥ ४ ॥

गृहमिति । अयं प्रत्यक्षो बोधसारो बोधमारनामको ग्रन्थ-
स्तन्प्रतिपाद्य ब्रह्म च मे मम तदभिन्नत्वं स्वस्मिन्ननुगन्धानवत-
श्चिदाभामस्य गृहं गन्दिमस्ति तत्रोपपत्तिमाह यत्रैवेति, अहं
ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मात्वं स्वस्मिन्ननुमन्दधानाश्चिदाभासो यत्रैव बो-
धमारग्रन्थे तत्प्रतिपाद्येऽखण्डं ब्रह्मणि चाभेदेन निवसामि
वाग करोमि यतः कारणादन इति योज्यम्, अत्र च गृहग्रन्थप्रत्य-
गभिन्नब्रह्मणामैकयानुसन्धानेन नोपास्तिखण्डनेति प्रदर्शितं बोध्यं,
ननु तर्थागमादिप्रतीक्षां तद्विच्छेदः स्यादित्याशङ्क्य तत्रापि तद-
विच्छेदं सम्भावयान् आराममिति, अयं प्रत्यक्षो बोधमारो ग्रन्थ-
स्तन्प्रतिपाद्यं ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मा च मे मम तदभिन्नत्वानुस-
न्धानावश्चिदाभासपाराम उपपन्नमस्ति तत्रोपपत्तिमाह वि-
हारमिति, यतः कारणाद्यत्र बोधमारग्रन्थे तत्प्रतिपाद्येऽखण्डाच-
टानि च मामको मे मम ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मात्वं स्वस्मिन्ननु-

सन्दर्भतश्चिदाभासस्यानं मामको विहारः क्रीडा भवति अन इति
योज्यम्, अवारामग्रन्थब्रह्मणामैक्यानुमन्धानेन ध्यानं विच्छिन्नं
न स्यादिति भावः ॥ ४ ॥

ननु तर्हि कान्तादिप्रतीतौ तद्विच्छित्तिः स्यादित्याशङ्क्य
तत्रापि तदभावं दर्शयति ।

कान्ता मे बोधसारोऽयं यमालिङ्ग्य स्वपाम्बहम् ।

मनो मे बोधसारोऽयं मननं येन जायते ॥ ५ ॥

कान्तेति । अयं प्रत्यक्षो बोधसारो बोधसारनामको ग्रन्थ-
स्तत्प्रतिपाद्यो ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मा च मे मम तदभिन्नस्वत्वा-
नुमन्धानवतश्चिदाभासस्य कान्ता सुन्दरी प्रेयसी भार्याऽस्ति त-
त्रोपपत्तिमाह यमिति, यतः कारणादहं ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मा-
ऽभिन्नस्वत्वानुसंदधानश्चिदाभासो यं बोधसारं ग्रन्थं तत्प्रति-
पाद्यं ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मानं आलिङ्ग्य पाररभ्य स्वयामि नि-
द्रामि मयश्च विस्मृतिरूपां निद्रामनुभवामि, अन कान्ताग्रन्थतत्प्र-
तिपाद्यब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मनामैक्यानुमन्धानेन नोपासनाविच्छि-
रिति भावः, ननु मनसोऽनुमन्धाने तद्विच्छित्तिः स्यादित्याशङ्क्य
तत्रापि तदभावं सम्भावयति, मन इति, अयं प्रत्यक्षो बोधसा-
रो बोधसारनामको ग्रन्थस्तत्प्रतिपाद्यं प्रत्यगभिन्नं ब्रह्म च मे
मम प्रत्यगभिन्नब्रह्मात्मत्वं स्वस्तिन्ननुमन्धानवतश्चिदाभासस्य
यतः सङ्कल्पात्मकमन्तःकरणमस्ति तत्रोपपत्तिमाह मननमिति,
यतः कारणार्थेन ग्रन्थेन तत्प्रतिपाद्यमयमभिन्नब्रह्मणा च
मननं युक्तिपूर्वकश्रुतार्थावधारणं जायते भवति अन इति यो-
ज्यम्, अन क्रमतो व्युत्क्रमतश्च मनोग्रन्थप्रत्यगभिन्नब्रह्मणामैक्या-
नुमन्धानेन नोपासनाविच्छेदः स्यादिति भावः ॥ ५ ॥

ननु तर्हि बुद्ध्यनुसन्धाने सा स्यादित्याशङ्क्य तत्रापि तद-
भावं दर्शयति ।

बुद्धिर्मे बोधसारोऽयं परमं बुध्यते यया ।

चित्तं मे बोधसारोऽयं येन चेतामि तत्पदे ॥ ६ ॥

बुद्धिरिति । अयं प्रत्यक्षो बोधमारो बोधमारनामको ग्र-
न्थस्तत्प्रतिपाद्यो ब्रह्माभिन्नमत्पगात्मा च मे मम ब्रह्मात्मत्वं
स्वस्मिन्ननुसन्धानवतोऽस्मच्छब्दवाच्यचिदाभासस्य बुद्धिर्निश्च-
यात्मकमन्तःकरणमस्ति तत्रोपपत्तिमाह परममिति, यतः कार-
णाद्येन ग्रन्थरूपया तत्प्रतिपाद्यब्रह्मात्मैक्यरूपया च निश्चया-
त्मिकान्तःकरणवृत्त्या परमं कार्यकारणातीतं प्रत्यगभिन्नं ब्रह्म-
चैतन्यं बुध्यते ज्ञाप्यतेऽत इति योज्यम्, अत्र च बुद्धिग्रन्थतत्पति-
पाद्यप्रत्यगभिन्नब्रह्मणामैक्यानुसन्धानेन न तादृच्छेदः स्यादिति
भावः, ननु तर्हि चित्तानुसन्धाने तद्विच्छेदः स्यादित्याशङ्क्य त-
त्रापि तदभावं सम्पादयति चित्तमिति, अयं प्रत्यक्षो बोधमारो
ग्रन्थस्तत्प्रतिपाद्यं प्रत्यगभिन्नब्रह्मचैतन्यं च मे मम प्रत्यगभि-
न्नब्रह्मात्मत्वं स्वस्मिन्ननुसन्धानवतोऽस्मच्छब्दवाच्यस्य चिदाभा-
सस्य चित्तं ब्रह्माभिन्नमत्पगात्मा चैतन्यानुसन्धानकर्तृन्तःकरणम-
स्ति तत्रोपपत्तिमाह यतः कारणाद्येन बोधसारेण ग्रन्थेन तत्प्र-
तिपाद्यप्रत्यगभिन्नब्रह्मणा च तदनुसन्धानवतोऽन्तःकरणेन चा
ऽहं प्रगभिन्नब्रह्मत्वं स्वस्मिन्ननुसन्धानवाच्यचिदाभासोऽस्मच्छ-
ब्दवाच्यस्तत्पदे प्रत्यगभिन्नब्रह्मणा चेतामिन्ननुसन्धानवान्भवामि
अत इति योज्यम्, अत्रापि चित्तग्रन्थप्रत्यगभिन्नब्रह्मणामैक्या
नुसन्धानेन नोपापनाविच्छित्तिः स्यादिति भावः ॥ ६ ॥

ननु तर्ह्येद्वारानुसन्धानं तद्विच्छित्तिः स्यादित्याशङ्क्याह ।

अहङ्कारो बोधसारो बोधसारोऽहमेवं हि ।

शरीरं बोधसारो मे ममता यत्त भूयसी ॥ ७ ॥

अहङ्कार इति । अयं मत्पक्षपरोक्षत्वरहितो बोधमारो ग्रन्थ-
स्तत्पतिपाद्यो ब्रह्माभिन्नः मत्पगात्मा चाऽहङ्कारः शरीरत्रयेऽहं
मत्पयवान्साधिष्ठानबुद्धिस्थचिदाभासोऽस्ति; किञ्चाऽहमेव सा
धिष्ठानबुद्धिस्थचिदाभास एव बोधसारग्रन्थस्तत्पतिपाद्यो ब्र-
ह्माभिन्नः मत्पगात्मा चाऽस्ति हि प्रसिद्धं ब्रह्माभिन्नमत्पगात्म-
चिदाभासयोगैक्यं ज्ञानिष्यति भावः । इदमत्र महावाक्यं क्षेपम-
हङ्कारग्रन्थतत्पतिपाद्यमत्पगभिन्नब्रह्माणामभिन्नत्वानुसन्धानरूपं
ध्यानमत्र विहितमिति भावः, ननु शरीरत्रयमतीतो तद्विषयका-
हमः कथं बोधमारग्रन्थतत्पतिपाद्यमत्पगभिन्नब्रह्माभ्यां सदैक्यं
सम्भाव्यमित्याशङ्क्य शरीरस्यापि ताभ्यां सदैक्यानुसन्धानं वि-
धत्ते शरीरमिति, अयं बोधसारः मत्पक्षो बोधसारनामको ग्रन्थो
मत्पगभिन्नं ब्रह्मैवैन्यं च मे मम ब्रह्मात्मत्वं स्वस्मिन्ननुसन्धानव-
तश्चिदाभासस्येत्यर्थः, शरीरं स्थूलसूक्ष्मकारणारूपं देहत्रयम-
स्ति न तु बोधसारात्तत्पृथगस्तीत्यर्थः, तत्रोपपत्तिमाह ममनेति,
यतः कारणं यत्र बोधसारनाम्नि ग्रन्थे तत्पतिपाद्ये मत्पगभि-
न्ने ब्रह्माणि च मे मत्पगभिन्नब्रह्मत्वं स्वस्मिन्ननुसन्धतश्चिदा-
भासस्य मम ममता मवीयत्वबुद्धिरज्ञानावस्थायां देह इव भू-
यस्पृच्छाऽस्ति अत्र इति योजयाम्, अत्र च बोधसारग्रन्थतत्प-
तिपाद्यब्रह्माभिन्नमत्पगात्मदेहानामभेदानुसन्धानेनाहमो ब्रह्मा-
भिन्नमत्पगात्मग्रन्थाभ्यां सदैक्यमनुसन्धातुं शक्यमिति भावः ॥७॥

इदानीं प्राणमतीताद्यापि सत्सम्भावयति ।

प्राणो मे बोधसारोऽयं ममता यत्त भूयसी ।

जीवो मे बोधसारोऽयं येन जीवांम्यहं सदा ॥ ८ ॥

प्राण इति । अयं बोधसारः ग्रन्थस्तत्प्रतिपाद्यो ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मा च मे मम ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मत्वं स्वस्मिन्ननुसन्दधतश्चिदाभासस्य प्राणो जीवनोपाधिः प्राणनामको वायुरस्ति तत्रोपपत्तिमाह यत इति, यतः करणादसौ बोधसारो ग्रन्थस्तत्प्रतिपाद्यो ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मा च मम मे ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मत्वं स्वस्मिन्ननुसन्दधतश्चिदाभासस्य प्रियत्रोऽतिशयेन प्रियोऽस्ति अत इति योज्यम्, अत्रापि प्राणग्रन्थप्रत्यगाभिन्नब्रह्मणामभेदानुसन्धानेन नोपासनाक्षतिरिति भावः, जीवप्रतीतावपि तद्विच्छेदं दर्शयति जीव इति, अयं प्रत्यक्षो बोधसारो बोधसारनामको ग्रन्थस्तत्प्रतिपाद्यो ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मा च मे मम ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मत्वं स्वस्मिन्ननुसन्दधतोऽहं चिदाभासस्य चिदाभासस्य जीवो देही जीवनमित्यर्थः, अस्ति तत्रोपपत्तिमाह येनेति, अहं प्रत्यगाभिन्नब्रह्मत्वं स्वस्मिन्ननुसन्धानश्चिदाभासः सदा सर्वकालं येन बोधसारग्रन्थेन तत्प्रतिपाद्यब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मना च जीवामि प्राणान्धारयामि अत इति योज्यम्, अत्र च ग्रन्थजीवब्रह्मणोऽप्यनुसन्धानेन नोपासनाहानिरिति भावः ॥ ८ ॥

ईश्वरमतीती चोपासनाविच्छेदाभावं सम्भावयति ।

ईश्वरो बोधसारो मे यतो मुक्तिप्रदो मम ।

बोधसारः परं ब्रह्म बोधसारात्परं नहि ॥ ९ ॥

इति श्रीनरहरिकृतौ बोधसारे बोधसारोपासनं द्विपञ्चाशत्तमम् ॥ ५२ ॥

ईश्वर इति । अयं प्रत्यक्षो बोधसारो ग्रन्थस्तत्प्रतिपाद्यो

ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मा च मे मम ब्रह्म॥भिन्नप्रत्यगात्मत्वं स्वस्मिन्ननु-
 न्वानवतोऽहम्पदवाच्यचिदाभासस्येत्यर्थः, ईश्वर उपास्योऽस्ति
 तत्रोपपात्तमाह यत इति, यतः काणादयं बोधसारो ग्रन्थस्त-
 त्प्रतिपाद्यं प्रत्यगभिन्नं ब्रह्म च मम मे प्रत्यगभिन्नब्रह्मत्वं स्वस्मि-
 न्ननुमन्वानवतश्चिदाभासस्येत्यर्थः, मुक्तिप्रदो मुक्तिं मोक्षं प्रद-
 दाति समर्पयतीति स तथाविधोऽस्ति अत इति योज्यम्, अत्र
 ग्रन्थेश्वरब्रह्मणामभेदानुसन्धाने नोपासनासत्तिरिति भावः, ब्रह्मप्र-
 तीतावपि तदविच्छेदं दर्शयति बोधसार इति, परं कार्य
 कारणातीतं ब्रह्म देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्यं वस्तु बोधसा-
 रो बोधसारनामको ग्रन्थ एवास्ति अतो बोधसाराद्ग्रन्थात्तत्प्र-
 तिपाद्यात्मवस्तुनश्च परमन्यत्किमपि वस्तु नास्ति हि प्रसिद्धमेत-
 न्मम, अवेदयाकृतम्—उपामनाप्रैविध्यमुत्तमं मध्यममधमं चेति भे-
 दाद्, उत्तमं च गुर्वादीश्वरान्तोक्तपदार्थानामस्य ग्रन्थस्य चैतद्ग्र-
 न्थप्रतिपाद्यविषयभूते जीवब्रह्मैक्ये समारोपणेन निरन्तरं जीवब्र-
 ह्मैक्यमाप्रचिन्तनं, मध्यमं च गुर्वादीश्वरान्तपदार्थानामेतद्ग्रन्थप्र-
 तिपाद्यप्रत्यगभिन्नब्रह्मणश्चैतस्मिन्बोधसारे ग्रन्थे समारोपणेनैत-
 द्ग्रन्थमात्रत्वानुसन्धानं निरन्तरम्, अधमं च गुर्वादीश्वरान्तपदार्थ-
 जात एतद्ग्रन्थस्य तत्प्रतिपाद्यप्रत्यगभिन्नब्रह्मणश्च निरन्तरमनुस-
 न्धानम्, एतेषु च क्रमादुत्तमादयोऽधिक्रियन्ते तेषां च यथाधिकार-
 रमुपासने कृते जीवब्रह्मैक्यापरोक्षज्ञानमाप्त्वा मुक्तिर्भवतीति ॥९॥

इति श्रीनरहरिश्शिष्यद्विवाकरविरचितायां बोधसाराध्यात्मौ
 बोधसारोपासनार्थकाशो द्विपञ्चाशत्तमः ॥ ५२ ॥

एवं ग्रन्थं परिसमाप्येदानीमस्य प्रामाण्यसिद्धये पठेनाह ।

उपनिषदि वने ये पुष्पिता मन्त्रवृक्षाः

सुरभिकुसुममेषामेकमेकं विविच्य ।

संमरसपदलब्धे वाङ्मयैरेवपुणै-

नरहरिसुधियैतत्पूजितं बोधलिङ्गम् ॥ १ ॥

उपनिषदीति । हे शिष्य ये प्रसिद्धा वेदान्तेषूपनिषदि
 उप समीमे निषण्णं श्रेयो मौल्लक्षणं यस्यां सोपनिषत्तस्यां त-
 द्रूपे चनेऽरण्ये सम्भजनीये देश इत्यर्थः, आविष्टलिङ्गेन विशेष-
 णविशेष्यभावः, मन्त्रवृत्ता मन्त्राः 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे'त्याद्या
 वृत्ता इव वृत्ता द्रुमाः सर्वाज्ञानतत्कार्यप्रपञ्चवृक्षकत्वादित्य-
 र्थः, पुष्पिताः प्रस्फुटार्थकुसुमिताः सन्ति एषामुक्तानां मत्प्र-
 त्यक्षाणामुपनिषद्गणस्थितम्फुटार्थकुसुमितमन्त्रवृत्ताणां सुरभि
 ब्रह्मात्मवासनाप्रदत्वेन सुगन्धि एकमेकं मत्त्येकं मत्त्येकं पृथक्पृ-
 थक्कुसुममर्थरूपं पुष्पं विविच्य समूहीकृत्य मया नरहरिसुधिया
 न रानीति नरो वैराग्यपूर्वकप्रपञ्चमिध्यात्वानुसन्धानवानृणा-
 दशो यो हरिर्देवनिवृत्त्या स्वशरणागतमुमुक्षुजनदुःखनिवर्तकः
 सन्नरहरिर्गुरुस्मिन्सुष्ठु शोभना स्थिरत्वसम्पन्ना धीर्बुद्धिनि-
 श्रयात्मिकान्तःकरणावृत्तिर्यस्य स तद्योक्तमन्तेन तद्रूपत्वं प्राप्तेन
 मया समरसपदलब्धे सपः सदैकरूपो रम आनन्दो यत्र त
 तादृशं यत्पदं स्वरूपं तस्य लब्धिः प्राप्तस्तस्यै तदर्थं वाङ्मयैर्वा-
 ण्मयैरेव पुणैः कुसुमैरेतन्मत्प्रत्यक्षं बोधलिङ्गं बोधः मत्प्रगभि-
 न्नब्रह्मापरोक्षविषयकं ज्ञानं तेनैव लिङ्गत्वे साक्षाक्रियते यत्तयो-
 क्तं ब्रह्म पूजितमर्चितमनुमोदितमत्यर्थः, अतोऽस्य मामाप्यमभ्यु-
 पेतव्यमिति भावः ॥ १ ॥

इदानीमस्य ग्रन्थस्य श्रेष्ठ्यज्ञानपूर्वमेतत्पठनं विधत्ते ।

बुधजनाहितकारी संप्रदायानुसारी

परमसुखनिधानं मोहमुक्तेर्निदानम् ।

नरहरिविहितोयं बोधवृक्षस्य तोऽयं

कुमतिवनकुठारः पठ्यतां बोधसारः ॥ २ ॥

बुधजननेति । बुधजनहितकारी बुधा ज्ञानिनो ये जना लो-
कास्तेषां हितं मोक्षं करोति स त्रयोक्तः श्रद्धादिसम्पन्नानां मो-
क्षपद इत्यर्थः, किञ्च संप्रदायानुसारी संप्रदाय उपदेष्टृपुरुषा-
णां परम्परा वनमुरतीति स त्रयोक्तः संप्रदायागत इत्यर्थः,
किञ्च परमसुखनिधानं परमं निरतिशयं यद्गुणशब्दवास्यं प्रत्य-
स्वरूपं सुलभमानन्दस्तस्य निधानं द्रव्यपूर्णं पात्रमिव पात्रभूतो
ऽस्ति, किञ्च मोहमुक्तेर्मोहान्मूलाज्ञानान्मुक्तिर्मोक्षस्तस्या निवा-
नं मूलकारणं हेतुरित्यर्थः, किञ्च नरहरिविहितो नरहरिर्ब्र-
ह्माभिन्नप्रत्यगात्मसारूपो मम गुरुस्तेन विहितो विरचितः, किञ्च
बोधवृक्षस्य बोधः प्रत्यगभिन्नब्रह्मविषयकारोक्षज्ञानं स एव
वृक्षोऽज्ञाननत्कार्यप्रपञ्चपर्व्वृक्षकृत्वाद्वृक्षस्तस्य तोयं जलमिव
जीवनोपायभूतः, किञ्च कुमतिवनकुठारः कुत्सिता निन्दिता म-
तिर्बुद्धिः संसारासक्तिरूपा सैव वनमरणं तस्या वा वनं सम्म-
जनविषयः प्रपञ्चस्तस्य कुठारः परशुरिवच्छेदने समर्थः, अयं
प्रत्यक्षो बोधसार एतन्नामको ग्रन्थः पठ्यतामधीयतां मुमुक्षुभि-
रित्यर्थः ॥ २ ॥

एवमेतद्ग्रन्थपाठे मुमुक्षून्प्रवर्त्त्येदानीमेतस्येश्वरार्पणासम्भव-
निरूपणेनैव समर्पणं धोतयति ।

गुरुभिर्दीक्षितानां हि सर्वमेवेश्वरार्पणम् ।

अयं तु बोधसारोऽस्य स्वात्मैव परमेशिनुः ॥ ३ ॥

इति श्रीनरहरिविरचितो बोधसारः समाप्तः ॥ ग्रन्थसंख्या १०५२ ॥

गुरुपिरिति । गुरुभिः प्रत्यगभिन्नब्रह्मत्त्वं गहानाक्यद्वारा

बोधपद्भिर्देशिकैर्दीक्षितानामुपदिष्टाणां पुरुषधौरेयाणां सर्व-
मेव लौकिकं वैदिकं च समस्तमपि कर्मेश्वरार्पणमीश्वरे स-
र्वाधारभूते सर्वनियन्तरि ब्रह्मणि अर्पणं प्रदानमेव भवति । हि
प्रसिद्धमेतच्छ्रुतौ स्मृतौ च 'नान्योऽतोस्ति द्रष्टा नान्योतोस्ति
श्रोता नान्योतोस्ति विज्ञाते' सादिश्रुतेः, 'ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हवि-
रि'त्यादिस्मृतेश्च । अनोऽयं प्रत्यक्षो बोधसारस्तु बोधसारनाम-
को ग्रन्थस्तुषवेनास्य ग्रन्थस्यान्यसमस्तग्रन्थेभ्यो विलक्षणत्वं
सूचितं, परमेशिषुः परमः कार्यकारणातीत ईशितेश्वरो ब्रह्मा-
भिन्नप्रत्यगात्मा तस्य बोधसाररूपत्वसामान्यादुभयोरपीक्ष्यः,
अस्य ज्ञानिनां प्रत्यक्षत्वेनानुभूयमानस्यात्मनः स्वात्मैव स्वस्व
रूपमेवास्ति अतः समर्पकस्य समर्प्यस्य च समर्पणस्यापि अ-
सम्भवात्समर्पणं न सम्भवतीत्येवं निश्चय एवात्र समर्पणं ना-
न्यादिति भावः ॥ ३ ॥

नरहरिपदमेवालब्धविज्ञानसारो

बुधजनहितकृत्ये बोधमारार्थवीप्तिम् ।

बुधदिनकरताडो मुक्तये सज्जनानां

मकृत जनशरण्यस्तेन तृप्तात्परात्मा ॥ १ ॥

सन्तः कृपालवस्तब्धाः समन्तु मम साहसम् ।

स्वाधिकारमदष्टैव यदुक्तं समिणो हि ते ॥ २ ॥

शाके गजप्रिमुनिभूमिभित्ते तु वर्ये ।

रामाद्रिनागशशिचिह्नमिते तपस्ये ।

पसे सिते सुतशशाङ्कतिथौ हवारे

व्याख्या समाप्तिमगमद्विबुधैकवन्द्या ॥ ३ ॥

बोधसारार्थदीप्त्याख्या व्याख्येयं भावबोधिनी ।

दिङ्मातरेण रचिता नरसिंहप्रसादतः ॥ ४ ॥

रनि धीनरहरिदिप्यद्विषाकरविरचिता बोधसारार्थदीप्त्याख्या
टीका समाप्ता ॥ ग्रन्थसङ्ख्या १२००० ॥

THE VEDANTA.

ITS DOCTRINE OF DIVINE PERSONALITY.

BY

K. SUNDARARAMA IYER, M.A.

*author of "Vedānta—Its Ethical Aspect,"
and "Dharma and Life."*

SALV
IYE

SRIRANGAM :

SRI VANI VILAS PRESS,

1926.

PREFATORY NOTE.

 HIS little book is intended both to establish the Vedantic doctrine of God's Personality and to deal critically with various existing misconceptions regarding it. Though the tone is often controversial, the aim of every discussion is constructive—to lead up to a conclusion which will satisfy the human spirit and fortify its instincts of love and piety to the Supreme Being. The author hopes in a later pamphlet to deal fully with the topic of Bhakti and develop to its full extent the positive and practical aspect of man's relations to God.

K. S.

CONTENTS.

CHAPTER.

I.	Brahman and Isvara	1
II.	The Personal God (Saguna Brahma)	10
III.	Isvara as Originator and Lord of the Universe	26
IV.	Isvara's Cosmic Purpose	40
V.	The Jivatman's Spiritual Evolution	53
VI.	Isvara as the World's Helper	66
VII.	Is Isvara Finite or Infinite	79
VIII.	Is Isvara merely a Society of Selves	93
IX.	Isvara and the Problem of Evil	107
X.	Isvara and Human Freedom	121
XI.	Isvara—Has he Anger	134
XII.	Isvara—and the need of a Mediator	150

APPENDICES

I.	The Vedanta on Free-will and Necessity	...	167
II.	The Doctrine of Eternal Hell in India	...	187

CONTENTS.

CHAPTER.

I.	Brahman and Isvara	1
II.	The Personal God (Saguna Brahma)	10
III.	Isvara as Originator and Lord of the Universe	26
IV.	Isvara's Cosmic Purpose	40
V.	The Jivatman's Spiritual Evolution	53
VI.	Isvara as the World's Helper	66
VII.	Is Isvara Finite or Infinite	79
VIII.	Is Isvara merely a Society of Selves	93
IX.	Isvara and the Problem of Evil	109
X.	Isvara and Human Freedom	121
XI.	Isvara—Has he Anger	134
XII.	Isvara—and the need of a Mediator	150

APPENDICES.

I.	The Vedānta on Free-will and Necessity	...	167
II.	The Doctrine of Eternal Hell in India	...	187

